

Б О К А

8

**зборник радова
из науке, културе и умјетности**

B O K A

8

ZBORNİK RADOVA IZ NAUKE, KULTURE
I UMJETNOSTI

(CODE DES OUVRAGES DE SCIENCE,
DE CULTURE ET D'ARTS)

HERCEG-NOVI, 1976. GODINE

Издавачки савјет:

РАДМИЛА БЕНДЕРАЋ, председник, Др СЛАВКО МИЉУШКОВИЋ, Др МИРОСЛАВ ЛУКЕТИЋ, ДУШАН СЕФЕРОВИЋ, МАРИЈА ЦРНИЋ, МАКСИМ ЗЛОКОВИЋ, ВЛАДО ПОРОБИЋ, ЛАЗАР СЕФЕРОВИЋ, МИЛАН СИЈЕРКОВИЋ, ВЕЛИМИР РАДОВИЋ, Др СРЂАН МУСИЋ и САВО ЛАЛОВИЋ

Conseil éditeur:

RADMILA BENDERAC, président, Dr. SLAVKO MIJUSKOVIC, Dr. MIROSLAV LUKETIC, DUSAN SEFEROVIC, MARIJA CRNIC, MAKSIM ZLOKOVIC, VLADO POROVIC, LAZAR SEFEROVIC, MILAN SIJERKOVIC, VELIMIR RADOVIC, Dr. SRDAN MUSIC et SAVO LALOVIC,

Редакција:

Др СЛАВКО МИЉУШКОВИЋ, Др МИРОСЛАВ ЛУКЕТИЋ, ВЕЛИМИР РАДОВИЋ, МАРИЈА ЦРНИЋ, Др СРЂАН МУСИЋ, МАКСИМ ЗЛОКОВИЋ, ЛАЗАР СЕФЕРОВИЋ и МИЛАН СИЈЕРКОВИЋ.

Rédaction:

Dr. SLAVKO MIJUSKOVIC, Dr. MIROSLAV LUKETIC, VELIMIR RADOVIC, MARIJA CRNIC, Dr. SRDAN MUSIC, MAKSIM ZLOKOVIC, LAZAR SEFEROVIC et MILAN SIJERKOVIC.

Главни и одговорни уредник:

ЛАЗАР СЕФЕРОВИЋ

Rédacteur principal et responsable:

LAZAR SEFEROVIC

Замјеник гл. и одг. уредника:

МАРИЈА ЦРНИЋ

Remplacant du rédacteur principal et responsable:

MARIJA CRNIC

Издавач:

САМОУПРАВНА ИНТЕРЕСНА ЗАЈЕДНИЦА КУЛТУРЕ И НАУКЕ
ХЕРЦЕГ-НОВИ

Editeur:

COMMUNAUTE AUTOGESTIONNAIRE ET INTERESSEE
POUR LA CULTURE ET LES SCIENCES

ПЕТ ОСОБЕНОСТИ УСТАНИЧКЕ 1941. ГОДИНЕ У БОКИ*

Година 1941. остаће у догаташњој историји становиштва Бокс Которске као прекретна, историјски међаш, путоказ у ново и његов почетак. Она је то у животу народа и других наших крајева, па зато ни онај бокелски залив у томе не представља ништа изузетно. Тако рећи у сваком кутку југослаvensке територије априлских дана 1941. године збиле су се истовјетне околности: распад југослаvensке војске и власти и изненађујуће брза капитулација пред фашистичким агресорима, окупација земље и њено распарчавање.

Ово новонастало чудовишно шаренило диоба и управа, окупација и анексија, уз помпезно проглашавање неких нових, назови независних државних креатура, чак и под фирмом туђинских краљевских круна, представило се као, докле целоживљена, историјска трагикомедија на овом југослаvensком тлу. Почела се одигравати судбоносна и опасна представа за југослаvensке народе. То је заиста био дубоко трагичан крај старе југослаvensке државе, давно раније испланиран у канцеларијама Рима и Берлина и разним емигрантским јазбинама.

У тим пресудним временима, неоспорно најрискантнијим и најтежим у историји југослаvensких народа, с обзиром на снагу и идеологију агресора, на његову расну теорију и праксу, „у бродолому, који је од свих наших бродолома био најбезнаднији“, како то рече М. Крлежа, постојала је и дјеловала једна наша југослаvensка политичка снага у овом историјском тренутку, дозвољно стасала да се исправно и храбро историјски одреди. То је била КПЈ у доба расула и слома, једина политичка партија која је остала на југослаvensкој позорници јединствена и одлучна у свом патриотском, антифашистичком ставу, у пружању отпора окупатору, идејно и организационо припремљена да повеже све

* Рад се односи на устанак у сјеверозападној Боки, на вријеме када је на овој територији ратовао Орјенски партизански батаљон, (В. Р.)

наше народе и народности у том отпору. Да укаже на излаз из катаклизме и поведе народ у ослободилачку борбу и револуцију против наметнутог стања окупације и издаје.

У оваквим околностима дошао је до устанка народа против окупатора, током ове 1941. године. Борбу је припремила, организовала и од првог дана њом руководила КПЈ и њен ЦК. Комунисти су стади на чело оружане борбе против фашистичких окупатора и то баш у тренутку кад су они били на врхунцу своје војничке моћи и када су већ били сломили скоро цијелу Европу.

Устанак против окупатора отпочео је у разним дијеловима земље, и не у исто вријеме.

Поред оних заједничких, општеважећих чинилаца за цијелу југославенску територију, на припреме, организацију, почетак и ток устанка, његову масовност, имали су утицаја и неки други фактори, који су се разликовали од овог до оног региона земље, од мјеста до мјеста. То се, на примјер, односило на субјективну политичку снагу, на број чланова КПЈ, на њихову идејну и политичку изграђеност и борбено искуство, затим на ранију историјску судбину и традицију краја и његовог становништва, достигнути ниво економског и културног разитка, класну структуру, снагу и планове окупатора, конфигурацију земљишта и др. Читав овај сплет околности, природно, утиче на испољавање ових или оних особености у оквирима оног заједничког, карактеристичног, за све наше устаничке крајеве.

ТВРЂАВСКИ СИСТЕМ У БОКИ

Прва значајна особеност устанка у Боки 1941. године испољила се у чињеници да је он подигнут и успјешно вођен усред једног, још давно раније, познатог војничког утврђења, какво је представљала Бока Которска. Организовати и поћићи устанак, гући се успјешно против, до зуба наоружане, окупаторске италијанске војске у 1941. и 1942. години у таквој војничкој тврђаши као што је био овај Бококоторски залив, јединствен је примјер у историји нашег народноослободилачког рата и револуције. Тврђавски систем у Заливу, систематски изграђиван и непрекидно дограђиван читав један вијек, до 1941. године, уз упоредну изградњу комуникација, претворио је ово, и самом природом својом, предодређено војничко упориште, у једно од најјачих и најутврђенијих војних пунктова на обалама Јадрана.¹

¹ Војна енциклопедија I, „Бока Которска“, стр. 725, 727. Годшњак Поморског музеја у Котору, XXI, 1973, др М. Тешњ: „Војно-географски положај Бокс Которске као поморске базе“, стр. 121—134.

Величина и величанственост овог устаничког подухвата 1941. године у Боки најснажније и најрељефније се бачи и огледају у овој особности. У њој се, између осталог, најјасније манифестирала политичка и војничка смјелост, одлучност и сигурност комунистичких кадрова, јер су они устанак припремили, организирали и водили. Али и храброст, патриотизам и самопријетор народа бокељских села и приобалног појаса.

У овом, по величини територије, невеликом заливу, просто начичканом тврђавама-форовима, бункерима, логорима, војним радионицама, разним базама, подводним, хидропланским и другим, магацинима оружја, муниције, одјеће и обуће, ратним пловним јединицама, заливу пуном комуникација гдје су, тако рећи, тоновска бродова са форова и бродова досезала и тукла сваки његов дио, водио се прави рат између италијанског окупатора и бокељских партизана. Упркос тврђавском систему, бројности и наоружаности регуларне италијанске фашистичке војске, тенковима, авионима и десетинама тоновских цијеви, уперених у бокељска брда, овдје је Орјенски партизански батаљон ратовао и извојевао низ побједа у биткама против окупатора у периоду новембар 1941. — мај 1942. године.²

Борбе против окупатора нијесу се само водиле у залеђу, загорју, него и на локалитетима најблиским обали. Сјетимо се само борбе на брду св. Јеремија, повнице Каменара, у којој учествује око 500 италијанских војника (алпинаца и берсаљера),

² Батрић Јовановић: „Црна Гора у НОР и социјалистичкој револуцији“, стр. 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 553, 554.

Зборник III — 4, стр. 446, 81, 84, 85, 80.

Зборник III — 1, стр. 305, 352, 307, 316, 317, 358, 405, 406, 429.

Зборник III — 2, стр. 13, 14, 215, 216.

Зборник III — 3, стр. 38 — 40.

Архив ЦК КПЈ, рег. бр. 14688 (фотокопија у Архиву Херцег-Новог).

Исто, рег. бр. 14697 (фотокопија у Архиву Херцег-Новог).

Сјећања Мирка Матковића, Шпира Доклестића, Драга Радловића, Николас Бировића, Обрада Милошевића, Миљана Ајчевића и др.

О борбама Орјенског батаљона писали су: Шпира Доклестић: „Орјенски батаљон“, Историјски записи, св. 5 — 6, 1948; Саво Оровић: „Орјенски батаљон“, Историјски записи, св. 4 — 6, 1951; Др Душан Живковић: „Босна Которска и Паштровићи у народноослободилачкој борби“, Војно дело, Београд, 1964; Велимир Радовић и Марија Цршић: „Орјенски партизански батаљон“, Херцег-Нови, 1961, издавач Општински одбор Савеза бораца народноослободилачког рата у Херцег-Новом и др.

Поред ових извора и литературе постоји још доста сјећања на Орјенски партизански батаљон која је прикупио Општински одбор Савеза бораца у Херцег-Новом у овим задњим годинама и иста се за сада налазе у архиви тог одбора. (В. Р.)

који на малу храбру партизанску групу наступају из три правца уз подршку 98 топовских цијеви.³

У окршајима против бораца Орјенског партизанског батаљона италијански окупатор користи сва расположива ратна средства и најмодернију технику. У мартовским борбама 1942. године окупатор убације у борбу око 3 000 војника, 17 тенкова, 84 топа, међу којима су и они са крстарице „Бари“, бацаче пламена и мина, уз претходно дводневно бомбардовање партизанских положаја авионима.⁴

Треба истаћи да су у овом бокељском устанку, чију је ударну, војничку, ратну снагу представљао Орјенски партизански батаљон, превагу добиле фронталне борбе, а мање диверзије и герилски начин ратовања. И то све, у и пркос изванредно снажном и комплетном тврђавском систему, у Боки Которској.

Организовати и подигнути устанак у оваквој војнопоморској тврђави и упустити се у оружану борбу са бројно јачим и модерно наоружаним италијанским фашистичким окупатором био је велики ратни подвиг. Са једног стручног, професионалног, посебно, догматског војничког становишта незамислив, неизводљив, авантуристички подухват. Тако су га и опјењивали колебљивци и непријатељи народноослободилачке борбе. Да би омили, паралисали и разбили устанак, они су ширили деструкцију, тврђу, да се не може голоруки народ борити са регуларном окупаторском војском и то на „ждријелу од топа“, у „Боки-тврђави“, „ратној луци“, „војно-поморској бази“ и сл.

Али, било је и људи који нијесу били непријатељи борбе народа за слободу, који су мрзјели окупатора, а били су скептични, нијесу вјеровали да се у Боки може подићи устанак. И за њих је Бока била појам утврђености, догора, бстоца и челка, ратних бродова, форова и топова. Њихово раније ратно искуство и године чинили су их опрезним и неповјерљивим. Један од таквих, провјерени борац за слободу народа, солунски

³ Саво Оровић: „Орјенски батаљон“, Историјски ланци 4—6, 1951, стр. 208.

Шпиро Доклестић: „Орјенски батаљон“, Историјски записи, св. 5—6, 1948, стр. 280.

В. Радовић и М. Црнић: „Орјенски партизански батаљон“, Херцег-Нови, 1961, стр. 82, 84.

Др Душан Живковић: „Бока Которска и Пантровићи у народноослободилачкој борби“, Војно дело, 1964, Београд, стр. 142, 143, 144.

ЛЦК СКЈ, бр. 14 688.

⁴ Зборник III — 2, стр. 369; књ. 3, стр. 27 и извјештај которског префекта од 14. III 1942, ДАК.

Сумарни извјештај которског префекта од маја 1942, ДСВНЦГ.

Др Д. Живковић: Исто, 157, 158.

В. Радовић и М. Црнић: Исто, 85, 87, 88.

Бокa Которска

Mitho Panayotih

доброволаца,^{*} чије су груди красила највиша оличивања за исполену храброст, оличење народског, сељачког поштења и сам, на примјер, није вјеровао у успјех устанка у Боки. Али је тај поштени и разборити човјек одмах прихватио устанак као свој, кад је већ почео, кад је подигнут. Остала је у народу прича о њему, о његовом одговору, када му је један од комуниста, организатора и руководилаца устанка, при сусрету, послаје оружаног сукоба са Италијанима, рекао: „Ево, ми почесмо.“ Без много размишљања услиједио је поштени одговор: „Кад се родило треба га вихати.“ Овај врли патриота одмах је схватио да у овом великом, али и опасном тренутку мора бити са народом, са његовим одабраним синovima, комунистима, организаторима и предвођицима борбе против окупатора. Није смјело више бити мјеста сумњама и колебањима, размишљањима о утврђеној Боки, јер би то у суштини била издаја народа. У историји је познат низ оваквих и сличних примјера. Можда је нескромно упоређивати, али треба рећи да је и Маркс овако поступио у познатом париском устанку 1871. године.

НАЧИН РАТОВАЊА

Друга важна особеност устаничке 1941. године у Боки манифестира се у самом начину борбе против италијанског окупатора. Тај начин борбених дејстава назива се у партизанским документима из тих дана фронталним борбама, иако тај термин у једном стручном, војничком смислу није сасвим, апсолутно адекватан ономе што се догађало у оружаним сударима између окупатора и бокељских партизана. Ипак, ми прихватимо условно тај назив из ондашњих партијских и војних докумената, јер се он ипак темељно на ондашњој стварности, ратној, оружаној пракси Орјенског батаљона, којој је био зна да што дуже, и скоро по сваку цијену, одржи тзв. положаје, линије, које су се рано стабилизовале, још у почетку првих борбених акција батаљона.

Дакле, ова друга особеност односи се на превагу фронталног начина ратовања над њим партизанским, више покретним, маневарским, еластичнијим начинима ратовања, који су се оваплоћивали у брзим комбинацијама напада и одбране, заштитивањима за леђа непријатељу, у неухватљивим партизанским „трој-

^{*} То је био Мићо Павловић (1893—1944) рођен у селу Крушевцима, познати народни првак и солунски ратник. Оличиван са 10 високих оличивања међу којима се налазила и Карађорђева звијезда, Златна Обилаћа медаља, Сребрна Обилаћа медаља и др. Живео у Требињу. У оку рата млатретиран и хапшен од окупатора и њихових сарадника. Умро у затвору, у Херцег-Новом, 24. јуна 1944. године. Један трг у Херцег-Новом носи његово име. (В. Р.)

кама", разним изненађењима и самоиницијативама, да би се бројно и оруђјем јачи окупатор збунно и растројно.

Ослобођени териториј, па и овај наш, бокељски, имао је изванредно важну улогу у борби против окупатора, како у војничком, тако и у политичком, морално-психолошком и материјалном погледу. Али, у једном оваквом ослободилачко-револуционарном рату, какав је био наш, било је јасно од првог дана устанка да ће та ослобођена зона имати привремени карактер, да ће се мијењати, али и наново формирати и увећавати, час на једном, час на другом територију.

Покретљиви партизански рат у овим устаначким временима 1941 — 1942. године и његово комбиновање са свим другим облицима борбе, па и фронталним, налагао је један својеврстан, не шаблонски, не локалистички и флексибилан однос према ослобођеном територију. Начин ратовања је условљавао великим дијелом тај однос. Све директиве које су стизале из ЦК КПЈ и од друга Тита у тим данима устанка, а њих је било доста, инсистирале су на проблему начина ратовања, ратне тактике, јер је од ње зависно и војнички и политички успјех, побједа, или неуспјех, привремени пораз и дефанзива у оружаном борби против непријатеља. Да ли су се на најбољи могући начин те директиве реализирале у пракси оружане борбе у Боки, у устанку 1941 — 1942. године и да ли су се могле реализирати другачије питање је једне посебне расправе која би изискивала далеко више, прво, војно-стручног знања и друго, далеко дубље и комплексније познавање у ондашњу војно-политичку ситуацију на знатно ширем територију него што је Бока у којој је ратовао Орјенски батаљон. Овај батаљон није био нека изоллирана јединица, него саставни дио Никшићког партизанског одреда, он је одредски батаљон, исто тако као што је МК КПЈ Херцег-Нови дио ОК КПЈ Никшић. И ова бокељска ослобођена зона непрекинути је дио ширег ослобођеног територија у залеђу, у дубини, у никшићко-граховском и херцеговачком крају. Она је ту на мору, у Заливу, у бококоторском тврђавском систему, у првој ратној линији, истурена према италијанском окупатору, сада сабијеном на обали.

У сваком случају ова друга особеност устанка у Боки, и сама по себи, и у вези са првом особенешћу још очигледније истиче сву величину и тежину борби и побједа које је неколико мјесеци водио и извојевао Орјенски батаљон. То је скоро несхватљиво, невјероватно и противно свим војничким регулама: усред једног снажног тврђавског система одржавати релативно дуго једну ослобођену партизанску територију, извојевану и храбро бранјену елементима фронталног ратовања. Ту је дошао до изражаја масовни хероизам бокељских бораца и народа и њиховог политичког и војног руководства, њихове комунистичке организације, као авангарде устанка. То је, сигурно, најпозитив-

нија и најсвјетлија страница у доталашњој историји Боке Которске исписана погибјама, крвљу, побједама и пожртвовањем Орјенаца и народа.

Нека документа из овог устанничког периода показују да је било расирава око ратне тактике коју је сироводило руководство устанка у Боки. Тако ОК КПЈ Никшић, у свом писму МК КПЈ Херцег-Нови, од 6. фебруара 1942. године, поводом нове војничке формацијске структуре Орјенског батаљона, истиче:

„Видимо да сте створили велики број оперативних војничких сектора и подсектора. Ви најбоље познајете ваше прилике и потребе, али, ипак, мислимо да није потребно стварање толиких подсектора и сектора, кад већ постоје Команде чета на одређеним секторима и са одређеним задацима. Сектори акција, нарочито у ово вријеме, врло се лако мијенају и зато постоји могућност да се много упетљаје у те секторе и да нам то не скучи саободу акција и самоничијативу, коју је потребно развијати код свих јединица, па и код оних најмањих.“⁵

Из овог писма се види да виши партијски форум, у духу општих директива о ратној тактики, о партизанском начину ратовања, са одређеним тактом, савјестује руководство устанка у Боки како се треба односити према начину ратовања.

У извјештају МК КПЈ Херцег-Нови ОК КПЈ Никшић, од 10. априла 1942. године, пише:

„Тешке и трајне борбе, које нарочито у посљедње вријеме исцриљују борце, као и ваше директиве у писму од 31. III, намјетнуле су нам нове проблеме и задатке, ради решавања којих смо одржали савјетовање Мјесног комитета, батаљонског бироа и још неких војних старјешина 8-ог и 9-ог о. м. Главне тачке су биле: ресорганзовање појске (прегварање у ударне јединице), измјена ратне тактике (што више прилагођавање партизанском начину ратовања)... У погледу ратне тактике и сами смо осјећали потребу да морамо измијенити нашу тактику чврстих фронтава, али, ипак, није нам могуће да просто напустимо fronteве и пређемо искључиво на партизанске акције и то са ових разлога: села која држимо под нашом влашћу имају добар стратегијски положај, а имамо и појске за одбрану истих. Ако би напустили положаје, народ и дво појске би сматрао ово издајством, што би користило петоколонаша. Друго, села би била опљачкана и поплаћена. Пошто су још обилније планине под сњеговицама, нашој појсци повлачење у исте било би пемогуће. Што је најглавније *довели би у питање устанак Грахова и Зубаца*... Истина, fronteве нећемо држати по сваку цијену, али ћемо поједине села одлучије бранити. Још један озбиљнији разлог што још морамо држати fronteве јесте питање десетак вагона кртеле у Звечави и Ублима које је скоро једна наша пешана послје меса. И на крају, ако бисмо напустили сасвим фронт, били бисмо потпуно одсјечени од мора, чиме бисмо изгубили извор неких наших артикала... Напомињемо да нам је уз ваше директиве друг Војо⁶ послао

⁵ Архив ЦК КПЈ (фотокопија у Архиву Херцег-Новог).

⁶ Војо Ковачевић, данас генерал-пуковник ЈНА, Народни херој, у устанку 1941. г. партијско-политички инструктор при МК КПЈ Херцег-Нови, делатирао на ту дужност од ОК КПЈ Никшић, псеудоним „Рашо“.

једно попрашно писмо у коме нам даје сугестије којим смо се користили при доношењу наших закључака. Он предлаже за наше прилике овакав ред као што смо ми поступили.”⁷

У писму МК КПЈ Херцег-Нови ОК КПЈ Никшић, од 4. марта 1942. године каже се:

„Упућује се 30 партизана са свом опремом и наоружањем, колико смо код, у овим приликама могли да додјелимо ван нашег подручја... По нашој оцјени дали смо максимум са овога сектора у овим околностима. Наиме, дужина нашег поможаја (фронта) износи 2—3 дана хода. Већи дио тога фронта стално је у приправности, на опрези и испрскиано се ребају чарке и акције. Негдје смо ми у напад, а негдје и непријатељ... Што је специфично за овај сектор, *просто је неопходно да држимо чарсте фронтове*, јер би незнатно повлачење изазвало губљење већег дијела подручја и уништавање великог броја насеља. Можете видјети по секцији како изгледају наши положаји (линија је ова): од Зубана — Ситиша — Бјелотина — Суторина — Мојдеж — Мокрине — Жлијебе — Бакочи — Репаји — Крушевице (то су Крушевице на мору код Бијеле свете 300 м од мора) — Мориш — Убде — Звечава — Дубоки до — Мачја стена — Бојанићи — Лупоглав. Прије три дана било је судбоносно за пет села да их окупатор претвори у прах и пепео. Наши руководиоци, командири и политички комесари са пол. баталјона увидјели су ту опасност, па су са смјелом наступањем и на крају јуначким јуришем потукли окупатора до мора и бацили га на море... Ова садања наша побједи спалио је одјекнуло у шијелој Боки и сматра се добром лекцијом окупатору и достојном осветом Ораовца.”⁸

Да се запамти да се у овој преници често тренира питање начина борбе партизанских јединица или, како то у документима пише, ратне тактике партизана. Овом питању се, иначе, поклањала изузетно велика важња и од стране ЦК КПЈ и лично генералног секретара КПЈ и Врховног команданта НОП одреда Југославије, друга Тита, па су та њихова директивна писма и упутства стизала партијским и војним руководствомима у свим нашим устаничким крајевима.

Оволика брига и важња која се концентrirала око овог војничког проблема била је сасвим разумљива и природна. Ово је рат, оружана борба против окупатора који има регуларну, модерно наоружану и обучену војску. Таквог непријатеља требало је тући, побјеђивати и у тој неравноправној борби формирати и бранити ослобођени териториј. Много штошта, скоро све, у овим оружаним сукобима, зависи од правилног и адекватно изабраног начина ратовања.

Устанички период 1941 — 1942. године је увод у дуготрајну четворогодишњу оружану борбу југославенских народа и народности против окупатора и његових сарадника. На почетку, у тим првим устаничким мјесецима, стичу се драгоцену ратна искуства,

⁷ Зборник III — 3, стр. 40, 41, 42.

⁸ Архив ЦК КПЈ, рег. бр. 14688 (фотокопија у Архиву Херцег-Новог).

провјеравају се у тој крвавој критици оружјем оште и наше самосвојне концепције о партизанском начину ратовања. Брзо се потврђују предности тог покретљивог, неконвенционалног партизанског бескомпромисног рата. Али се ни оваје не робује шемама и једностраностима. Партизански рат се комбинује са свим другим начинима ратовања у одређеним околностима. У ватри борбе ствара се и нови командни кадар, из редова сељака, радника и других слојева у устанку, стасају нови командирски и команданти партизанских јединица, који испољавају, поред велике личне храбрости, и умјешност у командовању, велику самоиницијативу и спалажљивост у најтежим ратним ситуацијама.

И оваје, у Боки, у нашем оружаном устанку, у борбама Орјенског батаљона, стичу се ратничка искуства. И ту је необично важна ратна тактика партизана, па се о њој често пише и расправља, како то видимо из ондашње преписке МК и ОК и других фактора.

У писму МК КПЈ Херцег-Нови ОК КПЈ Никшић каже се да је „просто неопходно да држимо чврсте фронтове“. Ако ове фронтове узмемо у једном условном смислу, онако како је то у стварности изгледало у Боки 1941—1942. године, у смислу оних „линија“ које МК помиње у замјену за ријеч „фронтови“ у класичном смислу овог војничког појма, онда је МК у праву, јер се тада тако најуспјешније могла водити оружана борба у Боки против италијанског окупатора, запречавајући му пролор у дубину ослобођеног територија.

У наведеном писму МК КПЈ Херцег-Нови датираним 10. априла 1942. године има такође карактеристичних мисли о проблему начина ратовања. Посебно је занимљиво оно мјесто гдје они кажу да осјећају потребу да напусте тактику чврстих фронтова и да пређу на искључиво партизанске акције, али да то, ипак, не могу, јер би између осталог „довели у питање опстанак Грахова и Зубаца“. То је, чак, за њих најглавнији разлог. Дакле, МК је потпуно схватио важност овог питања, он дисциплинирано прихвата примједбе и сугестије виших партијских форума, које нијесу, треба рећи, круте и изричите, већ више савјетодавце и другарске. У тим писмима назиру се дилеме МК о начину ратовања на овом територију, али то остаје само на папиру, док се у пракси он држи оних својих „линија“ (фронтова).

У Боки, тој и природно-географски предодређеној и људском руком дограђеној поморско-војној луци и ратној бази, у њеном развијеном тврђавском систему, било је, чини нам се, нарочито актуално то питање могућности оружане борбе, устанка и, посебно, начина ратовања против оног ко је регуларном војском и техником запосјео тај систем. Узгред напомињемо да до масовног устанка није ни дошло у источној Боки, на терито-

рији МК КПЈ Котор.⁹ Масовни устанак против италијанског окупатора плануо је и развио се углавном у сјеверозападној Боки, на територији херцеговског и ризанског краја, односно МК КПЈ Херцег-Нови.

„До затајивања устанка на сектору Грбља и читавог которског краја дошло је, углавном, из следећих разлога: нису на време извршене последње припреме за почетак борбе; устанаци нису били организовани у чврсте војне јединице, него су то биле групе наоружаних људи, организованих, нарочито у Грбљу, на цемењској основи; у самом Грбљу није постојала партијска организација која би имала снаге и ауторитета да повеле масе у борбу; руководиоци Месног комитета нису успели да масе ставе под свој утицај; утицај репресалија у селима будванске општине и разорна деловања извесних реакционарних елемената; иако су комунисти били спремни за борбу, цела партијска организација није показала довољно чврстине, снажљивости и револуционарности да одговори постављеним задацима, а било је чак појединаца који су изненађени брзом реакцијом Италијана и првим неуспјесима, потпали под утицај колебања. Поред ових елемената треба навести још и веома неповољан географски положај овог краја који нема никакву дубину и позадину, већ се налази између мора и високих брда“.

„Међутим, кад се разматра овако сложено питање као што је устанак и револуција у условима рата и окупације, треба истаћи да су шаблони и стриктно преношење искустава са једног подручја на друго — као и у свим другим случајевима — погрешни. Зато је, можда, било перфектно insistирање партијских форума да се по сваку цену на подручју Котора организује устанак и створи слободна територија. Италијани би се с тим веома тешко помирили“.

Ово смо цитирали из књиге др Душана Живковића „Бока Которска и Паштровићи у народноослободилачкој борби“. Ово питање затајивања устанка у једном дијелу Боке, у которском крају, заиста је сложено и тешко. Разлози који се наводе у цитираном тексту истинити су и одговарају стварности оног времена. Оружани притисак окупатора овим је био концентриран на масовни устанак у ризанском и херцеговском крају, на Орјенски партизански батаљон, ту његову оружану ударну снагу. Италијанском фашистичком окупатору било је, природно, лакше, него да се пијела Бока наша у пламену устанка истовремено.

Италијански окупатор у Боки одмах је заносјео и до максимума настојао искористити њен затечени тврђавски систем, да би га, послје дуских диверзанско-терилских акција комуниста, још проширио у дубину и позадину разним бункерским и жичаним импровизијумима. Он је овај залив у мају 1941. године и анектирао и почео га одмах третирати као интегрални дио италијанске фашистичке државе, са свим последицама које су из тог акта произлазиле. Читав слет политичко-управних, економских, просвјетно-културних и других мјера био је одмах

⁹ Др Душан Живковић: „Бока Которска и Паштровићи у народноослободилачкој борби“, Војно дело, Београд, 1964, стр. 92, 93, 94, 99, 100, 171, 172, 173, 174.

управљен на брзу италијанизацију и фашизацију Боке. Лукави окупатор зна шта значи фактор глади у рату и како се с њом може манипулисати. Он Боку пуни животним намирницама и дијели цивилном становништву редовно следовање у храни. Дакле, пеке затечене и низ нових околности стварале су у Боки Которској један спецификум према коме се требало правилно политички одредити. Није се смјело насјести лукавој политици непријатеља. Авангардну улогу и овдје је одиграла комунистичка организација и њени кадрови. Они су сваку окупаторову мјеру ефикасно раскришавали, указујући на њену суштину. Чланови КПЈ су успјели, кроз широки претходни и презентни идејни, политички, организациони и агитационо-пропагандни рад формирати снажно антифашистичко расположење бокељских народних маса, успјели су полићи тај народ у оружану борбу против италијанског окупатора, усред те тврђаве, и у тој борби нанјети му поразе 1941 — 1942. године. Окупатор је доживљавао поразе и на војничком и, посебно, на морално-политичком плану, јер се то збивало у „његовој“, анектираној територији и уз то важној поморско-ратној луци. Устанак је и у овом крају, као и у другим крајевима Црне Горе, подигнут свјесно, организирано и плански. Он је резултирао из политичке и револуционарне активности КПЈ. У њему није било спонтаности и он није лошао као реакција на окупаторове репресалије. Масовни устанак у сјеверозападној Боки и његов оружани одред — Орјенски партизански батаљон израсли су из широког и снажног утицаја политике Комунистичке партије Југославије, из великог повјерења народа бокељских села и приобалног појаса у чланове КПЈ, који су политички дјеловали у овом крају још од предратних дана.

Приликом разматрања начина оружане борбе, ратне тактике партизана у Боки треба узимати у обзир још један фактор. Наиме, овдје се ради о упеколико различитој репресивној пракси неких режима окупације у току II свјетског рата. Тако се може утврдити да је италијански окупациони режим био нешто мање репресиван, нешто блажи, него режим њемачке окупације, на примјер. Да је 1941. г. Боку, као изванредну поморску и ратну луку, заносио и држао њемачки окупатор, устанак би исто тако био подигнут, био би масован, можда још масовнији и успјешнији би се развијао, али је питање да ли би она борба на „линијама“, фронтална, са овим окупатором била онако дуга као са Италијанима, или би дошла до изражаја једна друкчија тактика ратовања, исто тако успјешна, начин борбе који се не би држао чврсто оних, крајем 1941. г., формираних „линија“ фронта. Њемачки окупатор би, вјероватно, покушао спровести далеко страшније репресивне мјере него италијански, који је овдје, у „својој“, анектираној територији, лукавом политиком и разним „милошћима“ краља и дучеа, хтио постићи брзу пацификацију и придобити народ за себе. Када се узме у обзир да је овдје та такозвана

фронтална борба трајала скоро шест мјесци, да су те „линије“ фронта допирале до саме обале, да је окупатор био несигуран и усред града, да је у борбама имао погинулих, рањених и заробљених, чак и официра, да се све то дешавало у „његовој“ територији и осјетљивој ратној поморској бази, онда његове репресивне мјере нијесу крајње пајоштрије и сасвим уништавајуће. Није дошло до великог масовног стријељања и до крајњих уништавајућих репресалија над цивилним становништвом (изузев хапшења, интернације, појединачних и групних стријељања, осуда на смрт од којих већи дио бива пресобраћен у вјечиту робију, паљевине кућа и слично — највише после Славог), што би њемачки окупатор у оваквој ситуацији покушао спровести, као што је то чинио у другим устаничким крајевима.

МК КПЈ Херцег-Нови исправио је политички дјеловао и није направио никакве битне грешке у доба масовног оружаног устанка против окупатора, од новембра 1941. до маја 1942. године. И у јулским данима 1941. године МК је правилно поступао. Он је директиве виших партијских форума досљедно и дисциплинирано сироводило, саображавајући их условима који су тада дјеловали у сјеверозападном дијелу Боке Которске. МК је, све у свему, у току тешке оружане борбе против италијанског окупатора положио политички и ратни испит руководиоца народа у овом дијелу Боке.¹⁰

Орјенском партизанском батаљону је од тренутка његовог оснивања био главни задатак да формира и брани ослобођену територију и тиме испуњава одговорну улогу једине запреке окупатору да продје на овом правцу ка Грахову и јужној Херцеговини.¹¹ Онај и овакав задатак, кога је Орјенски батаљон у потпуности извршио, имплементирао је увелико ову борбу на „линијама“, о којој се често писало у документима.

Али, овакав начин борбе, фронтални и дефанзиван, садржавао је у себи и неке негативитете који ће се ускоро испољити и, уз друге узроке, довести Орјенски батаљон у једну изванредно тешку ситуацију, у сопствено војничко испирање.¹²

НИКОЛА БУРКОВИЋ

Трећа особеност устаничке 1941. године у Боци садржана је у личности политичког секретара МК КПЈ Херцег-Нови, односно политичког комесара Орјенског партизанског батаљона, друга Николе Бурковића.

¹⁰ Др Д. Жижковић: Исто, стр. 120 — 171; В. Радовић и М. Црнић: Исто, стр. 98 — 103.

¹¹ Др Д. Жижковић: Исто, стр. 203.

¹² Др Д. Жижковић: Исто, стр. 203. В. Радовић и М. Црнић: Исто, стр. 59.

Народни херој Војо Ковачевић

У цијелој земљи, у свим нашим крајевима једина политичка, организаторска и мобилизаторска снага која је остала са народом у овој тешкој 1941. години, била је КПЈ. Све остале дотадашње грађанске странке распаде су се као кула од карата у овој националној катастрофи.

Комунисти су у овој наметнутој ситуацији били та субјективна снага, авангардни људски фактор на кога је, организираног у дисциплинирану и компактну партију, пао изванредно одговоран задатак. Комунистичка организација је спремно прихватила велико историјско бreme да у овом беспућу нађе излаз народу. КПЈ са ЦК и другом Титом на челу тај излаз нашла је у устанку, у оружаном борби против окупатора. Дванаест хиљада чланова КПЈ добило је историјски задатак да припреме, организирају и руководе оружаном борбом против фашизма. То су могли прихватити и извршавати само кадрови који су у овом тренутку били одлучни, дубоко одани ствари револуције и слободе, идејно-политички припремљени да буду авангарда у борби. Комунисти, који су својом претходном борбом и животом постади омиљени у народу, којима је он вјеровао и који су му били гаранција да неће бити повратка на старо.

У многим крајевима, у овим устанчким данима, ницале су и самосвојне личности, и међу комунистима и некомунистима — патриотима, личности које су се почеле издвајати својим невиченим хероизмом у борби против окупатора. Из њедара народа, из сељачких и радничких средина, из интелектуалних кругова, јављали су се појединци, који су својим јунаштвом, жртвом и моралом постајали намах примјер у тешкој борби, која је започела под руководством комуниста. Као и увијек у оваквим временима и сада су ступиле на историјску сцену дотле непознате и прикривене потенције народних маса.

Многи предратни комунисти, још раније у народу познати као бескомпромисни борци против социјалне биједе, неправде и националног бесправља у старој држави, постајали су стојер око којег су се у устанчким данима окупљали борци села и града. Народ је у њима видио своје предводнике, слушао је њихову револуционарну и борбену ријеч и био спреман на велика искушења кад му такви људи стоје на челу. Такви кадрови су у редове устаника привлачили не само оне борбеније и слободумније, него и један број оних других, неодлучнијих и недовољно политички свјесних. Ти и такви стари чланови КПЈ, лично поштени и скромни, са значајним политичким искуством, раније прогоњени и шиканирани, познати масовици, одлучни и неустрашиви борци, омиљени у народу, многоструко су били значајни и заслужни у овим почетним устанчким данима 1941. године.

Један из плејаде таквих у Боки је неоспорно био друг Никола Бурковић, Ришњанин, адвокат и бивши председник рибанске општине, члан КПЈ.

Може се примјетити да су многи наши устанички крајеви имали овакве или сличне кадрове, прве предводнике устанка у њима, чак са још већим заслугама, и да то не би била никаква особеност овог или оног краја или мјеста. Међутим, није тако. Сваки од ових заслужних руководилаца представљао је, поред оног општег, заједничког свим члановима КПЈ, посебно старим и у политичким борбама прекаљеним члановима Партије прије рата, одређену индивидуалност, самосвојну личност, коју су красиле одређене и специфичне интелектуалне и моралне способности. Зато је сваки од њих испољавао у свом устаничком крају и одређену позитивну особеност у извјесном смислу, посебност која се манифестирала у изванредним заслугама за масовност и успех устанка.

Никола Бурковић је рођен 19. маја 1908. године у трговачкој породици Алексија Бурковића у Рисну. Гимназију учи у Котору, да би 1928. године пошао на студије права у Француску, прво у Монпелје, затим у Париз. 1931. године завршава студије и враћа се у земљу.¹³

Како је до сада наведено у литератури о Николи, он је постао члан КПЈ 1936. године. Међутим, низ посредних доказа говори да ово није тачно, него да је примљен раније. Он је, на примјер, формирао партијску организацију у мјесту Крушево, у Македонији, 1935. године. Значи да је тада већ био члан КПЈ. У доба студија у Француској већ је радио у „Црвеној помоћи“.

Службује неко вријеме у Београду, затим као судски приправник ради у Гиллану, Крушевцу и Струмици. Године 1936. враћа се у зачицај, у Боку, и бави се адвокатуром.

22. новембра 1936. године Никола Бурковић је изабран за предсједника рисанске општине. Ова његова изборна побједа примљена је са одушевљењем међу многобројним друговима и пријатељима, посебно члановима КПЈ и уопште бокелским сељацима и радницима. У свим мјестима Боке, а нарочито у самом Рисну, настало је велико одушевљење и право славље народа.

„У општини Рисан (Бока Которска) побједно је члан КПЈ адвокат Никола Бурковић. Власти су покушале, служећи се насиљем, да онемогуће избор Бурковића. Иако су избори били јавни, народ је гласао за Бурковића...“¹⁴

Одмах након ове изборне побјеле Николи Бурковићу стижу многе честитке. Тако му радници из Боке, настанени у Београду, пишу:

¹³ Шпиро Доклестић: „Народни херој Никола Бурковић и народно-ослободилачка борба у Боки“, издање Српског одбора Н. Ф. Херцег-Нови, јули 1947. године, стр. 5, 7, 8.

¹⁴ Цитат из књиге Батрића Јовановића: „КПЈ у Црној Гори 1919—1941, Војно дело, Београд, 1959, стр. 151.

„Драги друже,

Честитамо Ти на побједи коју уједно сматрамо за нашу, а утолико прије што су јој на путу биле многе препреке. У твом успјеху видимо прве почетке демократске свијести код наших земаља. Бићемо необично задовољни, ми, радници из Боке, који живимо у Београду да ти у будућем напредном раду пружимо другарску помоћ и подршку.“¹⁵

Бокељски студенти му такође честитају:

„Драги друже,

Обрадовани твојом побједом, која је уједно и наша, побједом која је израз народне воље и тежње, поред свих пречки које су јој стајале на путу, ми, студентска бокељска омладина, стојећи на становишту потпуне Демократије, Слободе и Напредка поздрављамо ту јединствену и тешку побједу у нашем заосталом крају и надамо се да ће та побједа наћи оправдање у једнаком конструктивном раду.“¹⁶

Избор Николе Бурковића за предсједника рибанске општине био је тежак ударан за локални буржоаски режим, који је непрекидно тражио поводе како би га смијенио са овог положаја. Тако је, на крају, у новембру 1938. године Никола и скинут с овог положаја.¹⁷

Задржали смо се нешто опширније на овом Бурковићевом биографском податку, јер је овај његов избор за предсједника једне општине означио почетак једне велике и реалне подршке и популарности Николине у Боки, нарочито у бокељском селу, у народу. Ова његова популарност достићи ће касније скоро неvjероватне размјере међу бокељским свијетом и имаће одраза и у устаничким данима 1941. године.

1937. године Никола Бурковић стаје на чело Мјесног комитета КПЈ за Бокву. У периоду 1937—1941. године он је руководио партијске организације Боке Которске, кала и она, као и партијске организације Црне Горе и КПЈ, доживљава политичку, организациону и идејну ренесансу, кала се у скоро сваком приобалном мјесту и већини загорских села формирају комунистичке ћелије, одјелења или групе комуниста и организације СКОЈ-а.

Никола је у јануару 1941. године интерниран у концентрациони логор у Смедеревској Паланци.¹⁸ 29. марта 1941. године логор је распуштен, па се Никола неко краће пријеме склања

¹⁵ Архив Херцег-Новог, Фонд радничког покрета и НОБ-е 4—12—3.

¹⁶ Архив Херцег-Новог, исто, 4—12—4.

¹⁷ Архив Херцег-Новог, Фонд рибанске општине. — У брошури Шшира Л. Докластића „Народни херој Никола Бурковић и народноослободилачка борба у Боки“, издање Среског одбора Н. Ф. Херцег-Нови, јули 1947, на стр. 13, пише да је Бурковић свргнут са положаја предсједника општине у јесен 1937, што није тачно. (В. Р.)

¹⁸ Шширо Докластић. Исто, стр. 9, 12, 17.

у Београд га је та и затиче 6. април 1941. године, почетак рата против Југославије. Преко Црне Горе враћа се у своју родну Боку, га је та затиче кашигулашија земље.¹⁹

У другој половини јуна 1941. године одржан је проширени пленум Мјесног комитета КПЈ за Боку у Доњем Ораховцу, на којем је спроведена директива Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, о подјели Мјесног комитета КПЈ за Боку на два Мјесна комитета: Котор и Херцег-Нови. Секретар новоформираног Мјесног комитета КПЈ за Херцег-Нови постао је Никола Бурковић.²⁰

По кашигулацији Југославије изабран је и за члана Окружног комитета КПЈ за Никшић.²¹

Убрзо после окупације земље Никола је постао руководилац новообразованог Војно-револуционарног комитета за Боку.²² У овом судбоносном периоду он је главни организатор припрема за устанак и самог устанка у сјеверозападној Боки.

У јулским устаничким данима 1941. године Никола се налази на челу Револуционарног штаба за Боку. Он је тада и политички комесар Кривошијске чете, која се још називала и Кривошијско-Ораховска.²³

У новембру 1941. године Никола Бурковић постаје први политички комесар Орјенског ПОП батаљона.²⁴

Италијански окупатор га је сматрао најопаснијим и најинтелигентнијим комунистом, па га је као таквог и убијено.

¹⁹ Периша Вујошевић: „У логору у Смедеревској Паланци“ (чланак у Зборнику сјећања активиста југословенског револуционарног радничког покрета — II дио). У овом чланку пише да је Никола био члан логорског комитета Партије.

Др Иван Рибар, „Из мојих успомена на концентрационе логоре (исти Зборник).“

А. Лукател у својим сјећањима на револуционарног радничког покрета између два рата, а и у сјећањима И. Рибара пише да је логор распуштен 29. марта 1941. године, па према томе Н. Бурковић није могао бити у Београду 27. марта те године како то пише у навеленој књизи Шпра Доклестифа. (В. Р.)

²⁰ Др Душан Житковић: Исто, стр. 48, 49.

²¹ Зборник народних хероја Југославије, МСМ. VII, Београд, стр. 202. У новоиздатој књизи „Народни хероји Југославије“, књига прва, Младост, Београд, 1975, на страни 219. пише да је Никола постао члан ОК КПЈ Никшић већ је у доба формирања Орјенског партизанског батаљона и његових првих оружанских акција, значи крајем 1941. године, што је вјероватно тачније. Значи, у том времену је он изабран за члана Окружног комитета КПЈ за Никшић. (В. Р.)

²² Мато Петровић: „Прва фаза борбе за народно ослобођење у Боки Которској“, лист „13. јул“, бр. 2, год. I, 1949.

²³ Батрић Јовановић: Исто, стр. 183.

²⁴ В. Радоваћ и М. Црнић: Исто, стр. 56.

Послије расформирања Орјенског партизанског батаљона 28. маја 1942. године, Никола Бурковић живи и ради у дубокој илегалности, у условима контрареволуције и терора у Боки, све до своје погибије 21. јануара 1943. године у селу Подима, код Херцег-Новог.

За Народног хероја проглашен је 11. јула 1945. године.²⁵

Цео животни пут Николе Бурковића испуњен је борбом за побједу комунизма, револуције, за слободу народа и правду.

Потекао из угледне ризанске породице Бурковића, досељене у Боку из никшићког краја (Бањани),²⁶ куће поморских капетана и познатих ризанских родољуба и првака, Никола је рано упућен у темељне људске вриједности: слободољубивост, праведност, поштене, личну скромност и несебичност. И изнад свега вјеру у народ. Његово касније образовање, стечено у гимназији у Котору,²⁷ студирањем у Француској и, особито, читањем марксистичке литературе као и практичним комунистичким радом, још више ће развити и учврстити, оплеменити оне његове, у породици Бурковића засноване моралне особине.

Младалачко демократско опозиционарство Николино испољено први пут јавно на једном народном збору у Црквницама (Кривошије) 1933. године и са симпатијама одмах примљено од народа, еволуираће убрзо у чисту, класну револуционарну активност.

Од тог времена нема значајније револуционарне акције у Боки гдје нема Николе Бурковића, његове јавне ријечи или његовог илегалног комунистичког рада. У покушају пребацивања добровољаца за Шпанију у марту 1937. године, у акцијама КПЈ у Боки у вријеме бурног развоја унутрашње и међународне ситуације у периоду 1937 — 1941. године, тако бременисте крупним догађајима, у свим виловима организовања партијске комунистичке активности, доминира његова руководећа улога. Народне скупове и црквене свечаности у Кривошијама, Ораховцу, Буновићима, Крушевицама, Бијелој гори и Орјену, Херцег-Новом, Бијелој, Котору, Морињу, Никола користи да би боксељском свијету објаснио актуалну ситуацију, да би му отворио перспективу у боље сјутра, да би га припремио за револуцију, која ће доћи и за коју се треба борити. Он се већ тада формира у право револуционарног трибуна.

Никола Бурковић је посједовао огромну револуционарну енергију. Био је неуморни активиста комунистичког покрета. Ако се, на примјер, узме у обзир да је Никола, поред послова

²⁵ Зборник народних хероја Југославије, МСМЛVII, Београд, стр. 202.

²⁶ С. Накићеновић: „Бока“ — антрополографска студија, Етнографски зборник, књ. XX, Београд, 1913, стр. 523.

²⁷ У Историјском архиву у Котору сачуван је Николин матурски рад. (В. Р.)

предсједника општине прије рата, радио и као адвокат, да је био члан КПЈ, а од краја 1937. године и секретар партијске организације Боске Которске,²⁸ може се наслути колика је то била колосална радна енергија, широка интелигенција, чудесна комуникативност са мноштвом људи, како чланова Партије и симпатизера, тако и са другим обичним људима бокељских приобалних мјеста и загорских села.²⁹

Права је вјештина била одржати се на положају предсједника једне општине, на удару среског начелства и свих других ондашњих противника прогреса. А сви они сумњају, скоро знају, да је он члан КПЈ, да мора онако интелигентан и омиљен бити и неки руководилац у њој. И поред свега тога он се релативно дуго задржава на положају предсједника општине. Иако оптужбе пљуште са свих страна, па и казне због овог и оног, Никола успијева да и у рад Управе општине уноси комунистичку идеологију, борбену практичну политику Партије, посебно бригу и хуман однос према сиромашним становницима Рисна и кривошијских села.

Његов ауторитет брзо и непрекидно расте. У колико га режимације оптужују и кажњавају, у толико он постаје милији и приснији бокељском свијету. Он се већ у том периоду свог развоја просто утискује и овладава свијешћу народа као млади човјек широке културе, високо образован, поријеклом из поштеве и угледне ризанске породице, интелектуалац борбеног духа, отворен и демократа. Ненаметљиве нарави, скроман, привлачан и друштвен, принципијелан и одлучан, Никола убрзо постаје омиљена личност у народу Боске. Колико је то већ тада било присутно у ондашњим приликама да се закључити и из чињенице да је Никола Бурковић и послије смјенивања са положаја предсједника општине 1938. године и даље доминантна личност, чак и у раду општинске управе у Рисну, о чему свједочи један документ војних власти из 1941. године.³⁰

Избор Николе Бурковића за предсједника једне општине, и поред свих препрека које му је, природно, постављао ондашњи режим, значајно је много за његову популарност и ауторитет. Такође, његов избор за замјеника на листи опозиционог посланичког кандидата Мирка Комшенивића 1938. године, још је више проширио и учврстио његову омиљеност у народу.

Никола је у оба ова случаја добио шансу за отворено, легално дјеловање и ширење свог утицаја. Он је ове прилике изван-

²⁸ Према усменом казивању Сава Старовића.

²⁹ Види чланак В. Радовића: „Револуционарни раднички покрет и проблем масовног политичког рада с посебним освртом на херцеговачки крај у периоду 1938—1941.“, стр. 164, 165, 166 — „Босна“ бр. 1.

³⁰ Архив Херцег-Новог, исто, 8—2—2.

редно и značакни искористио и у духу нове народнофронтоске политике Партије спроводио њену политику. Низом јавних иступа, говорима на митинзима, зашто је имао дара, и у личним контактима са људима, Никола је стицао љубав и поштовање и грађанина и сељака, што ће се непроницајиво вредновати доцније, у устаничким данима 1941 — 1942. године.

Николина личност заблистаће, међутим, најпуним сјајем баш у тим устаничким данима у Боки. Он ће постати душа ослободилачког и револуционарног рата у овом нашем крају. За његово име везиваће се сви значајнији подухвати партизана против италијанског окупатора у 1941 — 1942. години. Славна епопеја Орјенског партизанског батаљона поистовијетит ће се са његовим омиљеним комесаром. У најновијем издању књиге „Народни хероји Југославије“, у биографији Н. Бурковића, пише: „Овај батаљон (мисли се на Орјенски батаљон — пр. В. Р.), који се сматрао једним од најбољих батаљона на територији Црне Горе и Боке, и који је италијанско војно и политичко руководство доводило до лула, до признања потпуне немоћи, увелико је дело Николе Бурковића“.¹¹ У овој написаној тврдњи баш се највише и садржи ова особеност о којој пишемо.

У устанку народа Боке под руководством комуниста 1941 — 1942. године, Никола ће остати досљедан свим својим бићем свему оном што је стекао у народу прије устанка. Свјесна и снажна заснованост комунистичке идеје и идеологије у њега, оваплоћена на максимално недогматски начин у његовом уму, ширина погледа на живот и људе, високо образовање и култура, са урођеном цртом хуманитета код Николе, једноставност и скромност у опхођењу, уз бескомпромисну одлучност и принципијалност када је у питању устанак за слободу и социјализам, све је то дошло до свог тоталног изражаја у овим тепиким, али и великим, поноситим устаничким данима.

Свака борба за слободу народа, свака револуција ослобађа дотле невидене, латентне људске потенцијале из којих се онет издвајају они који је воде, усмјеравају, који је својим умним и организаторским способностима, читавим својим бићем даље разгоријевају до коначне побједе. Један од таквих на овом нашем бокељском тлу био је Никола Бурковић. Оваје њему није било равног. Код њега се све позитивно, револуционарно представило у синтези. Он је био цјеловита револуционарна личност, права морална љепота, оваплоћење једног револуционарног стремљења у једном великом лобу, у једном крају.

Колико је Никола значао за устанак, за народ, види се и из чињенице како су његову погипију дочекали непријатељи. Њихови ступидни умови били су озбиљно убијеђени да је његов

¹¹ „Народни хероји Југославије“, Младост, Београд, 1975, стр. 219.

физички наставак и „крај комунизма у Боки“. Тиме се, између осталог, може и објаснити оно срамно „крваво коло“³² на херцеговској пијаци и скривање његовог гроба од народа.

Николи су Партија и Идеја дали све, али је и он њима даривао све што је имао и могао и са тог аспекта треба оцјењивати његове заслуге за устанак у овом нашем крају за његову масовност, континуитет и вјеру у коначну побједу. Није његова смрт означила „крај комунизма“ у Боки, како су то били данси-рали глупаци и изроди домаћи, већ напротив, и поред тепоког губитка, дала нову снагу да се истраје. То није књишка фраза, већ животна истина, то је тако било, то се тако вјеровало. Јер је издаја гдје се налазе Никола и његови суборци Дашо,³³ Саво³⁴ и Стијепо³⁵ италијанском окупатору запаљила Боку у том јануарском јутру 1943. године, али одмах и огорчила и збила у Отпору.

* Истог дана, 21. јануара 1943. године када су убијени Никола Бурковић, Саво Илић, Дашо Пашчић и Стијепо Шаренац, припадници МВАС (добровољачке антикомунистичке милиције) и други сарадници окупатора водили су коло око остатака одјеле погинулих комуниста, на ондашњој херцеговској пијаци, данашњем тргу Народног хероја Николе Бурковића. Народ је ову bestiјалну оргију издајника назвао крвавим колом. О овом догађају остао је документ, слика, захваљујући родољубу, Новљанину, Луки Цирговићу, наставнику физичког васпитања. Он је, са закљоненог прозора своје куће, кришом, фотографисао ову срамну игру, па је тиме објективно као примјер најдубљег моралног пада сарадника италијанских фашиста. Када је нешто раније шеф италијанског фашистичког школства наговарао у једној кафани Цирговића да се прихвати наставе у њиховој школи, обећавајући му добру плату и личну сигурност, добио је одговор, изречен мирно: „Немате ви пара којима би мене плаћали да радим за вас.“ И данас живи свједоци тог разговора тврде да је Италија на тај одговор лаћутао, али да то, изгледа, није никоме ни пријавио. Дакле, храбро, достојанствено и мирно. Слично оном одговору чувеног хеленисте др Милоша Бурџа, када га је један познати музичар наговарао да попусти анек против партизана: „Лакко је теби, ти у дшле свиращ, а ја мојим студентима предајем етику“. И био због овог депортиран на Бањичу. (В. Р.)

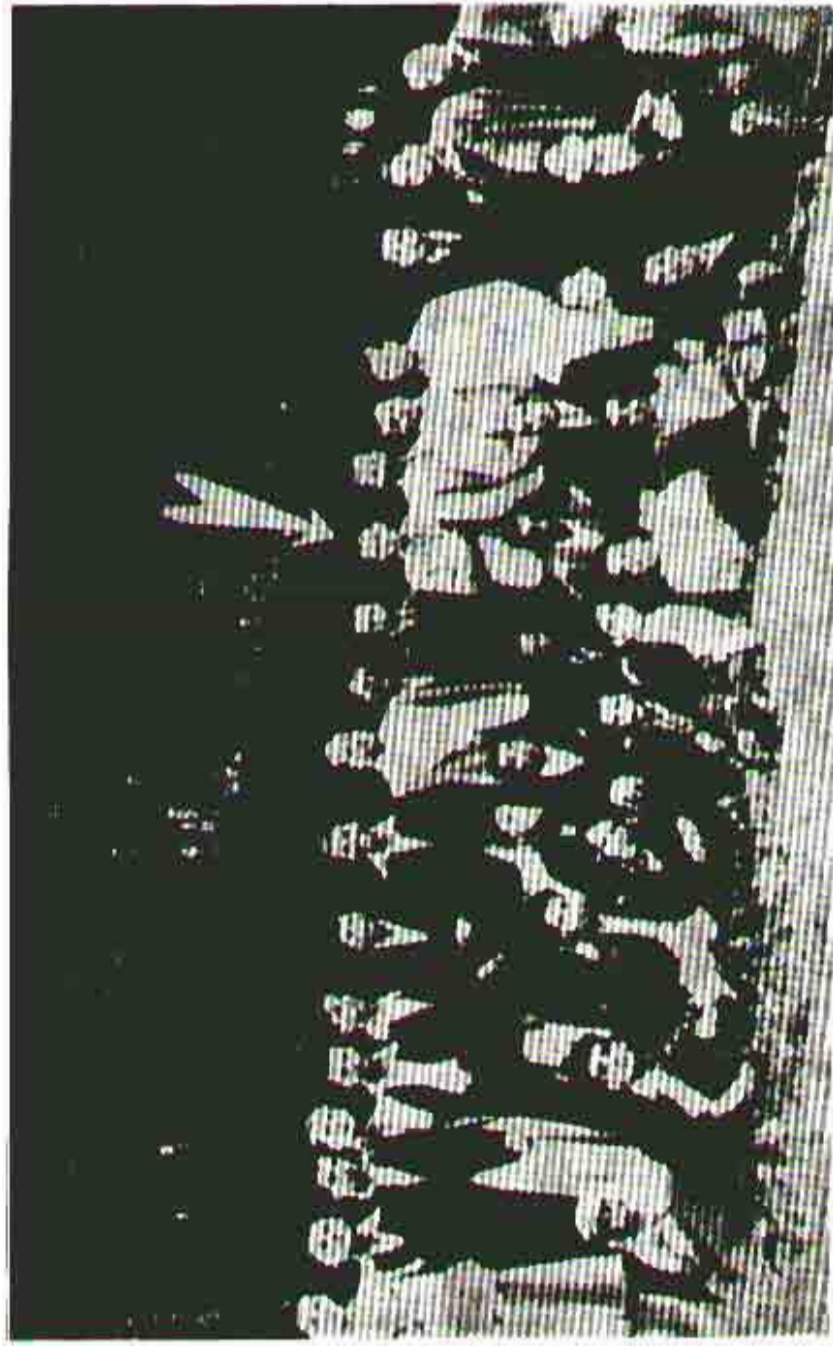
³² Дашо Пашчић, члан КПЈ прије устанка, студент, члан МК КПЈ Херцег-Нови. Један од организатора устанка у сјеверозападној Боки. Погинуо као илегални партијски радник заједно са Николом Бурковићем, у Подима, код Херцег-Новог 21. јануара 1943. године. (В. Р.)

³³ Саво Илић, Народно херој, члан КПЈ прије устанка и члан МК КПЈ Херцег-Нови. У Орјенском партизанском батаљону вршио политичке и војне дужности. У мају 1942. године комесар издвојеног батаљона, названог Ударни Орјенски батаљон. Необично енергичан, одлучан, храбар и строј. Погинуо као илегални партијски радник заједно са Николом Бурковићем, у Подима, код Херцег-Новог, 21. јануара 1943. године. (В. Р.)

³⁴ Стијепо Шаренац, члан КПЈ прије устанка, студент медицине, члан МК КПЈ Херцег-Нови и секретар МК СКОЈ-а. Безгранично одан и дисциплинирани члан КПЈ. Погинуо као илегални партијски радник заједно са Николом Бурковићем, у Подима, код Херцег-Новог, 21. јануара 1943. године. (В. Р.)

Народни херој Никола Бурковић

Народни херој Никола Бурковић са Максидишима у Крушевцу 1935. г.
(Н. Бурковић означен стрелицама)

Популарност Николе Бурковића у бокељској средини представља заиста један риједак феномен, без преседаца у даљој и ближој прошлости Боке Которске. Када оцјењујемо ову појаву морамо истаћи да су овдје, у Заливу, вијекови формирали специфичан бокељски менталитет у коме се издвајао висок степен цивилизованости, културе и толерантности. Једном приликом је речено да је

„Бока формирала нарочити смисао за асимилацију, за креативно преображавање различитих културних слојева на својој земљи. Она је својим разнопреним историјским токовима изградила менталитет отварања, ширине и кретања усует. И тако разни културни слојеви нијесу сатирали и рушили, они су мирени, чувани и повезивани. Главна карактеристика овога краја је полихромнија, узбуђена разноврсност. Овдје је мало једнотомног и једносмјерног, јер су поморци свој поглед управљали на широке хоризонте и често путовали у туђе земље, разбијајући тако сваку искључивост...“*

Ово смо цитирали да би показали да овај бокељски свијет није био пријемчив ни за какве култове и идоле, ни ти их је лако стварао и измишљао. Требало је занета презентирати праве и велике људске вриједности, требало је читавим својим животом, како духовним, тако и практичним, бити на висини ових захтјева које је ова средина постављала да би неко постао примјер и миљеник. То је Никола постигао. Данас се већ може, без претјеривања, рећи да је Никола Бурковић, овај образовани Ришњанин и врхунски син Боке, обезбиједио себи једно од челих мјеста у наслеђу највећих синова овог Залива. А то није било лако. Кажемо тако, јер мислимо на бурну прошлост овог региона, преваходно поморску, на славне бокељске поморце, праве морске вукове, али и утемељиваче и градитеље једне европске цивилизације и културе у Боки. Сјећамо се и свих оних других Бокеља, знаћих и незнаћих, који су се борили и гинули за слободу у прошлости. Бокеља, културних посленика и педагога, којима су слали ученици из далеких земаља, из великих народа. Уткати се и постати водећим у једном страшином и судбоносном историјском тренутку у ту „занета сложену и многозвучну атмосферу ове средине“, како то неко рече, био је прави подвиг једног образованог и храброг духа и надасве поштеног и борбеног карактера, какав је имао Никола Бурковић. Свакако да је у свему овоме пресудну улогу имала, поред оних личних, урођених и стечених квалитета који су Николу красио, припадност једној изнад свега борбеној, непријекорно организираној и неустрашивој организацији — Комунистичкој партији Југославије.

Таква партија Николу је примила у своје редове давно прије устанка. У таквој политичкој организацији нашао се Ни-

* Др Милош Милошевић: Поздравна ријеч на скупу Југославенских етнологата, у Италији, 1969. године.

кола Бурковић, да би у њој и са њом стасао до једне одговорне, зреле, умне и политички изграђене личности. Партија је у њему, таквом какав је био и како се у њој развијао, нашла свог правог политичког посланика, организатора, масовика и борца, неизмјерно заслужног за револуционарно хтијење и револуционарну оружану борбу у Боки Которској. Тој и таквој партији Никола је све пружио и погинуо као њен свијесни и одани војник.

Да би се стекла још боља и цјеловитија слика о Николу Бурковићу нека нам буде дозвољено да цитирамо неке мисли о њему и његовом животном путу, које је написао његов партијски и ратни друг Војо Ковачевић.

„Побуну морнара аустријске флоте у Боки 1918. Бурковић је доживио дјечачки, не могавши више да заборави црвене барјаци подршке октобарској револуцији. Још као гимназист придружује се различком покрету и као магнет окупља омладину. Као студент постао је марксиста-комуниста и радио је на Црвеној помоћи. Са 23 године докторирао је права на Сорбони 1931. године.“

„По повратку у земљу, у данима војно-монархистичке диктатуре, прихватио се организованог политичког рада код радничке, сељачке и школске омладине.“

„Резултате на припреми формирања Партије забиљежио је већ почетком 1934. у Македонији. Тада је службено у Крушевцу, при среском суду, као приправник. Тамо је остао до лета 1936. године. У то вријеме била је провала у Партију Црне Горе и илегални циљ Грахова — Јован, Сава и Павле Ковачевић — поину Николу да неодољиво дође у Боку. Било је то вече општинских избора. Никола је на прво мјесто одговорно истативно, образлажући то својом незаконитошћу исто толико значајном, за крушевски крај. Услиједило је друго писмо, у коме се поново катгорички инсистирало на његовом доласку, са ватаском да тај долазак рјешава крушне партијско-политичке ствари.“

„Друго писмо је стигло у ситуацији када је Никола био премјентен у Струмици и када му је партијско-политички рад био онемогућен. Зато се и одазвао позиву из Црне Горе и стигао у Боку. Кандидовао се за предсједника општине Рисан и — на изненађење и оторчење власти — био изабран! Већ 1937. године смијењен је, због учествовања у акцији пребацивања добровољаца за Шпанију.“³⁵

„Послије тога, као адвокат у Котору, Никола постаје трибун Бокe. Једнако се бринуо за организовање радничтва и омладине у обалском појасу и на заобалној територији, обухватајући и сва села бившег которског среза, односно садање четири комуне — Котора, Тивна, Херцег-Новог и Булавс.“

„Стизао је и у Београд, да окупи студенте Бокeље и да заједно с њима привремено и прати програм широке политичке акције за њихово учешће у родном крају.“

„Сваки кутак Бокe — обалом и по планинским селима — и данас зна за Николу Бурковића, неустрашивог трибуна из предатних година...“

„И у ратним приликама испољава се његова велика личност. Он је био физички непрекаљен и њскај, али му је морална снага

³⁵ И овдје се понавља нетачан датум Николине смјене са положаја предсједника општине. Никола је смијењен 1938. године. (В. Р.)

давала неки чудан импулс да је другове задивљивао. Носио је наочаре — био је кратковид — без којих није могао ни корака направити, нарочито по врлетима Орјена. Ипак, за њега ништа није било тешко или немогуће ...”

„Кад су тренуци били одлучујући, знао је и сам да се поравна са стрељачким стројем (случај напада на св. Јеремију). Кад су га другови прекорили због претјераног ангажовања у тако опасној акцији, он је са осмјехом и у шали додао: „Не видим ја ту опасност с обзиром да сам кратковид ...” „Другови у илегалству дали су му име Дуран — значи: Истрајни, Издржљиви.”

„Никола је био врски интелектуалац. Одлично је владао француским и талијанским, као да су му били матерњи, а руским се солидно служио у коришћењу литературе. Поред доктората из правних наука, посједовао је широко знање из других области. Ипак, остао је близак, разумљив и присан са радником, сљаком, интелектуалцем — једнако са младим и старијима.”

„Никола Бурковић је постао прекаљени револуционар-интернационалист, највећи трибуни Боке у њеној вјесковној ослободилачкој борби.”

Ево два сјећања на њега, оба далеко од његове нишоме Боке: једно из Македоније, а друго из Бугарске.

Томо Кутурец је члан прве партијске ћелије коју је формирао Никола Бурковић 1935. у Крушеву. Ево шта је он написао у марту прошле године (1972. године — пр. В. Р.):

„... Никола Бурковић почиње одмах и неуморно да ради на формирању партијске организације у Крушеву и њеном организовању. Са својом непресушном енергијом која је извирала као тејзер Никола Бурковић је још првих мјесеци 1934. године постигао велике успјехе у формирању знатног броја марксистичких група и симпатизера КП као и у развијању националне и класне свијести код народа ...”

„За вријеме свог борака у Крушеву од 1934. године до свог одласка 1936. године, друг Никола Бурковић је оставио утисак крушевске и маркантне револуционарне и политичке фигуре и народног трибуна-комунисте и масовика као и способне и квалитетне људске личности.”

„Једна улица у центру Крушевца носи данас његово име. Велика његова слика палали се у Музеју народноослободилачке борбе. Савез бораца је својевремено дошao одлуку да у знак сјећања и захвалности подише Бурковићу споменик-бисту у Крушеву ...”

Николини присни друг са студија у Паризу адвокат Горанов мислио је да је Никола жив, па му пише:

„Мој драги Никола! Много година је прошло како од тебе немам вијести. Посматрао сам твоју слику као драгу успомену на наше старо пријатељство, док смо били студенти у Паризу. Како намјеравам овог љета да путујем у Француску, да посјетим старе пријатеље, поћи ћу кроз Југославију и много бих желио да те видим. Очекујући вијести од тебе, братски те траим.

Твој стари пријатељ из Борел Мипа,
Александар Горанов, адвокат.”

Писмо је стигло у Котор, на фабрику која носи име Николе Бурковића. Директор фабрике Масловар, одговорно је:

„Примили смо писмо које сте упутили на адресу Вашег старог пријатеља из студентских дана, друга Николе Бурковића. Веома нам је жао што Вам морамо јавити да је Ваш стари пријатељ, адвокат Никола Бурковић, погинуо у току наше народне револуције. Погинуо је као народни херој. У току рата био је организатор устапка у Бокн Которској. У знак сјећања на храброг хероја нашег краја, наша фабрика носи после рата његово име...“

Ускоро је стигао одговор:

„Поштовани друже Масловару! Примио сам Ваше писмо. Много Вам захваљујем за срдачност и топлину којом описујете херојску судбину мог најбољег пријатеља и друга са студија у Паризу. Никола је био прекрасан друг. Он је волио људе, волио је правду, био је прави борац за братство, јединство и слободу...“

„Говорио ми је много о Далмацији, о Вашем мјесту — крају, о доброј браћи Словенима који живе у тим крајевима... Он је погинуо као прави херој. За слободу свога народа и уопште за слободу свих народа које је био поробио фашизам. Као такав, он пије само интернационални херој, већ интернационални...“

Александар Горанов, Лом
Бугарска.“²⁸

Од посебног су значаја сјећања Македонаца о Николи Бурковићу.

У писму аутору овог рада Мире Анастасов, између осталог пише:

„Добротом другова из Крушева дошло ми је до руку Ваш биографско-историјски оглас о народном хероју Бокс другу Николи Бурковићу...“

„Ваш напис сам прочитао не само са великим интересовањем, већ и са дубоким узбуђењем, јер спадам у ред не тако широког круга другова из доба почетка револуционарне дјелатности друга Бурковића, која дјелатност је коначно крунисана народно-ослободилачком борбом и његовом херојском смрћу...“

„Друга Бурковића сам упознао 1933. године у Београду, посредством наших заједничких другова и пријатеља — у то доба активиста на Београдском универзитету — Милице Живковић и Борише Ковачевића. Пошто се наш повратак са студија у Француској временски поклопио, ми смо се убрзо веома зближили и једно време чак заједно станисвали. Већ у то време, могу слободно рећи, Никола је идеолошки био потпуно одређен и непоколебљиво стајао на позицијама марксизма-лењинизма. Из разговора с њим сазнао сам да је он, за време студија у Француској, активно радио у студентској организацији Union Fédérale des Etudiants, која је у ствари била универзитетска борбена организација Комунистичке омладине Француске... Због тога, ако се жели избећи претерани формализам сметрам да почетак организованог револуционарног деловања друга Бурковића треба свакако тражити већ у његовој политичкој дјелатности у Паризу.“

²⁸ Војо Ковачевић: „Вријеме ратно“ из другог угла, Побједа, јануар 1973.

„Утолико пре, а с обзиром на његову динамичну природу и неоспорну идеолошку опредељеност, Никола свакако није могао остати ван организованог партијског рада и у Београду. На ово ме, пре свега, упућује његово перадиојно дружење с Боришом Ковачевићем,³⁷ у то доба једним од руководећих другова међу студентском омладином на Универзитету у Београду. Ја тада лично нисам био партијски „повезан“ са Николом из разлога што сам партијски већ деловао у Македонији, као члан Месног комитета у Куманову. У Београду сам углавном боравио само повремено ради завршетка студија. Међутим, док сам становао са Николом, морао сам често да се „евакуишем“ из собе, јер су Никола и Бориша често пута у њој одржавали своје састанке са друговима.“

Даље, Анастасов пише како се Никола био привремено запослио у листу „Правда“ у Београду и то по налогу Партије. Захваљујући Николиним „везама“, партијска организација у Македонији успјела је запослити у „Правди“, крајем 1935. године познатог македонског pjesника Кочу Рацина, који се био тек вратио са робије у Сремској Митровици.

Анастасов још пише:

„...Негде средином 1934. године, Никола, на путу за Крушево, свратио је у Куманово и затражио ми партијску везу у месту свог службовања. Ја сам у том моменту био секретар МК у Куманову и члан ПК за Македонију. Једини човек у Београду, који је могао упутити Николу на мене ради успостављања опакве везе, био је Трајко Стаменковић,³⁸ тада секретар ПК за Србију, који је једини био укључен у мој партијски рад и функцију у Македонији. Према томе, да би Никола био укључен за партијску везу од стране друга Стаменковића, он је већ пре тога морао бити повезан са неком партијском јединицом у Београду и проверен у његовом партијском раду.“

„У сваком случају, од тог момента — а то могу категорички посведочити — Никола је и формално повезан са Партијом, јер сам га ја и лично држао на вези све док он није формирао партијску организацију у Крушеву, која дотле није постојала...“³⁹

Тома Кутурси, партијски друг Николе Бурковића из Крушева у писму аутору овог рада истиче:

³⁷ Бориша Ковачевић, члан КПЈ од 1930. г. Неко вријеме секретар ПК КПЈ за Босну и Херцеговину, Пољско јупа 1943. г. Народни херој.

³⁸ Трајко Стаменковић, секретар ПК КПЈ за Србију 1934—1935. године. Стријелан крајем 1942. године последице страховитог мучења у Бањичком догору. Народни херој Југославије.

³⁹ Архив Херцег-Новог, Фонд радничког покрета и НОБ-е, фасцикла 4 док. 12—19. — Мире Анастасов је предратни комуниста, познати јавни и друштвено-политички радник, робијаш у предратној Југославији, неко вријеме наш амбасадор у Белгији. И он и многи други македонски предратни комунисти били су зачувени када су прогутали да је Никола примљен у КПЈ 1936. г. Они су доказали да је то груба грешка и печити произвољни податак. Како они тврде Никола Бурковић је вјероватно члан КПЈ од 1933. или 1934. г. што је извјесније него оно да је постао члан КПЈ 1936. г. (В. Р.)

„За друга Бурковића може да се говори само у суперлативу. Он је дошао у Крушево 1934. године као прекаљени револуционар-марксист-комунист који је познавао потпуно организационе форме партијског рада. Он је био пре свега прави човек на право место, народни трибун, доследан комунист, сејач марксистичких револуционарних идеја, слично митолошког Прометеја који је даровао људима ватру. Никола Бурковић дао је нама комунистима у Крушеву ватру КПЈ, јер је од оне прве партијске ћелије формиране крајем 1935 — једног лимског дапа у мојој кући — током следећих година порасла у снажну Партијску организацију, квалитетну и бројну и дочекала знак Народне револуције 1941. године спремна и готова за борбу. Она је дала из својих редова 3 Народна хероја и више поштомца „Партизанске споменице 1941.“.“⁴⁰

Народ Боке Которске може бити поносан што је из својих њедара дао таквог сина као што је био народни херој Никола Бурковић. Овај великан Боке, комуниста и досљедни револуционар, својим неуморним друштвеним радом, читавим животом и жртвом служиће вјечно за узор људима како се воли слобода ломовице и њена независност, како се воле сви људи и народи који се боре за бољи живот. У бокељској историји, у наједни њених великана заузео је челно и часно мјесто Никола Бурковић, Бокељ, Рвљњанин, велики човјек и борац, члан Комунистичке партије Југославије.

САРАДЊА ФРОНТА И ПОЗАДИНЕ

Четврта особеност устаничке 1941. године у Боки испољила се у изванредној сарадњи између фронта и позадине, бораца и народа, ослобођене и неослобођене територије. Оно што се дешавало на тој вези, на том споју између фронта и народа, оружане борбе против италијанског окупатора и наше позадине, наше неослобођене територије, нешто је најљепше у историји Боке. Овај свијет оваје у својој историји имао је сличних ситуација и раније и увијек је био на висини задатака које је пред њега у прошлости, у XIX вијеку, у балканским ратовима и I свјетском рату, на примјер, постављала братска југославенска солидарност и југославенска идеја уопште. Вијековима под туђинском управом, прво млетачком, па онда аустријском, Бокељи су увијек остали нераздвојни дио југославенских народа, дио своје најблиске браће, Црногораца и Херцеговаца. Они су сваку борбу, сваку битку и устанак Црногораца и Херцеговаца несебично и обилно помагали новцем, храном, муницијом, писаном и усменом ријечју, а неки од њих су и лично учествовали као добровољци у борбама своје браће против туђина, за слободу. У доба кривошијских и грбаљских устанака, Бокељи изван устаничких

⁴⁰ Архив Херцег-Новог, исто, 4 док, 12—17. — Томо Кутурец, носилац „Споменице 1941.“, неко вријеме потпредсједник Сборања Македоније и народни посланик, Члан КПЈ од 1935. године. (В. Р.)

зона били су и срцем и душом за устанике и помагали их на све могуће начине. Бокељи су већ давно били изградили традицију сарадње фронта и позадине. То ће, нарочито, доћи до изражаја у току I свјетског рата, када је аустро-угарска власт овдје хапсила, интернирала и стријељала многе синове Боке, јер су отворено испољавали тежње за слободом и уједињењем свих југославенских народа.

Међутим, ова традиција сарадње, повезаности између бораца за слободу на фронту и народа у позадини непријатеља, доћиће до свог највећег изражаја у току II свјетског рата, у доба ослободилачког и револуционарног рата против италијанског фашистичког окупатора, који је овдје водио Орјенски партизански батаљон. Овдје се испољило родољубље народа Боке темељено на вјековним традицијама и масовном антифашистичком расположењу, које је у свијест народа унијела КПЈ, преко партијске организације у Боки, преко њених кадрова-комуниста, у предратном периоду и у периоду припрема за устанак против окупатора. И у томе се манифестира велика заслуга наше комунистичке организације, која је стрпљивим и непрекидним радом, како у предратним годинама, тако и у периоду окупације, створила масовно антифашистичко и револуционарно хтијење, које се кроз отворену и крвану оружану борбу партизана, Орјенцаца, претварало у дјело, у ослободилачку и револуционарну праксу. А та пракса и њена ослобођена територија не би се даље ни замислити да није било те дивне и беспријекорне подршке народа на неослобођеној територији, у позадини фронта, нарочито у Херцег-Новом, Рисну и у цијелом нашем приобалном појасу.

У Херцег-Новом и у Рисну, као и у већини мјеста дуж ривијере, постојали су пунктови Партије и кадрови који су се бринули за прикупљање помоћи фронту, Орјенском батаљону. Илегални НОО на неослобођеној територији сјеверозападне Боке најактивнији су били у прикупљању прилога за НОФ ради снабдијевања батаљона и његове болнице, погорјелана, сиротиње и партизанских породица, чији су храноци били на фронту. Сакупљано је оружје, муниција, одјећа, обућа, санитарски и штампарски материјал, радио-станцие и други технички материјал. У зналажењу, сакупљању и слању те помоћи на ослобођену територију чинјени су прави подвизи, равни онима на фронту. И позадина је имала своје јунаке. То су борци на фронту знали. У овој позадинској активности, пуној опасности, појединци су испољавали велику вјештину и храброст. Усред окупаторове тврђаве, из његових надаспатава и болница, па чак и војничких логора, они су извлачили драгоцјени материјал, који је био неопходан борцима и рањеницима на ослобођеној територији. Уз све ово, неки од њих су се бавили и обавјештајним радом.

Колико је добро био организован овај позадински рад, колико се широко био разграно, види се, између осталог, и из чињенице да је један знатан дио овог материјала слат и изван територије устаничке Боке, у друге наше устаничке крајеве.

У окупираним дијелу Боке изведено је низ смјелих оружанских акција против окупатора и његових сарадника током 1941 — 1942. устаничке године. Окупатор није био сигуран ни у својим гарнизонима на самој обали јер су се окупирани позадина и ослобођени териториј слили у један слободарски фронт, настали јединствено антиокупаторско ратно поприште.

Наш ослобођени териториј у загорским селима и Орјенски партизански батаљон имали су непркидно снажну подршку велике становништва на ослобођеном дијелу територија. Та сарадња била је одлично организирана и руковођена од стране Партије, тако да окупатор никад није успио открити те наше пунктове и канале преко којих је одржавана веза са слободним територијем.⁴¹

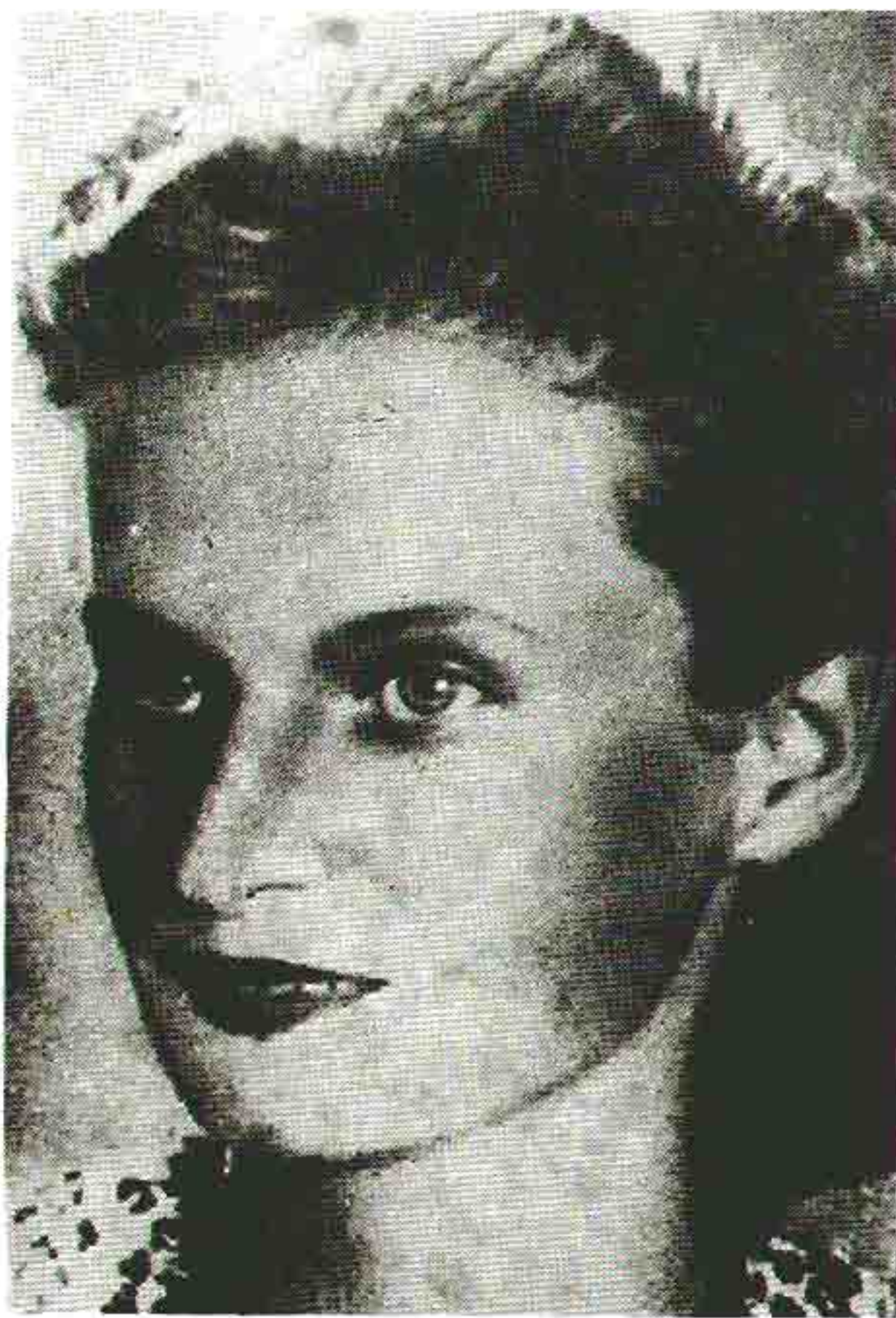
„... Подручје МК Херцег-Нови сиромашно је и за себе, поготову кад се има у виду да је у то вријеме стално исхрањивало 600 бораца на положају. Са стране није добијало никакву помоћ, а само је храну давало и у храни и у борбама (почетком марта 1942. командант батаљона са 30 добро наоружаних бораца одлази у Висојевиће, а већто касније још двоструко више бораца иде на задатак такође ван) ...“

„Поред исхране војске и рањеника, дјелатничко се на самој територији исхрањивало или преко Одбора добијало помоћ један број избјеглица и најсиромашнијих. Кромшира је нешто упућивано и Грахову, а већто селима на овом подручју, која су била у највећој оскудници.“

„У прибављању специјалних намирница, муниције, санитетског материјала, потреба за штампање билатна, саопштења и материјала за радио-аврате у највећој мјери учествовала је обалско подручје.“

„Главна овога материјала ишла је ван ове територије: намирнице и лекови за потребе великог броја рањеника на Жаблаку, а технички прибор за потребе Окружног и Покрајинског комитета. Велику ставку чиниле су пошпаке за рањенике Централне болнице Главног штаба за Црну Гору, Боку и Санџак: поред разних лекова,

⁴¹ Међу људима који су одржавали ове пунктове и правили велике услуге ствари народноослободилачке борбе у Боки било је и оних другова који нијесу били чланови КПЈ. То су били антифашисти, родољуби, људи који су неизмјерно мрзели италијанског окупатора, симпатизери КПЈ, другови који су добровољно и дисциплинирано извршавали све задатке које је пред њих постављао МК КПЈ Херцег-Нови. С друге стране, неки од ових, који су ипсузивно и континуирано радили за НОП тако су се извапредно били камуфирали, да већина грађана није у њима ни слутила активне сараднике партизанске ослободилачке борбе. Тек по завршетку рата, по ослобођењу Боке, свијет је сазнао за њихов предани и опсири рад у доба окупације. То је био, на примјер, случај са Милом Миљевићем, трговцем из Херцег-Новог, који је од своје трговачке радње у Херцег-Новом направил значајан сабирни и пропагандни центар партизанског покрета у сјеверозападној Боки. (В. Р.)

Народни херој Драгица Прапица

санитетског материјала, сапуна и неких инструмената, одавиљана је и најкалоричнија храна — уље, маст, брашно, шећер, чоколада, мармелада, сардине, поморанџе, лимџови, и то у великим количинама. Према Жабљаку олазило је и читав караван натоварених коња."

„Олазило је на другу страну обила хартије, по која писаћа машина, радио матрице, шапирограф, пидџо-папир и друге сличне потребитине. Упућена је и радио-станица, заједно са стручњаком за Главни штаб."

„Ове набавке имају двије карактеристике:

Прво, широкогрудо се све сакупљало и упућивало рањеницима, док је на територији и код војске била највећа штедња;

Друго, многе набавке (хартија, лекови, матрице, радио-уређаји) биле су скопчане са ризиком и опасности по живот, будући да су нагласно, диверзијом прибављане од непријатеља."

„Цијело окупирано подручје узело је учешћа у снабдијевању набројаним потребама. Организација је функционисала беспрекорно. Читаве колоне омладинца у току ноћи преносиле су разне артикле и храну и стизале на слободну територију у зору, да би предашле и наредне ноћи вратиле се на своја мјеста. Омладинске акције, ове и друге, служиле су за примјер, а неке су превазилазиле и најљешне подвиге на слободној територији, укључујући и оружане борбе са непријатељем."

„Сабирне акције на окупираној територији биле су организоване и захватале су све активисте и симпатизере наше борбе. Карактеристичан је извјестан морал у сабирању хране и другог. Није се шло за тим да се по сваку цијену и од сваког узимају прилози. Било је случајева да поједини трговци нуде вреће брашна и сл., али уколико је њихово понашање било рђаво — од таквих нијесу примани никакви прилози. Наши активисти су им отворено саопштавали да и понашање у привржености борби мора бити у складу са материјалним жртвама. Нико није могао шпекулисати са борбом и невољама, а да се откупљује обилатим „поклонима“ Сабирна и политичка акција ишле су заједно."

„Истаћи ћу још једну страну која најупечатљивије говори о солидарности и жртвама овога подручја за опште интересе борбе. То се једнако односи на фронт, позадицу, Мјесни комитет и штаб Орјенског батаљона."

„Сви набројани артикли, укључујући и бијело брашно — са изузетком, негдаје, уља за потребе колони које су носиле кромпир преко Орјена — нијесу ни изузетно давати здравим људима. Ни на подожјају, ни у штабу нити у Мјесном комитету. Сви су имали једнако сљедовање. Једнолично за цио период 1941—1942: кувана каша (овсана, јечмена) са парчетом мршаваг меса и парчетом овсовог или јечменог хљеба. Чешће је хљеб замјењиван кромпиром. У прољеће — најчешће само кромпира и парче меса."

„Сусједни штабови ван терена Орјена, високо су цијенили организованост обалског подручја и његову обилату помоћ широкој слободној територији. Међутим, пошто су зивали да велика количина материјала одлази дубоко у слободну територију, рачунали су да се то троши и код Орјенаца. Једном је сусједни штаб са Граба другарски питао може ли нешто мало добити од тих делантних намирница. Одговорено му је да од свега тога не стиче ништа ни у штаб, ни у Мјесни комитет, већ све иде само за рањенике и болеснике, како је и било."

„... Карактеристика стања тих дана (мисли се на прољеће 1942. године — пр. В. Р.) јесте и узнемиреност херцеговачких четника због

pokušali da se nature susednom novskom tržištu. Kako su se zakupnici novske slanice trudili da iskoriste visoku cenu soli u lokalnoj slanici, kupujući znatno jevtiniju so sa strane, dolazilo je do stalnih međusebica i intervencija na Porti, gotovo iz godine u godinu. To je i razlog što je u toj problematici sačuvana relativno brojnija turska građa.

Solila novske slanice nalazila su se u Sutorini i Igalu; u obzir je dolazila i prodaja soli u Grblju. Proizvodnja soli u prve dve solane bila je neznatna. Solila u Grblju bila su prvih godina turske uprave zapuštena. Sva pomenuta proizvodna mesta davala su prihod sultanovoj hazni, a nalazila su se u režiji novskih emina koji su kontrolisali ubiranje prihoda, imajući nad sobom bosanske defterdare, kao pretpostavljenu vlast. Solna polja u Grblju 1498. i 1503. očišćena su i pripremljena za redovnu proizvodnju. Ona je iznosila 16.259 mera a donosila je 194.878 akči.¹

Odmah po zauzeću Novog, kao što je poznato, produžilo se stanje zategnutih odnosa između Dubrovačke Republike i sultanovog vojvode Ajaz-bega. Sporovi su se odnosili na nerešeno pitanje prodaje soli i uvoza u Dubrovnik nekih sirovina preko Novog, a u okosnici novoga stanja nalazila se želja Osmanlija da podignu opšti privredni značaj Novog i da za svoj fisk obezbede prihode od prodaje soli i naplate carina.²

Poklisari slovenske Venecije žalili su se na sultanovom pragu na Ajazovo držanje prema Republici. Sultan im je izdao četiri pisma, tri za Ajaz-bega o prodaji soli, carinama i o slobodnom pristizanju robe na dubrovačko područje a jedno za novskog dizdara.³ Sultan Bajazid II je najpre uputio ferman novskom dizdaru a potom istom dizdaru i kadiji Foče, kojima je zabranio da, pošto se proda so proizvedena u novskim solinama, amaldari dovoze so iz drugih zemalja, ne prodajući so Dubrovčana i nanoseći im time štetu.⁴

Sultanove pismene poruke nisu izmenile zavedeno stanje. Ajazu su dubrovačka vlastela poslala izaslanika. On kod ovoga ništa nije mogao postići, te je, prema dobijenom uputstvu, krenuo na Portu. Na putu ga je susretio glasnik, koji je nosio nove argumente za žalbu da se novski dizdar ne drži zapovesti sa najvišeg mesta u pogledu prodaje soli. Izaslanik Frano Pucić svojom posetom Carigradu uspeo je da zadobije novi sultanov ferman zapovedniku tvrđave u

¹ B. Đurđev — Lamiya Hadžiosmanagić, Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender-bega Crnojevića, sv. II, Sarajevo 1973, 147 — 157; Istorija Crne Gore, knj. III, sv. 1, Titograd 1975, 562 (M. Vasić, Gradovi pod turskom vlašću).

² I. Božić, Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku, Beograd 1952, 241 i 256.

³ Historijski arhiv u Dubrovniku (u daljem tekstu: HAD), Fons. rog. XXIV, 153; I. Božić, n. d., 256.

⁴ Lj. Stojanović, Stare srpske povelje i pisma, knj. I, deo 22, Beograd — Sr. Karlovci 1934, str. 291-2, br. 885 i 886; Gl. Elezović, Turski spomenici, knj. I, sv. 1, Beograd 1940, 194-6.

Novom i kadiji Foče, u kome je ponovljen raniji stav — da kad se proda so dobijena na novskim solinama da amaldar ne ide na druga mesta da bi nabavio so, nego da se preuzme za prodaju dubrovačka so.⁵

U to doba izgleda da je pitanje plasiranja soli ipak imalo drugostepen značaj za privredu Dubrovnika. Mnogo je bilo važnije omogućiti slobodan dolazak mnogobrojnih proizvoda rudarstva i stočarstva dubljeg i bližeg zaleđa, koji su donosili velike posredničke zarade. Zbog toga su «knezovi» grada pod Srđem pokušali da ometaju trgovački promet preko Herceg-Novog. Na primer, oni su 1483. godine nekom trgovcu iz Olova koji je bio primuđen da dopremi olova u Novi, omogućili da robu sprovede u svoju skalu uz uslov da plati carinu ili da kupi so.⁶ U takvoj opštoj strategiji preuzimanje soli, važno za vlaške dovoznike, bilo je samo sredstvo ucene ili pritiska, a manje potreba unovčavanja domaće proizvodnje soli.

Kad je u Dubrovnik prispeo sultanov sklav, s njim je upućen jedan dubrovački agent u Novi da se razmrsi klupko nastalo u vezi s prodajom soli, i to pre nego što bi Ajaz pošao na Portu. Novskom džidaru je i pre toga nudeno 50 dukata ako pristane na manje kruta polazišta, a odmah mu je u Dubrovniku uručen dar u tkaninama (u vrednosti od 40 perpera). Na rešavanje spora nije uticao ni odlazak Ajaza ni dolazak novog hercegovačkog sandžak-bega Mustafa, pri čemu je naglasak teškoća bio na pitanju slobodnog dovoza robe, a ne na soli. Kad je reč posebno o soli, Turci su se već nekoliko decenija držali politike da strancima ne dozvoljavaju da njome trguju u njihovim zemljama, te su pretresali i robu karavana iz Dubrovnika da nađu krijumčarenu so.⁷

Takvo nerešeno stanje u pogledu prodaje soli trajalo je tokom cele 1484. godine. Novi momenat predstavljala je samo tajna prodaja izvesne količine soli novskom amaldaru sredinom te godine. U isto vreme kad su, početkom 1485. slali poklisare na Portu s nalogom da ishode povoljno rešenje u pogledu otvorenih problema, Dubrovčani su povelili razgovore sa amaldarom koji je prodavao so u Novom. Onaj činilac koji je stvarno smetao Dubrovčanima u pogledu plasmata njihove soli bio je zakupac novskih solila Ejne-beg, koji je prirodno, bio zainteresovan da se što više soli proizvede u Sutorini i Igalu i da se ta so sigurno unovči. Zbog toga se i on početkom 1485. požalio u Carigradu da amaldar prodaje so sa strane, ne brinući da se najpre proda sa njegova zakupa.⁸

⁵ HAD, Cons. rog. XXIV, 156, 146, 147, 153; Gl. Elezović, n. d., 195-96; I. Božić, n. d., 257.

⁶ HAD, Cons. rog. XXIV, 201; I. Božić, n. d., 259.

⁷ I. Božić, n. d., 259-61.

⁸ HAD, Cons. rog. XXIV, 252, 253; XXV, 1, 3, 15; I. Božić, n. d., 261-62.

Marta 1485. sultan je poslao naredbu sandžak-begu od Hercegovine zemlje i kadijama u Novom i Foči: da se zajednički sastanu sa punomoćnicima dubrovačke gospode i novskim amaldarima, te da nađu najsvrsishodniji način za carsku blagajnu u vezi sa prodajom soli koja se dovozi u grad, pošto se proda sva so tamo proizvedena. Donosioci harača dubrovačke vlastele žalili su se, navodeći: dotad se u Hercegovini zemlji prodavala dubrovačka so i ona je bila glavni izvor prihoda za život i plaćanje harača; novski amaldar, međutim, pošto se rasproda sultanova so, kupuje od onih koji dovoze so po nižoj ceni, pa je prodaje po ceni koja je propisana; Dubrovčani su voljni da narodu prodaju so po onoj ceni po kojoj je amaldar kupuje sa strane, s tim da amaldar naplati od kupaca razliku od cene njemu propisane; Dubrovčani su se branili od optužbe da nameravaju da so prodaju bez amaldarovog znanja. Sultan je, naime, insistirao da niko ne prodaje so bez amaldarove »reči«.

U toku 1485. godine, sve do sredine jula, kad je Porta obavestena o postignutom sporazumu između Dubrovčana i amaldara Ejne, zapisnici dubrovačkog Vijeća umoljenih pokazuju intenzivnu delatnost u pogledu prodaje soli u Novom. Dubrovčani su želeli da se stvar utanači u Carigradu, daleko od terena, i to uz pomoć mita (od 300 dukata). Sedmoga marta prispeo je u Dubrovnik novski amaldar, ali je trebalo s njime se pogoditi. To tada svakako nije podstaknuto,⁹ ali je zato tačno dva meseca kasnije nastavljena »prepiska«. Razgovori su vođeni na nešto široj osnovi. Prodaja soli vlasima i drugim sultanovim podanicima u Dubrovniku takođe se nalazila u nadležnosti novske carine. Dubrovački senatori u platformi za pregovore uneli su da se nastavi ta prodaja i da pri tome polovina čiste dobiti (»de extractu«) pripadne Dubrovačkoj, a polovina pomenutoj carini. Takva pogodba je trebalo da se uglavi u prisutnosti hercegovačkog sandžak-bega i kadija Novog i Foče. Dubrovčani su bili zainteresovani da se glavna prodaja soli Hercegovcima vrši pred Dubrovnikom. Tek sutradan pomenutoj platformi priključen je dodatak da po istom sporazumu prodaje so i amaldar u Novom, ali u ograničenom obimu, dobijajući od Dubrovčana svega po dva barila soli dnevno. Sa amaldarom je trebalo govoriti i o carini proizvoda kod kojih su Dubrovčani bili stešnjeni, s tim da se ugovori da se ne plaća carina na robu koja bi se odmah izvozila, ne obuhvatajući robu od četiri artikla (srebro, olovo, crvac,

⁹ Lj. Stojanović, *Povelje i pisma*, I—2, 295-6, br. 891; Gl. Elezović, n. d., 198—203.

¹⁰ HAD, Cons. rog. XXV, 1 i 1' (3. I 1485), 3 (11. I 1485), 15 (7. III 1485). — U slučaju da sklav i amaldar prihvate ponudu, sklavu Ibrahimu trebalo je obećati 200 modija soli a amaldaru slanje dve ili više barki soli; trebalo je izdejstvovati da se otvore putevi njihovim trgovcima i izraditi da sporazum prihvati i sandžak-beg i kadija (I. Božić, n. d., 262).

svila), koje Porta isključuje. Ako se takav sporazum ne bi mogao postići s amaldarom, trebalo je da ga pokrenu dubrovački poklisari pred krajišnikom i kadijama.¹¹

Takav carinski režim očigledno ne bi odgovarao zakupniku carine iz Novog, jer bi ispod carine prolazila sva roba i Dubrovčana i domaćih ljudi za koje bi bilo rečeno da se nalazi samo u tranzitu preko dubrovačke teritorije. Zbog toga su se senatori ponovo našli 9. maja. Od strane vlade pao je kompromisan predlog: roba Dubrovčana i drugih koja dolazi u Dubrovnik podložna je carini u korist amaldara, izuzev espapa Dubrovčana, koji iz Dubrovnika ide u Tursku. Što se tiče robe koja bi se dalje izvozila iz Dubrovnika, dubrovački pregovarači ne bi trebalo da se angažuju, što znači, da bi se tu prihvatio amaldarov predlog, ili se o takvom uvozu u Dubrovnik ne bi ni govorilo. Taj predlog dobio je samo četiri glasa, dok je njih 34 glasalo za zaključak od 8. maja. Istoga dana naloženo je petorici providnika da sastave i podnesu Senatu na rešavanje predlog odredbe o prodaji soli od strane Dubrovčana u Dubrovniku i izvan, saobrazno pregovorima koji su vođeni sa amaldarom.¹² Kao što se vidi, slobodan dovoz sirovina i carinska stopa u vezi s njima bilo je pitanje trenutno važnije ili bar teže rešivo u razgovorima koje su Dubrovčani vodili s novskim amaldarom.

Sestoga juna 1485. ponovo se sastalo Veće umoljenih da formuliše uputstva pregovaračima koji su u Novom, u prisutnosti hercegovačkog sandžak-bega vodili pregovore kako o trgovinskom prometu («pro viis») tako i o soli (već prema uputstvu pregovaračima od 4. jula). Na tim razgovorima obuhvaćena je i situacija u Risnu, a raniji sporazum u tom pogledu nije menjan: da amaldar od soli koje bi dobijao od Dubrovčana pod Novim onoliko koliko hoće šalje u Risan, gde bi ta so takođe bila prodavana i za račun amaldara i za račun Dubrovčana («napolica»), kako bi se uopšte prodavala dubrovačka so.¹³

Sporazum je postignut u vremenu od 6. do 14. juna, jer su dubrovački senatori 14. juna rešili da pod Novi sa Turčinom amaldarovim upute dve barke natovarene solju koje su došle iz Stona. Nagodba je morala obuhvatiti i prodaju soli u Kleku, jer je istoga dana odlučeno da se jedan patricije tamo uputi kao prodavac soli. Taj prodavac je odmah izabran (Šimun Mar. Bunić) i plata mu je određena u onoj visini kako je primao dubrovački solar u Slanom. Dubrovački pregovarači imali su da ostanu u Novom dok ne dođe amaldar u Dubrovnik,¹⁴ valjda na nekakvu ratifikaciju ugovora.

¹¹ HAD, Cons. rog. XXV, 27 od 7. maja 1485.

¹² Isto, 27 i 28; I. Božić, n. d., 262.

¹³ HAD, Cons. rog. XXV, 36'.

¹⁴ Isto, 38' i 39. — Karakteristično je da su pregovarači tretirani kao poklisari «koji su kod Mustafe bega» (krajišnika) (Isto, 40').

Amaldar je, pošto je već zaključen sporazum, tražio da se dubrovačka so šalje i u Risan. Vijeće umoljenih je na to iznelo protivpredlog: amaldar bi bio slobodan da od dubrovačke soli dovezene u Novi uputi potrebni kontigent u Risan, s tim da je za sebe prodaje kako hoće, a za Dubrovčane pod istim uslovima pod kojima se prodaje i ostala njihova so.¹⁵

Na osnovu postignutog sporazuma Dubrovčani su razradili odredbe njihove strane u novom mehanizmu. Svaka četiri meseca u Veću umoljenih bi bila birana dva nobila koji bi sa amaldarom (i uz proviziju od pet perpera po miljaru) prodavala so u Dubrovniku. Oni bi vodili knjige ćirilicom i na narodnom jeziku; ako ne bi znali da pišu ćirilicom, morali su da uzmu pisara. Vlastelin — prodavac u Slanom, primao bi s istom obavezom sedam perpera od prodatog miljara. S obzirom da je u Kleku i Neretvi, uprkos zabranama, ne retko dovožena strana so, jedno pouzdano lice trebalo je poslati u ta pristaništa da motre da se nova so sa strane ne iskrcava. Lice koje bi u Novom imalo isti zadatak primalo bi 20 perpera mjesečne plate. Kad bi se prodala so proizvedena u solilima Novog, to bi lice, u prisustvu amaldara, prodavalo so koja bi pristizala iz Dubrovnika. I taj prodavac bi o svom trošku morao da drži momka koji bi znao da vodi poslovne knjige ćirilicom.¹⁶

O ovom sporazumu odmah je obavještena Porta koja je dala saglasnost da se ugovor zaključi, ali je još jednom opomenula zvanične lokalne faktore (sandžak-beg, kadija) da preko amaldara izvide neće li biti kakve štete; sa svoje strane, Carigrad je sporazum uslovio time da proizvodi iz »grupe četiri« (srebro, olovo, crvac, svila) ne idu na Dubrovnik. Prvoga septembra sultanov ferman je konačno fiksirao uslove pogodbe: 1) kad se proda so proizvedena u Novom, prodavaće se dubrovačka sa pola zarade za Dubrovčane i za sultanovu blagajnu (odnosno amaldarov zakup); 2) proizvodi iz »grupe četiri« mogu se izvesti samo preko Novog; 3) ostale sirovine mogu se izvoziti preko Dubrovnika bez plaćanja carine. Po novom režimu odmah je posao dobro krenuo i već posle nekoliko nedelja novski amaldar Ejne mogao je računati sa svotom od 22.000 akči.¹⁷ Navod o prodaji po pola ne treba shvatiti kao da su Dubrovčani prodavali amaldaru so odričući se polovine vrednosti, nego da su delili po pola prihod, tj. razliku između cene po kojoj je njihova so prodavana i one cene po kojoj su je prodavali amaldaru (tj. po kojoj ju je on mogao kupiti od Mlečana). Zbog toga će se sa dubrovačke strane kasnije pojavljivati inicijativa za izmenu cena.

¹⁵ I, Božić, n. d., 263.

¹⁶ Isto.

¹⁷ Ej. Stojanović, Povelje i pisma, I—2, 316-17 i 296-7; Gl. Elezović, n. d., 203—206; HAD, Privilegia II (Traduzioni di capitulationi e fermanti), 118'. — Dubrovački analista Ranjina pogrešno stavlja početak prodaje soli na »ispolicu« u 1480. godinu (Annales ragusini anonymi item Nicolai Ranjina, digessit Sp. Nodilo, MSHSM XIV, Zagreb 1883, 265-66).

Izgleda da je u novoj »pratici« ipak bilo pitanja koja je trebalo pretresti, jer je dubrovačko Vijeće umoljenih 10. oktobra iste godine potvrdilo uputstvo jednom Puciću, koji je kao poslanik pošao u Novi. Samo tri dana kasnije rešeno je da se pošalju dvojica poslovnih ljudi koji bi sa sultanovim eminom rešili pitanje u vezi sa sprovođenjem sultanove naredbe o soli i o dolasku robe u Dubrovnik. Toga dana prispeo je u Dubrovnik jedan Turčin koga je susedni sandžak-beg uputio u grad pod Srđem radi soli i otvaranja puteva za Dubrovnik. Sutradan su se u Dubrovniku našli emin sultanov i novski amaldar, kako bi otvorili dubrovačku slanicu, po sporazumu Republike sa sultanom.¹⁸

Postoji jedan ugovor između Dubrovčana i Turaka kojim je detaljno regulisano pitanje prodaje soli u Dubrovniku, Slanom, Kleku, Novom i Risnu. Njega su dosadašnji izdavači datirali sa martom 1490, a neki dubrovački analisti (Anonim, Ranjina) sa 1491. godinom. Tako je to uzeo i M. J. Dinić. Ivan Božić, međutim, nalazi da je učinjena greška verovatno zbog pogrešnog čitanja datuma, te smatra da je sporazum s Ejne-begom mogao biti načinjen jedino u leto 1485, jer 1490. niti je sandžak beg bio više pomenuti Mustafa, niti je Ejne-beg (već marta 1487) bio u funkciji zakupnika novskih solana. Božićev rezime i raspored tačaka ovog vrlo podrobnog dokumenta bio bi sledeći: 1) da se u Dubrovnik može uvoziti i iz Dubrovnika dalje reeksportirati sva roba, pa i sirovine iz »grupe četiri« zabranjenih artikala za koje je sultan naredio da se nose samo u Novi; jedino je olovo trebalo da se doprema u Novi dokle se tamo ne proda so proizvedena u Novom, s tim da se iz Novog i suvim i morem može prenositi u Dubrovnik; 2) za izvoz espapa iz Dubrovnika dubrovački trgovci nisu obavezni da plaćaju novskom amaldaru nikakvu carinu, dok iz uvoza iz sultanove zemlje treba da plate carinu na pomenuta četiri artikla; 3) carski podanici koji su obavezni da kupuju so u Novom, uzimali bi najpre novsku, a kad se ona rasproda dubrovačku a ne stranu, s tim da polovina čistog prihoda od prodate dubrovačke soli pripadne novskoj amaldariji (zakupniku); 4) so treba da se prodaje po ceni od 13 akči za spud, pošto se prethodno izvrši usaglašavanje dubrovačke mere s novskom; 5) dubrovačka so bi se prodavala u Dubrovniku, Slanom, Novom i Kleku; ukoliko bi bila potrebna so i u Risnu, Dubrovčani bi bili dužni da je dovezu samo do Novog, i to pod kontrolom jednog Turčina koga bi odredio amaldar; prenos nužne količine za Risnu obavio bi sam amaldar; 6) so za potrebe dubrovačkih podanika prodavala bi se u Dubrovniku odvojeno, i sav prihod od te soli pripao bi dubrovačkoj vladi; 7) u pomenuta četiri mesta poslali bi svoje »naredbenike« i dubrovački knez i novski amaldar; njihova bi dužnost bila da svake večeri unose u knjigu

¹⁸ HAD, Cons. rog. XXV, 58', 59' i 60. — Pomenuti Turčin bio je u Dubrovniku darovan sa 50 perpera (isto, 61').

dubrovačkog »naredbenika« koliko je soli prodato u toku dana; novac bi primala dubrovačka strana, s tim da ona polovinu prihoda isplati amaldaru ili njegovom punomoćniku, posle čega bi se izdala priznanica; dubrovački »naredbenik« u Novom vodio bi evidenciju o soli koja se dalje upućuje u Risan, kako bi se račun novskog amaldara opteretio svotom od prihoda te soli koja pripada dubrovačkoj vlasteli; 8) amaldar bi motrio da sultanovi podanici kupuju so samo na pomenuta četiri mesta; niko ih ne bi smeo ometati da dolaze u Dubrovnik i Slano kako po so tako i po drugu robu; 9) amaldar ne može onemogućiti prodaju dubrovačke soli u Dubrovniku, Slanom i Kleku ni u vreme kad novska so još nije prodana, jer je usvojeno načelo da se tu vazda prodaje dubrovačka so.

Ugovor od 1485. godine značio je nametanje dubrovačkog monopola u prodaji soli u oblasti hercegovačkog sandžaka. Ova značajna dubrovačka povlastica bila je usmerena: a) protiv mletačkih interesa i b) protiv nastojanja Turaka da od Novog načine značajno privredno središte. Prema nameri Porte, okolne turske oblasti trebalo je da se snabdevaju solju u Novom, preko koga je imao da se kreće i uvoz i izvoz robe; posebno u Novom bi se skupljao onaj materijal koji bi carstvu bio potreban za njegove vojne potrebe. Kako je sporazum od 1485. godine ugrožavao te tendencije, pravo Dubrovčana, nastalo zaključenjem ovoga ugovora stalno je bilo ugroženo, tj. sporazum je postao izvor mnogih sporova koji su nastajali oko tumačenja načina prodaje soli, cene, mere tranzitnih troškova, čuvanja, dubrovačkih prodavaca, isplate amaldarija i sl.¹⁹

Turska nastojanja da se povežu pitanje izvoza sirovina iz »grupe četiri artikala« i prodaja soli upravo se i jedino mogu tumačiti pomenutim ambicijama sa Herceg-Novim. To izričito potvrđuju neki slučajevi. Turske vlasti, primerice, dozvolili su jednom trgovcu iz Olova da svoje olovo transportuje direktno u Dubrovnik ako plati carinu za olovo ili u Novom kupi so.²¹ Neki zapisi u knjigama dubrovačkog Malog veća nesumnjivo svedoče da je oktobra 1486. godine, tj. posle zaključenog sporazuma, olovo stizalo u Slano; 80 komada olovne mase nekog Vitka berberina ipak je, zbog nekog posebnog razloga, moralo biti prodato eminu.²²

Već sredinom juna Dubrovčani su počeli da sprovode ugovor. Dve barke iz Stona a potom i jedna lađa sa solju upućene su u

¹⁹ Lj. Stojanović, *Povclje i pisma*, I—2, 369-71; C. Truhelka, *Tursko-slovenski spomenici Dubrovačke arhive*, *Glasnik Zemaljskog muzeja* XXIII, Sarajevo 1911, 98—101; I. Božić, n. d., 264.

²⁰ U tom smislu: T. Popović, *Turska i Dubrovnik u XVI veku*, Beograd 1973, 20 i 36.

²¹ I. Božić, *Hercegovački sandžak-beg Ajaz*, *Zbornik Filozofskog fakulteta* I, Beograd 1948, 80; M. Popović — Radenković, *O trgovačkim odnosima Dubrovnika sa Bosnom i Hercegovinom (1480—1500)*, *Istorijski glasnik* 1—4/1952, 5.

²² HAD, Cons. min XXIII, 18.

Novi u pratnji jednog amaldarevog pouzdanika. Osamnaestog juna odlučeno je da se u ranije podignutoj drvenoj baraci na Pločama prodaje so samo vlasima i drugim sultanovim podanicima, a da se za prodaju dubrovačkim ljudima i za račun Republike podigne nova zgrada. Prilikom potvrđivanja pomenutog sporazuma 1. novembra 1485. sultan Bajazid je znao da je već prvih dana posle zaključenog sporazuma prodato u Novom dubrovačke soli za 22.000 akči.²³

U mestima u kojima se prodavala dubrovačka so po zaključenom aranžmanu postojao je, dakle, dubrovački predstavnik koga su Dubrovčani tretirali kao prodavca. Položaj toga prodavca nije bio svuda isti; u Dubrovniku on je bio jedini činilac kod prodaje soli, jer tu i nije dolazila so proizvedena u sultanovoj zemlji a i amaldari pred Dubrovnikom su se bavili drugim poslovima. U sličnom se položaju nalazio prodavac u Slanom. Taj prodavac bio je vrlo samostalan i u Neretvi, nešto manje u Kleku, a u Novom se nije ni zapažao od amaldara koji su u svemu bili pravi faktori. Još 14. oktobra 1485. dubrovačko Veće umoljenih donelo je odluku o oduzimanju privilegisanog mesta prodavca i njegovog lišenja za pet godina svih javnih funkcija i povlastica ukoliko bi koji od prodavaca u sporazumu sa amaldarima, njihovim komisionarima ili kakvom trećom osobom izvršili kakvu prevaru; pored toga, morao bi da namiri eventualnu štetu i platio bi kaznu od 100 perpera. Sutradan su izabrani jedan prodavac za Novi, jedan za Klek i dvojica za Slano. Za Novi je izabran nobil Natal (Božo) Saraka.²⁴

Malverzacije u pogledu prodaje soli po pomenutom sporazumu najpre je počela da pravi sama Dubrovačka Republika. Kad je emin Turčin zatražio da se primenjuje postojeća solna mera, dubrovački senat je odlučio (31. oktobra 1485) da mu se »izvini«, a u isto vreme je odlučilo da ga daruje sa 1.000 akči, ali ne obavezno odmah, nego prema prilikama, odnosno kako se bude pokazao pristupačan dubrovačkim razlozima. Nekoliko dana kasnije bio je obrađen i novski kadija, hodža i čehaia, te je prvom dato 50 a drugoj dvojici po 15 perpera. Prvog decembra prisneo je rok da se sultanovom eminu plati rata koja pripada amaldariji od prodane soli, koja amaldaru nije bila isplaćena. Senatori nisu prihvatili da se izvrši naplata dok knez i vlada ne razgovaraju s eminom. Pokušaji eventualne »obrade« emina nisu uspeali, te je Veće umoljenih već sutradan rešilo da se isplata obavi, pošto bi se dobila eminova kvita, na kojoj bi se potpisali najpre sklav, a potom i novski kadija.²⁵

Pošto su Dubrovčani pokazali karte, njih su izneli na svetlo dana i oni u Novom. Krajem decembra 1485. sultanov emin i Ivan, novi zakupac novske carine, zatražili su da se poveća količina soli

²³ HAD, Cons. rog. XXV, 38', 39', 39', 40', 41', 42', 43, 45; I. Božić, n. d., 265.

²⁴ HAD, Cons. rog. XXV, 61.

²⁵ Isto, 65 i 66, 71.

na ime rashoda i rastura na 3 odsto i da se izdvoji trošak na sklava koji pazi da se na mestima koja podležu novskoj carini ne pojavi kakva strana so. Dubrovački oci nisu prihvatili te predloge, nego su samo darovali (sa 32 perpera) sklava koji je došao sa Porte da proda zakup novske carine.²⁶ Možda se gornja odluka o kažnjavanju prodavaca soli zbog prevara može dovesti u vezu sa pokušajima korumpiranja od strane sultanovog emina i emina novske amaldarije, koji su upravo tih dana, zajedno sa sandžak-begom boravili u gradu pod Srdem.²⁷

U drugoj polovini februara 1486. javile su se nove kombinacije u vezi s prodajom soli u Novom. Najpre je dubrovačko Malo veće (tj. vlada) pisalo o tome novskom amaldaru. Odmah zatim senat se složio s predlogom sultanovog emina i novskog amaldara (verovatno učinjenog na sugestiju Dubrovnik) da se ubuduće so ne prodaje po postojećoj meri, nego po ceni (a svakako i meri) kao u Dubrovniku. Sedmicu dana potom novski kadija i dubrovačka vlada izmenjali su darove.²⁸ Izlazi da su predstavnici turske strane ipak prihvatili raniji dubrovački predlog o unifikaciji solne mere, verovatno zato što su Dubrovčani na svojoj slanici iz taktičkih razloga prodavali so povoljnije nego amaldar u Novom, te su kupci iz Hercegovine radije odlazili po so u Dubrovnik.

Dubrovački prodavci soli i u Novom i drugde vodili su listu iz koje se videlo koliki im je bio dnevni pazar. Sličnu knjigu vodili su i amaldari odnosno njihov komisionar. Zbog toga je bilo potrebno stalno prisustvo prodavca u slanici. Kad je, marta 1486, novski prodavac Natal Saraka morao nešto poslom otići u Konavle, dozvolu o tome nije dalo Malo veće nego Veće umoljenih. Sredinom aprila na slanici u Kleku izvršena je zamena prodavca. Novi prodavac (Ivan N. Gučetić) kao i raniji primao je deset perpera mesečne plate, ali je bio dužan da drži momka koji je znao da piše slovenski. Već 19. oktobra 1486, a potom 26. aprila 1487. došlo je do rotacije ovog prodavca. Tom prilikom je i prodavac u Slanom opomenut da so ne šalje na prodaju van Slanog.²⁹ Knjige su pisane ćirilicom verovatno zato što je to pismo bilo pismo dubrovačkog puka, ali i zato da Turci mogu uporediti stavke knjige sa zapisima amaldara.

Neke jemčevine za so izdatu u Dubrovniku na kredit ukazuju da je i u Dubrovniku uveden sistem «napolice», te je izričito navođeno da se so daje iz kontigenta dubrovačke opštine.³⁰ U leto 1486. godine Dubrovčani su, međutim, pristali da se, posle vaganja, njihova so pomeša s novskom, te da se prodaje u Novom i Risnu za

²⁶ Isto, 74'.

²⁷ I. Božić, n. d., 265.

²⁸ HAD, Cons. rog. XXV, 82', 85', 87; I, Božić, 266.

²⁹ Isto, 28, 93, 124, 161'.

³⁰ HAD, Cons. min. XXIII, 283', 289', 289'.

račun emina. Turci su verovatno tražili ovo mešanje bilo zbog pojednostavljenja postupka, bilo zbog boljeg kvaliteta dubrovačke soli.³¹

Krajem maja 1486. Dubrovčani su opet tražili izmene u režimu prodaje soli. Knez i vlada bili su ovlašćeni da razgovaraju sa eminom i amaldarom, žele li oni da se dubrovačka so šalje i u Makarsku, na koju bi se proširio ugovoreni sistem. Ekspanzija dubrovačkog prisustva u prodaji soli u Novom trebalo je da bude još očiglednija po predlozima Dubrovčana novskom eminu od prvoga juna 1486: a) dubrovačka strana bila bi saglasna da se dubrovačka so u Novom meri po meri po kojoj je merena so proizvedena u lokalnim, novskim solilima; b) dubrovačka so koja se prodaje u novom i u Risnu trebalo bi po količini da bude jednaka količini soli koja je proizvedena u Novom, tako da bi se ona mogla slobodno pomešati, a prihod od razlike cena ukupno prodane soli delio bi se popola.³² Ova predložena veoma uprošćena režija vodila bi postepenom gušenju novske proizvodnje, tim pre što treba očekivati da su proizvodni troškovi soli u Sutorini i Igalu bili veći nego na dubrovačkom području, a da je dubrovačka so, kao bolja, bila više tražena. Eminu bi se, zbog toga, isplatilo da ubuduće još poveća udeo dubrovačke soli, jer je ona bez ikakvog napora donosila sigurnu polovinu prihoda. Nije poznata sudbina ovog predloga, ali izgleda da on nije prihvaćen, jer je Porta i kasnije isticala prioritet prodaje soli proizvedene u Novom i omogućavanje redovne intenzivnije proizvodnje soli u Grblju.

Kao što su Dubrovčani smatrali da strogim kaznama unapred izrečenim treba da se odbrane od zloupotreba svojih prodavaca soli, tako se i na Porti nije mnogo verovalo knjigama novskih amaldara. Sultan Bajazid II je, na primer 30. maja 1487, naložio dubrovačkoj vlasteli da novom amaldaru Jusufu pokažu svoje knjige ranijih godina jer se ne veruje sveskama ranijih zakupnika. Radi preuzimanja tih dubrovačkih carinskih knjiga došao je poseban sklav sa Porte Hadar.³³ Možda je u vezi s otkrivenom proneverom bilo i pismo susednog sandžak-bega pisano iz Foče »pro facto amaldariorum«.³⁴ Novi amaldar je došao u Dubrovnik i darovao vladu već 13. marta 1487. godine.³⁵

Zbog punog svodenja računa 8. jula 1487. prispeo je u Dubrovnik emin novske amaldarije. Računi nisu bili ispravljani, te je odmah smenjen dubrovački prodavac soli u Novom Petar Cip. Lu-

³¹ HAD, Cons. rog. XXV, 104^b; I. Božić, n. d., 266.

³² HAD, Cons. rog. XXV, 104^b. — Delimično i: I. Božić, n. d., 266.

³³ I. J. Stojanović, Povelje i pisma, I—2, 305; I. Božić, n. d., 267.

³⁴ HAD, Cons. rog. XXV, 142.

³⁵ Isto, 146^b. — Dvadesetog aprila u Dubrovnik je stigao i kadija Novog (isto, 199^b).

karević, pa je na njegovo mesto određen Marin Dom. Ja. Gundulić.³⁶ Manjak u novcu ustanovljen je i kod prodavca u Kleku. Oni su se izgovarali da su imali i štetu zbog kiša i zato što su morali da troše da bi doveli u red krov svojih magacina; to im senatori nisu uvažili kao opravdanje.³⁷ U drugoj polovini juna u Novi su iz Dubrovnika upućena dva plemića da srede račune oko soli sa eminentom i amaldarima. Vladi je već prilikom njihove ekspedicije bilo jasno da treba isplatiti Mihoću Pribisaliću Srjezaku (?) značajnu svotu od 10.218 dubrovačkih groša. To su svojim pismima zahtevali novski emin i Ivan amaldar, i to iz prodaje dok su na novskoj slanici bili gospari Marin Lovr. Ranjina i Jakob Ni. Sar. Bunić, odnosno za vreme amaldara Mihoča i Matijaša.³⁸ Pomenuti Ivan možda je brat amaldara Radonje Pribisalića, zvanog Oblege, dakle Dubrovčanin; Ivanu Pribisaliću je dubrovačko Malo veće 27. novembra 1487. dozvolilo da potpiše prijem novca od soli umesto Radonje koji se nalazio na putu.³⁹

Prilikom predaje novca predstavnici kadijskog zvanja u Novom (kadija, potkadija, mula) izdavali bi pismenu potvrdu. Tako je, na primer, 8. juna 1487. potkadija izdao potvrdu dubrovačkom vlastelinu da je ovaj novskom eminu Veli hodži predao 10.174 akće »polovice« ostvarene u Novom i Risnu. Dve sedmice kasnije »emin dubrovačkih nevernika« predao je novskom eminu i 2.000 akći na ime polovine od razlike cena prodate dubrovačke soli u Risnu. Istoga dana dubrovački prodavac soli u Novom i Risnu predao je novskom eminu i amaldarima (koji su opet bili hrišćani) 4.811 akća napolice.⁴⁰ Ako se pretpostavi da taj novac predstavlja polovinu ostvarene dobiti od poslednjeg sličnog plaćanja (8. juna 1487), ispalo bi da je za 14 dana razlika cena prodate dubrovačke soli u Novom iznosila 9.742 akće, što dnevno iznosi gotovo 696 akći. To predstavlja značajnu svotu, tim pre što je reč samo o razlici cena a ne o globalnoj zaradi, koja je morala biti kudikamo veća, jer je, pre svega, ovde reč samo o dodatnoj a ne o ukupnoj prodatoj soli u Novom.

Imajući nezgodna iskustva kod upoređivanja solnih računa 1487. godine sa eminentom i amaldarima iz Novog, dubrovačko Veće umoljenih je još prvih dana 1488. godine odredilo dvojicu patricija za pregled računa s pomenutim Novljanima. Emin, videvši lep postupak prema funkciji koju je vršio, u prvoj polovini aprila 1488.

³⁶ HAD, Cons. rog. XXV, 172, 172'. — Devetog oktobra 1487. već je bio smenjen i ovaj, te je izabran Klime Ni. Rastić (isto, 193). Jedanaestog oktobra 1488. izabran je Damjan Si. Bunić (isto, 272'), a 8. aprila 1489. Marko Mih. Volčević (Cons. rog. XXVI, 24).

³⁷ HAD, Cons. rog. XXV, 179'.

³⁸ HAD, Cons. min. XXIII, 65.

³⁹ Isto, 104.

⁴⁰ Gl. Elezović, 220-21, 221-22, 223.

zatražio je u Dubrovniku zajam; umesto njega dobio je samo pristojan novčani dar (od 30 dukata).⁴¹

Jula 1488. dubrovački oci opet su se vratili na jednu staru ideju: da se ubuduće u Novom so prodaje dubrovačkom merom, ako se s tim slože emini i amaldari u Novom; odlučeno je da se o tome piše i sandžak-begu.⁴²

Leto 1488. mora da je bilo izrazito sušno i da je tada proizvodnja soli bila značajna i u inače omanjoj solani u Sutorini. Devetog avgusta, naime, Dubrovčani su se složili s amaldarima da ovi so dobijenu u Sutorini na svoj trošak dovuku (do količine od 3.000 modija) u Dubrovnik i tu prodaju.⁴³

Kad je emini, dubrovački prijatelj, pošao na Portu, Dubrovčani su na neuobičajen način prihvatili njegovu zamenu. Oni su se složili da Martin Pribisalić umesto emina naplati račun za so i da emina zamenjuje u časti do njegova povratka sa Porte. Predlog u tom smislu učinio je emini svojim pismom. Samo predlaganje značilo je i uvažavanje dubrovačkih partnera i njihove uredne evidencije knjiga o soli. Senatori u gradu pod Srđem tražili su samo da emini svom pismu priloži i pismo sandžak-bega i kadije, na koja se verovatno pozvao; oni su dozvolili da u kupljenju novca učestvuje i eminov sin Čelebija.⁴⁴ Poslednjih dana decembra 1489. Dubrovčani su na isti način primili umesto emina i do povratka ovog sa Porte Mihoča Pribisalića zvanog Žješić (?), kako su glasila pisma sandžak-bega i kadije Drine (Foče).⁴⁵ Emini se duže nije vraćao u Novi. To je pružalo mogućnost Dubrovčanima da odlažu pitanje skupljanja novca, navodeći da nema u Novom ni emina ni njegovog zamenika. Novac je tražen da se isplate janičari. Senatori u Dubrovniku su rešili da kadiji i Dizdaru Novog upute polovinu novca koji se tiče soli.⁴⁶

U leto 1489. godine Dubrovčani su zadržali 25.000 akči, izgovarajući se da su toliko potrošili za radnike, kiriju i druge troškove oko prenosa soli. Nastali spor rešio je sultan svojom porukom dubrovačkoj vlasteli da isplate zadržani novac od prodate soli. Dubrovčane su na Porti optužili amaldari Mihoč (Pribisalić) i Ivan Desisalić; Bajazid II je opominjao svoje haračare da dobro znaju da pomenuti troškovi nisu uvršteni u pogodbu o ispolicu.⁴⁷ Izgleda da

⁴¹ HAD, Cons. rog. XXV, 213'. — Sedamnaestoga oktobra 1488. emini je ponovo dobio poklon od 30 dukata (isto, 273').

⁴² HAD, Cons. rog. XXV, 257.

⁴³ Isto, 264; I. Božić, n. d., 266.

⁴⁴ HAD, Cons. rog. XXV, 277'; I. Božić, n. d., 266-67.

⁴⁵ HAD, Cons. min. XXIII, 173; Lj. Stojanović, Povelje i pisma, I—2, 373.

⁴⁶ HAD, Cons. rog. XXVI, 24', 25'.

⁴⁷ Lj. Stojanović, Povelje i pisma, I—2308-9; delimično: I. Božić, n. d., 266. — Zbog amaldara dolazio je u Dubrovnik krajem maja novski kadija. Dve nedelje kasnije prispeo je u Dubrovnik zbog amaldara i novski emini, te je i on bio darovan (Cons. rog. XXVI, 35', 40'). U poslednjoj desetini jula slično je bilo i sa sklavom novskih amaldara (isto, 48').

je amaldar Nikola Milanović, kome dubrovačka gospoda nisu dozvolila da zbog dugova dođe u grad sv. Vlaha, bio novski amaldar.⁴⁸ Zbog poremećenih odnosa 3. avgusta 1489. nije, kao godinu dana ranije, u Senatu prošao predlog da se samo za tada dozvoli amaldarima da dovezu u Dubrovnik jedan miljar sutorinske soli; ipak, istoga dana glasanje je ponovljeno i dozvola je data, s tim da su predstavnici vlasti dobili ključeve od magacina gde je so trebalo smestiti.⁴⁹

U vezi s režimom prodaje soli u Novom emin je, početkom marta 1490, podmićen preko prodavca soli u Novom dobivši 5.000, a potom još 5.000 akči; svota je namirena iz novca određenog za amaldariju.⁵⁰ Početkom te godine bio je amaldar Ivan Desisalić. Njemu je isplaćena neka krvnina za ćerku ubijenog Vukaša.⁵¹ Sredinom septembra rešeno je u Dubrovniku da se novac za prodatu so isplati amaldarima, uz potpis hodže i sina ranijeg emina.⁵² Toga proleća opet je sultan izdao naređenje sandžak-begu i foćanskom kadiji da se pri prodaji soli strogo radi po kanun-namama i beratima.⁵³

Nije jasno zašto je dubrovački Senat odložio odlučivanje povodom predloga amaldara da Dubrovčani pošalju svoju so u Neretvu. Kada je o tome pisao i hercegovački sandžak-beg, rešeno je da se Senat saglasi sa predlogom, te da se sa amaldarima zaključi sporazum o slanju soli u Neretvi. Ipak, petog marta 1491. je ovlašćeno Malo veće da razgovara sa amaldarom Ivanom Mangurićem da ne dozvoli da se prodaje strana so, nego da se drži sporazuma i sultanovih naloga, da se prodaje samo dubrovačka so, inače da se piše krajišniku; Mangurić se, naime, izgovorio da su i raniji amaldari kupovali so u Dalmaciji. Odmah je izabran i prodavac soli u Neretvi, čija je nagrada bila jednaka onoj prodavca u Kleku.⁵⁴

Sultanov ferman od 26. jula 1491. svedočio bi da se novski amaldari nisu držali sporazuma sa Dubrovčanima iz 1485. godine. Tada je opet skrenuta pažnja hercegovačkom sandžak-begu i foćanskom kadiji da novski amaldari, kad unovče so proizvedenu u Novom, moraju nabavljati dubrovačku a ne stranu so. Dubrovački poklisari su te godine obnovili žalbu na amaldare Mihoča i Desisa-

⁴⁸ HAD, Cons. rog. XXVI, 49.

⁴⁹ Isto, 54.

⁵⁰ Isto, 86'. — Pominje se i eminov sin kao ugledni musliman Novog (isto, 117'). — Početkom maja za prodavca soli u Novom izabran je Nikola Ja. Crijević (isto, 98'). Potom je to bio Petar Cip. Lukarević, pa Marin Marka Lukarević (isto, 164').

⁵¹ HAD, Cons. min. XXIII, 253.

⁵² HAD, Cons. rog. XXVI, 117'.

⁵³ Lj. Stojanović, Povelje i pisma, I-2, 310-11.

⁵⁴ HAD, Cons. rog. XXVI, 136, 148, 152. — Rusko Mih. Saraka prihvatio je izbor i zakleo se, a potom je izbegavao da pođe na dužnost prodavca u Neretvu, ispod Koša (lj. kod današnjeg Opuzena) (isto, 174).

lića da su hteli da im bez ikakvog prava uzmu 25.000 akči.⁵⁵ U stvari, ova dvojica amaldara nisu hteli Dubrovčanima da uvažavaju troškove na radnike i druge, nego su tražili punu polovinu dobiti od svoje od 50.000 akča za prodatu dubrovačku so.⁵⁶ Pošto su novski amaldari dosađivali Dubrovčanima, pozivajući se na svoje berate, marta 1492. dubrovački poklisari su tražili prepis berata koji su se nalazili u amaldarovim rukama, kako bi se u slučaju potrebe mogli upravljati.⁵⁷ I tom prilikom bilo je uobičajenih žalbi da ovi, kad rasprodaju novsku, uzimaju so sa strane, a ne dubrovačku.⁵⁸ Sultan je zahtevao da se ustanovi i koliko je te soli dovezeno iz susednih zemalja. Ovoga puta Dubrovčani su mogli zapisati da su amaldari bili kažnjeni.⁵⁹

U leto te 1491. prodato je carina sa solana i za dovoz robe sa mora na tri godine za 25.000 dukata. Od interesa su imena amaldara i njihovih jemaca. Kao zakupnici javili su se: Vuk Božidarović iz Olova, Aleksa Tvrtković iz Dračevice i Cvetko Radojević iz Goražda. Kao jemci sloveli su: olovski knez Radić Pribinić, Pavle Radojević iz Olova, knez Radić Vukašinović iz Rogatice, Nikola Stipanović iz Goražda, Vukac Ugarković i Rajko Nanović iz Ljubomira, Ratko Sasović iz Dračevice i Nikola Milanović iz Novoga. Prodaju amaldarije izveli su sandžak-beg Mustaj-beg, novski kadija, Mula Hasan Idrizović i novski emir Mehmed. Zanimljivo je da je Porta zahtevala isplatu zakupa u zlatu a ne u akčama.⁶⁰

Ferman Bajazida II od 19. januara 1492. određivao je kako će se obavljati prodaja soli: prvo so proizvedena u Novom pa dubrovačka uz polovinu prihoda sultanu. Amaldari su priznali da su izvesnu so poručili iz Šibenika i prodali je; i raniji amaldari su slično postupili, te sa strane dovozili određenu količinu; zatečena, ta je so zapečaćena. Kadija je, u međuvremenu, javio Porti da, kad je i dubrovačka so prodana, zatražen je od Dubrovčana novi kontingent, ali ga ovi nisu dali; zbog toga su amaldari, uz sandžak-begovu znanje, bili primorani da uzmu so iz Šibenika; ta je so kupljena po povoljnoj ceni i dopremljena u slanicu Neretvinog grada.⁶¹

Cena po kojoj je so nabavljana bila je vrlo značajan činilac. Prema odluci dubrovačkog Veća umoljenih od 31. maja 1491, so za Novi i Risan trebalo je meriti «finome» (suptilis) mcrom, kako je ona i u Dubrovniku merena; njena je cena pri isporuci bila 9 dubro-

⁵⁵ Gl. Elezović, n. d., 248-50.

⁵⁶ Lj. Stojanović, Povelje i pisma, I-2, 308-9; Gl. Elezović, n. d., 248-50 (ispravka datiranja: ne 1489, nego 1491).

⁵⁷ Gl. Elezović, n. d., 251-52.

⁵⁸ Lj. Stojanović, Povelje i pisma, I-2, 314-15; Gl. Elezović, n. d., 252-54.

⁵⁹ Gl. Elezović, n. d., 254-55.

⁶⁰ Lj. Stojanović, Povelje i pisma, I-2, 311-12; I. Božić, n. d., 290 i 311-12.

⁶¹ Lj. Stojanović, Povelje i pisma, I-2, 312-14.

vačkih groša ili 11 akća za svaki takav modij, kao u Dubrovniku. Takva pogodba je načinjena sa amaldarom.⁶² Kako je propis o 13 akći za spud (modij) od 1485. godine još bio na snazi, izlazilo je da je prihod od »ispolice« po spodu iznosio po akću za sultanovu haznu i Republičinu kasu.

Zanimljive su vesti o ceni i dve godine kasnije. Ranije se u Novom i Rjumu prodavao modij (spud, merac) dubrovačke soli od 120 mletačkih libara po ceni od 13 akći. Da podvale Novljanima i izvuku veću korist, Dubrovčani su umesto mletačkih modija uveli u praksu svoj manji modij po ceni od 11 akća. Pošto je na takvu novinu bilo žalbi, izrodili su se neprijateljski odnosi. Zbog toga su dubrovački knezovi bili primorani 1493. godine da se vrate starom, mletačkom modiju od 120 mletačkih litara, mereći svaki modij na kantaru, i to po staroj ceni od 13 akći.⁶³

Jevtinija i bolje merena dalmatinska so lebdela je kao crna aver nad dubrovačkom izrabljivačkom politikom solju u susednim turskim zemljama. Dubrovački oci su, razumljivo, reagovali na svaku vest o dovozu tuđe soli. Sredinom juna 1491. poslali su jednog svog plemića u Novi zbog dolaska dvaju brodova sa sibienskom solju. Nekoliko dana ranije nastala je i smena na položaju emina. Odmah je usledila žalba Porti da amaldari dovlače stranu so; tužba je obuhvatila i emina koji je taj dovoz omogućio. Početkom jula senatori su bili spremni da novčano nagrade amaldare, ako bi oni posvedočili za hudžet u pogodnoj formi a u vezi s troškovima za nosače i o meri, navodeći da je mera u Novom uvek bila kao u Dubrovniku; oni su imali biti nagovoreni da se izjasne i protiv strane soli, za koju se pričalo da se dobija za 13 akći merica.⁶⁴

Od godine 1491. dubrovačka vlastela shvatila je da napore treba naročito umnožiti u najugroženijoj Neretvi. Najpre je valjalo opraviti kuću u kojoj bi se so smestila.⁶⁵ Sredinom avgusta upućeno je u Neretvu 20 dasaka da se podesi mesto na kome bi se držala so. Dotad se so izdavala zainteresovanim kupcima sa barke u Neretvi, po »finoj« dubrovačkoj meri, po povećanom »kalu« od 6%. Onima koji bi imali po dva dubrovačka jemca davano je i na poček, do Božića. Naročito su dovoznici olova iz Bosne bili stalni kupci soli na kredit u Neretvi. Dubrovačka vlada ovlasila je, krajem februara 1492. svog prodavca soli u Neretvi da traži saglasnost da se prodaja vrši na mestu Cvijeće, na novoj carini; ako ovaj na to ne bi pristao, prodavac je trebalo da ide na staru carinu, kod Gorice. Kako prodavac u Neretvi nije izmirio svoje račune sa Republikom, on i njegov jemac trebalo je da se nađu u zatvoru, u

⁶² HAD, Cons. rog. XXVI, 180.

⁶³ Gl. Elezović, n. d., 257-58.

⁶⁴ HAD, Cons. rog. XXVI, 188, 187, 190, 192'.

⁶⁵ Isto, 192.

tvrđavi. Sredinom jula 1492. vlada u Dubrovniku je naredila da sve do kraja septembra iste godine ne mogu biti potezani od verovnika za dugove oni koji svojim barkama učestvuju u dovozu soli iz Stona u Neretvu. Potom je u prvoj polovini decembra u Neretvu za prodavca upućen Đuro Bogišić, mesto Jakova Grubnića, s mesečnom provizijom od 12 perpera mesečno.⁶⁶

Ako su Dubrovčani ranije bežali od Risna, juna 1492. prodavac soli u Risnu inkasirao je i izdatak od 52 akće, koje je platio za teren kuće u kojoj je u Risnu držana so. U Risnu je na dubrovačku slanicu nailazila voda, te je zbog kvašenja nastao manjak soli.⁶⁷ U kompleksu ove problematike nalazilo se i pitanje kaliranja, tj. procenat koji se od količine odbijao na ime rastura. Jula 1491. Veće umoljenih je donelo odluku da svi prodavci soli u Novom, na Pločama pred Dubrovnikom i drugde počev od sporazuma 1485. godine treba da vrate novac za onu vrednost soli na ime kaliranja koja je prelazila dogovoreni limit; određeno je da knez i vlada otvore proces u kome bi se utvrdile mogućnosti tih pojava i visina nastale štete. Osmog novembra svim prodavcima soli, osim onog u Dubrovniku, određeno je da naknade vrednost od najmanje 6% što su zadržali na ime rastura, i uz to da polože zakletvu; postojali su i predlozi da solar u Slanom, pa i ostala trojica, dadu samo po 4%.⁶⁸

Sredinom 1491. godine pojavilo se i pitanje ličnosti emina, jer su se javili njih više koji su polagali pravo da od Republike naplate novac amaldara. Zbog toga je najviši organ praktične politike dubrovačke gospode rešio da kao emina prihvati ono lice koje je kao takvo označio Daut-paša svojim pismom; isplata amaldarije, međutim, trebalo je da se obavi u Novom i da o tome kadija izda budžet. Daut-pašin kandidat, naime, došao je u Dubrovnik, te je kneza i Veće darovao dvema srebrnim čašama. Međutim, kao da nešto sa tom amaldarijom i tada nije bilo u redu, jer je tri dana nakon te odluke odloženo stavljanje na dnevni red pitanje amaldarije. Emimu je, izgleda, dat samo deo novca, jer je 22. avgusta rešeno da se ostatak amaldarije ne da amaldaru Ivanu Milanoviću, možda novom, koji je tek skoro stupio na dužnost, nego Tvrtiku Galupoviću. Neko nejasno stanje sa prodajom soli dubrovački senatori su jedva dočekali, te su sedmog novembra 1491. rešili da »pro facto salis« pošalju na Portu kurirom (ne poklisarom) pismo.⁶⁹

Upravo tada, u prvoj polovini novembra 1491. preseljena je Gabela u Neretvi sa mesta na kome je ranije postojala na novo

⁶⁶ HAD, Cons. min. XXIV, 92, 89', 136 (ad Cuiethie, ad gabellam novam), 156' (Pavle Ni. Pucić), 164', 205' (sa neretvanske slanice prodavcu Vlahuši Kozuhareviću uzimali su so bez plaćanja sandžak-beg i mušlimani (isto, 219').

⁶⁷ HAD, Cons. min. XXIV, 162'.

⁶⁸ HAD, Cons. rog. XXVI, 196', 216.

⁶⁹ Isto, 198, 198', 203, 215'.

određenje, s tim da je za potrebne troškove vezana polovina amaldarije. Sedmicu dana ranije izabran je i novi prodavac soli u Neretvi (Pavle N. Pucić). Zanimljivo je da za prodavca u Novom niko nije izabran dok su određeni prodavci u Slanom i Risnu (Mate Ilije Saraka).⁷⁰

Petnaestoga novembra poduze se većalo o slanici u Novom. Rečeno je da se prodaja dubrovačke soli obavlja po velikoj, a ne po finoj meri; ta bi mera sadržavala 125 libara a ne bi se mogla prihvatiti mera koja je prodavcu data i koja obuhvata 130 libara. Cenu od 13 akča senatori u Dubrovniku vezivali su za meru od 125 libara, smatrajući da bi za modij od 150 libara trebalo naplaćivati po 150 akči. Da se to pitanje razmotri sa svih strana izabrana je tročlana komisija koja je svoj referat imala da priredi do meseca januara 1492. godine. Sredinom decembra izabran je i novi prodavac soli u Novom (Paladin Saraka). Referat pomenute komisije nije razmatran na Veću umoljenih, ali je svakako u vezi s njim (početkom februara 1492) predloženo da se novski emin pozove na razgovor u Dubrovnik, ako se za to vreme ne bi donela kakva drukčija odluka. Prvoga marta, međutim, pojavio se sa darom u Dubrovniku novi emin amaldarije koji je došao sa Porte. Dva dana kasnije doneta je odluka da se njemu i sklavu amaldara isplati 6.915 akča na ime solne amaldarije, uz uobičajenu potvrdu. Starim amaldarima u Risnu po istom osnovu trebalo je dati 11.284 akče, po čijoj primopredaji bi takode emin i sklav načinili svedočanstvo; pomenuti amaldari su upravo za toliku svotu i uzeli soli za Risnu. Nije prihvaćeno da se to svedočenje emina i sklava obavi pred novskim kadijom.⁷¹

Sa slanicom u Neretvi takođe nije bilo sve baš u redu. Sredinom februara 1492. rečeno je da se pozove u Dubrovnik tamošnji prodavac soli (Pavle N. Pucić), a da se izabere i uputi novi. Dubrovački oci nešto nisu bili zadovoljni novim mestom slanice na mestu zvanom »Cvijetak«, te je u Senatu bilo govora da se slanica opet premesti. U vezi sa mestom prodavnice vlada je bila ovlaštena da piše sandžak-begu. U Neretvi je bilo slučajeva da dubrovački pomorci dovuku so sa manjkom i od 5% od preuzete količine. Nadolazak vode i kiše su pricinjavale znatne štete slanici u Neretvi, tako da je ranijem prodavcu prihvaćen uz zakletvu gubitak od sto modija. Za sve slanice trebalo je načiniti novi pravilnik (providimentum).⁷²

⁷⁰ Isto, 216, 214, 216.

⁷¹ Isto, 218', 229, 238' (predviđen je eminu i dar od 700 akči), 245, 248. — Za prodavca soli u Risnu 30. aprila 1492. izabran je Frano Mat. Mančetić (isto, 259).

⁷² HAD, Cons, rog. XXVI, 242 (Cuiethac; i dar sandžak-begu od 20 stara ječma), 221, 263. — Dvadeset drugog decembra 1492. kao novi prodavac sa 12 perpera mesečne plate otišao je u Neretvu Nikola Ra. Gučetić (Cons, rog. XXVII, 15').

Novski amaldari su, po pravilu hrišćani, bili zakupci prodaje soli. Oni su mogli uzeti pod kiriju i uterivanje drugih državnih prihoda. Bili su prirodno zainteresovani da što više novca izvuku, jer je uloženi novac zakupa bio paušalno i aproksimativno određivan. Amaldarija je preuzimana obično, na tri godine. Od početka ševala 893. godine po hidžri (1488) amaldari su bili Ivan Manaković (Maniković) i Ivan Mladenović. Ova dvojica su pored slanice u Novom držali i tranzitnu trošarinu (badž) i njegov đumruk, a u oblasti dubrovačkog Primorja tranzitnu carinu i đumruk. Taj trogodišnji zakup dobili su za 29.000 mletačkih zlatnika. Deo zakupa oni su potom izdavali drugima, podzakupcima. Na primer, tranzitnu trošarinu i đumruk granične stanice zvane Ledenica (carinarnica između Dubrovnika i teritorije hercegovačkog sandžaka) poverili su na godinu dana (počev od meseca ševala 894. godine) amaldarima Vukcu Crniću i Vukoti sinu Vignjevom, kao podzakupcima, za svotu od 60.000 akči. Pomenuta dvojica isplatila su po isteku zakupnog roka svega dve trećine ugovorene svote, ostavši dužni 19.650 akči.⁷³

U doba ove dvojice amaldara (od 8. septembra 1488) postavljeno je pitanje prenosnih troškova za dubrovačku so od novskog pristaništa do solnog slagališta. Pošto su pregledani računi, konstatovano je da Dubrovčani duguju 293 mletačka dukata i 47 akči. Amaldari su to primili i kasnije su pred Portom izjavili da su od Dubrovčana u potpunosti namireni.⁷⁴

Od 1. avgusta 1491. trogodišnji zakup slanice u Novom, nova tranzitna trošarina te carska kao i tranzitna trošarina («travnina») i carina od pokrajine Primorje prodati su Ivanu Grbiću i knezu Raji, sinu Novakovom, i to za smanjeni iznos od 26.000 mletačkih zlatnika. Pod njihovu nadležnost spadala je prodaja soli u Novom, Risnu, ali i u samom Dubrovniku, Slanom i Neretvi. Tada je već bio regulisan raniji spor oko plaćanja prenosa i drugih troškova iz novskog pristaništa u novski ambar, što je trebalo popola podeliti iz dobiti od dubrovačke soli; prenosne izdatke učinjene u Dubrovniku namirivale su same dubrovačke vlasti; popola su plaćeni troškovi za istovar soli od broda do magacina u mestima Risnu, Slanom i Neretvi. Obračun prodane dubrovačke soli u pomenutim mestima, iz dana u dan, podrobno od prve do poslednje stavke, prema knjizi dubrovačkog prodavca, obavljao je emin novačke slanice. Pošto bi emin to izvršio, amaldari bi dubrovačkom kancelaru izdavali uverenje da su carevo primili u punom iznosu.⁷⁵

Postupci predstavnika osmanlijskih vlasti sa dubrovačkim prodavcima soli bili su ponekad krajnje grubi. Mustafi, hercegovačkom

⁷³ Gl. Elezović, n. d., 256-57.

⁷⁴ Isto, 265-70.

⁷⁵ Isto, 261-64.

sandžak-begu i novskom vojvodi Hamzi, na primer, obratio se sultan Bajazid II da se dubrovački vlastelin u Novom ne izgoni iz kuće i da mu se ne čini dosada; on treba da stanuje u kući koju Dubrovčani tu imaju. I amaldarima u Risanu skrenuta je pažnja da se ne dosađuje tamošnjem dubrovačkom prodavcu, koji tu može da »stoji i so prodava« »kako mu je drago«. Sultan je ponovo zapovedio da se pod Novi ili na Risan ne dovozi šibenička i ostala mletačka so, nego samo dubrovačka. Istom sandžak-begu Mustafi i ločanskom kadiji je 3. aprila 1492. ponovo skrenuta pažnja da se u Novom ne prodaje tuđa so, sem Dubrovačke. Dubrovački poklisari su, nalme, tvrdili da amaldari ne haju za sultanove zapovesti i da so sa drugih strana dovoze.⁷⁶

Žalbi je, međutim, bilo i sa druge strane. Zbog toga je sultan Bajazid II (10. oktobra 1492) pisao dubrovačkim knezovima da su so prodavali jevtinije nego što se prodaje novska so i pre nego što se ova prodala. Zbog toga je Sandžak-begu Hercegove zemlje i novskom kadiji poručeno da im Dubrovčani vrate onoliko soli koliko su prodali, te tako naplate štetu nastalu nedozvoljenim postupkom Dubrovčana. To je sultan pisao na osnovu obaveštenja novskog kadije i emina da su Dubrovčani poslali so u Novi i u Risan i da je prodaju po 11 akči; takvom konkurencijom išli su za tim da se onemogući novska slanica, jer je prema odredbi tu so prodavana po 13 akči. Sultan je poručio da ako se smatra da se amaldarima ne može verovati, da se ostavi da se spor raspravi kad dođu dubrovački poklisari.⁷⁷

Prvih nedelja 1493. godine pojavila se nova optužba novskog kadije protiv dubrovačke soli, za koju je tvrdio da je pomešana sa peskom. Protiv takve tvrdnje odmah je pisano poklisarima u Carigradu, a u Novi je upućen jedan plemić. Nešto ipak nije bilo u redu s tim, kad je izbačen predlog (ali neusvojen) da se predloži amaldarima da dubrovačku so koja je pod Novim i koja je pomešana sa peskom, pomešaju sa svojom solju iz Sutorine, plaćajući amaldarima dubrovačku dobit od te soli.⁷⁸ Kadijina optužba nije bila bez osnova, jer je sredinom aprila odlučeno da se kazni brodovlasnik Marin Iv. Mršić ako dođe u Dubrovnik i to zato što je njegovom krivicom došlo do mešanja soli i peska na njegovom brodu. Verovatno da nije bilo slučajno što je dubrovačka vlada (11. februara) odlučila da solari iznesu u Dubrovniku na prodaju belu so. Verovatno nije bilo bez značaja ni to što je prodavcu u Novom (4. jula 1493) ostavljeno da so prodaje po 11 akči za linu meru ili po 13 akči za meru od 120 akči.⁷⁹

⁷⁶ Lj. Stojanović, Povelje i pisma, I—2, 372-73 i 314-15.

⁷⁷ Isto, 317-18.

⁷⁸ HAD, Cons. rog. XXVII, 21', 24, 37'. — Osmog marta plata prodavca u Novom povećana je sa 15 na 18 perpera (isto, 28). Petog oktobra plata je ponovo smanjena na 15 perpera (isto, 67').

⁷⁹ HAD, Cons. min. XXIV, 225, 257.

Isplatu soli po računu amaldara (15.000 akća) Dubrovčani su odredili posle prijema sandžak-begova pisma koje je doneo čehaja Novog. Tri nedelje kasnije eminu amaldara je upućeno još 9.000 akći na ime njihovog dela prihoda od soli. Meseca juna 1493. opet je otvoreno pitanje solne mere. Kadiji, imenu i drugim prvacima Novog upućena su dva nobila, s darom kadiji od 2.000 akći: oni su imali da ponove stari predlog: ili mera od 120 libara po 13 akći ili «fina» mera po 11 akći.⁸⁰

Iako su se Dubrovčani žilavo borili da se na turskim sandžacima od Neretve do Boke prodaje samo dubrovačka so, kapaciteti stonske solane nisu bili dovoljni za takav aranžman, tako da su Dubrovčani kupovali veću količinu soli sa raznih strana, da bi udovoljili svojoj obavezi. Za taj reeksport oni su zarađivali lepu paru. Prvog oktobra 1493. so iz Berberske (Tunis, Alžir), upravo kupljena, puštena je u prodaju u Dubrovniku u aranžmanu solnog brumertra. Prvih dana novembra iste godine poručena je apulijska so, s tim da se preuzme u dubrovačkoj luci po ceni od 11 dukata za svakih sto modija velike mere.⁸¹ Kasnije, 1497. godine, zabeležena je jedna zanimljiva kupoprodaja soli: znanjem Dubrovčana i registrovanjem u njihovoj kancelariji Petar Amicara iz Patrasa, inače stanovnik Korona, obavezao se Ivanu Bojmiću, zvanom Čurep, novskom amaldaru i njegovim ortacima, da će im dopremiti 2.000 modija soli dubrovačke «fine» mere (od 3 uorka za svaki modij), i to na dubrovačkom brodu Marina Markulinovića sa Lopuda; da će so biti dovezena čak sa Milosa ili Nakeosa (ostrva u Egejskom moru); za tu količinu soli iz dalekog mora isplatila bi se svota od 800 dukata, računajući po 51 akću za dukat.⁸² Takvi primeri, iako su retki ili usamljeni, kompromituju dubrovačke priče o stranoj soli. Izgleda da je stvarno opasna bila samo ona Mlečana. U navedenom primeru je čak angažovan i dubrovački brod. Jasno se vidi i kolika je bila stvarna zarada.

Od početka 1494. godine ponovo se zaoštrilo pitanje troškova za prenos soli. U ime ranijih amaldara o tome su dubrovačkoj vlasteli pisali sandžak-beg i kadija. Izlaz je trebao da se nađe radeći i sa sklavom koji je doneo pisma i koji je bio darovan. I sa eminima su rado sklapana prijateljstva; marta 1494. dato

⁸⁰ HAD, Cons. rog. XXVII, 40 (36. IV 1493), 48 (et alios valiosos), 48' (kadija je već primio 500 akći), 49' (1.000 akći eminu ako prihvati predlog o meri).

⁸¹ HAD, Cons. min. XXIV, 287'; Cons. rog. XXVIII, 74. — Juna 1495. Veće umoljenih poslalo je agenta u Barletu da kupi 100 kola soli (Cons. rog. XXVII, 204'). Početkom maja 1496. dubrovački brod sa solju bio je uhvaćen i odvučen u Galipolj (isto, 255'). Jula 1496. odlučeno je da se poruči 10 miljara soli na Siciliji (isto, 259').

⁸² HAD, Deb. not. LIX, 85. — Čak i jedan svetogorski kaluder, smešten na Supetaru (?) svojom prodajom soli štetio je carini (Lj. Stojanović, Povelje i pisma, I—2, 393-94).

mu je na zajam 2.000 akči, sredinom aprila upućeno mu je 10.000 akči, s tim da sa amaldarima načini izjavu i slično.⁸³ Ipak, Dubrovčani su morali da plate amaldarima Ivanu Manguriću i Ivanu Milanoviću troškove oko prenosa soli od pristaništa do skladišta.⁸⁴ Jula 1494. Veće umoljenih je najpre ustanovilo dug od 292 dukata, što je trebalo dati sklavu, ako bi sandžak-beg i kadija bili spremni da načine potrebnu priznanicu. U isto vreme trebalo je tajno obećati Ivanu Manikoviću (tako!) — i njegovim ortacima amaldarima 200 dukata u vezi s tim troškom oko prenosa. — No, u vezi s tim trebalo je zadobiti hudžet Sulejman-paše i kadije da su Dubrovčani u vezi s tim izmirili svoje obaveze i da su oslobođeni nameta od jedne akče od modija soli koja se prodavala u Risnu. Sandžak-beg Sulejman, koji se juna 1494. bavio u Herceg-Novom, postavio je i pitanje na koji se vremenski odsek odnosi 25.000 akči koje su Dubrovčani isplatili na Porti: Dubrovčani su tvrdili da se to odnosi na protekle tri godine a ne samo na šest meseci. U ovoj tezi Dubrovčane je trebalo da pomogne novski kadija, a sa amaldarom Ivanom Mangurićem trebalo je tajno govoriti, dajući mu obećanje ako neće smetati svojim intervencijama na Porti. U vezi s tim sklav je ipak upućen na Portu i s njim je pošao i jedan Dubrovčanin. U obaveštenju Porti i dizdar je trebalo da potvrdi da se dug sastoji samo od 293 dukata, a ne i od 22.000 akči za so u Risnu. Takav kadijin hudžet trebalo je dati sklavu. Pri dolasku u Dubrovnik sklav je darivan sa 5.000 akči, ali je odbijen u vezi s nekim zahtevom o prodatoj soli. Sulejman-paša je pitao Dubrovčane o soli iz Šibenika.⁸⁵

Početne pozicije Republike u vezi plaćanja transportnih troškova nalaze se zabeležene u uputstvu poklisarima na Porti od 5. februara 1494. Sandžak-begu, koji je poslao dubrovačkoj gospodi sklava, trebalo je objasniti da se račun za prenos soli odnosi na tri godine amaldarije Ivana Mangurića i Ivana Milanovića i da on iznosi 150.000 akči. Od toga dubrovački kancelar, ekspedovan u Novi, mogao je ustanoviti stvarni dug od svega 292 dukata, što se stvarno odnosi na prenos, i što su Dubrovčani uvek spremni da plate. U uputstvu poklisaru na Porti 20. juna ponovljeno je da Dubrovčani nisu nikad otkazali svoje obaveze prema amaldarima, ali da ovi stalno iznose smetnje i lažne tvrdnje koje dolaze i do Porte; Dubrovčani su izašli pred sandžak-bega Sulejmana i novskog kadiju, a spor proučava i sklav koga je Porta odredila.⁸⁶

⁸³ HAD, Cons. rog. XXVII, 87, 100, 110.

⁸⁴ Lj. Stojanović, Povelje i pisma, I—2, 319-20. — Postoji još jedan vremenski bliže neodređen zahtev Bajazita II da dvojici drugih amaldara Dubrovčani isplate 22.939 akči (isto, 342).

⁸⁵ HAD, Cons. rog. XXVII, 132, 133, 134, 137, 138, 142, 141. — Šest modija soli dati su sandžak-begu Sulejmanu po naredbi poklisara; procenjeni su sa 12 akči po modiju (Cons. rog. XXV, 97).

⁸⁶ HAD, Lett. Lev. XVII, 27-8, 41.

Pod kraj 1494. godine u Carigradu se obreo i Mihoč, sin nekadašnjeg novskog amaldara Cvjetka Mitoševića, sa svojim zahtevima prema Dubrovčanima. Poklisari su dobili nalog da u vezi s tim razgovaraju sa Daut-pašom i drugim vezirima.⁸⁷ Taj slučaj je lako skinut s dnevnog reda, jer se o njemu kasnije nije pisalo; jedino što je poklisarima naloženo da saopšte da je Mihoč Cvjetinović dubrovački građanin koji je zakupio amaldariju, ali da po svojim mogućnostima nije sposoban da pomenuti posao vodi.⁸⁸

Dubrovčani su raspolagali boljom belom i lošijom crnom solju,⁸⁹ kojom su rado izvršavali svoje obaveze. Poturajući lošiju so, oni su uvek bili spremni da u Novom i Risnu amaldari pomčešaju so iz Sutorine sa njihovom solju. Takvi bi se poslovi svršili s amaldarima, ali na njih su morali da dadu svoju saglasnost i emin i kadija.⁹⁰

Za godinu 1494. postoji i podatak o kiriji kuće u kojoj je stanovao i poslovao dubrovački prodavac soli u Novom: godišnji zakup je iznosio 192 akče.⁹¹

Sa prodavcima soli takođe je bilo teškoća, jer neki nisu bili u stanju da isplate novac za koji su bili zaduženi. To se dogodilo Vlanuši Đukoviću u Neretvi (gde su i pre njega slatli pučani kao prodavci); koga Malo veće nije htelo da pusti iz zatvora ni krajem februara 1495. godine. U leto iste godine ponovo su prenošene daske i ekseri u Neretvu da se izgradi boravište prodavca soli. U Neretvi, sa većim izvoznim mogućnostima, vlasima — ponosnicima isplaćivana je vozarina u soli ne samo za ponos olova nego i žitarica ali ako su ove kupovane u režiji dubrovačke opštine.⁹²

Godina 1495. i prva polovina sledeće godine bile su mirne na planu prodaje soli u Novom, Risnu i u ostalim slanicama novske amaldarije. Zanimljivo je tvrdjenje Dubrovčana kapetanu Manfredonije od 28. juna 1496. u vezi s dubrovačkim kupovinama soli u Apuliji poslednje dve godine, da se solju koju dovlače dubrovački

⁸⁷ Isto, 48'.

⁸⁸ HAD, Cons. rog. XXVII, 162.

⁸⁹ HAD, Cons. min. XXV, 48.

⁹⁰ HAD, Cons. rog. XXVII, 117'.

⁹¹ HAD, Cons. min. XXV, 97. — Prodavac je bio Stjepan Iv. Palmotić (isto), a sredinom novembra izabran je Martin Bunić (Cons. rog. XXVII, 158'). Nešto ranije je za Risan određen i Vlaho Mlaskanja (isto, 152'), pre koga je, od 17. jula 1494. bio Savin Bobaljević (isto, 132'). Krajem marta 1495. za Risan je izabran Miho Ni. Bunić, a sredinom decembra Nikola And. Ranjina (isto, 189', 228'). Maja 1495. za prodavca u Novom izabran je Danijel Mar. Gundulić (isto, 196).

⁹² HAD, Cons. min. XXV, 121, 149, 270'. — Nije jasno zašto su amaldari zahtevali da se pritvori Zupljanin Petar Ljupković (isto, 207'). — Senjske daske za popravak kuće u kojoj je živio prodavac soli u Neretvi slatle su i januara 1498 (Cons. min. XXVI, 80).

brodovi snabdeva cela Zeta, Albanija i mnoge druge zemlje i da su Dubrovčani u obavezi da so isporučuju novskim amaldarima.⁹³

Prve sedmice jula 1496. novski kadija koji je prispeo u grad pod Srdem postavio je, zajedno sa eminom i amaldarima neko pitanje u vezi sa solju, što je nagnalo dubrovačku vladu da fiksira pismeni odgovor.⁹⁴ Krajem septembra, umesto odgovora na pisma iz Novog, u Novi je upućen kancelar Paskoje Prislojević. Pošto stvari, izgleda, nisu mogle biti rešene, tih dana je na Portu krenuo novski emin. Prvog oktobra povučeni su i istovremeno izabrani novi prodavci soli i u Novom i u Risnu. Koncem godine dubrovački poklisar, upućen na Portu u vezi s pregledom dubrovačkih testera, nije mogao doći do izražaja i obaviti povereni mu posao, jer je za vreme njegovog boravka u Carigradu Porta bila zabavljena važnijim diplomatskim misijama iz Ugarske i sa drugih strana; o tome je Dubrovčanima javljao ćirilskim pismom Ahmed Hercegović.⁹⁵

U to vreme počeli su da se aktiviraju protiv dubrovačkog monopola i prodaje soli od Neretve do Boke i Mlečani (po ugovoru od 1485. godine), očigledno prekraćeni u svojim interesima. Oni su nastojali da podignu privredni značaj Kotora prema Novom i Dubrovniku i da uopšte pokušaju da prodru i u unutrašnjost Poluostrva. Da bi sproveli ekspanziju u sektoru solnog prometa bilo im je potrebno da zavladaju solilima i slanicama u široj oblasti Boke. Sinjorija je, decembra 1496. predložila Porti da joj Turska vrati solane i da u Kotoru i Budvi, gde bi se so krčila, nadležni defterdar postavi svoga poverenika (emina) kako bi se ubirao deo prihoda koji bi pripadao fisku. Tom prilikom govoreno je i o novskoj proizvodnji soli. U sklopu mletačkog plana o prodaji soli, Turci bi trebalo da odustanu od zahteva da im Dubrovčani doturaju so u Novi, jer se na taj način ne bi konkurisalo glavnoj potencijalnoj slanici u Kotoru. Ako bi Dubrovčani i dalje želeli da prodaju so sultanovim podanicima, oni bi to, po ovom predlogu, mogli da rade jedino u Kotoru ili pred njim. Porta, međutim, nije želela da prihvati takav program,⁹⁶ jer politički nije bilo opravdano, da u važnoj sferi snabdevanja soli zavisi od jedne velike sile, s kojom se i vojnički konfrontirala.

Godine 1497. kao novski amaldar pominje se Mihovil Miletić, verovatno domaći poslovni čovek iz Olova ili kojeg drugog mesta. Njemu je, na kadijin zahtev, u Dubrovniku isplaćeno 6.991 akća.

⁹³ HAD, Lett. Lev. XVII, 68'.

⁹⁴ HAD, Cons. rog. XXVII, 268' (uzdarje kadiji od 1.200 akći), 277', 278, 278'.

⁹⁵ Lj. Stojanović, Povelje i pisma, 353-54.

⁹⁶ J. Tomić, Crnojevići i Crna Gora (1479—1528), Glas SKA I.X, Beograd 1901, 98—99; J. Tomić, Prilozi sa istoriju Crnojevića i Crne Gore 1497—1536. godine, Spomenik SKA XLVII, Beograd 1909, 24; T. Popović, Turska i Dubrovnik u XVI veku, Beograd 1973, 20.

Zbog nekog novca koji mu nije bio isplatio, dospao je u zatvor jedan Beneša, dakle dubrovački patricije. So kojom su dubrovački gospari snabdevali turske pijace te je godine poticala sa Sicilije i iz Manfredonije. Oktobra iste godine Dubrovnik je darivao emina i hodžu koji su uhvatili u krivotvorini sultanovih pisama dvojicu Grka koji su preuzeli amaldariju.⁹⁷

Prvih dana novembra slovenski kancelar Paskoje Primojević trebao je da pođe u Novi sa knjigom računa soli, ali su dubrovački senatori odbili takvu nezgodnu praksu.⁹⁸ Potom su kadija, emin i drugi ugledni Muslimani iz Novog uputili pismo na Portu, klevećući Dubrovčane u pogledu soli i tražeći da se so kupuje i stvari rešavaju u Novom, a ne u Dubrovniku (kakvu su praksu Dubrovčani uspeli da uvedu).⁹⁹ Desetog marta 1498. Veće umoljenih je ponovo stavilo na dnevni red pitanje knjiga i drugih akata koji su se ticali prodaje soli i odnosa s novskim amaldarima. Donošenje odluke po tom pitanju je odloženo a knezu i Malom veću stavljeno je u zadatak da treba da govore sa kadijom Drinc (Foče), odnosno sa eminom i novskim kadijom, kako bi se zahtevu moglo udovoljiti bez pokazivanja pomenutih knjiga. Ipak je odlučeno da se sklavu Porte pod dubrovačkim pečatom da dubrovački račun o amaldariji soli za prošle tri godine, tj. za period Mihovila i drugova, zašto je zahtev postavio sam sultan. Sultan je, pored toga, tražio da Dubrovčani podnesu spisak svih roba koje su dolazile u Dubrovnik; za ovaj poslednji zahtev Dubrovčani su se izgovorili, navodeći da ne vode evidenciju o robi koja stiže iz Turske, jer ta roba ne podleže nikakvoj dubrovačkoj carini. Uostalom, prvih dana decembra 1498. došao je u Novi novi emin, te je bilo šansi da se sa novom ličnošću otpočne nova taktika.¹⁰⁰

Na drugom velikom prodajnom mestu, u Neretvi, izgleda da se nisu slučajno menjale lokacije i stalno prepravljale prostorije u kojima je solar stanovao i radio. Prodavci otuda često su tražili odsustvovanja sa poslova i ne retko su болоvali.¹⁰¹ Od vode koja je često nadolazila stalno su registrovane štete i sa solju.¹⁰²

Delovanje dubrovačkog prodavca soli u Risanu uvek je zapinjalo za oko novskim amaldarima. Pošto su ovi želeli da imaju bar tu slanicu gde bi bili sasvim slobodni od ičije kontrole, oni su i ranije sa dubrovačkom vladom imali za Risan posebne pogodbe. Posle je, međutim, dubrovački solar ipak došao u Risan. Krajem jula 1499. podnesen je (ali i odbačen) predlog da Dubrovčani izjave sprem-

⁹⁷ HAD, Cons. min. XXVI, 5', 14, 17' i 49', 55.

⁹⁸ HAD, Cons. rog. XXVIII, 55'.

⁹⁹ HAD, Lett. Lev. XVII, 79'.

¹⁰⁰ HAD, Cons. rog. XXVIII, 77, 117.

¹⁰¹ Jedan primer: HAD, Cons. min. XXVI, 97.

¹⁰² HAD, Cons. rog. XXVIII, 174.

nost novskim amaldarima da u Risan ne šalju ni soli ni prodavca, nego da će tamo amaldari slobodno prodavati za svoj račun. Risan-
skom prodavcu vlada je trebalo da piše kako je u senatu zaključeno
i da mu dade uputstvo, ako bi prodavac smatrao da treba da se
digne iz Risa.¹⁰³

Sultan Bajazid II je svojim fermanom od 12. novembra 1499.
strogo zabranio Dubrovčanima da svoju so prodaju pre nego što se
iskrēmi ona proizvedena u Novom i skrenuta im je pažnja da se
drže zaključenog sporazuma. Dubrovačka majstorija ogledala se
i u pogledu cene za amaldara je kod preuzimanja dubrovačke soli
bila od važnosti ona po kojoj je on so mogao kupiti na strani. Reč
je bila i o dubrovačkom primamljivanju trgovačkih karavana u
svoj grad, o čemu je sultan i ranije pisao dubrovačkoj vlasteli.
Bajazid II je ozbiljno zamorio svojim haračarima što su čak poku-
šali »zagubit« emina Mustafu kad je došao u Dubrovnik. Kadiji i
amaldarima, pak, pravili su »zavrstice« i nepotrebno su ih zadržavali.
Kad bude vreme da se preuzme amaldarski deo naplaćenog novca,
u Dubrovnik će, poručeno je, doći novski emin, dizdar i drugi dobri,
tj. ugledni ljudi, muslimani.¹⁰⁴

Dubrovački gospari, opomenuti od sultana, da ga više puta
nisu poslušali, nisu imali računa da zaoštravaju odnose, tim pre
što su na vratu imali vrlo zavidljive Mlečane, koji su te 1499. godine
zaratili s Turcima. Pre sultanova pisma prethodili su pregovori
kancelara Paskoja Primojevića sa kadijom u Novom. Kadija je za-
htevao da Dubrovčani prestanu sa prodajom svoje soli na svim
trgovima dok se ne rasproda nova so. Pred opasnošću od mle-
tačkih brodova, moglo se očekivati, da će trgovci radije svraćati
u neutralni Dubrovnik, a kadiji je bio cilj da u Novom i u drugim
mestima izloženim Mlečanima održi trgovinski promet i u uslovima
rata. Drugo, Dubrovčani ne bi smeli da primaju strane, posebno
mletačke trgovce, niti da od njih preuzimaju espap, jer bi se time
oduzimala mogućnost da se u sultanovim gradovima na takvu robu
naplati carina. Ove teze su bile neprihvatne za Dubrovčane, te kad
su se napori da kadija promeni mišljenje pokazali uzaludnim, Du-
brovčani su počeli da taktiziraju i odugovlače sa izvršenjem naloga.
Potom je kadija, krajem leta, zatvorio jednu Dubrovčanku i njene
sinove, kako bi dubrovačku vladu primorao na ekspeditivniji dijalog.
Ova je odmah protestovala, pozivajući se na dobijene privilegije,
zahtevajući njihovo oslobođenje. Kadiji je upućen muž zatvorene
Dubrovčanke, Radić Brajković, da posvedoči da su utamničeni zaista
dubrovački podanici; kadija, međutim, tražio je da se upute svedoci
muslimani.¹⁰⁵

¹⁰³ HAD, Cons. rog. XXVIII, 151', 154'.

¹⁰⁴ Lj. Stojanović, Povelje i pisma, I—2, 327-28.

¹⁰⁵ T. Popović, Turska i Dubrovnik, 37.

Saljući dvojicu svojih vrsnih diplomata u Carigrad, Dubrovačka Republika nije mislila da dira u stari običaj novske pijace da se najpre prodaje so proizvedena u Novom. Ona je bila samo protiv toga da sve druge (još njih četiri) slanice budu zatvorene dok se ne proda ta so. Uostalom, prodajna mesta u Neretvi i Risnu već nisu radila, jer su ih porušili i spalili Mlečani. Da Dubrovčani ne mogu jednostrano prodavati so pre novske svedočila je jednostavna okolnost — da je svaka slanica imala dva ključa i bez onog koji se nalazio kod emina slanica se nije mogla otvoriti. Da se spor sa kadijom ne bi proširivao, Dubrovčani su zatvorili sve slanice, predviđajući da će Porta osetiti da je to na njenu štetu, brinući više za svoju korist nego za čar novskog kadije i dizdara. Kadijina pisma sultanu optuživala su Dubrovčane da snabdevaju Mlečane hranom, oružjem, bombardama i barutom, i to zato što Dubrovčani pomenute namirnice i naoružanje nisu poslali u Novi, na zahtev s te strane. Dubrovčani su protestovali da takvim optužbama treba prebaciti na druge odgovornost, što su novski janičari izginuli izvan tvrđave a ne u njoj. Na osnovu takvih neistinitih dostava pisali su dubrovačkoj vlasteli i sultan i njihov prijatelj Ahmed Hercegović.¹⁰⁶

Porta se nije pavela za optužbama iz Novog, zahvaljujući u velikoj meri i podršci koju je dubrovačkim diplomatama ukazao Ahmed-paša Hercegović. Ona je izmenila svoju odluku od 12. novembra 1499, o zatvaranju dubrovačkih slanica dok se ne proda so proizvedena u Novom. Dubrovčani su malo zatim počeli da prodaju so i u drugim slanicama, a njihovi podanici uživali su pred gonjenjem Novljana pomoć hercegovačkog sandžak-bega, kome je u tom pogledu posebno pisala Porta.¹⁰⁷ Na samom terenu, prvih dana januara 1500. godine, prodavac soli nalazio se u Novom i dubrovački senat mu je pisao da ne treba da dolazi u rodni grad (kako je glasio prvi neusvojeni predlog), osim ako bi dobio dobru dozvolu od kadije za dolazak. Tek osmog februara 1500. kadijin zamenik, hodža, došao je u Dubrovnik, te je u kadijino i svoje ime predao dar Republici. Petnaestoga aprila Dubrovnik je primio i dar novog kadije. Time su odnosi opet mogli da uđu u staru kolotečinu. Istoga dana određeno je u Dubrovniku da se otvori prodavnica soli u Slanom; određeno je da solar ima 12 perpera mesečne nagrade a da fizičke poslove oko merenja izvodi poseban merač.¹⁰⁸

Prvih dana juna u Novom je, kao nekad delao sklav amaldara, koji nije zaboravio da poseti susedni privlačni grad. Dvadeset trećeg septembra dubrovački većnici su se rešili da progutaju i gorku pilulu; složili su se da se kadijinom zameniku, novskom hodži poka-

¹⁰⁶ HAD, Lett. Lev. 91—93; T. Popović, n. d., 41—42.

¹⁰⁷ T. Popović, n. d., 43.

¹⁰⁸ HAD, Cons. rog. XXVIII, 179, 186', 200'. — Prvi prodavac u obnovljenoj slanici bio je Savin VI, Bobaljević (isto, 200').

žu knjige od prodaje soli, tj. stavke o prijemu soli i novca koje su unesene od strane postojećeg emina, tj. od vremena kad je došao na dužnost emina. Prvoga novembra donesena je dosta čudna odluka da se predmet koji se odnosi na amaldare prenese iz suda krivičnih prestupa na sud kneza i Malog veća.¹⁰⁹ Možda su amaldari bili dubrovački podanici ili su se pojavili protiv građana Republike.

Amaldarima, Manolu sinu Janijevu i Andonu sinu Nikolinom, koji su držali u trogodišnjem zakupu novsku slanicu počevši od 31. juna 1497, Dubrovčani su dugovali 22.939 akči; svotu su isplatili tek na Porti 6. aprila 1504. Zahtev ovih bio je nešto veći (28.299 akči), a prema obračunu novskog emina Dubrovčani su ostali dužni 1.888 merica više nego što je to bilo uneseno u njihove libarce; to je predstavljalo vrednost od 22.939,¹¹⁰ što svakako znači cenu od 12 akči po modiju i troškove prenosa.

Sa novim amaldarima odnosi su bili bolji. Februara 1501. njima je dat zajam od 15.000 akća. Novski kadija, pak, dobio je dar od 1.000 akči za hudžet o namirenosti ranijih amaldara. Odmah posle toga, 4. maja 1501. pisano je sultanu i Ahmed-paši o stvari prethodnih amaldara; reč je bila o 16.000 akči, o kojima je sultan pisao Dubrovniku. Amaldariji juna 1501. isplaćeno je i starom i novom eminu i amaldarima.¹¹¹

Maja 1501. Senat u Dubrovniku doneo je odluku koja je sveđočila o ranijoj optužbi novskih vlasti. Jevtinijom solju dubrovački oci nastojali su da sav promet iz Hercegovine, Bosne i Srbije navuku na svoje slanice. Slano se nalazilo blizu stonskih solana i tu je cena soli prirodno mogla biti manja nego u Novom ili Risnu, gde je postojalo delenje dobiti, što je, zbog zainteresovane obe strane za zaradom samo podizalo cenu. Knez i Malo veće su, naime, 18. maja 1501. ovlašteni da se nagode s amaldarima da se »lina« dubrovačka merica tu prodaje za svega devet akči. Za novog prodavca u Slano doveden je krajem maja Marin Ju. Đorđić, a već dva meseca kasnije Marko And. Crijević, a 10. decembra Damjan Iv. Pucić. Nije poznat razlog ovoj brznoj smeni tamošnjih solara. Oktobra 1502. rešeno je da se u Slanom na obali izgradi kuća kao stanište solara i slanica; zgrada je trebalo da se gradi na mestu gde je bio arsenal (40 x 12 lakata).¹¹²

Slanica u Neretvi je i dalje beležila gubitke. Zbog nadošle reke, prodavcu Rusku Mih. Saraki je čak trećina zadužene svote otpisana. Ipak, so je i dalje upućivana i u Neretvu i u Risan, najmanje unostne slanice. So je u Novi upućena tek na zahtev

¹⁰⁹ HAD, Cons, rog. XXVIII, 211', 228, 239'.

¹¹⁰ Gl. Elezović, n. d., 365-66, 359-62.

¹¹¹ HAD, Cons, rog. XXVIII, 257', 275, 276'.

¹¹² Isto, 280, 282, 290; XXIX, 20, 179'. — Sredinom aprila za prodavca u Slanom izabran je Pandulf Pucić (Cons, rog. XXIX, 45), 10. juna Vlaho Mlaskonja (isto, 60).

kadije i emina; sredinom maja 1503. upućeno je samo 300 modija. Odmah zatim je za prodavca u Novom određen Marin Dim, Iv. Gundulić. Juna 1503. so je ponovo upućena u Risan, a za prodavca je označen Marin Lovra Ranjina. Izgleda da neko vreme nije bilo dubrovačkog prodavca u Neretvi, jer je krajem juna 1503. odlučeno da se taj prodavac izabere i da mu se pošalje so. Više se nastojalo da se u Dubrovniku isposlička so namiri vlasima. Tek oktobra 1503. donesen je zaključak da se popravi i novska slanica, i to na trošak amaldara, jer je takvo obećanje dao u svom pismu novski emin; uostalom, neke cigle su avgusta 1503. upućene novskom kadiji i eminu. Decembra 1503. opozvan je prodavac soli iz Slanog, s motivacijom da se gotovo nikakva so tamo ne prodaje zbog visoke vode Neretve.¹¹³

Tek je obnovljena prodaja na svim slanicama a već je ponovo započelo vrzino kolo oko prodaje soli. Sredinom februara 1503. emin se vratio sa Porte i odmah je posetio Dubrovnik. Osmoga jula bilo je odlučeno da se na Portu upute knjige sa solnim računima radi spora, koji sam sultan želi da presudi.¹¹⁴ Svakako je u vezi s tim Dubrovčanima (sredinom rebiul-ahira 908) upućen sultanov ferman o prodaji soli. U njemu je ponovljena stara teza da se u Novom najpre prodaje so tamo proizvedena a tek potom strana i tu dubrovačka. No, pod dubrovačkom solju nije se mogla smatrati ona koju bi Dubrovčani dovezli sa strane.¹¹⁵ To je bio sasvim nov clemenat: sultan nije želeo da njegove podanike, male haračare, Dubrovnik eksploatiše preprodavajući im i u mirno vreme so koju su po jevtinijim cenama mogli nabaviti i turski amaldari iz Novog.

Početakom 1504. Republika je zaključila da treba da preko svojih poklisara obavesti o prodaji soli u Risnu i u Neretvi. U ovim slanicama emin i amaldari u poslednje vreme za svoj račun prodavali su stranu so, u isto vreme dok je ležala po strani novska i dubrovačka so, na štetu sultanove kase. U pogledu naplate ispolice, pozivajući se na postojeću praksu, Dubrovčani su na Porti zatražili da novski kadija i emin, ili bar jedan od njih dođu u Dubrovnik, ili da bar nekog pošalju u svoje ime. Bitno je bilo da se utvrdi načelo da se u Dubrovniku dužna svota određuje i da se njima sa stavkama o prodaji soli ne moraju predavati u ruke Novljana, da oni utvrde stvarne zarade i postupke Dubrovčana. O zahtevima nekih ranijih amaldara rečeno je da nisu bili prisutni u okolini kadije i emina kad je bila određivana svota dugovanja Porti. U zgodnom momentu poklisari su imali da saopšte Ahmed-paši Hercegoviću da emin i

¹¹³ HAD, Cons. rog. XXIX, 21, 113, 137, 143, 145, 147, 161, 172. — O reparaciji novske slanice vidi: Cons. min. XXVII, 266.

¹¹⁴ HAD, Cons. rog. XXIX, 112, 147.

¹¹⁵ HAD, Privilegia II, str. 39—40, br. 24.

amaldari Novoga izrabljuju siromašne sultanove podanike, tražeći od njih veverice, zečeve, ugalj i drugo.¹¹⁶

Posle rata 1499 — 1503, u kome su pozicije Mlečana još više oslabljene, Venecija je nastojala da ometa snabdevanje solju trgova u Neretvi, Kleku i Risnu. Mlečani su, na primer, uhvatili i sproveli u Kotor dubrovački brodica upućen sa solju u Risan. Štaviše, pokušali su u Risnu da isteraju iz kuće koju su Dubrovčani izgradili njenog prodavca. O tome je trebalo tražiti hudžet od novskog kadije i emina, kako bi se na Porti odbranili i optužili Mlečane. Dubrovčani su navodili novom hercegovačkom sandžak-begu još tri broda krcata solju, koji su bili nasilno odvučeni u Kotor. Zbog takve situacije Porta je, avgusta 1504, poslala u Novi svog sklava da otvori istragu (teftiş) o prodaji soli, zajedno sa eminom i amaldarima i to u mestima u kojima je prodavana dubrovačka so. Dubrovčani su takav izlaz očekivali, te su svojim prodavcima soli iz godina 1497 — 1500. dali nalog da u roku od osam dana podnesu račune o svom poslovanju; i državna blagajna je zadužena da knjige o prodaji soli prouči i sravni u vremenu odo dva meseca. Sedamnaestoga februara odlučeno je da se so kupuje na strani po normiranoj ceni. Iako je trebalo nabaviti veliku količinu soli, odobreno je da se so kupuje po ceni koju tudinski prodavci zatraže. Sklavu je u Novi upućena knjiga o prodaji soli, i tu je istraga izvršena pod uticajem emina i sklava. Rezultat pretresa nije bio povoljan za Dubrovčane, jer je konstatovano da je snabdevanje pijace u Novom i u Risnu nedovoljno i da su za to krivi Dubrovčani. Sada su ovi odrešili kesu žrtvujući 300 dukata da sastavljeni teftiş bude povučen. U isto vreme Dubrovčani su odlučnije istupali u Carigradu protiv Mlečana.¹¹⁷

U leto 1503. godine beleži se ulazak u dužnost novog amaldara koji je došao u Novi. Posebno je interesantan neki Ivan, za koga se kaže da je Portin emin, koji je nekog Fočanina terao pred kadiju; Ivan je označen kao »sultanov emin nad amaldarima«, iako su takvu dužnost, po pravilu, imali samo muslimani.¹¹⁸ Početkom novembra novi amaldar s poklonom obreo se u Dubrovniku. Bio je Marin Milanović.¹¹⁹ Dubrovačke poslovne spiskove za vreme od 1503. do 1. avgusta 1506. pregledao je novski emin Abdul Asad sin Haldin, te je u potpunosti uspostavljeno izmirenje u pogledu takse na srebro i olovo koje je stizalo u Risan, Novi i Dubrovnik, a koja je imala veze s dubrovačkim prodavcima soli (koja je davana vlasima — dovoznicima) čak i u Neretvi i u Slanom. Zanimljivo je da tom

¹¹⁶ HAD, Lett. Lev. XVII, 137, 126, 127. — Dvadesetog januara, prema presudi, Dubrovčani su odredili da se ponese na Portu 22.935 akči, i to zato što po njih nije dolazilo u Dubrovnik kadija novski (Cons. rog. XXIX, 179').

¹¹⁷ T. Popović, n. d., 69—71.

¹¹⁸ HAD, Cons. min. XXVII, 263', 255', 206'.

¹¹⁹ HAD, Cons. rog. XXIX, 166'.

prilikom nije pomenuta napolica od dubrovačke soli, prodate u Novom i u Risnu. Pomenuti novski emin sa bivšim zakupnikom Antonom Stulićem (verovatno Dubrovčanin!) i tadašnjim zakupnikom Jani Suzgorijem ustanovio je da je od prodate soli u magacinima u Novom, Dubrovniku, Slanom i Neretvi dobijeno svega 12.472½ akča i 1.824½ dubrovačkih dinara. On je izvršio obračun i od prodatog srebra i olova u Novom, Neretvi i Slanom.¹²⁰

Prvih dana novembra 1504. godine novski emin tražio je da Dubrovčani upute u Novi soli. Krajem 1504. teftiš oko soli još nije bio završen. Dubrovčani nisu žalili troška da od fočanskog kadije dobiju sidžil u procesu koji je on otvorio; taj sidžil trebalo je oduzeti na Portu. Mlečani su takođe nastavljali da presreću brodove sa solju za Dubrovnik, na primer, decembra 1504. mletački providur je zadržao brod sa solju sa Sicilije. Za Dubrovčane je tada bila važna situacija u Novom i Risnu, te su o tome imali da govore dubrovački poklisari na sultanovom pragu. Odluka na Porti bila je povoljna za Dubrovčane, te su oni ponovo poslali prodavca u Neretvu. Ipak, prvoga jula Veće umoljenih nije prihvatilo predlog da se so pošalje u Herceg-Novi, kao u ranija vremena, nego je odlučeno da se so pošalje eminovom bratu i Muratu hodži (koji je zamenjivao kadiju), te da oni mogu preuzeti so u dubrovačkoj luci na svoj račun.¹²¹ Novski emin Ahađ vratio se iz Carigrada prvih dana avgusta i odmah je sa darom posetio Dubrovnik. Tek prvoga oktobra 1505. emin je izjavio da smatra okončanim teftiš koji je 1504. godine preduzet na zahtev amaldara. No i kasnije su izbijale nesuglasice s amaldarima po okončanju zakupnog računa, kad je trebalo svesti račune.¹²²

Krajem perioda svoga zakupa tadašnji novski amaldar Jani Suzgori (Logzori) postavili su na šerijatskom sudu pitanje naplate carine na dubrovačkom području. Oni su naveli da mnogi sultanovi podanici odlaze u Ston kupovine i prodaje radi, a potom bi se otisnuli na more, u Veneciju i u druge zemlje; naročito u vreme sajмова; ni na izvezenu ni na uvezenu robu nisu plaćali ni carinu ni baždarinu. Kako je time carskim prihodima načinjena šteta (a njihovom zakupu manjak!), oni su tražili da se u blizini Stona postavi carinska stanica, u kojoj bi njihovi poverenici sakupljali baždarinu i carinu. Dvojica amaldara su tamo postavili svoje ljude, ali su ih Dubrovčani oterali. Pošto se u Stonu nisu naplaćivale nikakve takse, narod je nagnuo na tu stranu. Tu predstavku preporučio je novski kadija Kemal. Porta je prihvatila predlog da se prema Stonu uspostavi plaćanje dažbina.¹²³

¹²⁰ Gl. Elezović, n. d., 415-19, 526-28.

¹²¹ HAD, Cons. rog. XXIX, 275, 292'; XXX, 1, 4, 7, 19, 61', 71', 83'.

¹²² T. Popović, n. d., 71-72.

¹²³ Gl. Elezović, n. d., 538-39. — Raskusurivanje tih amaldara (u Dubrovniku: Mateo Batista Logorizi i Manojlo) vuklo se do 1511. godine (HAD, Privilegia II, str. 24-25, br. 12; Gl. Elezović, n. d., 538-9).

U vreme zaostrenih odnosa sa turskim carinskim organom i drugi Turci su loše postupali sa dubrovačkim prodavcima soli. Barak Pelargović je, na primer, u jesen 1505, ranio u levu ruku prodavca u Neretvi Nikolu Kl. Rastića. Samo nekoliko nedelja potom slanica u Neretvi je bila po nalogu emina spaljena.¹²⁴ Aprila 1506. počela je izgradnja nove zgrade od drveta na mestu spaljene slanice. Uslovi prodaje u Neretvi su i dalje bili teški, te je dubrovačka vlada, januara 1507, odlučila da prekine dovoz soli na tu slanicu iz Stona; upućivano je tri četvrtine strane lošije soli i samo jedna četvrtina bolje, stonske soli. Aprila 1509. konstatovana je krađa soli od strane amaldara i iskrccavanje strane soli u Neretvi, koja je prodavana po računu amaldara i bez koristi za sultanovu haznu.¹²⁵

Prilikom sastavljanja uputstava poklisarima koji su sa haračem išli na Portu početkom 1506. godine obuhvaćeno je i pitanje prodaje dubrovačke soli, posebno u Risnu. To je bio odgovor na pisanje iz Carigrada. Iz razloga koji nisu poznati, taj odeljak uputstva triput je menjan i doterivan. U proleće 1506. strana so je javno prodavana i u Novom. Staviše, Dubrovčani su u Novi poslali Paskoja Primojevića da tu so prodaje kao što to čine amaldari, te da pribavi svedoke o tome, kako bi se ustanovila šteta koja se čini Republici. Krajem maja amaldari i njihov sklav došli su u Dubrovnik. Prvih dana jula 1506. umro je amaldar Nije Mašić, pa su Dubrovčani odmah pohitali da o tome obaveste Portu i ishode novi berat, verovatno za nekog svog kandidata. U to vreme je i dalje novski emin nadzirao prihode novske amaldarije i sa slanice u Neretvi.¹²⁶

Januara 1507. jedan odeljak uputstva poklisarima na Porti bio je posvećen postupcima sa dubrovačkim amaldarima u Neretvi; oni su označeni kao protivni formi sultanovog berata. Možda zbog te žalbe, aprila te godine stigao je sklav sa Porte da pregleda poslove amaldarije; on je ponovo bio u Dubrovniku i ponovo darivan prvih dana novembra 1507. godine. I u Novom je propalo 996 modija, tj. 5% kontingenta soli.¹²⁷

Razvoj stvari nije išao u prilog Dubrovčana. Loša ali jevtina so iz mletačkih poseda sve je više pritiskala slanice, naročito one u Neretvi. Došlo je do tragikomične situacije da je u dubrovačkom senatu iznesen predlog da se dozvoli dubrovačkim podanicima i naseljenim hercegovačkim prebezima u Osobljavi da mogu svojim

¹²⁴ HAD, Cons. rog. XXX, 104', 128, 131. — Popović (n. d., 71) pogrešno piše da mu je Barak odsekao ruku; toga u dokumentu nema.

¹²⁵ HAD, Cons. min. XXVIII, 281; XXIX, 86'; XXX, 40'. — Aprila 1506. za izgradnju nove slanice, pored dasaka poslato je i 4.000 komada crepova za pokrivanje zgrade (Cons. rog. XXX, 134').

¹²⁶ HAD, Cons. rog. XXX, 114 i dalje, 134', 152, 166', 163.

¹²⁷ HAD, Cons. rog. XXX, 204, 226, 270'; XXX1, 5.

brodicama za račun amaldara prenositi tu stranu so u Neretvu; predlog je ipak odbijen (ali je 24% prisutnih većnika ipak glasalo za predlog). U takvoj situaciji nije jasno, zašto su novski kadija, emin i amaldari tražili belu dubrovačku so za Neretvu. Oni su je tu mešali solju iz novskih solara i iz Grblja. Grbaljska so, koja se proizvodila u nešto većim količinama, podigla je samopouzdanje turskih solara. Bice da su posle rata 1503. godine i solila u Sutorini, pa i u Igalu, proizvodila veću količinu soli, možda reparirana posle verovatne obustave rada za vreme ratnih zbivanja.¹²⁸

Na sednici Veća umoljenih 8. avgusta 1508, podrobno je pretrեսeno pitanje slanica. Senatori su ostali verni starim odredbama. Donesenim odlukama su postrožili držanje prema prodavcima i posebno prema priznanju rastura, manjka i ostale štete za so u Novom i drugde; za to priznanje bilo je potrebno 75% glasova prisutnih većnika. Solari su ubuduće bili dužni da podnose dubrovačkoj vladi račune o primljenoj soli. Kao ranije, prodavac u Novom bio je dužan da na dužnosti ostane četiri meseca. Ove odluke nisu bile dovoljne, te je juna 1509. donesen poseban pravilnik o prodavcima soli na skelama Herceg-Novog. On je predviđao da novska pijaca uvek bude dobro snabdevena dubrovačkom solju, da se spreči manjak soli koji je nastajao premeravanjem kad su prodavci predavali dužnost jedan drugom. Da bi prodavac stekao pravo na svoju mesečnu platu, bio je dužan da se pobrine o prodaji dva velika milijara soli.¹²⁹

Oktoobra 1509. godine bio je na položaju novskog emina jedan beg — Ibrahim, koji je svoju funkciju počeo s lepim darovima sa dubrovačke strane. Januara sledeće godine zbog prihoda koji se tiču amaldarije u Dubrovnik su prispeli kadijin zamenik (hodža) i poseban nazor sa Porte. Potom je počela istraga (teftiš) protiv amaldara, koji je otvorio Portin sklav. Aprila 1510. pojavio se još jedan emin Turčin — poverenik leskerkadije. Ipak, novac amaldarije je i sredinom maja 1510. godine uručen kadiji i eminu sa amaldarima.¹³⁰

Godine 1510. grbaljska so je već beležila nesumnjivu ekspanziju. Dubrovčani su ustupili eminu i amaldarima barke za prenos soli iz Grblja u Neretvu. U transportu su učestvovali i kotorski brodići. To je možda bio razlog da je Senat u Dubrovniku aprila 1511, odlučio da se sastavi nova uredba o prodaji soli, kako na Pločama pred Dubrovnikom (možda za dubrovačke podanike), tako i u kumerku («ispolica»)¹³¹. Pojavu šibeničke soli dubrovačka vlada ipak nije mogla da motri, te je krajem juna 1511. poslala novskom kadiji svoga izaslanika da porazgovara o prodaji te soli u Neretvi. O žila-

¹²⁸ HAD, Cons. rog. XXXI, 292.

¹²⁹ Isto, 40 i 41, 121.

¹³⁰ Isto, 150' i 151, 174', 188', 200', 211.

¹³¹ Isto, 250'; XXXII, 7.

vosti Dubrovčana i njihovoj nespremnosti da se prepuste sudbini možda bi svedočila koreparacija novske slanice, u jesen 1511. i neretvanske, decembra 1512. i januara 1514. godine.¹¹²

Neki kadija i sklav nad amaldarima izgleda da su imali i sudsko-policijska ovlašćenja nad licima koja bi se ogrešila o amaldariju. Njih dvojica su, na primer, s proleća 1512. zatražili da im dubrovačka vlada izruči utamničenog Đuka Jakalovića, pa i pritvorenog Radivoja Terzija, koji je svakako bio dubrovački podanik, sa pismom preminulog sultana Bajazida II. U ljeto 1512. pojavio se u Dubrovniku sklav Porte, tražeći dugovanje pokojnog Radonje Milenovića. Čak se i kod naplate novca ispolice Dubrovčani više nisu trudili da se primopredaja obavezno obavi u Dubrovniku; avgusta 1512. kancelar Paskoje Primojević izbrojio je novac u Novom i tu dobio potvrdu od kadije, potkadije, emina i dizdara.¹¹³

Krajem avgusta 1512. kao novi amaldar koji je došao sa Porte predstavio se Mato iz Srebrnice. Jedan od prethodnih amaldara bio je Mihoć Mitošević zvanj Pinokva, dubrovački podanik. Protiv računa koji je on vodio došli su u Dubrovnik Portin sklav i fočanski (drinski) kadija. Senatori su se, međutim, odmah pobrinuli da se prihvatljivom jemčevinom i darovima ovoj dvojici nesrećni Mihoć oslobodi turske pravde, možda lično nevin i kriv samo zato što je izvršavao naloge svoje vlade u osetljivoj carinskoj politici. Od novembra 1512. opet su nastale teškoće sa eminom i amaldarima, jer su oni, po Portinom nalogu, počeli da sprovode novi »kumerk« i da obraćaju pažnju nekim artiklima (svila, vosak), koji su iz Turske transportovani u Dubrovnik ili dalje, preko njega. Krajem januara 1513. Dubrovčani su odlučili da se na Portu posebno žale na novog emina i potkadiju. Usledila je i žalba na amaldare zbog postupka pri podeli akča iz prihoda od soli. Glavni činilac pri prijemu novca amaldarije bio je emin, a kadija sa zamnikom, dizdar i amaldarj bili su samo svedoci kod primopredaje. Bez prisustva emina naplata se nije mogla obaviti. Marta 1513. zabeležen je neki emin Neretve, te poziv novskog kadije za isplatu nije vredelo bez prisutnog emina sa Neretve. Krajem marta 1514. kad se obično plaćala ispolica, naplata za so prodatu u Neretvi izvršena je neretvljanskom eminu, uz prisustvo fočanskog, a ne novskog kadije. Juna iste godine, međutim, bivši novski dizdar pojavio se u Dubrovniku sa zvučnom titulom emina svih skala.¹¹⁴

¹¹² HAD, Cons. min. XXX, 262', 295'; XXXI, 117'; XXXIII, 12.

¹¹³ HAD, Cons. rog. XXXII, 109', 149, 149.

¹¹⁴ HAD, Cons. rog. XXXII, 156', 166' i 173', 174', 178', 179, 186', 187' i dalje, 199, 201, 198' i 210; XXXIII, 37', 63, 91' (emin Neretve). — Porta nije primila zabašurivanje oko naplate duga pokojnog Mihoća Pinokve, te je maja 1513. pokrenuto pitanje zaplene njegovih dobara, naročito srebrnine (isto, 229, 231, 276).

Marta 1513. godine pominju se dvojica novih amaldara — Mihovil i Vuk; oni su se pojavili sa Portinim hućumom, tražeći da među sobom podele nekih 1.000 akči, što je u Dubrovniku trebalo zadobiti od nekog Grka na ime dažbina koje se sakupljaju u Stonu. Aprila 1517. kao bivši amaldar pominje se i neki Nikola, koga je emin uhvatio zbog duga i hteo da otera u Novi; Dubrovčani su ovom nesrećniku izvadili hudžet od novskog kadije i tako ga izbavili.¹³⁵ Taj Nikola se nije pokazao zahvalan, te je na Porti zadobio hućum protiv Dubrovčana; hućum su, septembra 1517. novski amaldari predali Dubrovčanima.

Početakom 1515. godine obnovljena su nekadašnja tužakanja na Porti. Potez je povukao novski emin. Zbog njegovih mahinacija i puta u Carigrad i redovni poklisari Republike dobili su potrebna uputstva. Da steknu moralne adute pred Turcima, dubrovački oci su bez zatezanja odobrili zajam eminu Neretve i izručili ga preko svog solara na ušću te ćudljive reke. Odmah zatim senat je odobrio vladi da u Neretvu uputi celokupnu količinu soli koja je potrebna da neretvanska skala ne bude bez soli. Malo je ćudna ta ekspanzija preko slanice koja je izgledala kao izgubljena. Možda je upravo uz grbaljsku so snažnije potisnuta dalmatinska so, te su i Dubrovčani u svojoj hrabrosti više ojačali. Novu volju za ranijim monopolom možda pokazuje i opravak stonske slanice (gde je zgrada podignuta, dobivši novi krov). I slanica u Neretvi dobila je nova vrata. Taktika suprotstavljanja neretvanskog emina novskom imala je efekta: ovaj poslednji takode je zatražio zajam, i on je isplaćen (10.000 akči) upravo u Neretvi, od strane prodavca soli. Svakako da ne bi zaboravio šta ide a šta ne ide! Novskom eminu se osladilo da mu obrtni kapital za njegove lične poslovne poduhvate beskamatno obezbeđuje susedna haračarska republika, te je zatražio i februara 1516. dobio i drugi zajam od 4.000, a marta 1516. — 10.000 akća, ali ovoga puta ne u Neretvi nego u Novom, i to na račun akči od ispolice.¹³⁶ Redosled stvari Dubrovčani nikad nisu gubili iz vida!

Dubrovačkim ponovnim ambicijama u prometu soli ipak je nedostajala baza — jedna dovoljno velika i sigurna proizvodnja soli. Kadgod su pokušali da koju slanicu temeljnije snabdevaju solju, Dubrovčani su bili prinuđeni da je dovoze. Maja 1517. na primer, u magacine u Slanom i na Lopudu iskrcana je so iz Naupliona (Peloponez), dovezena dubrovačkom navom. Možda je to bio jedan od stvarnih razloga što su se amaldari, kad je reč o Neretvi, uvek orijentisali na dovoz jevtine dalmatinske soli. Bez velikog žara dubrovački senat je odobrio Malom veću da može poslati na Portu pouzdanika koji bi protestovao protiv prakse amaldara suprotne sultanovim hućumima. Kad je reč o prenosu grbaljske soli u Neretvu, tu se dubrovački oci nisu predomišljali šta treba da

¹³⁵ HAD, Cons. rog. XXXII, 296; XXXIX, 109, 173.

¹³⁶ HAD, Cons. rog. XXXIII, 130, 133, 150, 167, 168, 172, 293.

učine. Na zahtev crnogorskog sandžak-bega Skendera Crnojevića, dubrovačke brodice su se, septembra 1517. pridružile konvoju od jedne kotorske karavane (od 70 kaza) i dva gripa, u prenosu soli iz Grblja na ušće Neretve. Jula 1518. brodovi za taj prenos dati su na zahtev novskog kadije i emina a uz saznanje sandžak-bega: i ovoga puta dva kotorska gripa prevezla su 2.500 modija.¹³⁷

Dvadeset drugog oktobra izrađen je novi pravilnik dubrovačke slanice u Novom. On je, pored ostalog, predvideo da poslovni staž prodavaca soli iznosi šest meseci; oni bi imali do 30 godina života i trebalo bi da prođe bar godina dana između dve nominacije jedne iste ličnosti za taj položaj.¹³⁸

Te iste 1517. godine Dubrovčani su jače osetili i pojavu makarske skale. Da se obavesti o soli koja se tamo dovozi, dubrovačka vlada je predložila da se u Neretvu i u Počitelj pošalje jedna ličnost, koja bi pomoću gripa sakupila pouzdane podatke o soli koja se iskrcava u Makarskoj i koji bi ustanovio kako se zove pisar skale, za koga se tvrdi da je dubrovački podanik; predlog, ipak, nije prihvaćen. Intervencija kod namesnika u Hercegovini u vezi s prodajom soli u Makarskoj odložena je početkom novembra 1518. godine. Marta 1518. emin je u Neretvi zatvorio i zapečatio vrata dubrovačke slanice, što je očigledno bilo protiv berata dobijenog od sultana. Poverenika je trebalo poslati u Neretvu da sakupi potrebna obaveštenja. U to doba došlo je do smena na položaju emina. Ranijem Aladinu Dubrovčani su spremili akće iz ispolice da se uruči pred kadijom i amaldarima. Novac ispolice isplaćen je nekoliko dana kasnije u Novom i novom eminu. Neretvanski emin je u leto 1518. nastavio da dovlači so u Neretvu, a pri tome je držao zatvorenu dubrovačku slanicu. Smatrajući to običnim nasiljem, Veće umoljenih je otpravilo svoga poverenika krajišniku da ga upozna sa teškom bezredicom. I u jesen 1518. emin nije dozvoljavao prodaju dubrovačke soli u Neretvi, te su napisana nova pisma, ovog puta i u Novi, kadiji i tamošnjem eminu.¹³⁹

Maja i septembra 1519. godine novski emin Daut dovezio je u Neretvu so iz Grblja i Sutorine. Brodovlje je opet dala mala susedna republika.¹⁴⁰

Oktobra 1519. traženo je u Veću umoljenih da, posle sandžak-begove posete Novom, novski kadija i emin dođu u Dubrovnik i

¹³⁷ HAD, Cons. rog. XXXIV, 125, 170, 171'-72. — Vidi i: B. Hrabak, Dubrovačke vesti o Skender-begu Crnojeviću i Crnoj Gori pod njegovom vlašću, *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku* VI—VII (1959), 429. — Petar Mangurić koji je umro u Dubrovniku i od koga je Skender-beg pretrpeo štetu možda je pripadao porodici koja je dala amaldare u Novom; možda se sam i bavio prometom solju iz Grblja.

¹³⁸ HAD, Cons. rog. XXXIV, 129'.

¹³⁹ Isto, 181, 232', 258, 260, 277; XXXV, 9', 11, 19.

¹⁴⁰ HAD, Cons. rog. XXXV, 92', 132'.

otvore dubrovačku slanicu na Pločama; sam sandžak-beg u Novom je zamoljen da u korist Dubrovčana napiše Arz za Portu, u kojem bi potvrdio da su slanicu na Pločama zatvorili pomenuti kadija i emin.¹⁴⁰ Izgleda da je reč o jednoj prirodnoj pojavi, koja je samo s obzirom na postojeće povlastice Dubrovčana, izgledala kao kršenje zakonskih određenja. Dubrovčani su se mogli koristiti monopolom prodaje soli, zadobijenim 1485. godine, jedino dotle dok sama domaća proizvodnja u turskom primorju nije dostigla značajniji nivo proizvodnje. Kad je to postignuto, dubrovački monopol je morao biti kmjen, makar i nasiljem, jer je jasno da so proizvedena u Grblju i Sutorini nije mogla ležati neprodana. S obzirom da te soli ipak nije bilo toliko da neka druga ne bi bila potrebna, možda su momenti u vezi s kvalitetom ili cenom diktirali da se u godinama obilnije proizvodnje soli zatvori dubrovačka pritoka. Dopunsko snabdevanje radije je vršeno dalmatinskom solju, jer je ona bila još jevtinija od dubrovačke a kvalitet joj je, verovatno, bio sličniji grbaljskoj i sutorinskoj.

Tek februara 1520. Dubrovčani su uspjeli da u Novi dođe fočanski sudija, te da na molbu Dubrovčana počne tajno ispitivati dizdara i druge muslimane o postupcima emina Dauta i novskog kadije u vezi sa dovozom strane soli. Tu zloupotrebu je činio tadašnji emin Novoga Daut. Bez obzira na otvoren teštiš, novac koji se ticao amaldarije ipak je uručen okrivljenom eminu i kadiji, s tim što je tražen potpis fočanskog kadije i portinog sklava na priznatici, pod izgovorom da se u Novom tada nije nalazio amaldar. Krajem februara dubrovački senatori su primili procesni materijal protiv Dauta i kadije i pripremili su se da dočekaju novog emina, koji je došao da zameni Dauta. Njega je dubrovačkoj gospodi predstavio fočanski kadija, najzaslužniji što je novski emin bio maknut, te je primio lepu nagradu u novcu i tkaninama. Tek pošto se Republika složila s optužnicom, nju je novi emin Porte, postavljen na Pločama, idući svojim poslom u Carigrad, poneo sultanu. Slučaj emina Dauta nije bio time okončan, jer se maja iste 1520. godine pojavio portin sklav i istražitelj sa amaldarom Marinkom, koji je takode vodio spor sa Dautom, tražeći dubrovačke carinske knjige. To je Dubrovčanima već bilo mnogo, jer je zadiralo u njihove poslovne tajne. Umesto knjiga istražitelju Marinku upućena su na razgovor dvojica izaslanika. Bez dubrovačkih knjiga ipak nije išlo, te je u Dubrovnik prispeo istražni sudija, sa pisarom koji je sa ćirilice prevodio carinske stavke na turski jezik. Prepis načinjen od ove istražne grupe poslat je dubrovačkim poklisarima na Portu, zajedno sa nekim vestima koje su prispele iz Novog. Spor sa eminom

¹⁴⁰ Isto, 142'.

Dautom rešen je tek sledeće 1521. godine pod Beogradom, kada su Dubrovčani primili poznatu ahtnamu sa povlasticama u pogledu carina.¹⁴¹

U drugoj polovini juna predstavilo se u Dubrovniku novi amaldar Manojlo, verovatno Grk, kojih je i ranije bilo. Nešto kasnije pozvani su u Dubrovnik novski kadija, emin i amaldar na nekakav sporazum. Ako bi pristali na aranžman, ovima je trebalo isplatiti do 4.000 akča. Nije jasno u čemu je bila stvar i kako je okončana. Dalje sporazumovanje je svakako na izvesno vreme prekinuto stupanjem na dužnost novog kadije Novog, septembra 1520. Prijateljstvo sa novskim eminom osvedočeno je i novembra iste godine, kada je emin došao po solne akče, i to sa svojim sinom, dečakom koji je želeo da vidi čudesan grad. Novom kadiji, koji je tom prilikom takođe prisustvovao primopredaji novca, uz dar je ponuđeno »da dobro živi« sa Dubrovčanima i da sa njima postupa »sa mnogo humanosti«. Nešto kasnije, uz novo podmazivanje mitom, emin, kadija i amaldari izdali su hudžet potreban Dubrovčanima za regulisanje carinske stope («kumerk») kod izvoza iz Turske, odnosno kod uvoza manufakturne robe u osmanlijsko carstvo.¹⁴² Ako je turska strana ranije umela da kombinuje prodaju soli sa drugim ekonomskim interesima, znala je to i dubrovačka, samo za razliku od prve ona je morala da radi tajno.

Sa nekadašnjim novskim eminom Aladinom nešto nije bilo u redu, jer je on bio smenjen i sredinom februara 1521. pojavio se novi emin Isak Dizdarević, rodom iz Herceg-Novog, iz čije je porodice još bilo turskih funkcionera finansijske struke. U grad sv. Vlaha došao je i fočanski kadija sa Portininim sklavom da obave neku istragu. Kadijinim zahtevima senatori najpre nisu izašli u susret. Turski sudija je, prirodno, tražio na uvid dubrovačke knjige o soli i carini, koje su Dubrovčani ipak, kao i uvek ranije morali da pokažu. Istraga je vođena i protiv nekadašnjeg emina Sulejmana. Tadašnji emin Isak Dizdarević, kao novajlija, takođe je došao u Dubrovnik možda da bi saznao za prilike u kojima se moglo zgrešiti i za momente gde se greške lako vide i pronađu. Pojavili su se i grešnici Aladin i Sulejman.¹⁴³

Emin Dizdarević odmah je tražio zajam od 10.000 akči, što je značilo da je pripravan da sa Dubrovčanima pravi poslove. Oko prvoga maja 1521. on je tražio da mu Dubrovčani isporuče so za Risan. Krajem jula iste godine on je ponovo dobio dubrovačke barke da prenesu novsku so u Neretvu. Sredinom avgusta on je u Dubrovniku primio dat. Novi poklon je bio svadbeni, i to u iznosu sličnog dara datog novskom kadiji kad se ženio. Isak je bio

¹⁴¹ Isto, 187, 190', 192 (sklav nije znao pisati, te ga je potpisao fočanski kadija).

¹⁴² HAD, Cons. rog. XXXV, 238', 256', 257', 265', 283, 284'.

¹⁴³ HAD, Cons. rog. XXXVI, 19', 25, 26, 27', 28, 29.

obdaren i kada je februara 1522. pošao na Portu, prethodno posećujući Dubrovnik. Za Dubrovčane je svakako predstavljalo štetnu okolnost da novski emin nije, kao nekada posedovao ovlašćenja i za Neretvu i Dubrovnik, jer su na pomenutim skalama u međuvremenu postavljeni novi emini. On je, ipak, izdejtvovač hudžet za račun »kumerka« dubrovačkih trgovaca, i zbog toga je pao pod udar zakona. Decembra 1522. kadija iz Foče došao je u Dubrovnik i tražio upravo taj hudžet. Kao emin održao se i 1523. godine, dobivši meseca marta novu pozajmicu od Dubrovčana. Dva meseca kasnije data su četiri miljara soli pod uslovima ispolice da ih izveze u Neretvu. Izgleda da se Isak Dizdarević poduhvatio da po svaku cenu snabdeva solju neretvansku pijacu, te mu je u momentima poslovne insuficijencije, bila potrebna pomoć takođe vrlo poslovnih Dubrovčana. Tu so su sami Dubrovčani obično nabavljali na strani, juna iste godine, na primer, na mletačkom Frfu (gde je ona bila bolja nego u mnogo bližoj, ali u konkurentskom pogledu opasnijoj Dalmaciji).¹⁴⁴

Mirno stanje u pogledu prometa solju narušeno je u Neretvi juna 1522. godine. Tu je od strane mornara i ljudi Džafera Čelebije, koji je radio sa već pomenutim Vukom Jakalovićem, načinjena neka nepravda dubrovačkom prodavcu soli. Zbog toga je poklisar odmah otpravljen susednom sandžak-begu. Incident je prošao bez većih posljedica, naročito kad je na slanicu došao novi dubrovački prodavac.¹⁴⁵ Ipak, prodaja dubrovačke soli stekla je već svoje stabilne i solidne kolotečine, te joj pojedinačni incidenti nisu mogli naškoditi.

Te 1522. godine sultan Sulejman II izdao je u Brusi fermand novskom kadiji, kojim je regulisano pitanje naplate solne ispolice za slanicu u Dubrovniku. Emin i amaldari bi taj novac primali u Dubrovniku. Pomenuta je i neka šteta koju je pretrpeo amaldar Mihajlo. Insistirano je na manjem odugovlačenju u poslu, naročito pri prijemu soli.¹⁴⁶

Poslovna idila Dubrovčana sa Isakom Dizdarevićem bila je prekinuta dolaskom na dužnost novskog emina Džafera. On je krenuo stopama svoga prethodnika, te je odmah, sa nazorom, tražio od Dubrovnika kredit od 20.000 akči. Džafer je istu svotu novca na ime pozajmice dobio i septembra 1523. Nije jasno zbog čega su Dubrovčani ipak, u jesen 1523. tražili na Porti da se fermandom reši pitanje akči iz prihoda od prodaje soli u Novom; štedljiva dubrovačka vlastela žalila se i na velike troškove kojima je izložena

¹⁴⁴ Isto, 28', 52', 91, 96, 127, 170', 286'; XXXVII, 34', 62, 69. - Kad je Isak 1. juna 1524. posetio Dubrovnik kao novi emin Lednica, bio je obdaren sa 2.000 akči (Cons. rog. XXXVII, 191). Bio je rodom iz Herceg-Novog (isto, 286').

¹⁴⁵ HAD, Cons. rog. XXXV, 221', 257 (Sarakin Dim. VI, Kabiga zamenio je Marina Nat. Gučetića).

¹⁴⁶ HAD, Privilegia II, str. 141-2, br. 57.

prilikom nepotrebnog dolaska Turaka Novljana u grad pod Srđem. Amaldar Novoga i Ledenice (iznad Dubrovnika) postao je, novembra 1523, jedan drugi Džafer, Džafer-aga, koji je takode odmah počeo lepo sa Dubrovčanima.¹⁴⁷

Krajem 1523. požar u naselju u kome se nalazila dubrovačka slanica u Neretvi ošteti je i zgradu dubrovačke prodavnice soli. Zbog toga je bilo potrebno da se zamene neki trupci kao i namire troškovi »pro custodia ab igne biete slanize«.¹⁴⁸

Od dvadesetih godina XVI veka prodaja soli bila je sve značajnija u Risnu, prema kome su gravitirali prostrani krajevi hercegovačkih stočara. Kao što je rečeno, u Risnu su amaldari iz Novog uvek bili slobodniji prema Dubrovčanima, slično kao u Neretvi, te su tu poslovali za svoj groš, dovozeći i mletačku so. Izgleda da su značajne pozajmice novskim eminima upravo davane da se kupi so za Risan. Prisustvo Mlečana u Risnu Dubrovčani nisu bili u stanju da zamene. Desilo se, februara 1523, da je kotorski providur čak tražio od Dubrovčana hitan zajam soli, potreban mu za isporuku u Risnu; Bilo je jasno da se obratio na pogrešnu adresu. Novembra iste godine so za Risan tražili su i novski kadija i emin. Iz razloga koji nisu jasni, Dubrovčani su odbili taj zahtev, čak i kad je novembra 1523. ponovljen. Možda nisu osećali dovoljno snage da se tu ispolje, a nisu želeli da povremenim uslugama utvrđuju sistem prodaje u Risnu, koji načelno nije odgovarao. Pozajmice novskom eminu su i dalje izdavane, na primer decembra 1523. od 20.000 akči, ali na račun budućeg kusuranja kod ispolice. Januara 1524. ipak je dato novskom eminu 500 modija soli na kredit za potrebe Risna. Emin Džafer je, marta 1524. produžio isplatu novca dobijenog od prodaje dubrovačke soli u Risnu, koji je shvaćen kao eminov kredit, a ne kao novac iz ispolice. Tih dana Džaferu je dat novi zajam od 40.000 akči, ali uz obveznicu dizdara i kadije i sa rokom otplate do prve naplate ispolice.¹⁴⁹

Novac od ispolice u Dubrovniku ne samo što je služio kao zalog za privatne pozajmice novskim eminima, nego je ranije upotrebljavan i za pokriće vojnih nabavki koje su vršene preko Novog. Na primer, na osnovu sultanove naredbe od 5. marta 1513, taj novac je, uz kadijino znanje, pre isteka isplatnog roka podigao u Dubrovniku novski emin. No, sultan se još iste godine predomislio, te je novom naredbom ustanovio da taj novac treba čuvati u Dubrovniku a ne kod amaldara, kako je to zahtevao emin u Gabeli. Kao da je Sulejman Zakonodavac imao više vere u poslovni moral svojih hrišćanskih haračara nego podređenih funkcionera na terenu. Za

¹⁴⁷ HAD, Cons. rog. XXXVII, 79, 91, 98, 97', 114.

¹⁴⁸ Isto, 138'. — Oporavke na slanici su izvršene i decembra 1524. jer je istrunulo drvo, a valjalo je obaviti i druge poslove (isto, 253' b).

¹⁴⁹ HAD, Cons. rog. XXXVII, 27, 114, 115, 136, 142, 159', 163', 166.

shvatanje osmanlijske države karakteristično je i jedno svedočenje. Kad su se javile nesuglasice oko naplate ispolice, novski kadija je prihvatio (1511) zakletvu dubrovačkog pisara na trgu u Neretvi protiv zahteva novskih amaldara Blaža i Antuna, iako su se nalazili u turskoj službi.¹⁵⁰

Junu 1524. više nisu bile dovoljne privatne pozajmice novskom eminu da bi nabavio so za Risan, nego su se Dubrovčani sami morali pojaviti sa solju na toj pijaci. Sa svojih barki u Novom Dubrovčani su prekricali 1.000 modija soli na eminove brodice, koje su potom upućene pod Risan. Ova transakcija izvršena je po novskoj ceni i po načelu ispolice, što znači da je novski emin štetovao. Za polovinu kontingenta jemčio je stari dubrovački prijatelj Isak Čelebija Dizdarević, tada novi emin Ledenica. Kad je Džafer zadržao neki vosak, dubrovački Senat mu je na razgovor uputio povernika koji se predstavio kao trgovac. Kao što se može zaključiti, lukavi Latini su naplaćivali svoje usluge prekoračenjem zakonskih normi na drugim poslovnim područjima. Vešti Džafer, pak, pokušao je, koristeći potencijale Dubrovnika, da ovlada i slanicom u Makarskoj. Međutim, Dubrovčani su se izvinili kad je Džafer od njih tražio so i za Makarsku. To što su nekad predlagali, Dubrovčani nisu hteli tada da čine, verovatno zbog svojih smanjenih ambicija u pogledu prometa soli, zbog nepovoljnog sistema ličnih pozajmica a ne ispolice, a možda i plašeci se represalija Mlečana, čiji su interesi u Makarskoj nesumnjivo bili pogođeni u živac. Uostalom, i dubrovački monopol u prodaji soli se iznutra izrođavao. Dubrovački prodavci su, naime, stekli pravo da za svoj račun unovče dva milijara soli, dajući so naročito dovoznicima — vlasima za drugu robu, pre svega za olovo i gletu. Stvorena je jedna neuhvatljiva praksa, u kojoj je bilo dosta privatizacije javnih interesa. Zbog toga je, decembra 1524. Veće umoljenih moralo prići istrazi protiv prodavaca prekršitelja, proveravajući meru kojom je so vagana tokom poslednje dve godine.¹⁵¹

Mnogostruka poslovna sprega sa ominom Džaferom morala se završiti sudskim spisima. Januara 1525. novskom kadiji dato je 1.000 akći da na najbolji način napiše hudžet protiv Džafera, koji je tvrdio da su Dubrovčani unosili u Neretvu espapa stranaca pod svojom povlašćenom, dubrovačkom firmom. Kako je do sličnih nalaza došao i jasadžija, upućen sa Porte, hudžet je trebalo da se obori i protiv njega. Posebno je trebalo načiniti arz u vezi s nekim voskom koji je zaplenjen zbog naplate kumerka. Izgleda da je Džafer smatrao da će se rešiti svojih dužničkih obaveza prema Dubrovčanima uništavajući ih u Carigradu. Neshvatljivo je da je i u toj situaciji Džafer dobijao nove kredite u Dubrovniku, razume se

¹⁵⁰ Gl. Elezović, n. d., 571, 706-9, 552-3.

¹⁵¹ HAD, Cons. rog. XXXVII, 194, 197, 198, 249.

uz kadijinu obligaciju.¹⁵² Po svemu sudeći, te pozajmice su bile samo formalno lične, a radilo se o poslovnom kapitalu, koji je turskim vlastima u Novom bio potreban za snabdevanje pijaca soli.

Moralni kredit dubrovačkih haračara ipak je bio na zavidnoj visini na Porti. Kada su zbog nekih krivica Dubrovčani pritvorili dvojicu amaldara u svom franjevačkom samostanu, oni zbog toga nisu bili ukoreni od Porte, nego je njen sklav došao sa nalogom da Dubrovčani krivce i zatvore u svojim tamnicama. Ti nesrećnici, Mihajlo i Dimitrije, krajem februara 1525., bili su sprovedeni vlastima u Herceg-Novu. Jedan od bivših amaldara, Grk Manojlo, uz pomoć fočanskog kadije, optužio je Dubrovčane na Porti i izdejsstvovao je pokretanje istrage. Dubrovčani su se pravdali da ih Grk kleveće, te su obdarili amaldara Radiča, koji je možda baš zbog te tužbe išao u Carigrad. U isto vreme neki izgred je načinjen jednom dubrovačkom plemiću, koji je kao zvaničnik ispolice išao u Novi. Oktobra 1525. sa Porte je došao novi amaldar.¹⁵³ Biće da je i Radič stradao zbog svog povlađivanja Dubrovčanima.

Godine 1525. Sulejman Veličanstveni uputio je novskom kadiji ferman povodom intervencije dubrovačkih poklisara. Oni su govorili o staroj praksi regulisanja cena koje se daje na trećinu (ranije ispolica) i o tome da su eminentni ljudi preuzimali novac bez kadijinog znanja i priznanice.¹⁵⁴

Pored uvođenja solne trećine umesto ispolice, novinu je sredinom dvadesetih godina predstavljalo i znatno sužavanje prava novskog emina, koji je najpre, kako je rečeno, izgubio kompetenciju nad slanicama u Neretvi i na Pločama. Kao nadzorni organ sa širokim ovlašćenjima pojavljuje se nazor. Prava kadije kao upravno-finansijskog funkcionera su takode ugašena. Do 1530. godine sedište nazora bilo je u Novom. Posle je nazor prešao u Neretvu. To premeštanje nadzorne vlasti pokazivalo je i odluku Porte da više ne forsira Herceg-Novu kao privredni centar.¹⁵⁵

Desetog oktobra 1526. dubrovačko Veće umoljenih raspravljalo je o čuvanju novca na slanici u Neretvi. Prema prethodnoj diskusiji, sugerisano je da se rate od po 10.000 akči šalju barkama knezu i časnicima Stona. U toku zime, kad je promet barkama bio otežan, novac bi svakih osam dana prenosio u Ston poseban kurir. Prodavac bi bio kažnjavao sa 100 dukata ako bi novac duže kod sebe držao. Dnevna isporuka dubrovačke soli na neretvansku slanicu

¹⁵² Isto, 268, 269 (4.000 akča), 276^a (15.000), 284 (10.000); XXXVIII, 19^a (15.000), 31 (cigljic), 34 (15.000), 38 (10.000; pro servitio imperatoris). — Tek krajem 1527. izričito se javlja novi emin Novog, Piri Čelebi (Cons. rog. XXXIX, 12^a). — Posle je stvar uređena i sa jasakdžijom, koji je posetio Dubrovnik i bio obdaren (Cons. rog. XXXVII, 279^a).

¹⁵³ HAD, Cons. rog. XXXVII, 271^a, 276^a; XXXVIII, 33^a, 33^b, 34, 42^a.

¹⁵⁴ HAD, Privilegia II, str. 91, br. 8.

¹⁵⁵ U tom smislu: T. Popović, n. d., 147.

iznosila je maja 1531. godine 150 modija. Sredinom marta 1530. potvrđena je uredba o amaldariji kumerka od 2^{1/2}%. Avgusta 1530. predloženo je novskom kadiji i eminu da novac od prodane soli u Pločama primaju u dubrovačkim grošima, kakav je običaj dotad bio, s obzirom da se tu uvek so i prodavala za pomenutu monetu.¹⁵⁶ Treba pretpostaviti da su ova dvojica tražila zlatnike, koje je mnogo želela i Porta, možda baš zato što su dukati bili sve ređi a akće sve tanje i lošije.

Dubrovačko angažovanje u prodaji soli u Risnu aktiviralo se samo povremeno. Prema jednom uputstvu dubrovačke vlade poklisarima u Hercegovini, februara 1529, solar u Risnu bio je dužan da poklisare obavesti o eventualnom sandžak-begovom dolasku u Risan i boravku u Novom.¹⁵⁷

U takvim relacijama kretao se promet soli u Herceg-Novom i na slanicama zavisnim od njegove amaldarije sve do privremenog hrišćanskog zauzimanja toga grada 1538. godine.

*
* *
*

Zapisi u *Dnevniku* Marina Sanuta takođe skreću pažnju na novsku slanicu. Aprila 1499. Feriz-beg, skadarski sandžak-beg, obavestio je Mlečane da je dozvoljeno da pođu u Herceg-Novu, da tamo podignu jednu kuću u kojoj bi se prodavala so; Mlečane je zanimalo da li bi se njihova so iz Kotora tu takođe mogla prodavati.¹⁵⁸ Februara 1501. kotorski providur javio je Veneciji o tome da se od prodaje soli u Novom zaradi godišnje 8—10.000 dukata, što bi odgovaralo izloženim navodima turskih izvora. Krajem januara 1503. novski emin bio je u Dubrovniku da isposluje slanje soli za Risan; razgovarao je i sa Kotoranima pitajući da li bi dovozili so po 65 akći za svakih 100 merica (sa troškom prevoza od Kotora do Risna); providur je obavestavao Veneciju da Dubrovčani prepuštaju polovinu zarade Turcima; da se onemogućiti intervencija na Porti, novski emin je nudio da Kotorani sa 5% povećanja cene na tih 65 akći svrše stvar sa Dubrovčanima u Carigradu. Od pogodbe nije moglo biti ništa, jer sam Kotor tada nije imao dovoljno soli.¹⁵⁹ Mlečani su početkom 1510. imali svoj magacin za so u Risnu, te su novski kadija i emin prvih dana marta te godine došli da vide kako ti magacini izgledaju.¹⁶⁰ Zbog stalne potrebe za velikim količinama soli za Herceg-Novu turski funkcioneri su 1543. godine došli na misao da solane u Grblju u administrativnom pogledu podrede Herceg-Novom.

¹⁵⁶ HAD, Cons. rog. XXXIX, 167; XL, 185, 27.

¹⁵⁷ HAD, Lett. Lev. XX, 51'.

¹⁵⁸ I diarii di Marino Sanuto II, Venezia, 607, 631.

¹⁵⁹ Arkiv za jugoslavensku poviestnicu, Zagreb, VI, 276 i 283; 343.

¹⁶⁰ I libri sommemoriali VI, Venezia 1903, str. 244, br. 76, 26. VI 1543.

*

Kao što se vidi, i samo jedna strana poslovnog života Herceg-Novog u periodu podsticajnog razvitka toga mesta od strane Osmanlija, bila je burna i predstavljala je jednu od najpromenljivijih komponenata dubrovačko-turskih odnosa, i to na jednom području gde su pozicije obe strane bile po svojoj ekonomskoj snazi izjednačene. U Novom je sedeo emin koji je nadzirao funkcionisanje amaldarije koja je obuhvatala sve slanice od Neretve do Risna. Pomoću zakupnika, gotovo isključivo hrišćana (Bosanaca, Grka, pa i dubrovačkih podanika) sultanova hazna ubirala je dosta značajnu svotu od prodaje soli. U uslovima nedovoljne proizvodnje na hercegovačkom obalnom pojasu, a i zbog zaziranja od zavisnosti mletačkog dovoza, Dubrovčani su na osnovu sporazuma od 1485. godine držali u velikoj meri monopol u prodaji soli. Oni ga nisu održavali samo svojom solju, proizvedenom u Stonu, nego su dovozili južnoitalijansku i grčku so. Zbog jeftinije dalmatinske soli amaldari su uvek bili spremni da doviknu dalmatinsku so, kako bi ostvarili veću korist za svoj zakup. Nekad se ta so i legalno morala dovoziti, jer dubrovački kapaciteti, i proizvodni i finansijski, nisu bili dovoljni.

Dubrovački monopol počeo je da blede od vremena kad su uređene grbaljske solane i kada je uz njih ojačana proizvodnja soli i u Sutorini. Dubrovčani su pomagali dovoz soli sa tih solila u Neretvu, ne bi li tako potpomogli potiskivanje soli Mlečana, svojih najvećih i najopasnijih takmaca. Kad je turske soli bilo dovoljno, a i zato da bi preko soli privukli uvoznike i izvoznike i druge robe, novski emini se nisu libili da krše stare odredbe, potvrđene sultanovim poveljama u Dubrovniku o prodaji njihove soli u Novom i u Risnu. Odnosi su bili posebno zaoštrjeni u Neretvi, gde su Dubrovčani imali prava da prodaju svoju so i pre nego što se proda novska so u Novom. Tu su Dubrovčani i inače trpeli velike štete od nadolaska vode, požara i drugih nedaća. Pojava Dubrovčana u Risnu, pa i u Makarskoj, predstavljala je barometar ne samo stanja ukupnih odnosa između Dubrovčana i Novljana, nego je značila i odmeravanje proizvodne i finansijske snage kako dubrovačkih tako i turskih prodavaca soli. Za pravi monopol soli od Neretve do Risna Dubrovčani nisu imali potrebnih proizvođačkih kapaciteta.

Ono što je posebno značajno to je da je turska strana prihvatila način poslovanja i kriterije robno-novčane privrede, posebno u pitanju cena. Sa strane Porte nametnuta je stalna cena soli. Taj odnos prema privredi odgovarao je slaboj turskoj proizvodnji soli u novskim slanicama krajem XV stoleća. Zbog toga je administrativno nametnuta cena bila znatno viša nego što je nudilo tržište. Ta razlika pružala je mogućnost velikog i vrlo brzog bogaćenja. Taj kajmak hteli su da skinu kako novski emini i amaldari tako i sami Dubrovčani. Sporazum od 1485. značio je kompromis, u kome je sultan oteo polovinu zarade svojim zakupcima.

U dnevnim kontaktima povodom prodaje soli bilo je dosta lukavstva, podmetanja, optuživanja, podmićivanja, sitnih podvala, potkusurivanja, korišćenja Portinog autoriteta itd. Ako bi se partneri izigrali na terenu, igra je prenošena u Carigrad. Međutim, tu se dubrovačka kesa, ne računajući njene zaštitnike na Porti, pokazala kao dosta značajan činilac. I jedna i druga strana koristile su prodaju soli da ojačaju svoje ukupne pozicije u izvozno-uvoznom prometu.

Sistem stvoren kompromisnim sporazumom od 1485. godine bio je na snazi oko trideset godina, tj. jednu ljudsku generaciju. Sredinom dvadesetih godina XVI veka nastaju značajne promene. Uvodi se trećina umesto polovina prihoda od prodane soli, Risan postaje važno prodajno mesto soli, ovlaštenja novskog emina potisnuta su pojavom nazora (od 1523). Uostalom, i sami Dubrovčani postaju manje ambiciozni u svojoj solnoj politici, jer očekivanu zaradu od uspostavljenog monopola nisu stvarno mogli da ostvare. S druge strane, povoljnije mogućnosti zarade otvarale su se na drugoj strani, kroz pomorske usluge i mrežom dubrovačkih naseobina na Balkanu i Podunavlju koja su bila prava pluća za intenzivni život aristokratskog Dubrovnika. Iz tih naseobina dolazila je izvozna roba koja je omogućavala velike zarade, uostalom kao i transport zapadnih tkanina u te iste naseobine.

Résumé

PRODUCTION ET VENTE DU SEL A HERCEG-NOVI ET RAPPORTS A CE SUJET AVEC DUBROVNIK (1482 — 1538)

Par Dr. Bogumil HRABAK

Au moyen âge, la production et la vente du sel représentaient un côté très important de la vie et rapportaient de riches revenus aux villes et aux souverains sur le territoire où on trouvait le sel. Encore depuis le temps du pouvoir féodal des états du pays, sur la partie de la côte, entre Neretva et Bojana, la question des lieux de production était réglée, ainsi que celle des centres pour la vente du sel. Ce n'est par hasard que les premières nouvelles des procès-verbaux du conseil de Dubrovnik au sujet de Herceg-Novî se rapportent à la vente du sel. L'arrière-pays de Herceg-Novî et de Risan, ainsi que le hinterland de Dubrovnik, représentaient une grande zone d'élevage de bestiaux qui avait toujours besoin d'une grande quantité de sel. Le nouvel ordre à ce sujet a débuté par la constitution du pouvoir ottoman à Herceg-Novî qui a de nouveau mis la cause à l'ordre du jour et la question pour régler la vente du sel dans ce nouveau centre très important pour le pouvoir ottoman. La grande conjoncture au sujet de la demande et des prix favorables, quelques commerçants de Dubrovnik et de la région de Venise, qui avaient eu auparavant plus ou moins d'accès, ont cherché à profiter de la situation. Comme «haraçaris» — percepteurs du sultan et comme les plus voisins grands producteurs et transporteurs de sel, les commerçants de Dubrovnik ont essayé de s'imposer au marché voisin de Herceg-Novî. Les acheteurs des salines de Herceg-Novî ayant eux-mêmes cherché à profiter du prix fort de la saline locale, achetant à un prix très bas le sel d'autre part, des différends continuels et l'intervention de la Porte arrivaient presque d'année en année.

On produisait le sel à Sutorina et à Igalo, même Grbalj venait en cause pour la vente du sel. La production des deux premières salines était insignifiante, quant à celle de Grbalj, elle avait été abandonnée, durant les premières années du gouvernement turc. Tous ces lieux de production donnaient des revenus à la caisse du sultan et se trouvaient sous la régie des émirs de Herceg-Novî qui contrôlaient la perception des revenus, mais avaient, eux-mêmes, au-dessus d'eux, comme pouvoir supérieur, les percepteurs de Bosnie. Les plaines de sel de Grbalj ont été remises en état de production en 1498 et 1503.

A la base de l'accord de 1485, les commerçants de Dubrovnik ont pleinement réussi à établir le monopole de la vente du sel à Herceg-Novî. Cependant, ils n'entretenaient pas Herceg-Novî de leur sel, produit à Ston, mais en faisaient parvenir de l'Italie du sud et de la Grèce. Le monopole de Dubrovnik a commencé à pâlir quand les salines de Grbalj ont été en mesure de produire du sel et quand avec elles la production du sel a été plus abandonnée à Sutorina. De ces salines, les commerçants de Dubrovnik ont aidé au transport du sel à Neretva afin de pouvoir refouler le sel des Vénitiens, leurs plus grands et leurs plus dangereux concurrents. Les émirs

de Herceg-Novî ne s'abstenaient pas de violer l'accord conclu en achetant souvent le sel dalmate, à prix plus bas, ou en substituant le sel de Boka à celui de Neretva. Les rapports étaient très tendus, particulièrement à Neretva où les commerçants de Dubrovnik avaient droit à la vente exclusive de leur sel même avant de percevoir l'argent du sel de Herceg-Novî. L'apparition des commerçants de Dubrovnik à Risan et à Makarska représentait le baromètre non seulement de l'état des rapports généraux entre Dubrovnik et Herceg-Novî, mais elle signifiait aussi la mesure de la production et de la force financière, des vendeurs de Dubrovnik aussi bien que celle des Turcs. Pour le véritable monopole du sel de Neretva à Risan, Dubrovnik n'avait pas les capacités productives nécessaires. Ce qui est spécialement important était que le côté turc avait accepté la façon de la marche des affaires et le critère marchandise-monnaie, particulièrement sous le rapport des prix. Du côté de la Porte, le prix fixe du sel était imposé. Ce rapport relatif au commerce convenait aux Turcs vue la petite production de sel des salines de Herceg-Novî, à la fin du XVème siècle. A ce sujet, le prix imposé par l'administration était beaucoup plus élevé à celui dicté par le marché. Cette différence donnait des grandes et rapides possibilités d'enrichissement. Les émirs et les «amaldars», ainsi que Dubrovnik, voulaient s'emparer de cette crème. Le traité de 1485 signifiait un compromis par lequel le sultan a ravi la moitié du profit à ses percepteurs.

Dans les contacts journaliers au sujet de la vente du sel, il y avait beaucoup de ruses, de substitutions, d'accusations, de corruptions, de fraudes légères, des interventions de l'autorité de la Porte etc. Si les partenaires se dupaient sur le terrain, le jeu était rapporté à Constantinople. Cependant, la caisse de Dubrovnik, ne comptant pas les protecteurs de la Porte, s'est montrée comme facteur assez important. Les deux partis profitaient de la vente du sel pour fortifier leurs positions globales dans le commerce export import. Vers la moitié des premiers vingt ans du XVIème siècle, des changements importants surviennent. On introduit le tiers' au lieu de la moitié des revenus de la vente du sel. Risan devient un important centre de sel, la procuration de l'émir de Herceg-Novî est refoulée par l'institution du contrôle spécial (en 1523).

Du reste, Dubrovnik devient moins ambitieux pour la politique du sel car il n'avait guère pu réaliser le profit attendu par l'établissement du monopole. D'ailleurs, d'autres possibilités de profit s'ouvraient plus favorables par les services maritimes et le réseau des colonies qu'avait Dubrovnik aux Balkans et à Podunavlje (Au Bas du Danube) et qui étaient les poumons pour une vie plus intense de la république aristocratique de Dubrovnik.

Др Петар СТОЈАНОВИЋ

ГОСТОПРИМСТВО И ЊЕГОВИ ИСТОРИЈСКИ ОКВИРИ (Осврти на прилике у Црној Гори, сјеверној Албанији и Боки)

I. О ГОСТОПРИМСТВУ УОПШТЕ

О гостопримству је доста писано у нашој и иностраној, путописној и научној литератури. Њиме се посебно исцрпно бавила етнологија. Резултати истраживања о овој маркантној друштвеној установи, ипак, нијесу далеко одмакли од дескрипција, фактографије и стандардног објашњења узрока њеног постанка. Нема синтетичких радова већег замаха који би комплексно и научно обрадили овај проблем, важан не само за нашу историјску науку већ и за непосредну праксу.¹

¹ Везано за „архаичне“ облике живота гостопримство је поуздано мјерило степена развитка првогорског друштва и вјерно слиједи развитак тог друштва. У доба турске власти у XV вијеку на територији Црне Горе створено је друштво „...самоуправних заједница, у које је жупско село уицјело осјећање правног поретка, а катун крвну освету, поштовање дате ријечи, гостопримство и култ побратимства“ (Историја Црне Горе, књига друга, том други, Титоград 1970, 370). Развитак гостопримства иле даље напоредо са племенском организацијом у Црној Гори, да би се преласком са ове организације у државу „изродило“ у класичном виду и дијелом претворило у своју супротност. Од установе која јемчи личну имовинску сигурност постало је извор самовлашћа и несигурности.

Трагови гостопримства живи су и јако присутни у свакодневном животу Црногораца и Албанаца. И данас се, на нашем селу, гостопримство рачуна као једна од основних врлина појединца (побрајајући врлине покојника на сахранама, народни лекачи, посебно истичу његово гостопримство: „отворени очаку и конаку“). У нашим планинским крајевима, приликом елементарних невоља (прекида саобраћаја услед снјежних наноса и др.), и сада ће примити на конак и угостити путника без накнаде. Прије неколико година, Влаотије Благојевић из Пиве примио је на препоште око 30 људи, чији су камиони запали у снјег, дао им вечеру и одбио да за то прими накнаду (О. Благојевић, Пива, САНУ, Београд 1971, 497). Трагове гостопримства треба видјети и у недостатку пословности Црногораца, одсуству рационалног газдовања, необузданости трошењу средстава у јавним локалима, на славама, свадбама и разним светковинама. С друге стране позитивне традиције гостопримства могу бити драгоцјене за нашу туристичку привреду: простосрдачношћу и топлином домаћег амбијента треба, барем до толерантне мјере, сузбити хладан техно-менџерски однос у нашим угоститељским објектима према госту.

Укоријељено је мишљење да је гостопримство карактерна одлика Словена² и да у гостољубљу Црногорци превазилазе остале Србе.³ Доста, гостопримство словенских народа је опште признато, само су опречна мишљења о његовом постанку.⁴ Страни путници који су, у већем броју, посјетили Црну Гору у XIX вијеку, једнодушни су у оцјени да је гостољубље опште важећи обичај и морални императив сваког Црногорца. Француз С. Робер тврди да у Црној Гори странце веома поштују и да се тамо, захваљујући обзирима гостопримства, може сигурније путовати него у неким дијеловима цивилизоване Европе.⁵ Путника и намјерника треба свагда угостити.⁶ „Чим путник наступи у његов замицај сваки се Црногорац сматра његовим заштитником“, писао је Енглез Виакинсон.⁷ „Не може се пријатније и љубазније бити примљен него у гостопримној црногорској колиби“, пише Х. Штиглац, који је Црну Гору посјетио у доба Његоша.⁸ По фон Хау: „Црногорци су предусретљиви и гостољубиви да увек улажу велики труд да разумију што странац хоће.“⁹ Свака црногорска кућа, богатија и сиромашнија, приступна је изванцу и сиромасу, вели В. М. Г. Медаковић. Код Црногорца је гостопримство још свеже, он „... није имао прилике да изопачи... старе обичаје... Сваком невољнику отворена су врата у свакојем дому свакојег Црногорца.“ Није гостопримство само за брата Црногорца „... већ за свакојег брата припадника на и за самог Турчина. Не гледа се које је вјере и народности већ се гледа каква

² „Тешко је наћи међу Словенима икакву другу значајну етнографичку црту, које би опћештост тако потпуна била за свакојак словенски племени, колико је гостољубље.“ У кућу Словена има право искати да буде угостен „... и нигда невидени човјек; био он земљак, сугаролник, једновјерац, био инојезичник и иповјерник, дапаче у вјеским случајевима и сам непријатељ... стари писци у звијезде кују словенско гостољубље...“ (В. Богшић, Правни обичај у Словена, Загреб 1867, 154, 155, 156).

³ „... Они (Црногорци — ПС) се воле хранити хљебом и луком, и воду пити, а само да госта кад им дође месом или рибом почасте, и вином и ракијом напоје“ (Грлица, Календар црногорски за год. 1835, издао Д. Милаковић, Цетиње 1834, 53).

⁴ Шорип објашњава гостопримство потребом номадске привреде: странцу се даје оно што ће се и даваоцу гостопримства дати у сличним околностима. Гост може бити и божји изасланик и била би неблагодарност према Провиђењу одбити госта које оно шаље. Соловјев тражи узроке гостопримству у жељи обичнога човјека да дозна новости од госта који из свијета долази и тврди да је гостопримство природна појава код народа на ниском степену наобразбе. (В. Богшић, и. д., 155, 156).

⁵ С. Робер, Црногорци, Гласник Етнографског музеја Цетиње, књ. II, том II, Цетиње 1962, II.

⁶ Љ. Ненадовић, О Црногорцима, СКЗ, Београд 1929, 26.

⁷ Наведено по: Р. Меденца, Туризам у Црној Гори, Записи, јули — децембар 1928, 47, 48.

⁸ Исто.

⁹ Исто.

је људска невоља... Кров је црногорски неки освећени заклон, за невољника исто је он, што је црква добром хришћанину."¹⁰

Тврђња о гостопримству као специфичној црти Словена условна је и нема општије значење.¹¹ Ова установа запажена је и то у особито израженом виду, и код словенских народа, који су на сродном — примитивном степену друштвеног развитка. Што више неки народ одмиче у развоју, то и норме класичног гостопримства више чезну. Примјер за то је у сличности обичаја код Црногораца, Брђана и њима сусједних Албанаца. Ту сличност је уочио и пластично је изразио добар познавалац црногорских и арбанашких обичаја, Марко Миљанов.¹² Сличност и сродност обичаја је и код гостопримства. Албанац је у развоју ика Црногорца и тврдокорније се држи гостопримства од њега. Албанији сусједна брдска племена (Кучи, Васојевићи) блиска су друштвеној структури и обичајима са Албанцима, па је и гостопримство код ових племена свежије и више „архаично“ него код осталих Црногораца.¹³ Гостопримство у Куча зову „поштење“,¹⁴ оно је основна етичка вриједност, поглед на свијет и живот сваког Куча, био он богат или сиромаш.

Странцима који су боравили у Албанији, у прошлом и на почетку овога вијека, пала у очи албанско гостопримство, које им је необично и својом оригиналношћу одудара од норми понашања у цивилизованој Европи. Албанску гостољубивост помиње још Тацит. Сваки гост код Албанаца је добро дошао и са великим

¹⁰ В. М. Г. Медковић, Живот и обичаји Црногораца, Нови Сад 1860, 67, 68.

¹¹ Оспоравајући хипотезу Соловјева о гостољубљу код Словена као природној посљедици њиховог „ниског степена изражености“ В. Богшић тражи разјашњење: „Зашто други народи на истоме истовјетноме степену изражености више него за гостопримство старају се за обичаје сасвиме противне“. Нијемци, у доба кад је код њих владао *Strandrecht* (право да се бродоломницима који се на нечију обалу искрцају заплаћене ствари) у маси нијесу били израженији од Словена (Правни обичај у Словена, 156).

¹² Обичаји Брђана и Црногораца, по Миљанову, „... у многоме слични с арбанашкијема обичајима...“ а та сличност је нарочито код брдских племена „... која су ближе Арбанији, као Васојевићи и Кучи...“ Ова Племена су „... више позната с Арбанасима и њиховијема обичајима, да, ишјесу толико оштри једнијема ни другијема, но се мијешају, траже један другога, чине познајство и пријатељство, браћиме се и кумују, и у све друго се слажу, кад се не бију међу собом...“ (М. Миљанов, Сабрана дјела 2, Титоград 1967, 70.)

¹³ „Ако се потреси Арбанасу да га побратим Брђанин претече у гостопримство, већ је част арбанашка пострадала.“ Арбанаси се, вели даље М. Миљанов, „... више труде да угоде и одрже, што гостопримству на мило долази...“, а Брђанин свесрдно госта дочека али „... ако му што и мањкаје, то га не мучи ка Арбанаса“. (М. Миљанов, и. д., 70/71.)

¹⁴ О гостопримству Куча похвално говоре домаћи и страни научници (Ј. Ераљановић, Аптоније и Ханибал Балдаћи, Гвидо Корс и Паоло Випаци). Кучко гостопримство познато је и призретским, баковачким, пећким, плавским и гусињским путницима — трговцима који лети са својим караванима преко Куча иду за Подгорицу и натраг (С. Дучић, Живот и обичаји племена Куча, СКА, Београд 1931, 469).

поштовањем се односе према њему. Госту се, док је у кући, не смеје ништа нажао учинити. Албанац држи за велику увреду ако гост неће да једе хљеб у његовој кући. Гост је под заштитом и за његову безбједност јемчи село или племе на чијој територији борави.¹⁵ Гостопримство је општа одлика Албанаца, на њега се налази свуда. Гост је светиња, он је „Божји посланик“. Била муслиманска или хришћанска, свака албанска кућа поносна је да прими госта. Ако госта нанадну прије него што уђе у другу кућу, кућа која га је гостила прије тога, дужна је да га свети над нападачем и његовом породицом.¹⁶ У Албанији прије ће опростити убиство сина него госта који је под заштитом. Ко не освети госта, макар убица био најближи сродник, обешчашћен је, на њега се гледа с презрењем.¹⁷ Убиство госта не прашта се ни онда ако то пареди Султан.¹⁸ Гостопримство ужива и убица који добјежи у неку кућу и крије се од крви. Домаћин куће са једнаким обзиром односи се према њему као госту и држи га некад мјесецима и годинама.¹⁹ Гост је код Албанаца пријатељ, па ма ко он био. У албанском језику не постоји ријеч гост. Гост се зове мик, што значи пријатељ. Стога Албанци просторију намијењену гостима зову *oda e miqve* (соба за пријатеље).²⁰

Што је племенско друштвено устројство снажније, то су родовске везе и обичаји који повезују племенике чвршћи и одалучије утичу на њихово понашање. У таквом друштву вјероисповијест којој племеници припадају нема дубље коријене, њена обредна страна је деградирана, религија као поглед на свијет помијешана је са празновјерицама. Тако и код гостопримства,

¹⁵ У сјеверној Албанији из католичке жупе Вукли, која није имала свештеника, поруче у Жупу Груда да им отуда пошаљу два фратра како би они обавили службу божју. Груде испрате фратре и напомену Вуклима да им фратре здраво поврате. Међутим, фратри западоше у Вукле на преноћиште код једног католика гдје одбише вечеру због тога што је кућни домаћин држао кокубингу у кући. По њиховом наговору домаћин онда отпушти паложницу која оде у Кастрате и о томе обавијести своју браћу. Браћа западоше фратрима у засједу и при повратку у Груде убише их. Кад то дознадоше Вукли, чији су гости били фратри, саберу се на договор и након тога пошаљу 20 оружаних људи у Кастрате гдје поубијаше браћу — убише фратара (фра Ловро Михаљевић, *По Албанији*, Загреб 1911, 17 — 19, 98).

¹⁶ А. Дегранд, *Souvenirs de la haute Albanie*, Paris 1901, 122, 123.

¹⁷ Н. Нескуард, *Histoire et description de la Haute Albanie*, Paris 374. Почетком 1940. године у Миридитима (Албанија) неки младић убије госта у свом дому. Отац овог младића убије сина и тако освети госта. Сви су одобрили очев поступак, кажу да је поступио „по Кануну“, јер ако тако не би учинио негопа кућа би била презрена и прокажена (Ј. В. Иванова, *Сјеверна Албанија у XIX и на почетку XX вијека*, Академија наука СССР, Москва 1973, 131, 132).

¹⁸ А. Дегранд, н. д., 156.

¹⁹ Н. С. Јастребов, *Стара Србија и Албанија*, СКА, Споменик XLI, 36, Београд 1904, 101, 102.

²⁰ К. Халими, *Белешке о обичају гостопримства код Албанаца*, Гласник музеја Косова 10 (1965 — 1970), Приштина 1970, 350.

припадање различитим вјероисповијестима не утиче, сем у појединостима,²¹ на практиковање и поштовање овог обичаја. У сјеверној Албанији гост је радо примљен, како у православној и католичкој тако и у муслиманској кући. Муслимани у Скадру, који са поносом држе до себе, сматрају гостопримство за велику почит: „... од кад је пријешао праг њихове куће гост је светиња и никада га Турчин неби предао властима, макар какав злочин почињо“, радије ће пустити да му изгори кућа него да госта преда суду. Зна се за случај да је скадарски муслиманин једног хришћанина који је покушао убити Турчина, да би га укрио, склопио у свој харем гдје је, иначе, приступ странцима најстрожије забрањен.²² Муслимански Динарци, уопште, по гостољубивости не само да не изостају иза хришћана, него их у много чему надмашују и то не само селаци већ и властела. Нема ствари коју за госта неће учинити. Примајући ислам и угледајући се на Турке, они су „турцизме“ и турски утицај преиначили и саобразили „дубоко укоријењеном народном духу Динараца“ и овако преиначени турски утицај преносили на динарске хришћане.²³

Црна Гора и Бока су географски, економски и етнички најуже повезани. Приморје је, до почетка XIX вијека, под духовном јурисдикцијом Цетињске митрополије. За разлику од Брда која су под турским утицајем, стара Црна Гора је преко Боке као „прозора у свијет“ под утицајем модерних европских установа. С друге стране, црногорско залеђе вршило је повратак утицај на прилике у Приморју, успоравајући продор римско-европских установа и подржавајући народне обичаје, нарочито у приморском селу.²⁴ На тлу Приморја видљиви су судари и међусобна компензација установа модерног европског права, чији је коријен у римско-византијском праву и словенског обичајног права, прожетог утицајем ислама. Бока Которска, највећим дијелом, граничи се са Црном Гором и природна је цјелина са њом. Емиграциона струјања становништва из црногорског залеђа у Боку су, посљедњих вјекова, константни процес. Гоњени економском нуждом, Црногорци су, крвно и обичајима, освежавали масовним прекоморским емиграцијама и западном цивилизацијом „нагрижено“

²¹ Код католичких и православних Албанаца и жене дочекују госта и рукују се са њим. (С. Дучић, *Кучи...*, 471.) У албанским — муслиманским кућама госта ће поздравити само понека старија жена. Тамо гдје је утицај ислама слабији, као у брдским предјелима, Албанци, муслиманци нијесу крили жене и ове су раније, кад није било мупкарца, дочекивали госта. (К. Халим, *н. д.*, 347.)

²² Н. Несquard, *н. д.*, 332.

²³ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и Јужно-Словенске земље*, Београд 1966, 412, 414.

²⁴ О међусобним утицајима Црне Горе и Боке више је речено у мојој студији: П. Стојановић, *Страни утицаји у црногорском праву*, Гласник II, књ. I, Друштва за науку и умјетност Црне Горе, Титоград 1975, 1:1 — 143.

и проређено приморско становништво. Од укупно 836 српских братстава, њих 345 или двије петине чине братства за које је поуздано установљено да су досељена из старе Црне Горе. Обзиром да су ова братства бројчано јака може се вјеровати да породице које потичу од њих чине „... можда и половину или близу половине“ од броја „српских породица у Боки“.²⁵

Отуда утисци странаца да се Бокељи готово ничим не разликују од Црногораца.²⁶ Повезани су са њима женидбеним везама, кумствима и побратимствима. По народности, етнографском типу, карактеру и начину живота Приморци су, мисли Ровински, исто што и Црногорци. Присуствујући умиру крвне освете 1890. године у Грбљу, Ровински се чуди да се крвна освета, обичај из дубоке старине, практикује овдје и сада, под влашћу једне од најкултурнијих држава Западне Европе.²⁷ Досељеници из Црне Горе носе са собом из домовине и своје древне обичаје: крвну освету и са њом повезано гостопримство,²⁸ које, за свој опстанак, налазе потпуно тло међу становништвом у приморском селу. Бјекства од крви у Боку могућа су услед гостољубивог пријема Црногораца од стране Приморца. Појединци из Приморја, олет због крви, налазе уточиште у Црној Гори.²⁹ Црногорци примају доста честе млетачке³⁰ и аустријске бјегунце из Приморја и према њима се, углавном, односе као према гостима.³¹

Гостопримство је животна потреба Црногораца и Приморца. У условима крајње оскудних извора за живот и ратнички оријентисаног црногорског друштва (недостатак болница, огра-

²⁵ У поменутој студији, „Страни утисци у црногорском праву“, страна 113, у фусноци, услед техничког промисла, неисправно је наведен горњи Ердсмановићев податак. У мојем раду стоји да двије трећине братстава у Боки Которској, досељених у XVI вијеку било је из Црне Горе, а треба да стоји, како је горе речено, да двије петине од укупног броја српских братстава у Боки (мисли се на стање почетком овога вијека) чине братства за које се поуздано зна да су досељена из старе Црне Горе. (Ј. Ердсмановић, Етничко сродство Бокеља и Црногораца, Глас СКА, ХCVI, II разред 56, Сарајево 1920, 46, 47.)

²⁶ Вук Караџић у књизи: „Montenegro und die Montenegriner“ Stuttgart, 1837, стр. 59; наведено по Ј. Ердсмановић, Етничко сродство Бокеља и Црногораца... стр. 6.

²⁷ П. Ровински, Черногорија, том II, част 2, Санкт-Петербург 1901, 378, 379.

²⁸ У Прчаљу у XVII вијеку важи обичај крвне освете и умира „према обичају домовине“ („Secundo il costume della patria“), III. Кулишић, Етнолошка истраживања у Боки Которској, САНУ, Споменик С III, Београд 1953, 195.

²⁹ Ј. Ердсмановић, п. д., 50.

³⁰ Вапрелни провидур Котора тражи 4. V 1792. године изјашњење од провидура Херцеговога дашто војници често дезертирају из тамошњег гарнизона (Архив у Херцег-Новом, Политичко-управни млетачки архив, у даљем тексту ПУМА, ф. 304. Расути списи, хрон. границе 1791, 1792, стр. 156—161, док. № 1).

³¹ Аустријски которски поглавар обећава 17. XI 1818. године сваком Црногорцу ко му доведе и преда аустријског војног бјегушца награду од

ничене могућности за његу рањеника), гостопримство је најпоузданији вид самопомоћи и узајамне солидарности. После две битке са Турцима на Полимљу 1879. године Васојевићи су примили на његу више од 200 рањеника. За вријеме неродних и гладних година, Брђани и Васојевићи су, иако и сами опустошени ратовима, примали на прехрану избјеглице из старе Црне Горе. Катунјани су тако зимовали у Васојевићима.³² Након битке са Турцима 1875. године избјеглице из Васојевића ишли су преко Брда и Црне Горе у Приморје, гдје их је тамошњи народ гостољубиво дочекао.³³ Привучени бољим животним условима, многи су тамо стално и остајали.

Непоуздан је ипак и варљив закључак страних истраживача да се Бокељи скоро ни у чему не разликују од Црногораца и да су, што се обичаја тиче, исто што и Црногорци. Иако привидно, по форми, слични црногорским, обичаји су у Боки сардјински битно мијењани. Гостопримство у свом класичном виду чезнуло је на подручју Боке прије него у старој Црној Гори, а далеко прије него у Брдима и сјеверној Албанији. Наредо са слабљењем земљорадње и сточарства, нестајањем рецидива родовског уређења и јачањем поморства и трговине коши и основица гостопримства.³⁴ Млетачке и аустријске власти, уз то, отежавале су контакте и међусобно повезивање Црногораца и Бокеља и потхрањивале њихову подвојеност на вјерској основи. Бокељско стацовништво, у мрежи и под присмотром млетачких и аустријских шпијуна, било је изложено пријетњама и онтрим казнама ако у свој дом прима и гости Црногорце или Албанце.³⁵

10 тамјера. Поводом његовог захтјева владика Петру I да му преда неког војног бјегуница, Владика му 18. јула 1827. године одговара да „Црногорци тешко предају бјеглице, бојећи се грехоте, да га на самртни кастиг предаду.“ (А. Д. Вуксан, Биљешке из фолклора, Записи 1/1940, 61.) Давање утока бјегуницима правда се обзирама древној обичаја гостопримства. У писму митрополиту београдском Мелентију, поводом бјекства епископа Никанора и његовог пријема у Црну Гору, Његош такав поступак оправдава јер је „... наш црногорски старп обичај и Закон, да ко год к нама прибјегне буде примљен и брањен боље него свој брат, али отац — био ко му драго.“ (Његошево писмо митрополиту београдском Мелентију од 10. I 1833, Записи, јануар 1938, 5.)

³² М. Цемовић, Васојевићи I, Архив Историјског института у Титограду (у даљем тексту АИИ), инв. бр. 126/1, стр. 62 — 64.

³³ М. Цемовић, Васојевићи II, АИИ, инв. бр. 126/2, 448.

³⁴ У Боки је само једна трећина земље родна, а двије трећине земљишта су пуста. Зато се Приморци одају риболову, бродарству и трговини, као поморци су чувени. (Ј. Ердџановић, Етничко сродство Црногораца и Бокеља ... 10.)

³⁵ Сулије комунистички Ластве — Петровац извјештавају млетачку вишу власт 1757. године да су примили на знање и огласили Наредбу да се не да уточиште породицама прогоњеним и поробљеним од везира Исмаил паше од Скендерије (Архив Х. Новог, ПУМА, ф. СХХIX, Расути списи, хронолошке границе; 1757, стр. 9, док. 1). Исте године Тришо Милатовић, командант мјеста у Столиву, јавља провинцију Баду да је издао наређење о томе да нико не смије дати уточиште породицама избјеглим из Албаније. (Исто, као напријед, лист 218, док. № 1.)

Нарочито је забрањено примати Црногорце и Албанце, мушке и женске, кад бјеже пред Турцима. Издавана су наређења да, ако од њих неко на силу уђе у кућу, да се убије.³⁶ Репресивне мјере туђинске власти, поред објективних чиниоца, одлучно су утицале на слабљење гостољубља код Примораца. Католичка црква је, са своје стране, каналисала традиционално гостопримство Бокеља, на ужи породични круг. У старије доба, крсно име је значајна породична слава која се, у XIX вијеку, слави јавно, заједно са многим пријатељима и уз бројне славске обичаје. Могуће под утицајем цркве, крсно име се у потоње доба, слави у кругу најуже породице, више се слави имендан.³⁷

Давање утока (азила) је особити вид гостопримства код Црногораца и Албанаца, а у старије доба и код Бокеља. Света је обавеза примити и заштити бјегуница — невољника, ма откуд он долази. Црна Гора је, у ствари, уточиште за све који су из било ког разлога били принуђени да бјеже из сусједних држава: из Албаније, старе Србије, Херцеговине, Приморја, те и из удаљенијих крајева Аустрије, Мађарске, Чешке и др. Давати уток овим бјегунцима је право и обавеза сваког Црногорца,³⁸ макар они били и непријатељи.³⁹ Код Куча и Албанаца заштита ускока —

³⁶ У распису млетачког налпровидура Болду у Котору од 10. септембра 1756. године каже се: „Ако би који подложник предредне Републике учинио икакву помоћ или љубав Црногорцу, то ће такав бити осуђен на смрт и његова добра биће у беглук узета“. Даље се у распису наводи: „... такође имамо врћу потребу од шпијона за Котор, Нови и Будву. Ко би хтио ове дужности примити нека дође у речена мјеста гдје ће бити научени у ономе што им је потребно знати за њихову шпијонску работу.“ Ако ко преступи Наредбу о одбијању помоћи Црногорцима, онај који то јави и докаже биће сачуван у тајности и награђен са 100 дуката. (М. Драговић, Митрополит Василије Пстрошић, Црногорка, Цетиње бр. 9/1884, стр. 72 — 74.)

³⁷ Ш. Кулишић, н. д., 205.

³⁸ П. Ровински, Черногорија, том II, част 2, Санкт-Петербург, 1901, 371, 372. „Као што је и сам Црногорац ускок и ускакао је од Косова у нови врлетни завичај, у данашњу Црну Гору, тако Црногорац примио је вазда ускока под свој кров са сажаљњем, са братском љубављу и ужиће сниме и дијелити оно своје сиромаштине што има. Држаће га и чуваће као својег робеног у својему дому...“ (В. М. Г. Мелаковић, н. д., 70, 71.)

³⁹ Махмут паша Бушаталија из Скадра, који је 1785. год. са својом војском опустошио Цетински манастир и Црну Гору, нападнут је 1787. године од Султана и његове војске. Бушаталија тада затражи од владике Петра I да га за случај витешке невоље „... може под свој кров примити“. Владика одговори паши да, упркос сиромаштине „... може слободно под његов кров доћи“. Бушаталија је тада склопио у Црну Гору и предао „на аманет“ владци своје драгоцености које су му враћене послуже одбијања султанове војске. Међикукићи, Турци из Спужа, од невоље скадарских Турака, склањали су се у Црну Гору гдје им је Петар I „... давао храну и ложник, док се нијесу са Арбанасима смирили“. (В. М. Г. Мелаковић, н. д., 70 — 72.) Не само да је дужност дати уток бјегунцима и палићеницима из другог племена или државе, са којима се је у ратном стању, већ такве

бјегуница тичала се части читавог племена. Ако бјегунац добјежи у кућу Куча од слабијег братства овај ће га одвести у неко снажније братство које је у бољој могућности да га заштити. Код Албанаца право утока (азила) одржало се до у најновије доба и везано је за симболе. Тамо се и преко киљана на гробу може тражити заштита братства коме гроб припада. Ако неко бјежи од непријатеља може обгрлити први надгробни споменик на који наиђе и искати заштиту од мртваца, изјављујући гласно да је у његовим рукама. Деси ли се да га гониоци ипак убију, што може бити ријетки изузетак, они ће дуговати двије крви и то једну братству убијеног а другу братству чији је гроб.⁴⁰ Култ мртвих у племенском друштву је у интересу живих. Гроб је персонификација предака, оличење јединства и континуитета рода. Призвати мртвог, стога, исто је што и ставити се под заштиту његових живих братственика.

Трагови права заштитног прибјежишта у цркви из Српског средњовјековног права⁴¹ су у нарочитом праву утока у манастир. Реакција на учестале повреде имунитета цркве и манастира су опште одлуке главара о строгим мјерама против преступника. Поводом убиства слуге Манастира цетињског, мјешовити суд, састављен од пригорских, брдских, грбаљских и зетских главара пресудио је 9. IX 1743. године, спор око овог убиства на начин да иде „... глава за главу...“, а сувише стављена је глоба од 300 цекина на братственике убице. Имунитет манастира и право утока у њему ова одлука обезбјеђује ефикасном и веома оштром санкцијом. За повреду тог права колективно одговара преступник и његов род, преступнику је запријеђено каменовањем и зарањем дома, а његовом ближем роду високом новчаном глобом: „Пак ми властели и господа Турци клетву и заруку међу собом учинисмо, ако би се игда икоје вријеме овакво зло и нестима Манастиру учинила, не само оваква нестима и зло от убиства но и ко би смео икаква челојска, који иде к Манастиру ка својему пастиру владики, да га имамо каменијем побити, а његов дом разорити а от његова сародства глобу узети готово 300 цекинах.“ Обзиром на јурисдикцију Цетињске митрополије

бјегунице треба браћити од нападача и нико их тађи не смтје. (Архив Историјског института у Титограду, у даљем тексту АИИ, исписи из Богшићевог архива у Цавтату, даље БАЦ, ф. XVI, 39, Међународно право, штање 7, стр. 3.)

⁴⁰ Марко Б. Рашиновић, Племена Кучи, Београд 1963, 59, 60; Ј. Ердселиновић, Кучи, СЕЗ, књига 8, Београд 1907, 222, 223.

⁴¹ За разлику од византијског права које допушта право прибјежишта црквама уопште, чл. 113. Душановог законика дозвољава право утока двору патријаршијском: ко утскне из двора цара на двор патријархов слободан је једнако као и онај који из двора патријархова утскне на двор царев. (С. Новаковић, Законик Стефана Душана, Цара српског 1349. и 1354, Београд 1898, 214.

над „Скендеријом и Приморјем“, право слободног приступа у Манастир јемчи се и осталим манастирима у Црној Гори, Приморју и Албанији: „Такођер по овому Манастиру, митрополитскому дому, и други манастири у ову епархију ту слободу да имају у државу скендеријску и приморску“. Принципијелно значење ове одлуке наглашено је њеним похрањивањем у цетињски манастир: „И тако ови хрисовол уписасмо и у Манастир у госпо-ске руке предасмо, нека стоји ће и други хрисоволи и царске књиге.“⁴²

Државна власт у Црној Гори, настала крајем XVIII и у првој половини XIX вијека, санкционисала је традиционалне норме о праву утока, уколико су ове норме одговарале интересима снага које су стварале државу. Исте норме су грубо заобилажене када би биле у опреси са циљевима ових снага.⁴³ Општа тенденција у дефинисању права азила „утока“ у црногорском и албанском обичајном праву је у обезбјеђењу овога права лицима побјеглим у Црну Гору и Албанију због политичких, националних или вјерских прогона, односно обичајно-правна пракса креће се у правцу нормирања права азила на начин како то чини модерно европско право. Но, и лица добјегла у Црну Гору због крађе и сличних имовинских и кривичних преступа неће се издати њиховој држави, њима ће се судити за преступ у самој Црној Гори, по домаћим, црногорским законима, као и осталим Црногорцима.⁴⁴

2. ПОЈАМ ГОСТА И ГОСТОПРИМСТВА

Најшире се тумачи појам госта у сјеверној Албанији. За госта се сматра: 1) лице које се налази у туђој кући или на туђој приватној имовини; 2) свако лице које је нешто појело или по-

⁴² Црногорске исправе XVI вијека, Цетиње 1964, 31—33.

⁴³ За доба Петра I један аустријски војни дезертер предао је из Црне Горе аустријским властима у Боку које су га шибицале. Доплавши за то владика пареди да се ни један војник који бјежи из аустријске војске не изда патраг. 1843. године, у Његовево доба, Црногорци убију под Острогом девет шибићких Турака, који су наводно хтјели да намаме Владика на договор и да га убију. Три Турчина побјегну у дом једнога Црногорца који их придржи неколико дана, и затим увучи згоду прилику и пребаци их преко границе. Остало је увјерење код народа да су ових 9 Турака, који су били дошли на договор са Црногорцима и по њиховом позиву, убијени на вјеру и по народном схватању то је тамна мрља на Владичину успомени. (Ровински, н. д., 369, 372). Убиство шибићких Турака изражава сукоб два схватања гостопримства: народног, које је за безусловну заштиту странаца — госта, ма он био непријатељ, и „државног“, које и ову традиционалну, у народу дубоко укоријењену установу, безобзирно подређује интересу државних господара.

⁴⁴ Ровински, н. д., 372.

нило или цигарету у туђој кући попушило па за 24 сата од изласка из туђе куће док не сврати у какву другу кућу и тамо што не поједе или попије; 3) сваки онај који је у нечијој беси; 4) свака особа која има пратињу (праћени је гост свога пратиоца).⁴⁵ Третман госта има и лице које у невољи призове печију заштиту и бесу.⁴⁶ Код неких албанских племена и према заробљеном Турчину понашају се као према госту.⁴⁷ Гост је и лице које није никад било у нечијој кући, а у невољи зове печије име говорећи: „гост сам тога и тога“. То лице је гост призваног лица. Само ватру ако неко потражи на кућним вратима (не улазећи у кућу), да би запалио чибук па ако му је то лато а тога неко прогони рачуна се да је дирао госта те куће.⁴⁸ Привредна нужда, потреба заштите слободног кретања стоке и чобана, потреба рационалног и слободног уживања и коришћења комунитета довела су до тзв. „бесе стоке и чобана“. Споразумом два или више барјака одређује се пут за слободно кретање стоке, гласоноша и чобана са стоком, јемчи се слободна испаша стоке у одређеним крајевима. Чобана, тада, не смије нико убити ни стоку или јенити, јер су под бесом. Деси ли се да неко убије чобана, убио је госта племена која гарантују бесу.⁴⁹ За доба компактнијег племенског уређења племена сматрају својим гостима све „извањце“ који би се затекли на њиховој територији⁵⁰ и брину о њиховом животу и безбједности, све док изађу са подручја племена.⁵¹

Иако квалификација госта код Црногораца и Босњака, од прве половине XIX вијека, нема тако класичан вид као код Алба-

⁴⁵ И. Јелић, Крвна освета и умир у Црној Гори и сјеверној Арбанији, Београд 1926, 80. Деси ли се да гост попије у пратњи печије жене дужност да га свети је на мужу те жене. Овај је у обавези да изврши освету, макар робаци погинутога ту крв и опроштају. (М. Барјактаровић, Ругова, САНУ, СЕЗ, књ. 36, Београд 1960, 187.)

⁴⁶ Садик Чуко из Бога убио је, почетком овог вијека, два Коштуца јер су они убили неког „Црногорца“, који је приликом убиства узвикнуо: „А деле мене Чуко“, па је на тај начин убијен под Чуковом бесом и заштитом. Чуком син је стога извршио освету, коју је, ипаче, његов отац био дужан извршити. (М. Барјактаровић, н. д., 187.)

⁴⁷ Племена Шаља и Шоци сматрају свога заробљеника као госта. Једна народна пјесма говори о освети од њих заробљеног турског војника, који погибе у заробљеништву; дех војника положен је у средњи круг који су чинили ови горшаци, који се том приликом заклето да ће га осветити. Првом приликом кад сусретоше убише војника двојицу од њих убише. На ова убиства одговорно је осветом од стране родбине убица. Ланац освете, до умира, трајао је три године и више од 15 људи погинуло је поводом смрти овог заробљеника. (Н. Hacquard, н. д., 146.)

⁴⁸ § 641 и 642 — *Kapuni i Lekë Dukagjini* (përmbledhur dhe kodifikuat nga Shtjefën Gjeçovi), Prishtinë, 1972. (у даљем тексту ЗД).

⁴⁹ С. Пуповић, Грађанско право односи у Законнику Лекс Дукавинија, Приштина 1968, 104, 105.

⁵⁰ М. Барјактаровић, Племенско уређење код Албанаца, Из историје Албанаца, Београд 1969, 121, 122.

⁵¹ А. Јовићевић, Малесија, СЕЗ, књ. 15, Београд 1923, 131.

наца, трагови класичног гостопримства и код њих су живи и јако присутни, присутнији код Црногораца него код Бокеља. На гостопримство у црногорској кући има право „... познат и непознат Црногорац и странац једнако“. Кућа је „... држава, бива да је у њој и непријатељ слободан“. Ако постоји опасност, домаћин прати госта док овај дође „... у сигурност“.⁵² У миру доба Црногорци се опходе веома добро према странцима који пролазе преко њихове земље. „И у самом рату кад би неко с Турчином ишао кроз непријатељско племе те би какав момак чије куће тога племена с њиме ишао, он је сигуран.“ Ако се некоме који иде у госте у нечију кућу у путу деси какво зло свести га кућа у коју се упутио. Довољно је да у путу каже да иде к томе и том.⁵³ Неповредивост госта ујасмична је и у Грбаљском „статуту“ (тач. 106): „Који би Грбаљанин у својој кући или селу такнуо или увредио извањца, човјeka до развићења суда, да плати глобе 12 цекшах.“⁵⁴ Сваки странац — „извањца“ гост је села.

Госту ће се дати за исхрану и смјештај најбоље што се има у кући. Обим и квалитет његовог права на дочек испуњаје се у ономе са чиме кућа располаже: „... и најотмјештији гост не може тражити да му се да што у кући нема...“, иначе би био зулум.⁵⁵ Битно је да се оно што се има даје госту уз добру вољу.⁵⁶ Код Албанаца, држи се за увреду ако им гост кућу размине и од трошка их поштеди. Они немају обичај да рекну госту: „Не мож' у моју кућу коначит', јер немам 'леба да ти дам“, њихова кућа је отворена па било што или не било за госта.⁵⁷ Ипак је застидно и држи се за мању немат чиме дочекати „извањца“.⁵⁸

⁵² АИИ, исписи из БАЦ, VI, 23, Обвезе, одговори на питање 120 и 129, стр. 43, 46.

⁵³ Људи који би опљачкали Турке, који иђаху к некоме у Пипере, били су принуђени да врате опљачкане ствари. Заштитник Пипер не би се са тим задовољно, већ би убио опљачкаше. Он је дужан да заштити Турке, макар био у крви са њима. Ако, напр., Албанац из Груда, који су у крви са Пиперима, дође у Пипере и сретне га какав Пипер овај Пипер може га убити. Но, ако Груда каже: „Ја идем ка Јолу Пилетићу“ тада га не смеје ни таћи, јер би Јоле био дужан да га свети. Ипак би Груди било сигурније да му Јоле пошаље какво дијете да га прати (АИИ, исписи из БАЦ, XVI, 39, Међународно право, питање 6, стр. 2 и 3).

⁵⁴ АИИ, исписи из БАЦ, ф. IV, 28, Установа грбаљска у Боки Которској стр. 7 и 8. Иако је аутентичност Грбаљског статута вјеродостојно оспорена, он је интересантан као збирка мјесног обичајног права из прошлог вијека.

⁵⁵ АИИ, исписи из БАЦ, VI, 23, Обвезе, питање 122, стр. 44.

⁵⁶ Кад Црногорац пита домаћина: „Може ли се у овом поштену дому преноћити, с ме певоља прићерала, да не знам ни худ ћу, ни што ћу“, домаћин ће му одговорити: „Дом је Божи и твој, а наћи ћемо што и за изјест, ако ништа, а оно по двије кртоле и добре воље и љубави коју подијелити не можемо.“ (В. М. Г. Медаковић, н. д., 67, 68.)

⁵⁷ М. Миљанов, н. д., 17, 18.

⁵⁸ Кад је скадарски везир осудио на смрт и извео на губилиште неког хајдука из Хота, упита га: „... јеси ли био кад на овакву мuku, ка што

Кад домаћин нема чиме да дочека госта помоћи ће му сусједи и братственици. Макар било на зајам, нико такву помоћ неће ускратити. Домаћин код кога су гости дужан је да сусједима и братственицима врати услугу на исти начин кад они приме госте.⁵⁹ Ова узајамност опомиње на вријеме кад је „извањац“ сматран гостом читавог друштвеног колектива (братства, племена).⁶⁰

Право гостопримства укључује у себе, не само право на опскрбу материјалним потребама (исхрана, преноћиште), већ и право на лијеп дочек и опхођење према госту. Долазак госта је благослов за кућу и треба га дочекати срдечно. Код Албанаца ће, са достојанственим церемонијалом, дочекати госта на улазу у кућу, прихватити му коња и оружје, принијети ватру да запали цигарету, служити га при оброку и захвалити му на посјету кад напушта кућу.⁶¹ За гостопримство је битно „... не само ко више има и више даје, но који га љепше умije даг', па и мање ако је“. Госту је важно да се оно што му се да „... умijeша' здобром вољом“.⁶² Каже се да „дочекљивост није до богатства већ до чојства“. У Црмници ће домаћин оставити и најважнији посао да би провео вријеме са гостом. Сви укућани показују према госту пријатељско расположење да му не би изгледало да је на досаду и да је сувишан. Госту се даје почасно мјесто за трпезом. Њега треба угостити на вријеме јер „послије ручка залуд стављани

си данас?“. Хот одговори да јест два пута кад су му пријатељи долазили у кућу, а „... нијесам 'љeba има да и' дам, по су ми бeз вечере коначили; то је обоје било теже за мене од данашњег, јер ће ово данашње прој', а оно неће никад.“ (М. Миљанов, н. д., 20, 22.)

⁵⁹ У Црној Гори и Херцеговини ће госте, ако их је више, раздијелити по кућама или домаћину, код кога су гости, зајмити брашно и калне, вино и друга јестива (кријући све од госта). Зајмљене ствари се обично не враћају, већ ће зајмопримац вратити истом мјером зајмодавцу, кад овај прими госте. (АИИ, исписи из БАЦ, Обвезе, VI, 23, стр. 44, 45.)

⁶⁰ Хелмхолд прича да је код Словена допуштена крађа ради угошћења странца. Поводом овог извјештаја, С. М. Соловјев примјећује да се, вјероватно, гошћење странца из туђе имовине не рачуна за крађу јер сваки сродник сматра да има право „... да угости странца на општи рачун целог рода“. (Д. Дриља, Обичај и Закон — превод с руског), Правник, књ. III, св. 1 — 12/1893, Београд 1893, стр. 489.) Могуће је случај податак дао повода В. Богшићу да у анкети о правним обичајима, из друге половине XIX вијека, постави питање: „Бита ли да домаћин да би боље угостио госта украде у другог или штогод тому слично? Држи ли се да је то дупештина, кад би се обазнало?“. Одговор је из Црне Горе и Херцеговине да се украсти не смије, а ако се украде, да је то дупештина као и друга. (АИИ, исписи из БАЦ, Обвезе, VI, 23, питање 127, стр. 46.) Вријеме кад је странац сматран за госта читавог браственичког и племенског колектива у овим крајевима претстављало је у вријеме анкете о правним обичајима, дубљу прошлост.

⁶¹ J. Bourcart, L'Albanie et les Albanais, Paris 1921, 182 — 184, 200, 201. „Ако ти је гост ушао у кућу, и ако си с њим у крвној завади, имаш да да му кажеш: „Добро си дошао!“ (§ 620 ЗЛД-а.)

⁶² М. Миљанов, н. д., 20.

трпезу".⁶³ Гост се не смије вријебати док је у кућу, макар он уириједио домаћина.⁶⁴ Али, у Црној Гори „ако се гост непристојно опходи према женској чељали изагнаће га из куће ... или ће му још горе бити".⁶⁵ Странаца који је „под бесом“ у сјеверној Албанији нико не смије вријебати. Ако се нешто слично деси, племе на чијој се територији налази, сматра га гостом и оружјем се свети за нанијету му увреду.⁶⁶ У Малесији, странак — гост је сигуран не само док је у кући већ и док дође у друго село. Домаћин га од своје куће прати јавно — да би свако знао да ће светити госта, ако се овоме нешто рђаво деси. Ко онљачка странца у своме селу срамоти себе и своје братство, показује да је на беси лош и неопштен, онљачкади га у туђем селу пада у крв, јер је осрамотило село у коме је учинио њљачку.⁶⁷ А за убиство госта нема опроштаја: убици се да опростити убиство оца, али убиство госта, углавном, се не прашта. Ко се не освети за убијеног му госта: не иде на јавне скупове и „... остаје осрамоћен и обрुकан за вијек вјекова".⁶⁸ Његов пропуст излаже га посљедицама равним грађанској смрти.

Трагови „ширег гостопримства које не пази на мјеру"⁶⁹ исома су бројни код Црногораца и Албанаца. У Зети, и Црној Гори уопште, обичај је „... да се изнесе пред пријатеље толико хљеба и меса, да остане иза ручка читава гомила меса и хљеба на трпезу, да би човјек рекао да гости нису ништа јели". Тако је и о свадби. „Срамота је за домаћина да на трпези остане мало; он се боји замјерке да гости не помисле да је тврдица и да му је жао потрошити." Зећани и Црногорци су, у старије доба, славили славу три дана. Такав обичај у Малесији одржао се све до најиовијег доба. Одне су долазиле у род на два-три дана прије славе и гостиле се тамо са својом дјецом по читаву недјељу дана.⁷⁰ Иако у сјеверној Албанији месо ријетко једу, за госта

⁶³ Ј. Вукмановић, Вјерски и друштвени обичаји у Црмници, Записи, Цетиње, септембар 1935, 163.

⁶⁴ И данас ће се код нас рећи госту, који вријеба неког од укућана: „Знао бих ти одговорити да ми нијеси у кућу“.

⁶⁵ ЛНИ, исписи из БАЦ, VI, 23. Обвеза, питање 130, стр. 47.

⁶⁶ А. Дегранд, н. л., 334. Ако неко исмијава или онсује гости, домаћин је дужан да поврати његову част, макар и по цијену свога живота. (§ 643 ЗЛД-а.) Опоме ко не освети госта „... сваки предмет или ствар има да му се да лијевом руком и биће пошкрен све док се не освети". (§ 645 ЗЛД-а.) А лијева рука по Лекином Закону сматра се нечасном, она узима, не даје. Њом се не рукује с пријатељима. Само излајник са излајником рукује се лијевом руком. (§ 646 ЗЛД-а.)

⁶⁷ А. Јовићевић, н. л., 145, 146.

⁶⁸ § 649 и 651 ЗЛД-а.

⁶⁹ Ј. Цвијић, н. л., 507.

⁷⁰ А. Јовићевић, Зета и Дешнопоље, СКА, СЕЗ, XXX, VIII, Београд 1926, 542, 543. Мјерило за обиласти дочек госта и данас је ту, и тамо, узречница: „Бс те оста, ту не би доста“.

га мора бити. Велике количине меса троше се на свадбама које су масовне.⁷¹ Гостопримство „без мјере“ је и у броју гостију. Обичај је да се у госте пријатељу, куму, побратиму, не иде сам, већ се са собом поведе и по један друг. Каже се: „Бе немам на што повес“ Друга немам на што ни сам отис“ (поћи).“ Код Албанаца њихови „легалури“ или „зорлије“ (пустолови, силници) провели младе године идући тако у госте. Њих ће чак боље частити од позваног госта јер за овог кажу: „Ти си домаћин.“⁷² Тиме се алегоријски исказује поштовање према странцу. Нарочити случај тзв. „посмртног гошћења“ су даће за душу које су у корист цркве. Још за живота људи, обично „самораниши“, остављали су сву имовину црквама и манастирима с тим да им црква чини прескаду и припреми гозбе за народ — њима „за душу“.⁷³ Интересантно је, како код Црногораца тако и код Албанаца, да норме обичајног права повлађују необузданим расходима кад треба дочекати госта, мада и једни и други у редовним приликама веома оскудно и економично живе.⁷⁴

Док је у госте, госту је сигурна не само личност већ и имовина, сигурнија „него особа и иметак домаћина“. Ако му нешто нестане домаћин куће ће му то платити и још ће га „... молати да не огласи“. Одговорност домаћина за штету госту, у старије доба, протезала се и на штету коју гост претрпи док изађе са територије племена код чијег је припадника гостовао.⁷⁵ Домаћин је одговоран за штету коју неком трећем почини његов гост. Хљебом (гостопримством) се прибавља част али и брита.⁷⁶ За свако насиље које гост некоме учини одговоран је домаћин на чијем је хљебу: „Хлеб плаћа штету“ (§ 626, 629. и 631. Законика Лекс Дукаћинија, даље ЗЛД). А хљеб представља кућу у којој крадљивци, носећи са собом украдене ствари, једу

⁷¹ Бишак Вага из Шаље заклао је за свадбу свој сина вола од кога је добио 120 ока меса и 25 ока масти (једна ока = 1,50 кг), а уз то заклао је и двије козе. Све је то било поједено па један лан јер је на свадби било 170 људи. (Ј. В. Иванова, северна Албанија у току XIX и на почетку XX вијека, Академија наука СССР-а, Москва 1973, 48.)

⁷² С. Дучић, и. д., 469—471.

⁷³ Неки Трушо — Лука испод Острога оставља 1764. године сав свој иметак манастиру Острогу па у својој опоручи рече: „...ако ове године умријех нека ми убију прекади краву и јуња, а калуђери да дају хљеб и вино... и да ме имају спомњати сваке године зашто моје све приложи под црквом...“ (ЛИИ, Истиси из БАЦ, ф. XVI, 15, претиси И. Беарс, 36 докумената из Острога, стр. 9.)

⁷⁴ Код Албанаца за свадбу има да се припреми: један во, који ће имати сто ока меса и доја, један товар (сто ока) кукурузног брашна, 4 мереце (25 ока) пшенице — пшеничног брашна, 4 оке кафе, 12 ока шећера, 8 ока пиритча, 4 оке меда, 10 ока сира, 2 оке масла, 3 оке меког зејтина, 70 ока ракије. (§ 45 ЗЛД-а.)

⁷⁵ ЛИИ, Истиси из БАЦ, VI, 23, Обвезе, стр. 43—45.

⁷⁶ С. Пуповин, и. д., 233, 234.

или узимају хљеб. Лупеж је како крадљивац тако и давао хљеба (§ 768, ЗД-а). Њихова одговорност према оштећеном је солидарна.

Боравак госта временски није неограничен. Овај боравак је, углавном, сразмјеран стварној нужди и потребама госта. Дужина боравка зависи и од угледа госта, угледнији гост ће се више задржавати. Обично гост преноћи и сјутрадан руча а кад је невријеме „... може стојат док се из добровријеме“. Гостовања не би смјела бити честа, иначе би се претворила у шикану; каже се: „чести доласци и целив изгубе“. Некад се гостовало и 4—5 дана.⁷⁷ На безразложно и дуго гостовање које дом гостопримца излаже сиромашењу нерадо се гледа. За такав дом каже се: „бије га туђина“.⁷⁸ Бјегуници од крвне освете код Црногораца некад (прије стварања државе), а код Албанаца све до у новије доба, могли су гостовати у неограниченом временском трајању.⁷⁹

„Гостинска обљуба“, позната код примитивних народа,⁸⁰ према познатим подацима, није запажена у блиској прошлости Црногораца, Албанаца и Бокеља. Упорност неких писаца да такву обљубу докажу нема ослоња у објављеној историјској грађи. Говорећи о гостопримству Црногораца, домаћи и страни путописци (Вук Караџић и др.) не пишу да су Црногорци и Бокељи уступали своје жене гостима. Познавалац обичајног права у Васојевићима М. Цемовић осврће се на тврдње И. Јелића у наводном Васојевићком закону од 1829. и 1830. године о постојању гостинске обљубе код наших народа, и налази да су ове Јелићеве тврдње обична измишљотина.⁸¹ Исто тако и писање В. Боровића да се обичај гостинске обљубе дуго задржао у Херцеговини не иде даље од традиције и испровјереног казива-

⁷⁷ АИИ, Исписи из БАЦ, VI, 23, Обвезе, стр. 44.

⁷⁸ С. Дучић, н. д., 469, 471.

⁷⁹ Код Албанаца човјек који убије држи се за јунака, зато га примају у кућу и хране, он тамо може боравити годинама (А. Дегранд, н. д., 61, 62).

⁸⁰ Код афричких племена већи број жена омогућава појединцу да буде широкогруд, да врата од куће држи отворена за странце и госте. То му даје могућност да позајмљивом или повременим уступањем својих жена својим пријатељима и гостима повећа свој углед и спријатељује га и веже са другим породицама. Више жена је, стога, знак храбрости и богатства. У племенима која се баве ловом (Алеути) најбољи ловци имају највише жена. Код Масаја право једног човјека да спава са женом другог припада госту. Заједница жена код њих је, по Вајсу, један облик гостољубља. Ова племена много путују (шкретна су), па је гостопримство код њих, у пракси, често. Кад један од њих дође у неко пријатељско село, он забије копље у земљу испред једне од колиба, што је знак за њеног власника да треба да иде у неку другу колибу а на његово мјесто код његове жене долази путник као гост. Акамбе исто стављају на расположење госту своје жене. (E. Westermarck, Histoire du mariage V, Payot, Paris 1943, 89, 90, 251.)

⁸¹ М. Цемовић, Васојевићи, АИИ, инт. бр. 126/1, стр. 61, 62.

ња. Овим ауторима не може се вјеровати на голу ријеч. У постојање гостинске обљубе В. Чајкановић нас може још мање увјерити апстракцијом да се овај обичај, због његове деликатне садржине, прећуткује и да стога није ни уношен у Зборнике наших народних обичаја.⁶² У зборницима народних обичаја истраживана је и гостинска обљуба па је ова појава запажена тек код нисловенских народа.⁶³ Код Црногораца и Албанаца, насупрот томе, жена која ступи у сексуалне односе, макар и са гостом, сноси веома озбиљне посљедице. Муж Албанац може жену убити само у два случаја: ако почини прељубу и у случају вјероломства према госту.⁶⁴ За случај да је Црногорка извршила прељубу, муж је овлашћен да је заједно са прељубником, макар то био гост, убије или да јој нос одсијече и тако је наружи и обешчисти. Трагови гостинске проституције на које nailази Чабеј у Малесији (домаћин кад-кад у шали упита госта с којом би од жена у кући радо спавао, да ли са његовом женом, сестром или ћерком) су одјек дубоке прошлости. Полне слободе, уопште, прије брака, у албанским планинама (љубав и полни однос, прије ступања у брак, тамо нијесу тако ријетки), једнако као код Словена и других Индоевропљана, остаци су старинских обичаја (жене су код Илира и Трачана биле слободне у сексуалним односима прије брака).⁶⁵

Гостопримство живи у симболима. По античком обичају, домаћа чељад ће припалити госту цигарету и послужити га држећи, при томе, десну руку на срцу, што ће рећи да је све што се даје, од срца. Миридити, поздрављају госта при доласку и одласку пуцањем из пушке, увреда је ако гост не одговори на исти начин.⁶⁶ Пуцањем из пушке од стране домаћина и одговором госта на исти начин, при његовом доласку, изражава се добродошлица госту, пакт гостопримства држи се закљученим: гост је од тада под заштитом домаћина; код одласка госта пуцање има другачије значење: испаливши хитац домаћин јавно ставља до знања да је лице које испраћа његов гост и да ће га штитити

⁶² В. Чајкановић, Живот и обичаји народни, књ. 13, Студије из религије и фолклора, Београд 1924, 1—128. Боровићеве тврдње о гостинској обљуби наведене су по предњој студији Чајкановића.

⁶³ У анкети о правним обичајима, из друге половине XIX вијека, устaповљено је да у Црној Гори и Херцеговини није обичај да се госту стави на расположење нека жена из куће која би са њим провела ноћ. (АИИ, исписи из БАЦ, VI, 23, Обвезе, стр. 44, 45.) За разлику од Словена уопште ако је, међу пољским Горалима, гост у кући и остане да преноћи „...мати нареди кћери да му простре уза се постељу, па тек кад се је освједочила да је наредба извршена, отиде подсмјехујући се и желећи јим добру ноћ“ (В. Богшић, Правни обичаји у Словена, Загреб 1867, 133.)

⁶⁴ С. Пушови, н. д., 72.

⁶⁵ Е. Чабеј, Живот и обичаји Арбанаса, књига о Балкану I, Београд 1936, 308, 309.

⁶⁶ Е. Чабеј, исто, 313.

до његовог преласка у друге сигурне руке. Гост, одговором на нуцање домаћина, потврђује да је са дочеком задовољан, што доприноси добром гласу куће у којој се гостује. Госту у Малесији које се овац. Пред њим се (у Малесији, Матји, Бушати) ставља глава а у јужној Албанији реп, што се држи за нарочиту част.⁸⁷ Животиња је по вјеровању примитивца, ренкариације претка, једући поједине дијелове ње гост се преко претка који одичава род, пријатељски повезује са домаћином и његовом близином. Ако нема ко други, госте може пратити нека домаћа животиња (јарац, петао) која је у својини гостопримца, животиња симболише везу госта и његовог домаћина. Деси ли се нека неприлика госту који се креће у пратњи животиње освету ће извршити њен власник.⁸⁸

Со и хљеб су симбола гостопримства код свих, посебно код старих народа. Битан услов за пакт гостопримства код Јелена су: со, хљеб и огњиште.⁸⁹ Овај симбол је опште важни код наших народа. Његови трагови живи су и данас.

Иза хљеба и соли је зов крви. „Хљеб даје крв а у крви је живот“, кажу Арбанаси. Ова тврдња има не само биолошки већ и друштвени и правни смисао. Људи који су на истом хљебу, у истој кући, истој крвнородничкој групи су крвни сродници и солидарни су међусобно. Хљеб је симбол те крвнородничке солидарности без које се у условима племенске ксенофобије не може опстати. Погазити хљеб значило би раскинути са овом солидарношћу, повриједити интересе свога колектива и захтијевати заштиту у туђој групи. Додир хљеба при заклетви значи позив клетвеника на оно што му је најдрагоцјеније: крвно-родничку солидарност.⁹⁰ Гост се прима као пријатељ. Примајући од домаћина со и хљеб, симбол крвнородничке солидарности он прећутно даје сагласност са понудом гостопримца о међусобном ступању у сродничке односе. По својим битним одликама гостопримство се приближава вјештачком сродству. Гост и његов домаћин су сродници — пријатељи. Преко њих се оробавају и међусобно повезују друштвени колективи (род, братство, племе) коме један и други припадају.

3. ГОСТОПРИМСТВО КРОЗ ИСТОРИЈУ

У науци су изнијете разне хипотезе о поријеклу гостопримства. Код примитивних народа гостопримство је везано са празновјерницама. Странац, као све што је непознато, изазива страх

⁸⁷ Е. Чабеј, исто.

⁸⁸ К. Халими, *Капци i Lekë Dukagjini, Përparimi, Ptshitinë*, 7—8/1955, 460, 461 (наведено по С. Пуповцу, и. д., 69).

⁸⁹ Georges Davu, *La foi jurée*, Paris 1922, стр. 46 (наведено по М. Бурничу: Арбанашка заклетва — Беја, Зборник за народни живот и обичаје Јужних Словена, ЈАЗУ, Загреб 1975, 66).

⁹⁰ М. Бурнич, и. д., 66, 67.

код обичних духова. Богови, прерушени у људе, долазе из непознатих крајева и паже на добро или лоше понашање људи. Значајно је да се у споменшима старих Грка, Римљана или Индуса гости обожавају олмах иза богова. Странац може донијети добро, али истовремено у њему треба видјети и потенцијалног носиоца зла.⁹¹ Гост је прерушено божанство. Треба га умилостивити дочеком и лијешим опхођењем, јер може донијети срећу или несрећу. Гостопримство, по неким другим мишљењима, потиче из алтруизма, тј. из потребе да се помогне лицима која су у невољи. Оно је настало напоредо са развојем саобраћаја и трговине (из дарова које доноси гост развила се трговина). Гостопримство се правда и потребом да се преко госта — странца сазнају туђе навике и обичаји.⁹²

Свака од ових хипотеза, узета само по себи, недовољна је да објасни генезу гостопримства. Но, иза свих њих, без обзира на њихову појавну манифестацију, назире се веома опширно егзистенцијални интереси неразвијеног и у примитивне оквире уобличеног друштва. Гостопримство је израз и стварна потреба таквог друштва.⁹³ Што је друштво неразвијеније гостопримству утолико има више мјеста и обратно. Мало је вјероватно да је гостопримству коријен у љубави према ближњем (алтруизму). Није то бестеретни посао, и овдје треба дати да би се добило (*do ut des*). Пажња коју домаћин укаже госту обавезује овога да истом пажњом узврати домаћину кад се појави у његовом племену. Гост је добро дошао јер упознаје са туђим навикама и обичајима, преко њега се ступа у додир са странцима. Гост подиже углед друштвене групе којој припада и даље преноси сазнања о племену гостопримца.⁹⁴ У условима, макар рудиментарне, друштвене подјеле рада и ниског развоја производних снага (када недостају основни услови за смјештај, личну и имовинску сигурност путника и трговца), гостопримство је услов трговачког промета и размјене производа,⁹⁵ те и понешта изво-

⁹¹ E. Westermarck, *Histoire du mariage I*, Paris 1934, 251, 252.

⁹² Ј. Јелић, Постапак и разлог вршења гостопримства, *Записи Цетињске*, јануар — јуни 1931, 81 — 84.

⁹³ Госту и странцу је отворена свака кућа. Без гостопримства не би било „саобраћаја међу народом“. (ЛИИ, Изписи из БАЦ, VI, 23, Обележје, стр. 23.) До 1840. године у Црној Гори није било крчама „...шта је путник могао наћи за повце коњака или дожњика, шта нића ни јестива...“ (В. М. Ђ. Медаковић, и. д., 67.) И код Албанаца, као код Срба стога, света је дужност примити госта, угостити га и испратити. (И. Јастребов, и. д., 191, 192.)

⁹⁴ Кад дође гост из далека у цску кућу, око њега се куне на разговор. Ако нема човјека према госту позива се неко из села да са тим сједи и разговара. Причају се новости. Долазак госта је и прилика за забаву. Пјева се уз гусле и причају пошамисе и анегдоте.

⁹⁵ У Црној Гори кирајшије и трговину у мирно доба нико неће тајити. Ако је рат „лако да би му утрабили ако је непријатељско“, али ако се

лованих родовских група (братства, племена). Код сточарско-земљорадничког привређивања, које је у основици родовско-племенског уређења, оно је нужна претпоставка сваке активности.⁶⁶ Због егзогамије жена се тражи у туђем племену, до ње и тамошњих пријатеља се путује далеко. Без гостопримства се тамо не би могло ићи. Општа несигурност, племенска „анархија“, стални међусобни сукоби, ратови са непријатељем и крвна освета онемогућавају странцу кретање на подручју туђег племена, ако није под заштитом и у пратњи припадника тога племена.⁶⁷ Сви ти кокретни интереси, заодјенути су у религиозно рухо, рухо празнојерица, које странцу — госту придају магичну, божанску моћ.

Црна Гора, сјеверна Албанија и Бока су, територијално, следбеници Зете, јужнијег дијела Српске средњовјесковне државе.

позове на некога у племену гдје нас неће никако. Особито људи поштују трговце. Ако су ти трговци из племена са којим су у рату ... — тад ће побољн људи ... пратити их све од септа до септа или човјека до човјека и нико их неће таћи. Н. и. Подгоричани су у рату с Шиперима и с Ровчанима, те дођу трговци подгорички к Јоли у Шивере, он их прати до војводе Ровачкога или до другога каква на гласу Ровчанина, те га прела њему да га прати". (АИИ, Исписи из БАЦ, ф. XVI, 39, Међународно право, стр. 8, одговор на питање 8.) Да је гостопримство израз нужде потврђује и чињеница да се у Црној Гори економски потребити Цигани третирају као стални гости, они имају право испање и сјече дрва за кућне потребе на општинским посједима. (АИИ, Исписи из БАЦ, ф. XX, 2, Славизирани Цигани у Црној Гори, стр. 5.) Гостопримство према странцима повезало је Црну Гору са свијетом и олакшало њено укључивање у међународни промет. Стога су пригорски власари показивали посебну предустрељивост према странцима. „Мени је одвећ мило, да иностранци и почесто долазе у Црну Гору“, писао је Његош котореком поглавару 12. III 1843. године. (Записи, бр. 1/1938, 6.)

⁶⁶ У вријеме када је сточарство скоро егзистенцијна грана привређивања Црна Гора и сјеверна Албанија су подручје сточарских кретања која спадају међу најдужи у динарској области. Велика стада стоке кретају се неколико дана на љетним испашама у региону Проклетија и Кома, и обратно на зимовник у Приморје. Сточари из Црмнице, Бара и Уштиња тошани су стада на кучке пашње гдје је стока остајала на љетњој испаши од Видова до Госпођина дна. Изаше је трајао 7—8 дана. (М. Марковић, Сточарска кретања на Динарским планинама, Зборник за народни живот и обичаје, књ. 45, ЈАЗУ, Загреб 1971, 331.) Традиционално гостопримство сводило је ризике и опасност од тих кретања на најмању мјеру.

⁶⁷ Туђинац не може, безбедно, проћи Албанију сам, без пратње Албанаца из тих крајева кога свако зна. (И. Јастребов, и. д., 229.) Понајве боја са Турцима кучки војници су увече ишли код познатијих подгоричких Турака и тамо свршавали послове (тако су Лазовићи ишли у Кришица). Подгоричани су их, кријући, примали као госте, јер када би се за то дозвољало остали Турци би им напали на кућу. Захваљујући кучком гостопримству подгорички Турци су, опет, безбрижно, и безбједно трговали по Кучима (С. Дучић, и. д., 200, 201. Убити странца или трговца, примљеног у кућу, исто је што и убити домаће челаде. (АИИ, исписи из БАЦ, ф. XVI, 15, одговори Н. Дучића из Глајхенберга од 16. јула 1892, стр. 2.)

Зета је међу најзаосталијим дијеловима Душановог царства, једва повезана са државним центрима и простире се на слабо проходне и међусобно изоловане брдске предјеле, што је за даљи развитак овога краја судбоносно; дуже него у осталим југословенским земљама оvdје су боље сачувани и брже регенерисани родовско-племенски облици живота, традиција српског средњовјековног права (које је симбиоза народног — обичајног и у византијску одору обученог римско-источњачког права) је изузетно жива.⁹⁷ Гостопримство на овом подручју, иначе везано за ниже форме друштвеног живота, природна је последица његове заосталости: због потреба опште сигурности трговине оно је одржавано, и према домаћем и према странцу, у законодавној и свакодневној пракси српских владара.⁹⁸ Стога су и трагови средњовјековног права у Црној Гори, сјеверној Албанији и Боки изузетно живи и један су од, истина подредних, узрока, снажне традиције гостопримства, која је оvdје живјела све до наших

⁹⁷ П. Стојановић, Страни утицаји у Црногорском праву..., 112. Гостопримство се, иначе, везује за село тј. за неразвијенија подручја. Са настанком градова постаје и његова основа. Тако, аналогно праву гостопримства, је право приселнице у средњовјековној Србији (то је право на стап и храну, које припада властели, државним чиновницима и страним посланицима). Градови су ослобођени права приселнице. Жупљани који дође у град мора ићи код стањанина (гостионичара), коме, уз накнаду, предаје копа и сву имовину, а гостионичар му плаћа штету, ако што нестане. (С. Новаковић, Законик Стефана Душана..., Београд 1898, стр. 222.) Слично је и код других народа. Нијемци, трговци и запатлије који у XI вијеку чине језгро слободног становништва Прага, краљевим декретом ослобођени су од давања стана „гостима и путницима“. (А. Соловјев, Предавања из историје словенских права (штампано као рукопис), Београд, стр. 119, 120.)

⁹⁸ Због потреба трговине и личних интереса гостопримство је напјени код српских владара, који стога Дубровчанима дају повластице, чине им разне погодности и јемче личну и имовинску безбједност. Уговором од 1186. године, Исмања је Дубровчанима дозволио слободну трговину по српској земљи и дао им право слободне испаше на свом земљишту. (В. Норовић, Историја Југославије 99—100.) Сличне повластице дају им Владислав, Урош, Милутин и Дечански, а цар Душан им уступа Стон с Ратом и Мљетом, те и Приморје од Стона до Затона. Дубровник је, за умирал, српским владарима био уточиште у пужди и мјесто гдје су сигурно остављали своје драгоцености. Српски владари су имали посебне интересе за трговачке односе са Дубровником. Свечани дочек цара Душана у Дубровнику 1351. године, када му је на златном тањиру понуђен со и хлеб, симбол је повезаности и узајамног гостољубља српских владара и Дубровчана. (Р. Ј. Драгићевић, Везе Зете — Црне Горе са Јадранским приморјем, Записи 3/1935, 133, 134.) У доба оштре несигурности, пред најездом Турака, Дубровник је прибјежиште српских и других хришћанских владара. Тамо су се склонили деспот српски Бураб Бранковић, породице Ласкариса, Коминта, Палолога и Кантакузена када су морали остављати своје земље заузете од Турака у XV вијеку. „Због овог гостољубја све су хришћанске државе благонаклоне биле к ресублици Дубровачкој“. (Грапца, Календар црногорски за годину 1839, издао Дим. Миланковић, Цетиње, стр. 67, 68.)

дана.⁹⁹ За доба Турака ова традиција је злоупотребљавана од стране турских господара.¹⁰⁰

Гостопримство је најизразитије у крајевима гдје су задружни облици живота више развијени.¹⁰¹ Како у Црној Гори и Херцеговини, тако и у Албанији, диоба породичне задруге држи се за несрећу. Кад се дијели „кућа на гласу“ пријатељи жале дијелешнике јер је могуће „... да ће им глас погинути и неће имати пријашње обилности, неће моћи госте причекати као пријед...“. Општа је бојазап да ће кућа „... осиромашити и... добар глас изгубити“.¹⁰² Након диобе задруге, обавеза пријема гостију више терети бившег старешину задруге ради чега му се, при диоби,

⁹⁹ Пропис члана 156. Душановог законика одређује (речено данашњим језиком): „Кад се догоди да на преноћиште у неко село ноћу дођу трговци, а управник или господар онога села не пусти их да у селу преноће, по мому царском закону и како наређује законик тај господар или управник и село, дужни су све накнадити, што би путник изгубио, зато што га нису у село пустили“. (С. Новаковић, н. д., 242.) Рефлекс овога прописа је у чл. 107. Грбаљског статута: у коме селу не би нашао конак јабапац човек поглавица села има да плати Кнежини „... пола меса и барно пива“. (АИИ, Исписи из БАЦ, ф. IV, 28, Установа грбаљски у Боки Которској, стр. 7 и 8.) За крађу госта, трговца или калуђера, у средњовјесковној Србији, која им се деси на путу, јемчи цар и плаћа „... што буду изгубили, а царство ми да ниште ђефалије и власиелс којим буде пут предан и страже предане“ (чл. 160. Душановог законика). Тако исто, по чл. 157. Душановог законика у мјешовитим селима и жунама, гдје је један господар, „... путопи да се предаду ђефалијама, да их стражама чувају. Ако ми кога нападну разбојници, или му се што украде, или се које зло догоди, онај час да иде ђефалијама, да му они од своје куће плате, а по том да тражи разбојнике и крађивце“. (С. Новаковић, н. д., 240 — 243.) Опште јемство из Душановог законика, за покрађу путника (трговца), без сумње је утицало и на прописе српске државе у другој половини XIX вијека. Наредбом Црногорског сената од 6. VIII 1874. године прописано је: „У којој канегалији путник буде покрадеп, а он то мошне доказати, Сенат ће тражити од канстанз да тампери украдене ствари, ако не буде у ставу лупежа пронаћи, а канстан ће се намиривати од села у чијој је околини крађа учињена. (Зборник судских закона, на редаба... за Краљевину Црну Гору II, у даљем тексту: Зборник II, Цетиње 1912, 64.)

¹⁰⁰ Писмом босанског палије Меумед паше, упућеним скардарском Сап-цак бегу од 1631. године, износи се садржај жалбе коју су Босанском дивану поднијели стаповници Грља. Грбљани се жале да уредно обављају своје дужности у соланима, али и поред тога „Мирилива и њихови кајмакани“, те војводе и њихови људи заједно са својом пратицом узимају од њих храну за себе и за своје коње. (Х. Хаџибеговић, Неколико турских докумената о Грбљу из XVII стодећа, СКА, Споменик CV, Београд 1956, 74.)

¹⁰¹ Нарочите просторије за госте — памјернике (вајати, копаци), за свадбе, славе итл. гдје су, ради бољег дочека гостију, остављени најљепши намјенштај и посуђе, јављају се, углавном, у областима најразвијенијег задружног живота. (Ј. Цвијић, н. д., 308 — 310.)

¹⁰² АИИ, Исписи из БАЦ, ф. VI, 28, Диоба фамилије и задруге, стр. 1. одговор на питање 2.

ту и тамо, остави уз дно понешто имовине или ствари које ће требати за госте.¹⁰³

Робно-новчани промет, крајем XVIII и у току XIX вијека, разједа основницу задружних облика живота, индивидуалне својину, раслојава друштво на мањину имућних и већину сиромашних, дробн сложену породицу — задругу и доводи до пренаситности — одјелите породице. Релативна успореност овог процеса, због слабе продуктивне моћи пригорског и албанског друштва, ослонац је конзервативној друштвеној свијести која живи и онда када је њена основница превазиђена. Та свијест је у сукобу са новонасталим односима, отежава њихов даљи развитак и њихово учвршћивање у свакодневном животу. Тако је и код гостопримства. Од установе која повезује друштвене групе и терети њих, гостопримство се претвара у своју супротност: оно повезује појединце, на њихов је терет и узрок је даљег раслојавања друштва. Иза идиличне слике гостопримства, коју је створила грађанска историографија, крила се крута стварност. Богатији је у могућности да дочека госте, он преко гостопримства стиче глас, глас и пријатеље, што даље јача његову моћ.¹⁰⁴ Оптерећен традиционалним назорима о „гостопримству без мјере“ сиромаш госте странца расипајући оскудну имовину и задужујући се, уз зеленашку добит, код имућнијег слоја. Приватна својина је извор свакога зла, она доводи до спорова, задјевница и крвавих сукоба. Судски претреси око изравнања ових спорова и умира крви („кржаве трезе“), извор су прихода за имућнији главарски слој, не само у виду мита и глоба, већ и у облику богатих треза.¹⁰⁵ Сиромашнији слој, по нужди, принуђен је на тако прекомјерно расипање ипак оскудне имовине.¹⁰⁶ Гостопримство се деградира и „изрођава“. Нсобуздано трошење имовине приликом разних светковина и дочека гостију поткопава економски темељ пригорског друштва и постаје озбиљан проблем за државну власт још у фази њеног настајања крајем XVIII и у првој половини

¹⁰³ У Ругови, последице злобе задруге, прибор за госте остаје старешини куће гдје ће требати за госте. (М. Барјактаровић, Ругова..., 183.)

¹⁰⁴ Кад кршник дође у село гдје је човјек човјека убио, неће га убити „... ако иде к' чошку знатну и која све село држи за бољста“. (АИИ, Исписи из БАЦ, ф. XVI, 15, издање јурдичких исправа, додатак, стр. 47, одговор на питање 122.) „Свачија је кућа отворена за госте и странце и гостови разумије се вазда иду више у богатијех и тек кад је у богатога пувано иду и у сиромашнијех.“ (АИИ, Исписи из БАЦ, VI, 23, Обвезе, одговор на питање 119, стр. 43.)

¹⁰⁵ Симптом раслојавања друштва код гостопримства на богате и сиромашне и прекомјерни расходи којима су изложени сиромаси је у народном фолклору. И данас ће се рећи: „у богатога на глас, а у сиромаша на час“.

¹⁰⁶ Угледнији и имућнији гост боље се дочека у Мирцима — Албанија — госту из главарске породице Бомаркај даје се виша почасти, а тако и барјактару него странцу. (Ј. В. Иванова, н. д., 135, 136.)

XIX вијека. На актуелност тог проблема упућује и чињеница да се основни закони и специјални прописи Црне Горе са њиме непосредно баве. Одређењем члана 88. Законика Књаза Данила од 23. IV 1855. године прописано је: „Послужбица крстног имена и торбица¹⁰⁶ по данас, више бити не смје, будући да таковој послужбицом људи само своје имуће раснају, пак постају сиромаси; који ли ово не послуша, већ би преко овог закона поставленија чинио, тај ће бити оглобљен са талера два или кастигат тавницом“.¹⁰⁷ На потребу стриктне примјене прописа о забрани прекомјерног гостовања о свадби, потребу и др. указано је у тач. 13. Наредбе Министарства унутрашњих дјела од 14. јануара 1883. године, упућене капетанима: „Препоручује ви се да добро пазите да се крсна имена онако прослављају, као што је законом наређено, а тако исто забрањите да никоме покајнице у кућу не долазе, осим најближе родбине, а до цркве може сваки ићи да мртваца испрати.“¹⁰⁸ Посебним прописима и одлукама судске власти ближе су објашњена ова законска наређења па је устављено да о славама и разним светковинама пријатељи не смију запоћити у кући. Ове мјере државних органа нијесу остале „мртво слово“, прилично су досљедно спровођене у живот.¹⁰⁹

Традиционално гостопримство постаје озбиљна сметња напорима за стварање државе. Док у црногорском и албанском друштву харају крвна освета и међуплеменска крвопролића, нема личне и имовинске сигурности, основних претпоставки за стварање државе. А искоријенити кривце и сијаче смутње није могуће све док их племенци и иноплеменци штите и дају им уточиште.¹¹⁰ Требало је стога одлучним и безобзирним мјерама сузбијати схватање о легитимности гостопримства за злочинце, о светој обавези да се никоме не ускрате пријем и склониште у

¹⁰⁶ Торбице су се звале дарови (ј. „... иогаче, велике пршуте, четирти меса који су се шиљале однама о крсним именима, и оне опет праћале то о пихову крсну имену и у друге прилике прско године...“). Овим прописом укидају се „торбице“. (АИИ, Исписи из БАЦ, ф. XVI, 33, Опаске о Даниловом законнику, опаска уз чл. 88, стр. 11.)

¹⁰⁷ Зборник II..., 53, 54.

¹⁰⁸ Исто, стр. 127, 128.

¹⁰⁹ О светковинама и слави гости не смију препоћити код пријатеља него само обједовати а након тога иду кући. Раније су и по три-четри дана остајали у госте. Ако прекрше ово наређење власт ће пријатеља глобити са два талјера а домаћина такође два талјера. (АИИ, Исписи из БАЦ, ф. XVI, 33, Опаске о Дан. Законнику, стр. 11.) Снат кажњава глобом Граховског капетана који уочи крсног имена прима госте у кућу, иако се то не смје чинити: „Глобивамо те 2 талјера зашто су били на Бурђев — дан у вече пријатељи ти у кући и ту ноћни“. (Побједа, дневни лист, Титоград од 18. III 1976, стр. 12.)

¹¹⁰ Овај је ријеч о гостопримству у ширем смислу јер, најуже схваћено, гостопримство претпоставља пријем и дочек путника — намјерника.

кућу, макар то био крвник и непријатељ.¹¹¹ Стога је и тежните у црногорским законима на беспопштедном прогону гостопримца и заштитника кривца. Сваки овај који пружи уточиште кривцу идентификује се са њим и одговара за злочин, једнако као и злочинац. По чл. 4. Законика Владике Петра I од 1798. допуњеног 1803. године, који би Црногорац или Брђанин „... злочинца примио и код себе држао или га пратио и бранио или тако и не ухватио, пошто чује и разумије злочинство што је учинио, таквога једнако ћерати и кастигати како и самог убивалца...“¹¹² Овај пропис је, скоро текстуално, пренијет у чл. 29. Даниловог законика.¹¹³ До које мјере је гостопримство за убице, лупеже и остале преступнике постало сметња за стварање државне организације, јасније него икадје види се у Законима отачаства, који су више пројекат Закона, од 23. маја 1833. године. У тач. 4. ових закона речено је: „Познато с одавна, да Црногорци и Брђани крвнике, лупеже и сваке злочинце бране и руку им држе, примајући их у своје куће, браства и племена и со тием их бране, от шта највише зло и погибија међу народом бива, то да би се ово зло еданпут већ прекратило, зато потребито е оваи опште полезни закон учинити и ако би се код од сала нашао човек, браство илили цело племе да сакрива у себе и брани крвнике, лупежа и(ли) каквота злочинца, кога би суд тражио, то сваки такви човек, браство или цело племе, да има суду одговорит како исто и сам крвник, лупеж или остали злочинац.“ Које братство или

¹¹¹ „Догађало се, да су Црногорци, каквог кривца гонили да га убију, а овај се дочепа да у чију кућу умакне, онав је и криван у сигурности и више га нико таби не смије. Ово је не само за Црногорца већ исто тако и за Турчина, на ако је Турчин крвник црногорски и ћерају га Црногорци, па побјеже у дом Црногорца, он је тад спасао свој живот... Нема те власти ниће силе која ће приморати Црногорца да изаи човека испод својег крова“, радије ће погинути него то допустити. (В. М. Г. Меланковић, н. д., 69, 70.) „Шиптарска кућа је божја и пријатељска (гостова).“ Гост се има дочекати са добродошлицом, ма ко он био. (§ 602 и 620 ЗАД-а.) Подржавана гостопримство, крвна освета је у Црној Гори и Албанији проревивала стара и доприносила формирању нових пасеља, била урочник етнографских процеса. Од пребјеглица од крви и других преступника, приманих гостопримство у новом мјесту пребивалишта, настају, на територијалном принципу, мјешовита пасеља код којих, дијелом, губе снагу норме родовског колектива, а дијелом их ова насеља наслеђују. Досељеник се временом укључује у нову групу, губећи права и одлике раније родовске групе (упореди, Ј. В. Иванова, н. д., 137, 138.) Од досељеника — преступника образована су читава братства, која су се разрасла и постала господари у новом пребивалишту, као што су Озринићи у Бањанима и Команима, Кучи на Грахову, Клименти на Цеклину. Има посебних крајева чије је насеље, углавном, састављено од досељеника — бјегунаца. Такав крај је Затријебач који је примао избјеглице из сусједне Албаније и Црне Горе. (И. Ровински, Црногорја, том. II, част 2. Санкт-Петербург, 1901, 371.)

¹¹² Зборник II, 67.

¹¹³ Исто, 37.

насме одбије да изда кривца на њега суд има лићи војску и заштитнике, заједно са кривцем, треба „...повезат и судит ко е за то заслужио: коме смерт, коме тавницу, а коме биење тољагама, а на све братство или насме наложити тешку глобу законску народљу...“.¹¹⁴

Законски прописи о гоњењу криваца и њихових заштитника консеквентно су и немилосрдно провођени у праксу судске власти. Казна намијењена кривцу са истом жестином погађа појединца или друштвени колектив који му пруже уток. У августу 1839. године Црногорски сенат осудио је на смрт Саву Јовова Калабана из Љуботиша јер је „за умирену главу“ убио Вукоту Пурапова. Истом пресудом запријеђено је „...ако би га икоји човјек од Љуботишана препустио и у кућу примио... да има животом суду олговарати“. Уједно је одлучено да село које пропусти да кривца преда суду сноси колективну одговорност „...и најпрви који се уфати од тога села биће од Врховног Суда мушкетан“.¹¹⁵ Користећи се ауторитетом и духовном јурисдикцијом Цетињске Митрополије над „Скендеријом и Приморјем“ судови су, у својим одаукама, строгим пријетњама insistирали да се забрана пружања уточишта кривцу протегне и на сјеверну Албанију и Приморје.¹¹⁶

Некад објективним условима оправдана установа која у родовско-племенском друштву, уз крвну освету чији је корелаг, одржава равнотежу и неки „ред“ гостопримство се у условима стварања државне претвара у зло и синоним је нереда. Драконске мјере органа државне власти против посиоца „арханчших“ порми о гостопримству створиле су гостопримство у ширем смислу у мјери у којој је било супротно са интересима државотворних

¹¹⁴ Правни зборник, Подгорица, мај — јуни 5—6/1938, 89.

¹¹⁵ Црногорске исправе XVI—XIX вијека (у даљем тексту: Црногорске исправе...), Цетиње 1964, 220, 221). Пресудом суда глагара црногорских и брдских од 26. IV 1828. године осуђени су 6 Брајеновића, убица кнеза Војиша на прогонство из Црне Горе и Брда. Који би их Црногорац или Брђанин примио у своју кућу „... да та примаоц буде проћерат от земље исто како и убивалии Брајеновићи“. (АНИ, Исписи из БЛЦ, ф. XVI, 15, издање јуридичких исправа, стр. 8 и 9.)

¹¹⁶ У већ поменутој пресуди Мјешовитог суда од 9. септембра 1743. године, којом се пресуђује Марко Поповић због убиства сина Радоње Пешина Иваншевића, ријеч је о драстичном гоњењу криваца као и лица која им дају прибјежиште: „Ако ли би злица, или такви убица утека от својега племена у друго племе или земљу, у државу скендеријску и приморску, таквога убицу или злочинца тко би примио и у себе сахранио да је спа земља на пјега, да га ћера како и истог убицу или злочинца и... и да га је свако племе вољно убит и имаће му узет...“ (Црногорске исправе..., 33). И арбанашко обичајно право, у потоње доба, трпљиво томе правцу озбиљне измјене: Примил ли Албанец у своју кућу убицу „... глобита се по онолико по колико се убица за свој злочин глобива“. (Закон Леке Дукађића који је по казивању Сокол Баца саставио Јован Лазовић, (АНИ, Исписи из БЛЦ, XVI, 199, стр. 3 и 6.)

снага и свеле га на друштвено потребне и разумне оквире.¹¹⁷ Ове мјере су и у схватањима појединца разбиле илузију о неповредивости госта.¹¹⁸

4. ПРАВНИ УЧИНЦИ ГОСТОПРИМСТВА

Укоријешено је мишљење да је гостопримство морална а не правна обавеза. Критикујући Богочићев Зборник правних обичаја у Јужних Словена, Леонтовић пребацује редактору Зборника несмотреност што није разграничио правне установе од моралних. Једнако као и побратимство гостопримство иде „... у сферу морала а не у сферу права“, па стога грави о гостопримству, наводно, није било мјеста у Зборнику. Основна одлика правних усанова, по Леонтовићу, је њихова обавезност и то правна, док такве обавезе код гостопримства нема.¹¹⁸ Слабост оваквих гледишта је у ценсторијском прилажењу проблему односа права и морала, и у процјени тог односа са гледишта развијеног друштва, гдје су стандарди права и морала устаљени и дефинисани.

У неразвијеном, недовољно издиференцираном друштву, какво је било црногорско и албанско друштво у XIX вијеку, усанове права и морала нијесу међусобно строго разграничене.

¹¹⁷ Гостопримство према путнику-намјернику и трговцу је у интересу тих снага јер олакшава међусобни саобраћај и стимулише трговачки промет. Стога је овај вид гостопримства заштићен у одлукама државних органа. Поменутом Наредбом од 14. јануара 1883. године Министарство унутрашњих дјела у Цетињу налаже капетанима да препоруче народу своје капетаније да објектно поступа са поданишима сусједних држава и нарочито да се према путницима односи гостопримно. (Зборник II, 127, 128.) Тако исто двијање утока (азила) националним и политички прогоненим иностранцима оправдано је државним разлозима. Зато је право азила нормирано у чл. 91 Даниловог законика („Ускок сваки док ступи у нашу слободну земљу... безбједан је и не смије му нико ништа криво чинити, кад се он поштено и по нашем земаљском законнику влада... ког правцу ужива исто како и сваки наш брат Црногорац и Брватин...“). Кад је Књаз Данило забранио голбе и гошћење о славама и послужбима такве забране нијесу се односиле на путнике. (Љ. Ненадовић, и. д., 26.)

¹¹⁸ Стога се, у позивије пријеме, у Црној Гори и у сјеверној Албанији, јављају покушаји убиства госта, што се раније тешко могло десити. Аустријски конзул из Призрена Прохаска прича како су их у Луми, почетком овога вијека, угостили у некој албанској кући, да би на њих, послније одавика из куће, пуцали са прха неке стијене. (Балканикус, Арбалетски проблем, Србија и Аустроугарска, Београд 1913, 16.) Одлуком Црногорског сената од 15. XII 1853. године осуђен је на смрт Иван Букапоу због покушаја убиства војводе Бура Калуберовића у својој кући гдје је војводи „зауставио на коњак“. (Црногорске исправе..., 240, 241). Коњак је синоним гостопримства. Ријеч „коњак“ је турско-татарског поријекла и значи „гост“. (И. В. Иванова, Институт гостопримства у горских народоу Балканскога полуострва и Кавказа, Саопштења совјетске делегације на III међународном скупу за изучавање југоисточне Европе у Букурешту 4 — 10. септембар 1974, Москва 1974, стр. 9.)

¹¹⁹ В. Богочић, Правни чланци и расправе, Београд 1927, 75, 76.

Оне се узајамно прожимају и преплићу. Снака правна установа садржи, некад више некад мање, озбиљне примјесе морала и обратно. Што је у датој ситуацији правна, у некој другој је морална обавеза. Између права и морала „не царује“ свагда потпуна хармонија. Оно што се у конкретним околностима држи за морални императив може бити у колизији са правом. У својој студији „Славизирани Цигани у Црној Гори“, В. Богинић је стога оправдано примјетио да друштвено-правне установе у Црној Гори и при најлетимичнијем посматрању „... стоје међу собом у такој унутрашњој каузалној вези да би се једва могло говорити о једној јединој установи а да се остале не спомену...“¹¹⁹

Историјски гледано, ни гостопримство у Црној Гори, сјеверној Албанији и Боки не може се искључиво у области права или морала. Оно има, некад више, некад мање (зависно од степена друштвеног развоја) елементе и једног и другог. Ако је санкција гранична линија између установа права и морала из већ наведене грађе, евидентно је да иза гостопримства стоји ефикасна друштвена санкција, санкција обичајног права. Кућа која одбије да прими госта прокажена је и према њој се средина нетолерантно односи. Каже се: „тешко ти кући у којој гости не долазе“, таква кућа нема цијене међу народом, из ње се дјевојка не може удати у бољу кућу, нити момак бољом дјевојком ожени. ¹²⁰ У писму Которском поглавару од 29. XI 1844. године, Његош објашњава да капетан Лазо Пророковић ни из какве зле намјере није дао прибјежиште у кућу неком аустријском бјегунцу већ због „... једнога овоземскога вијековима освештаног обичаја гостопримства“. Ма га ко искао, такво прибјежиште дала би свака црногорска кућа „... која не би жељела да се изложи подругивању народа“.¹²¹ Ко не би примио госта, сем ако има болесника у кући, остао би на злу гласу, средина би се од њега клонила и прозвала га „орјатом“.¹²² Писани прописи, као што је већ речено, начелно придају одређене правне учинке гостопримству. Давање склоништа ускоку законска је обавеза сваког Црногорца и Брђанина (чл. 91. Даниловог Законика). У Наредби Министарства унутрашњих дјела од 14. I 1883. године наложено је да Црногорци човјечно поступају према поланицима страних држава и да путницима указују гостопримство „... којим се вазда наш народ одликовао“. За ненослух Наредбе предвиђена је и санкција. Ко ће да јој се покорава „... нека плаћа строга оно у чем буде преступио“.¹²³

¹¹⁹ АИИ, Исписи из БАЦ, XX, 2, Die Slavisirten Zigeuner in Montenegro (превео Б. Недељковић), стр. 1.

¹²⁰ Упореди: В. Богинић, Правни обичаји у Словена ... стр. 158.

¹²¹ Д. Вуксац, Кроз Његошеву писма, Зашци, Цетиње св. 1/1938, 6.

¹²² АИИ, Исписи из БАЦ, VI 23, Обвезе, стр. 43, 44.

¹²³ Зборник II, 127, 128.

Албанско обичајно право истиче гостопримство у први план, сматра га првенственом обавезом сваког Албанца и подробно га регулише: 65 параграфа у Закону Леке Дукађишија говоре о гостопримству.¹²⁴ Уређују се не само имовински већ и лични односи госта и његовог домаћина. Госту се нуди не само хлеб и со већ и срце. За насиље и штету које гост некоме учини одговоран је домаћин (§ 608, 614, 635, 638. ЗЛД-а). Госта треба чувати: „за госта треба прежалити своје радно вријеме да се не би дошло у ситуацију да се за њега морају осветити или обрुकати“ (§ 625. ЗЛД-а). Гост заузима почасно мјесто у кући и он се прати до мјеста до кога он захтијева да се прати (§ 621, 622. ЗЛД-а). Заштита живота и тијела госта осигурана је веома ефикасном и опшљивом санкцијом. Ко не освети госта обрукан је и нема мјеста у својој средини. Домаћин који убије госта или изда неког на бесу бива колективно убијен од села (§ 645, 646, 648. ЗЛД-а).¹²⁵ Гостопримство, као устапова, заштићено је обичајним правом и у Грбаљском статуту: у коју би грбаљску кућу или село добјежао човјек домаћин или „... јабанац од невоље какве, или од крви или од напасти, да га има она кућа или село чувати као себе до развићења, макар ако је у ош час и кривац“ (тач. 108).¹²⁶

Конкретни омјер узајамних права и обавеза домаћина и госта, начин и модалитети вршења гостопримства у појединачним случајевима зависе од локалних обичаја и проијектују се по мјесним моралним нормама.

Сукоби између права и морала у сфери гостопримства евидентни су како у црној Гори тако и у сјеверној Албанији и Боки у новије доба. Обични народ држи својом моралном обавезом да пружи уточиште страци, кривцу и невољнику. Међутим, према законским прописима из времена стварања црногорске државе, таква радња не само да је противправна, већ је и од особите друштвене опасности. Она је преступ првога реда и по прописима туђинске млетачке и аустријске власти у Боки. Под утицајем Турака и у албанско обичајно право продрис схватање да је злочин угостити кривца.

¹²⁴ К. Халими, Блеске о обичају гостопримства... 66 — 69.

¹²⁵ В. С. Пуповић, и. л., 233, 234.

¹²⁶ АИИ, Испис из БАЦ, ф. IV, 28, Устапова грбаљска у Боки Которској, стр. 7 и 8.

Résumé

L'HOSPITALITÉ ET SON CARDE HISTORIQUE (Détails des anciennes habitudes au Monténégro, au Nord de l'Albanie et à Boka)

Par Dr. Petar STOJANOVIĆ

Quoiqu'on ait suffisamment écrit au sujet de l'hospitalité, il n'y a pas de complexe de culture scientifique de ce problème important non seulement pour l'histoire mais aussi pour la pratique directe.

L'hospitalité est liée aux formes plus basses de la vie sociale et particulière non seulement aux Slovènes, mais aux autres peuples congénères et primitifs, au même degré de culture. Le niveau approximatif du développement des Monténégrins, des Albanais et en partie de Boka est l'exemple non seulement de la «fraîcheur», mais aussi de l'analogie des coutumes de l'hospitalité.

L'hospitalité est la racine des besoins de la vie des sociétés tribales. Dans les conditions «sans gouvernement» et d'anarchie des tribus, par l'hospitalité des groupes sociaux, isolés (coopérations, tribus, fraternités) se liaient, s'apparentaient, faisaient l'échange des produits et des services, transmettaient leur pauvre petit savoir au sujet du monde et de la vie, prenaient connaissance des habitudes et des coutumes étrangères et soutenaient les vendettas qui dans la société maintenaient l'équilibre et certain «ordre». Ces intérêts concrets étaient voilés sous une forme religieuse et par des superstitions qui aux étrangers de passage donnaient une force magique. L'hospitalité était la valeur fondamentale ethnique et le regard de l'homme de la tribu sur le monde.

Sous l'influence du commerce marchandise-monnaie au XVIIIème et au XIXème siècle, disparaissent ces formes collectives de la vie, les grandes familles-coopérations se dispersent, les biens deviennent individuels et par là déracinent les bases classiques de l'hospitalité. Le ralentissement de ce procès, à cause de la force productrice très médiocre de la société monténégrine et albanaise, maintient la conscience conservatrice et pour l'hospitalité, même quand la base est prépondérante. Après de ces objectivités, l'affaiblissement de l'hospitalité contribue des facteurs subjectifs. Dans le procès de la formation de l'état monténégrin, à la fin du XVIIIème et dans la première moitié du XIXème siècle, l'hospitalité devient opposée et devient aussi un obstacle grave pour l'ordre et pour la sûreté personnelle et des biens, sans lesquels il n'y a pas d'état. Pour cette raison, les mesures de la loi pour le déracinement du crime, dirigées non seulement contre leurs exécuteurs, mais aussi contre les personnes qui hébergent les criminels, les reçoivent à la maison et les cachent. De même, les mesures de représailles des gouvernements vénitiens et autrichien sur le littoral de l'Adriatique et du gouvernement turc dans le nord de l'Albanie, contre l'habitude de donner refuge aux étrangers et aux criminels, contribuent à la disparition traditionnelle de l'hospitalité.

L'hospitalité comme institution, dans les conditions où les classes de la société sont primitives et si peu différentes comme celles du Monténégro et de l'Albanie, dans le siècle passé et au début de ce siècle, a des éléments droit et des éléments de morale qui s'entrelacent et s'entendent mutuellement. Derrière cette hospitalité se trouvent les sanctions efficaces sociales: qui ne respecte pas la norme de l'hospitalité est dénoncé et les rapports du milieu sont intolérables à son sujet. Les sanctions Pour la violation de l'hospitalité sont encore plus sévères et plus complètes du droit des coutumes albanaises. Les mesures concrètes des droits réciproques et les obligations du maître de la maison et du convive, la manière de donner l'hospitalité dans des cas particuliers, dépendent des coutumes locales et sont évaluées d'après les normes morales du lieu.

ЉУБИШИН РАД НА ОСНИВАЊУ БОКОКОТОРСКЕ ЕПАРХИЈЕ

У меморандуму који је саставио као предсједник одбора бокококторских црквених општина за успостављање самосталног владичанства, Љубиша је изнио своје мисли о осавременењој улози цркве:

„Овај вијек позитивни тражи друго а не богословна претресивања. Људи се данас мало и премало баве схоластичнијема питањима, но много више правом историцијем, а најрадије установама које их у задрузи привезане држе. И збиља, многобројна открића и нови појмови рабају нове вужде, пак и нова истраживања. Обновљена књижевност сиса сок на изворима преласним. Идеа народности бори се безодморице са строгим политичнијем уједињењем. Слобода грађанска и лична постаде правцем модернијех уставнијех држава, и доведе народ до законодавства и до контроле езекутивне моћи. Деспотизам свуда клону и попусти ба тако зване легитимности, чинећи да народ учествује у суверенству. Крассне умјетности већ се не питају побожношћу, а знање мрзи на оне институције које су изостале и које не кораче с њим сустопице. Раскрхани једном окуви промисла, а допуштан уображењу највиши полет, долази од туда као логично сљедство да она црква која се на вријеме не пригне вужним реформама гине, пак у својој погибљи вуче често и саму вјеру.“¹

Из овог занимљивог одломка се јасно види да Љубишу црква занима првенствено као могући саборац у борби против деспотизма, за развијање идеје и остваривање права народности. У наставку он каже како француска окупација „укиде мачем аутономију пр. цркве; подврже опћине и корпорације, као младољетну дјецу, туторству политичне власти; сахрани конгрес и скупштине; именована без Синода и народног гласа Венедикта Краљевића² епархијалнијем епископом, придруживши му силници

¹ Дионисије Миковић, *Српско-православно бокококторско владичанство*, Дуброшник 1907, 42. *Застава*, 6. VIII 1869.

² Краљевић је познат и по надимку Пачавра. Исто, 44.

Боку; најпослије створи га деспотом и својим полшајнијем органом. Од год. 1809. пак све једнако до данас ово се жалосно и кобно стање није за длаку измјенило, паче су се ужета боље и боље притегла, а црква наша ходила са зла на горе. Синђелије пароксијалне морају се подврћи одобрењу политичке власти, а пароси бивати њезином руком умјенгани у својим црквама. Тугор црквине именује такође политичка власт, без чије дозволе нијесу кадри купити оку воска или лимјана. С налогом 27. фебруара 1843. Бр. 3395. намјесничтво далматинско укиде скоро половину празника прописанијех од пр. цркве, а епископ далматински, мјесто да рече „*Non possuntis*“, издаде под датом 23. марта и г. окружио писмо на пароксијално свештенство, позивајући га под строгу одговорност на слиједо опслуживање новог канона“.³

Љубиша даље наглашава да су епископи Рајачић, Крагујевић и Мутибарић „из очајања један за другим тражили свој премјештај у Угарску, или, као Мутибарић, изгубио своју јурисицију“ зато што „нијесу могли трпјети неспособни притисак политичке власти, ни да им губернери дал. и римски референти богоштовља гњече петом пију“.

Напокон, у Цислајтанији су „државни закони укинули тугорство политичке власти над религијом друпствима (§ 15. *Staatsgrundgesetz 21. Дезембер 1867*). „али се није промијенило ништа. Владика Кнежевић се није савјетовао са општинама, а далматинска епархија није заступана на карловачком сабору, јер он ради „увјековјечити цркве своје ропство покоривши себе политичкој власти, зато само да од ње добије физичку силу за вршидобу своје јурисдикције“. Љубиша такође напада кореспонденцију владике Кнежевића, која је махом на италијанском језику, а када се обраћа власти увијек употребљана „сервилну форму“.

Владика, са своје стране, наводи само један разлог да оправда „леност у дјелу црквеног преустројења“ да „неће владом да се свађа, јер се боји изгубити годишњу дотацију“ па се Љубиша пита: „јесмо ли ми зар продали црквену аутономију за оне 58.231 фр (15.000 ванредног) годишње дотације, од које своте најмање мичу убоги пароси, а највише г. епископ и своја сва дома с покућством у Задру и Котору — гдје ево неке године радни паук плете своје мреже — на конзистор, провикар и сличне беспослице“. Он каже да црква за тај новац обавља држави разне послове грађанске евиденције на које би се трошиле неће паре од оних које примају пароси, и зато ту дотацију не сматра милостињом „за коју би се она стидјети или робовати морала“.

³ Исто, 45.

„Бока није никад припадала правно епархији далматинској“, пише Љубиша, јер за цркву важе одлуке Синода, па су према томе сво ово вријеме епископи далматински администрирали у Боки само *de facto*, али не и *de jure*. Одвајање православне цркве у Боки од јурисдикције цетинског митрополита извела је једна политичка власт (Наполеон), а продужила друга (Аустрија). Ни за једну од тих важних одлука нема потврде синодалне. Зато је и епископ Краљевић придодао своме наслову „епископ Албански, Дубровачки и Бокезки“, чиме је и нехотице потврдио да „те индивидуалности исторично-политичке не спадају епархији далматинској“.⁴

Овим разлозима додавани су, почев од 1864. други. Кнежевић није завршио одговарајуће вјерске школе, а постао је архијереј још за живог „и канонично не осуђеног владике Мутибарића“. За вријеме Баховог апсолутизма није се о тим питањима могло ништа учинити, а пад апсолутизма је ставио на дневни ред и правни положај незаконитог владике Кнежевића. Међутим, он се, као иријалац у Далматинском сабору (тј. члан по положају) 1861. удружио са народњацима „ве, с похваљеном ревнишћу и пожртвовањем за језик и народност своју, учини да му народ опрости и скоро заборави стара застрањења“. Но та је врлина, на општу жалост и штету, „трајала као и прољетна роса“; приклонио се влади, умијешао чак и у политичке изборе, тражећи онг кандидате који се нијесу замјерили власти и зато иступио против Љубише на изборима 1864. и 1866; запостављао је Висариона, који је тада био најшколованије свештено лице у Боки, па су свједочили чак и за то да је тражио мито од по 500 ф. за произвођење проигумана Синексија Давидовића у чин архимандрита, док му је, говорило се, Димитрије Перацић раније већ платио толику своту!⁵ Тако су се лични разлози преплесли са принципијелним. Миковић, који је заслужан за објављивање неколико важних докумената о бокоторском владичанству, од којих су неки већ нестали, није могао да до краја рашчисти овај проблем. С једне стране га је везивало поштовање према владини Кнежевићу, којег је познавао из ранијег периода, а скоро потпуно му је био непознат његов рад у Далматинском сабору и Царевинском вијећу, као и преписка важних личности народњачког покрета; с друге стране био је привржен и Висариону Љубиши, чију је биографију с љубављу написао и чију је смрт оплакао у стиховима,⁶ а Висарион и Кнежевић су били у завади. Могло би се закључити да је Стефан Љубиша, због рођака Ви-

⁴ Исто, 49.

⁵ Напомена на стр. 50.

⁶ Митрополит Црногорски Висарион Љубиша, написао Дионисије Миковић, управитељ манастира Бање, прештампано из „Гласа истине“ 1886, Нови Сад, издање и штампа Арса Пајевића 1886.

сариона, покренуо читаво питање, и као једног од коловођа покрета именовао Гаврила (Гаша) Ручовића, будванског прото-презвитера, свога нашенога и попа Петра Миџора, учитеља народне школе у Будви.⁷ Они су придобили за своју намјеру Христифора Ломбардића, протојереја и пароха у Херцег-Новом, Николу Берберовића, морињског пароха, Јована Аврамовића, протојереја и пароха у Рисну и Константина Јовановића, которског пароха.⁸ Ова „зајера“ не би ишла ни лако ни брзо да за њу нијесу постојали стварни разлози. Православна црква у Боки била је одвојена од политичке цјелине, која је уживала посебан статус, а због те посебности је и католичка црква овдје била знатно ближа народу него на острвима Далмације, гдје су дуго времена бирали аутономани.⁹ Та посебност је изражена и у првој реченици одговора Хрватском сабору 1848. године. Далматински владика, који је столовао у Задру, био је далеко, а неколико година није ни посјетио Боку. Свештенство је лако осјетило да у њему нема свога човјека, бар од 1864. године, када се јавно изјаснио против народног језика у школама и администрацији, на основу чега су му многе општине изразиле неповјерење.¹⁰ Таквим ставом Кнежевић је олакшао Љубини рад на осамостаљењу православне цркве у Боки од Задра.

Да су постојали политички разлози да се Кнежевићу откаже повјерење, постаје све јасније. Међутим, чини нам се да би овај покрет за одвајањем постојао и да је на мјесту Кнежевића био неки други, народу више окренути владика, само би тала било много теже спровести такву намјеру.

Осим наведеног гласања против народног језика, Кнежевић је учинио још један крупан потез циркуларним писмом, које је слао исте 1864. када је и гласао против народног језика. Једно такво писмо, упућено Инокентију Павловићу, написао је Д. Миковић у Прасквици. Он такође саопштава да је тако писао и Христифору Ломбардићу.¹¹ Кнежевић наступа као „светац при богу“ јер каже: ако за посланике буде изабран Мато Мрша, професор приватне поморске школе, „што и ја желим, лако би се споразумјели и за школу Новску, за коју иначе Бог зна шта ће и кал ће бити“.¹² Дакле, он може да помогне а може и да одмогне.

У наведеном писму од 28. VI 1864. Кнежевић, поред осталог, пише: „При мом полазку из Котора достојерно разумјео сам, и на моју печал чуо, да су Новљани описани најцрњим бојама

⁷ Божокоторско владичанство, 31/2.

⁸ Исто, 32.

⁹ Раде Петровић, *Национално питање*, Сарајево 1868, 167.

¹⁰ Миковић, 26, 41—56, Раде Петровић, *Национално питање*, 164/5.

¹¹ Миковић, 28/9.

¹² Исто, 30.

и сматрани као непријатељи владе. То ми би потврђено и у Дубровнику а и оvdје у Задру, разумјева се од висококоштинственика (...). Од кога то проиходи можете се сјетити, то јест од онога који очито о глави ради сваког православног.¹² (...) Знате да се сад настоји о избору заступника народних на диету далматинску; влада и свакиј поштениј грађанин жељи да изабрани буду људи часни, зрели, пријатељи отачества и владе, умјерени и хладне крви, асачества која заступник бившиј Војновић није имао, јербо је по хадету адвокатском све сплетке тражио и заметао, и сотим више штете него користи чинио, као што је посљедња диета показала; — који је погазио вјеру у којој је рођен и крштен, и у којој су му родитељи и сви предци помрли”.¹³

Посланик који је оvdје нападнут јесте Косто (Константин) Војновић, потомак старе новске породице која је дала више руских капетана. За разлику од млађег брата Бура, који је остао у Новом и задржао родитељску вјеру, Косто је правним послом отишао у Далмацију и примио католичанство. Његови су синови познати писци Иво и Лујо Војновићи. Криво би било ако би се помислило да се владица љути на Коста зато што је промијенио вјеру. Косто је као истакнути интелектуалац и правник, присталица уједињења Далмације и Хрватске, дао том питању значајан теоретски допринос брошуром *Un voto per l'unione (Глас за уједињење)*.¹⁴ Владика Кнежевић наводи да се Војновић борио против владе тиме што се залагао за уједињење, и тиме кварио планове аутономаша, уз које је пристајао намјесник Мамула. Такође, Војновић се борио против монопола италијанског језика, иако је у томе с почетка био умјерен.¹⁵ Из ова два елемента се извлачи закључак да је борба против италијанског језика и за уједињење Далмације и Хрватске, борба против Аустрије, којој одговара подијељеност словенских покрајина.

Миковић мисли да је ова кампања вођена двије године унапријед, за изборе 1866. То се из цитираног документа не би закључило, јер Кнежевић пише: „Знајте да се сад настоји о избору заступника народних на диету далматинску...” Према томе, радило се о изборима те године, када Љубиша није изабран, а његово мјесто је и у Сабору и у Царевинском нијећу заузео архимандрит Јеротеј Ковачевић. Зато нам се чини да је управо Кнежевићева акција и створила ову паузу у Љубишином посланичком раду. Тада је још, све до јесени 1865. био на положају намјесника Лазар Мамула, који је овамо досио равно из Баховог апсолутизма. Он је пропустио да сирјечи да се „онај агита-

¹² Исто, 29. Оvdје се мисли на Ива Копорчића.

¹³ Исто, 29.

¹⁴ 1861. године. Неколико најважнијих брошүра из тог пропагандног рата наводи Петровић на стр. 317.

¹⁵ Ово му је замјерао и Павлиновић.

тор“ Љубиша изабере 1861. године, али послје његових ватрених говора на народном језику усред Беча, када је Коста Војновић писао још увијек на италијанском, спровео је своју намјеру преко православног владике. Миковић овако коментарише изборе 1866: „Али Бокељи не изабраше ни једног од влаичиних предложеника. Сложни с духом времена које не пита: што си учинио, него што знаш, они не гледаше: на професорску, свештеничку ни капетанску: „квалифику“ — што школе давају, него изабраше човјека који је од „квалифика“ имао много виши капитал: духа и талента“. — Тај изабраник бјеше јој самоуки књижевник: Стеван Митров Љубиша, којег се живот огледао: у животној народној струји, стварног реда и свијесне и корисне борбе за народна права“.¹⁷

Љубиша је, дакле, имао више разлога да се љути на владика, не само због робака Висариона. Па ипак, читави та акција је била започета раније и владика ју је својим непријатељским држањем само убрзао.

Већ смо и раније истакли да је политичка власт све до 1867. вршила достаљан надзор над црквеним пословима. Зашто? Свештена лица објес вјере, као најписменији слој, поготово на селу (гађе сви кнезови међу крет, а то чине и синдици из приморских мјеста на одајукама скућитине у Прчању 1848), имали су двије могућности утицаја: цркву и школу. Између та два пола магнетски крут захвата читаво насеље: рођења, вјенчања, сахране, крсне славе, процесије... У свим политичким догађајима старих и нових времена била је примјетна улога свештенства. Католици су у том погледу, појединачно, били у тежем положају, јер су увијек имали јаку централу у Риму, а захтјеви њихове пастве нијесу се увијек подударали са интересима центра. Зависило је од тренутних струјања у свијету, од идеја појединог папе па и од индивидуалности његовог овамошњег представника, шта ће се и како радити, и колико гледати свој посао а колико директива. Андрија Змајевих је држао црквени сабор у Ситчу на народном језику а мањачка политичка власт је штитила православне од оптрих мјера Вицка Змајевиха.¹⁸ У Будви, апостолски викар Јован Марковић оптужен је од стране Курије да је „и сувише попустљив према цет. владини који, тобоже, не само да је давао дозволу католицима за скланање мјешовитих бракова, него је мирно гледао како су православни Срби у Будви приграбили цркву св. Саве“.¹⁹ А касније, у истој Будви, нови викар Бубић није дозволио православнима да граде цркву на мјесту које су

¹⁷ Миковић, 30.

¹⁸ Документе о овоме објавио је Никодим Милаш у књизи *Православна Далмација*, Нови Сад, 1901.

¹⁹ Јован Радошћ, *Римска курија*, 261.

одабрали.²⁰ На острву испред Пераста фратар је показивао Његошу глагољске књиге које су црквене власти давно забраниле.²¹ Дакле, човјек је ипак, увијек, могао и сам да нешто учини, кришом или са дозволом.

Православнима је било лакше у толико, што за њих никада није постојала тако снажна централа којој би за вољу морали да подреде своје локално понашање. Митрополит Петар I посвећен је у Карловцима а Петар II у Петрограду, али тиме није одређен правац њихове политике. Немоћ највећ православног свештенства била је у томе што је слабо и нередовно школовања, па ни сами учитељи нијесу били много писмени. Ипак, све су сеоске школе у њиховим рукама, а и понека у приобашним насељима. Тако је Висарион Љубиша водио једноразредну (!) мушку школу у Режевићима од октобра 1854. до октобра 1856, затим је учио манастирске баке у Савини до октобра 1858, а тада је преузео основну школу на народном језику у Перасту. 1865. је молио владикву Кнежевића да га премјести у Праквинцу, али је овај то одбио. Херцеговска општина је жељела да га постави за управитеља манастира Савине, али је владика и то осујетио. Зато је он 4. XI 1866. поднио оставку на дужности у Перасту, јер „преко једне велсувајесне личности, понуђено му би место у јерархији Митрополијској“: 17. XI на сјелници одбијен је његов захтјев зато што није навео разлоге напуштања службе. Такође се тврдило да није раније тражио премјештај (?). Тражио је пасош од намјесништва, али га није добио. Зато је самовољно, као онда кад је кренуо за Цариград, предао администрацију 26. I 1867. игуману парохије пераштанске, Хрисантију Николајевићу, отишао у Паштровиће, а одатле на Цетиње, код Илариона Рогановића, који га је поставио управитељем манастира Мораче. 4. II исте године већ је у Острогу, а 24. III 1868. је произведен у архимандрита.²² Као што су догађаји показали, овакво брзо напредовање је Висарион оправдао и знањем и залагањем. Из овога се драстичније видјело колико га је владика Кнежевић из личних разлога запостављао. А Стефан Љубиша је, независно од рођачких обзира и привржености према Висариону, имао довољно разлога да управо њега плашира за епископа нове Боко которске православне епархије, о чему је писао Атанасију Стојковићу.²³ Но да се вратимо школама. Из архивских података

²⁰ Г. Петрановић, *Кратка повјест православног српског Општегостог будванског*, Задар 1867. Петрановић ту наводи да је Којошић од Радуловића из средњих Маина, села Црчапа, Буђићи од Лућића, Розе од Митровића, Зановићи из Калудерца а Медвци су и Криловићи из Ластва.

²¹ Његош у слици и ријечи, монографија, стр. 196.

²² Миковић, Висарион Љубиша, 56—62.

²³ Оснивање епархије није била крајња памјера Љубишита. Он је жељео да на мјесто епископа Боке дође Висарион. То потврђује његово писмо Атанасију Стојковићу 8/20. јула 1870. године, Љубиша наводи да

1848. и 1849. за херцеговско подручје види се да Поди траже да се школа повјери парохију Петру Абрамовићу а Мокрине парохију Андрији Лазаревићу.²⁴ Власт међутим врши размјештај, па Абрамовићу даје парохију у Требесину а Лазаревићу па Каменом.²⁵ Из Баошића имамо противурјечне вијести. С једне стране предузимају се мјере против родитеља који не шаљу дјецу у школу²⁶ а с друге стране родитељи траже отварање школе!²⁷ Радило се у ствари о томе да су они одбијали да шаљу дјецу у италијанску школу а тражили народну. Из истог разлога се биљежи да у женској школи у Баошићу има само двије ученице!²⁸ *Comunisti*, то јест општинари Јошица се истовремено обавјештавају *che non si è trattato di stabilire una scuola serviana in quella località.*²⁹ Борба се, дакле, води око тога какве ће бити школе и коме ће припасти. Крушевице моле „да би се настојало за увести у истом (селау) народну школу на трошке од Владе будући да је село сиромашно“³⁰ а Топла, нешто богатија, извјештава да се „жители Топлашки објезују за установити и содржа-

Висарион одговара тој дужности и по својим школским и по моралним квалитетима, а осим тога Боксљ је. Неко ко би дошао са стране радио би па томе да буде премјештен, па би се десило као и под Кнежевићем, да годинама не долази епископ у Боку. Кнежевић је заиста имао стан и у Задру и у Котору, али у овом которском, као што вели Љубиша, марљиви паук плете мреже. Пошто се Висарион тада налазио на Цетинју, Стефан није могао преговарати о његовом именовању за епископа у Боки без његове сагласности и одобрења књаза Николе. А долазак или тачније силазак епископа одозго имао би политички смисао који је Аустрија настојала да избјегне. Из писма се види да је Висарион, свакако по наговору Стефановом, задржао аустријско држављанство, како му пригорско држављанство не би било препрека за намјештење у Боки! Онда када је за епископа именован Петрановић, такође против жеље Кнежевића, Висарион више није имао потребе да држи страни држављанство. У приватном архиву Мила Д. Љубише у Будви нашли смо два пегова писома: аустријски из 1869. године и пригорски из 1873. Карловачка патријаршија није изгледала схватала довољно о чему се овдје ради а везивала ју је и обавеза према Кнежевићу, па је наведено компромисно рјешење, да не буде изабран ни Кнежевић ни Љубишин кандидат. Но Петрановић је такође био велики Љубишин пријатељ. Пошто се одуговлачило са именовањем епископа, у међувремену је монархија принојила православну цркву у Далмацији Буковини, на основу чињенице да су Карловци били у Угарској. (Љубишино писмо администратору Карловачке патријаршије објавио је Срета Пецњакић уз коментар да је ова акција свештенства узталасала народ а да је била неповољно гледана од стране управно-политичких власти.) (Прилози за КИФ, 1—2, 1974, 73—75.)

²⁴ Архив Херцег-Новог, Дјеловодни протокол општине (АХН Дп), 1, 2, 1949. год.

²⁵ АХН Дп 21, 1949. г.

²⁶ АХН Дп 144, 1948.

²⁷ АХН Дп 197, 1948.

²⁸ АХН Дп 10, 1948.

²⁹ АХН Дп 119, 1948.

³⁰ АХН Дп 539, 1868.

вати једну србску почетну учиону од три разреда",³¹ па се већ након два и по мјесеца поставља и учитељ Душан Лумбардић.³² Прву народну школу у Будви преузима пон Петар Миџор,³³ а Његоша је на Топлој учио калуђер Јосиф Троповић. Вука Поповића Ришњанина отац је научио писмености. Школовао се у Шибенику³⁴ и Сремским Карловцима, да би 1832. отворио приватну школу у Рисну. Августа 1834. је (након завршених испита у маџ. Савини), постављен је за катихету основне школе у Котору.³⁵ Без свештених лица као просвјетних кадрова није се могло ништа учинити.

Увођење православне вјеронауке, наравно само за православу дјецу, која су дотле учили католички катихизис, отворило је врата увођењу народног језика, а то је повукло за собом набавку уџбеника, и то не на „славеносрбском језику, који та дјеца не разумију“ већ на народном језику, задржавајући ћирилицу.³⁶ Тако је почело освајање италијанских школа, кроз тај један предмет! „Ускоро послје првог успјеха, тј. увођења наставе православне вјеронауке у италијанским основним школама у Боки, што је, с обзиром на то да је у њима био већи број православне дјеце, представљало, истина, почетни али јак корак у понародњавању ових школа, аустријске власти су крајем 1836. намјеравале да бокелске јавне основне школе директно потчиње контроли которског католичког бискупа, што је, по мишљењу православца у Котору, на чијем челу је стајао протопрезвитер Јаков Поповић, значило не само угрожавање православне вјерске наставе већ и националног карактера православних ученика“.³⁷ Међутим, пошто се радило о прописима који су важими за цијелу царевину, бискуп Стјепан Павловић — Лучић је „преузео надзор над свим бокелским јавним основним школама и њима је администрирао преко свог *canonico scolastico*“.³⁸ Да би се сузбио народни школски покрет, у Рисну је покренута италијанска школа, иако је тамо живјела само једна породица „иното испониједанија“ па се „имају наша дјеца чуждем језиком учити“, како то каже у жалби протопрезвитер Поповић.³⁹ Далматински епископ Мутибардић, онај исти који је осуђен да би био намјештен Кнежеввић, чуђио се да се у Кутима није отворила тражена „србска... но италијанска елементарна школа“, али је тако

³¹ АХН Дп 571, 1968.

³² АХН Дп 72, 1869.

³³ Миковић, 59.

³⁴ *Которска писма*, 10.

³⁵ Исто, 11. Учио је читање и писање.

³⁶ Славко Мијушкович, *Борба за српски језик у Котору за пријеме аустријске владавине*, Историјски записи, 1, 1965, 8.

³⁷ Исто, 9.

³⁸ Исто, 10.

³⁹ Исто, 11.

било и у Луштици, Кртолима и Каменарима. Та офанзива италијанштинске заостављена је тек на енергично противљење Топљана, које су подупрли сеоски главари Бијеле, Мојдежа, Кута, Кумбора, Пола, Трбесина, Мокрина и Сасовића и пароси Топле и Крушевца, као и епископ Мутибарић, а 17. X 1846. укинута је и италијанска школа у Каменарима, гдје је мјесец дана касније отворена народна школа. Убрзо су ликвидиране италијанске школе и у Кутима, Баошићу, Рисну, Луштици и Кртолима (школске 1846/47).⁴⁰

У јесен 1848. цар се из Инсбрука вратио у Беч и одмах упутно прогласи народима.⁴¹ Свакако је у вези с тим и декрет аустријског Министарства просвјете од 2. септембра исте године о увођењу наставе на матерњем језику која треба да почне одмах, „уколико се не би нашло на неку сметњу у односу на својства учитеља или ученика“.⁴² Овај декрет изазвао је радост на једној и забринутост на другој страни. Дошло је до замршене преписке између которске општине, бискупа Павловића, провикара православног Поповића, окружног начелника Дојмија, епископа Мутибарића, далматинске владе и министарства у Бечу, и послје свих заплета осујећен је покушај да се настава народног језика повјери Вуку Поповићу, већ је тај предмет дао „римском катихети“ и то школске 1850/51, иако исти „алпски језик не зна добро ни говорити, а писати и читати још мање“.⁴³

Аустријске власти у Котору су, наравно, унијек фаворизовале католичку цркву па цијесу сировеле ни царску одредбу од 18. априла 1850. да само у ошим мјестима гдје је католичко становништво у већини морају све радње бити празником затворене. А према званичном попису становништва 1849. било је у Котору — православаца 1 011, католика 914 и јевреја 13, док је децембра 1850. било — православаца 993, католика 895 и јевреја 13.⁴⁴ Ове разлике у броју становника показују смањивање укупног броја становника у Боки.

Владика Кнежевић ступио је на дужност 15. VIII 1853.⁴⁵ Искрва је био „омиљен и штован“, па је присуствовао и једној важној сједници одбора од пет људи који је допио одлуку да се, умјесто италијанске школе, у којој се тешко спроводе реформе и обезбјеђују народна права, „подигне и установи училиште славносрбског језика у овом граду од добровољних дародатеља овлашћених житеља“. Одмах је скупљен и позаматан износ од 4.875

⁴⁰ Исто, 12/3.

⁴¹ АХН Дп, 662, 1948. (19. августа).

⁴² Мијушковић, 14. АХН Дп 854 (11. новембра).

⁴³ Мијушковић, 19.

⁴⁴ Исто, 19.

⁴⁵ Миковић, 18.

фиорина и тако створен фонд „из којег добитак ће се валити учитељи, и најам куће плаћати и друге потребе за школу набављати“.⁴⁶ Намјесништво је 29. X 1864. дало дозволу за отварање ове школе, под условом да баци похабају и главну (италијанску) школу.⁴⁷ У настојању да се обезбједи оваква школа судјеловали су и римокатолици, али их није било међу оснивачима, јер су њихова дјеца похабала ову школу.

Послије Баховог апсолутизма которска општина је (21. XI 1862), користећи атмосферу створену Љубиничиним говорима у Бечу о народном језику у школству и администрацији, и одлуку министра Ласера „да се страцкама славенске народности допушта употреба славенског језика“, што је било први успјех Народне страшке у борби за народни језик у Далмацији,⁴⁸ као и постојање приватне школе, тражила од министра и тајног дворског савјетника Шмерлинга оснивање гимназије у Котору, што је царском одлуком од 14. VIII 1864. и одобрено, а Далматинско намјесништво је 27. IX исте године ближе одредило услове, у складу с наведеном царском одлуком. У овој гимназији, који је наставила традицију ранијих средњих школа, италијански је био само обавезан предмет у сва четири разреда. Али противници су и овај пут покушали да осујете напредне покушаје народних представника, посебно због тога што је то била прва народна средња школа на читавом приморју. И управо тада, након посјете Боки, и објашња да ће помоћи да се побољша тешко финансијско стање православног свештенства које, као што смо видјели, држи највећи дио школа, владика Кнежевић гласа против народног језика у школству и администрацији!

Једна група которских становника, махом дошљака, упућена за школовање своје дјеце предала је 26. XI 1864. генералном школском инспектору за Далмацију и организатору реалне гимназије представку којом се напала „славјени национални фацитизам који, изгледа, хоће силом свуда да продре и тероризира, реметећи друштвени поредак“ и полази од претпоставке да гимназија треба да буде наставак главне школе на италијанском језику. Зато се у њиховој представи каже: „У главној которској школи досада је наставни језик био италијански па би италијански морао бити и језик у реалној гимназији“.⁴⁹ Инспектор је о овоме реферисао окружном начелнику а Дојми је позвао предсједника Општине да у вези с тим да своје мишљење. Он је рекао да не може сам да се изјашњава с тако важном питању,

⁴⁶ Исто, 20.

⁴⁷ Исто, 20.

⁴⁸ Види наш рад: *Љубишица у парламенту 1864—62. Овидје*, 1975, VII, бр. 68, стр. 11/12.

⁴⁹ Мијушковић, 22. Превод. Међу потписницима је био и полициски комесар *Carlo Sikorsky* (Карло Сикорски).

па је тражио дозволу да консултује главније општине которског среза. Пошто је добио сагласност, сазвао је сједницу за 30. XI. Да су сви позвани схватили значај проблема показује састав делегација. На сједници су, осим 23 вијећника Општине, присуствовали Буро Војновић, председник Херцеговске општине, Стефан Митров Љубиша, представник Будве и председници или присједници општина Прчањ, Пераст, Рисан и Доброта.

Пошто је прочитана опширна представка 21 грађанина, узео је ријеч Љубиша и истакао „да представка садржи жустре и увредљиве изразе, који су, према његовом увјерењу, упућени општинским органима, који су се залагали за оснивање реалне гимназије у Котору, па је због тога предложио да се против свих потписника подигне кривична тужба“.⁵⁰ Вијећник Лука Триковић је казао да оне „оштре фразе“ вријеђају и Министарство просвјете, које је „ларедило“ да наставни језик у которској гимназији буде српски.

Гимназија је отворена 7. I 1865, а сукцесивно су отворани остали разреди. Пошто је први директор Фрањо Колудровић убрзо оболио, замијенио га је *don Leone Martinelli*, који је кривицу за слаб успјех прве године „напртнo народном језику којим се предавало“. Чак је школске 1865/66. поново привремено уведена италијански језик као наставни.⁵² И у свим тим сталним тешкоћама више је било користи од цара и бечког министарства просвјете него од владике Кнежевића, који од 1864. није долазио у Боку.

А можда су се једино поморске школе у Боки развијале независно од црквених органа и кадрова, иако је и у њима вјеронаука била обавезан предмет. Чак ни језик у њима није био од пресудне важности, јер поморци ионако треба да знају стране језике, који су им у послу потребнији од матерњег.⁵³

У структури становништва на приморју (грађанство, поморци, чиновништво, сељанство и свештенство), могли бисмо слободно рећи да су двије посљедње групације у тијесној вези, али да свештенство утиче и на остале. „У условима културне и опће политичке заосталости, свештеник је оно лице које тумачи политику, разјашњава дневна питања, подучава младеж писању и читању.“⁵⁴ Центри политичке власти настали су, реорганизацијом

⁵⁰ Исто, 23. Историјски архив Котор (ИАК). Општина Котор (ОК), фасц. XXVI, 350.

⁵¹ Напријед наведени архивски докуменат.

⁵² Мијушковић, 26. Вијећници которске општине су и даље говорили италијански а када је вијећник Лука Триковић проговорно српским језиком, то је у записнику посебно наведено.

⁵³ *Зборник Поморске школе у Котору*, I, 77 — 105.

⁵⁴ Петровић, *Национално питање*, 59. О улози свештенства исто, стр. 158 — 166.

цркве, и њена средишта. И ту је лежало једно осјетљиво питање за Бокелце, који су, као и Дубровчани, били по нечему изузети, издвојени. Стварање посебних православних епархија могло је да потврди те посебности, а централизација у Шибенику, касније у Задру (од 1841) могла је утријети пут и политичкој централизацији.

Док су горњи слојеви католичке цркве, дијелом и страног поријекла, сарађивали са властима и били у аутономашким круговима, ниже франџевачко свештенство више је водило рачуна о народним прохтјевима. Католичка црква била је традиционално боље организована и имала је нешто више кадрова него православна (1.298 према 144 свештеника и монаха, односно у процентима 11% према 89%, док је број становника католичке вјероисповијести био 82% а православне 17%, уз 1% осталих).⁵⁵ Међутим, основна политичка супротност: аутономашки — пародњаци, карактеристична за Далмацију, није у Боки била развијена, јер су сви већином нагињали пародњацима. Зато су, на приговор да је Љубиша изабран зато што није имао противкандидата, одговорили да га није могао ни имати, јер у Боки нема аутономаша.

Улога свештенства у изборима била је значајна. Пропаганда се не врши само у цркви и на свечаностима, већ и преко писама и слањем свештеника — емисара. Раде Петровић је на основу анализе страначке активности свештенства закључио „да је нижи клер католички, а православни у цјелини у сталном контакту с народом, те се свећеници јављају као најважнији тумачи политичке линије Народне странке. Умногome од њих и зависи како ће та политика бити протумачена, а затим и вођена“.⁵⁶

А Љубиша је уснио да Бока постане посебан изборни округ и „могла је бирати кога је сама шћела (...) упркос тога што опћине бокешке немају 50.000 душа, нити плаћају 50.000 ф. ланка, што је било усјечено као најнижи број“.⁵⁷ Додуше, то је било извојевано касније, али је о томе свакако размишљао и 1869. године. Тиме се може објашњавати и гласање за непосредне изборе, јер је видио да је сигурнији у свом изборном округу, него у Далматинском сабору.

Са та два важна аргумента: просвјетна и политичка, кренуо је Љубиша доста рано у борбу за издвајање православне цркве у Боки испод тјоторства Задра и влади оданог Кнежевића. Вили се да су његова главна упоришта Буда и Грбаљ, док му у Прасквици посао кочи Инокентије Павловић.

⁵⁵ Петровић, 60/61. Полази на Машековог приручника, Полази 30 1871.

⁵⁶ Исто, 161.

⁵⁷ Говор у Далматинском сабору, 30. I 1877.

Свакако с Љубишиним знањем, а можда и на његов полстицај, будвански протопрезвитерат је 6. X 1863. у опширном меморандуму, тражио од владике Кнежевића да се поправи материјално стање свештенства у Боки. Седам свештених лица указује на радост с којом су примили његово именовање за епископа даалматинског. Помину и неке школске фондације и фонд за удовице и сирочад свештенства. Али указују на чињеницу да народ сматра да понове плаћа цар и „лије им дакле више потреба, да им сиромашни парохијани пружају“. Нова организација цркве дошла је на „жалост и несрећу“ и „нема тога ко би могао наш прости пук принудити, да по новом правилнику плаћа“. Паштровић, Маина, Побор и Брајић не поштује тај пропис да плати за спровод 33 новчића, а толико исто за вјенчање. Дакле, све се своди на оних 150 ф. које прима царох и 50 ф. које примају капелани и администратори. Ако се буду судили с народом „какав ће уплив и почитание ријеч њихова у народу имати“? У представци се хвали рад Гаврила Руповића, чијим упливом „наши црквени и школски (sic!) послови лијепо напредују“, али свештеници не могу да намире ни трошкове обилазака. Жале се да од 155 до 250 ф. добијају служитељи у суду и „чувари финансија“ и моле плату од 600 ф. „Римски су свештеници самци“ истиче се у захтјеву, „они своје повседневне мисе имају; њима је лако живити, а ми ни одкуда помоћи немамо“.⁵⁸ Слично су Кнежевићу писали и остала два бокељска протопрезвитерата. Умјесто помоћи, коју заиста владика Кнежевић није лако могао да издејствује, он је слао „Окружна писанија“ да се уредно плаћа „царски данак“ и да се не носе „несретне црногорске капнице“ са злокобнијем србским гробом.“

Енергичну акцију против њега покренуо је Љубиша, као што смо видјели, 1866. Док се ствар кувала на терену, Љубиша је 10. VI 1867, саставио молбу цару за оснивање посебне боко-которске епархије. Ону молбу су потписали неки свештеници и представници свих православних општина. Которско општество извјестило је о томе 5. II 1868. српског патријарха Самуила Машпревића у Сремским Карловцима, молећи га да посредује код утицајних лица да се ово питање ријеша. Он је одговорио 16. III да ће „молбу тамошњег Православног Народа најтоплије препоручити и подкријепити“ и надао се да ће о томе „лично код високе власти подизање Епископије у Боки напоменути и у тој ствари озбиљно дејствовати“. Истог дана одговорио је и Општеству рисанскоме и осталима.⁶⁰

⁵⁸ Миковић, 20 — 25.

⁵⁹ Исто, 26.

⁶⁰ Исто, 37 — 39.

Више се томе јавно није противио ни владика Кнежевић. Он је тала приступио аутономашком Клубу италијанског језика.⁶¹ Очекивао је и кавалерство за породицу, али Љубиша је писао Павлиновићу 11. V 1868. да му се та награда, изгледа, изјавила.⁶²

У међувремену појавила се једна друга опасност — Закон о домобранству, за који је Љубиша сазнао много прије него народ, у јесен 1868. Да ли је та опасност убрзала рад око дискредитовања и одбацивања владике Кнежевића? Многи историчари сматрају да су та два догађаја у некој вези а тако је мислио и Лашена, који је због тога критиковао Љубишу у парламенту. Одговарајући му, Љубиша је рекао: „Мој би супарник хотио наћи узрока оружаном устанку у акцији покренутој у Боки против владике Кнежевића. О том је он могао питати за разлог намјесника далматинскога, који је пуца два мјесца држао у своме столу царску одлуку од 7. јула 1869, а којом је удијељен властити православни епископ за Бокву Которску.“⁶³ Из овога би се закључило да је цар услишио молбу православних Боква неколико дана посланије скупштине у Сутвари, на основу меморандума народне скупштине у Котору 15. VI или, још вјероватније, на основу ранијих захтјева. Али царска одлука, ни овом приликом, као ни раније и касније, није још значила и њено спровођење!

Већ смо напоменули да је Љубиша био предсједник Одбора скупштине у Котору и да је у њено име саставио меморандум, из којег смо цитирали најважније мисли. Двије и по седмице касније „случајно“ како сами наглашавају у почетку својих закључака, састали су се свештеници у Сутвари. Не знамо ко је предсједанао овом скупу, али по чињеници да је Христифор Ломбардић држао крст на који су се заклели да ће остати вјерни одлукама (сама та церемонија више приличи ратничком него душебрижничком скупу!) и пошто се први под њима потписао, претпостављамо да је Ломбардић и предсједанао. Као секретари наведени су у једној Миковићевој напомени поп Петар Миџор и јеромонах Митрофан Бан. У стилу *Закључака* лако се препознаје Љубишина парламентарна стилизација (сваки пасус почиње истом ријечју и сл.), али је језик прилагођен црквеном уху (*чрез, саблазнительно, клетвопреступленије*). Вјерујемо да је са Љубишиног концепта ово преписао и прилагодио неко од свештеника. У *Закључцима* наводи се десет разлога који наводе боквацке црквене оце да траже „један за све а сви за једнога“: да

⁶¹ Сажето о Кнежевићу Петровић, нав. дјело, 164.

⁶² *Кореспонденција Павлиновића*, Љубиша из Беча 11. V 1868. („Кнежевић је јалан јер чини ми се да му се изјавовно посао од кавалерства на породицу“.)

⁶³ Говор у Царевинском вијећу објављен у Прилогу „Народном листу“ 1870. бр. 15 од 19. II.

убудуће, умјесто владике Стефана, „при тајнодјејствовању и обредима црквеним“ спомину патријарха Самуила и да „остале у свом невредимом интегритету власт провикаријата бококоторског“. Свештеници су извијестили народ о својим одлукама! Потписана су 32 лица, која су представљала Херцег-Нови, Будву, Прасквицу, Градишта, Мољеж, Подластву (Побори), Ластву, Браиће, Баошић, Сутвару, Подострог (Мание), Тудоровиће, Радовиће, Убле, Рисан, Бечиће, Куте, Крушевице, Шшиће, Загору, Пријерац, Вишњево, Режевиће, Бијелу, Савину, Камено, Мокрине. Поједина црквена средишта имала су више представника.⁶⁴

Владика Кнежевић је тога дана био у Котору, гдје је од попа Ива Рафаиловића, чуо: „Пао је велики поп на Сутвару!“ Када је он упитао о чему се ради, Иво је одговорно: „Сва је Сутвара прекривена од силнијех попова, који су се скупили да теби о глави раде.“ Владика је избјегаво сусрет са побуњеницима. Они су се ипак спремали да њега и Инокентија Павловића испровоцирају на путу.⁶⁵ Међутим, још је постојало двовлашће. Провикар которски Атанасије Чурлић је писмом бр. 971. од 30. VIII 1869. обавијестио Гаврила Ручовића да је одлуком Консисторије од 18. VIII, бр. 1445/456 кажњен забраном свештенодјејства за шест недјеља, а одређеног замјеника, јереја у пензији Марка Греговића да за то вријеме сам плаћа.⁶⁶ Патријарх Маширевић такође није прихватио непомињање владике Кнежевића, док се налази на том положају, јер се то, чак и ако су оптужбе тачне, противи црквеним правилима. Иначе он подржава и даље њихову жељу којој ни Кнежевић није противан, али треба у миру сачекати рјешење. Дакле, њему није било познато да је цар већ донио одлуку.⁶⁷ Знајући свакако за овај одговор, Кнежевић је кренуо у Боку, али га је Чурлић обавијестио да не долази, јер „ће горкијех претрпјети“. Владика се вратио из Дубровника у Задар.

20. септембра упућен је из Задра акт бр. 960 којим се Славно црквено тоторство православне цркве у Котору обавјештава, да је на основу молбе од 10. јуна 1867. и препоруке министарства од 17. јула исте године, Његово Царско и Апостолско Величанство овластили министра вјере да изврши припремне радње око оснивања посебног грчко-источног епископата за округе Котор и Дубровник.⁶⁸ Као што се и очекивало, за остваривање ове жеље није била довољна воља већ су потребна средства и просторије.

⁶⁴ Миковић, 56—60.

⁶⁵ Миковић, 65.

⁶⁶ Миковић, 41.

⁶⁷ Миковић, 62—67 (19. IX).

⁶⁸ Исто, 70—72. На тал.

Сиромашне црквене општине нијесу могле да приме ту обавезу, па су у том смислу и одговориле крајем септембра. Цар је услишио и ту молбу.

А онда је докучио устанак и многи попови који су присуствовали скупштини у Сутвари латили су се оружја, па и Митрофан Бан, који је сумњао у успјех борбе против царевине, али није хтио да се обрука пред земљанима. Устанку су претходиле двије скупштине: она народна у Котору и она свештеничка у Сутвари. Обје су биле масовне и показале су народну слогу и чврстину. Љубиша је дјеловао умирујуће на устанике, тражећи истовремено, исто што и они, укидање закона о ландверу. Није ли он, и нехотице, помогао потпаљивању те ватре?⁶⁹

⁶⁹ Владан Борђевић, *Црна Гора и Аустрија*, 293. пише: „Да ли је овај покрет Бокела за уређење црквеног питања на основу новог аустријског Устава био само предговор за бокешки устанак, то ћемо мало даље видети“. Истина је да је Љубиша позвао у парламентарни одбор да одговара зашто је избио устанак!

Résumé

LE TRAVAIL DE STEFAN MITROV LJUBISA POUR L'INSTITUTION DE L'EPARCHIE DE BOKA KOTORSKA

Par Radoslav ROTKOVIĆ

Pendant le gouvernement vénitien, l'église orthodoxe à Boka était sous la juridiction des métropolitains de Cétigné. Quand Napoléon a formé l'Illyrie, il a effectué la centralisation du pouvoir de l'église en Dalmatie et à Boka. Il est compréhensible que la séparation de l'église orthodoxe de Boka de celle de Cétigné convenait à l'Autriche. Les catholiques, quoiqu'en minorité, avaient à Kotor leur évêque, tandis que les orthodoxes, en grande majorité, n'avaient pas de pouvoir épiscopal. Pendant longtemps, on a beaucoup parlé de cette inégalité qui devait être aplanie, mais on n'a rien entrepris jusqu'à ce que le pontife orthodoxe Stefan Knežević qui siégeait à Zadar, pour des motifs de faire carrière, n'ait accepté le programme italien et ne se soit pas inscrit au club italien des députés, votant en 1864 contre la langue nationale. Ceci a rendu la possibilité au principal représentant de Boka, Stefan Ljubiša, de profiter de l'indisposition populaire pour entreprendre une campagne contre Knežević, s'occupant en même temps des besoins pour instituer une éparchie particulière à Boka Kotorska. De cette façon, ces deux projets étaient liés.

Dans divers monastères de Boka se trouvait alors le cousin de Ljubiša, Visarion Knežević harcelait. A cause de la mort de son frère à Constantinople, Visarion a été obligé d'y aller pour terminer des affaires inachevées, mais Knežević ne lui a pas accordé la permission de partir. Visarion a alors ôté la soutane et est parti à pied pour Constantinople sous son nom de baptême, Vasilija. A son retour, sur les conseils de Stefan, il partit pour le Monténégro où il a été très bien accueilli et où il a occupé les plus hautes fonctions ecclésiastiques et instructives. Stefan Ljubiša a conseillé son cousin de garder ses droits comme citoyen autrichien par nécessité, puisque l'archevêque devait être élu à Boka. Stefan l'a même désigné parmi les trois candidats. L'Autriche ne l'a pas choisi, par contre elle a élu Božidar Petranović. C'est alors que Visarion a pris le passeport monténégrin. La campagne contre Knežević pour l'institution d'une nouvelle éparchie à Boka a atteint son point culminant la même année quand, lors de la tentative de l'obligation militaire, l'insurrection a éclaté à Boka. Au mois d'août 1869, a eu lieu à Kotor l'assemblée des communes ecclésiastiques que présidait Stefan Ljubiša et c'est lui qui écrit le mémorandum dans lequel sont cités les éléments essentiels de l'ordre du jour. Il est intéressant de dire que Stefan Ljubiša, à cette réunion, a imposé des idées progressives positives du XIXème siècle, assurant que ce siècle exige autre chose que des discussions cléricales et que les beaux arts ne s'entendent pas à la cagoterie. Il a soutenu la valeur applicable de l'église, mais il a été énergiquement contre le cléricisme.

Cette action a été continuée à la réunion du clergé à Sutvara où il a été décidé de ne plus nommer l'archevêque Knežević durant la liturgie, par la confiance lui a été désavouée. Quoiqu'il s'agissait ici de questions concernant l'église, elles n'étaient jamais seules en cause, car les prêtres étaient instituteurs et avaient de l'influence aux élections et aux autres actions publiques.

La mobilisation du clergé, en cette occasion, paraissait comme l'introduction à l'insurrection.

ROMANIZMI U JEZIKU STEFANA MITROVA LJUBIŠE

Jezik je odvajkada bio jedno od najznačajnijih oružja kulturne politike, a veoma često i političke borbe. U kulturnoj i političkoj delatnosti Stefana Mitrova Ljubiše jezički problem je igrao značajnu ulogu, jer je Ljubiša bio pisac koji je svoju inspiraciju crpeo iz narodnog pripovedanja, a kao političar borio se protiv tuđinskog uticaja u narodu iz kojeg je ponikao; taj uticaj se najsnažnije iskazivao kroz hegemoniju italijanskog jezika u krajevima u kojima je Ljubiša živio, to jest u Dalmaciji i u Boki Kotorskoj. Ljubišin život (1824 — 1875) poklopio se sa značajnim periodom potvrđivanja srpskohrvatskog jezika i pravopisa, periodom kulturne a i političke afirmacije naroda na slovenskom jugu koji su relativno kasno, ali i veoma snažno, izašli na evropsku kulturnu i političku pozornicu. Činjenica je, međutim, da je jezik koji je Vuk Karadžić uzeo kao osnovu srpskohrvatskog jezika i pravopisa bio prevashodno jezik jednog pastirskog i težačkog sveta, dok je urbana terminologija — zavisno od predela naše zemlje — bila ili romansko-italijanska ili nemačka, turska ili mađarska.¹ U svojim rodnim Paštrovićima Ljubiša je imao priliku da se suoči sa urbanom terminologijom romansko-italijanskog porekla; šta više, u prvo doba njegovog života sva njegova delatnost se odvijala na italijanskom jeziku. Ljubiša je bio sekretar budvanske opštine, a zvanični jezik Dalmacije u okviru habsburške monarhije bio je italijanski.²

¹ »Periferni su krajevi svoja jezična sredstva potrebna za gradsku civilizaciju stvorili na italijanskoj, njemačkoj, mađarskoj ili turskoj bazi, jer im ih Vukov 'hercegovački' nije mogao pružiti, a nije ih mogao ni apsorbovati baš zato, što su paralelni i nisu iz istog vrela i tako su razni termini, germanizmi, talijanizmi i turcizmi, ostali izvan književnog jezika, svaki u svom kraju, ali ujedno se nije našla ni zamjena za njih.« Dr D. Brozović i dr Z. Vince, O nekim značajkama, funkcijama i pravima književnog jezika, *Zadarska revija*, 1, 1960, str. 57.

² O tome up. Stefan M. Ljubiša, *Autobiografija, Celokupna dela*, II, Narodna prosveta Beograd, str. 330-31: »Dok se nijesam oženio, mnogo sam se malo osvrćao na narodnu knjigu. Glava punana italijanskijeh i francuski-jeh pisama, nije nikako mogla priljubiti svoju vlašitu knjigu, kao dijete kad ga jednom doilja odbije, teško da se povraiti materinu mlijeku pošto je

Situacija u Dalmaciji (kojoj je administrativno pripadala i Boka Kotorska i Paštrovići) bila je u prvoj polovini XIX veka veoma teška za naš narod. Nestajale su široke autonomije koje su nekim krajevima (posebno Bokeljima i Paštrovićima) dali slabiji i kolebljivi Mlečani, dok je sve više jačala centralizovana austrijska uprava koja je svu vlast u Dalmaciji zasnivala na činovništvu italijanskog porekla koje se služilo italijanskim jezikom. Po Radovanu Vidoviću to je doba u kojem je proces prodiranja italijanskih tuđica u govore naše obale najsnažniji i kada se vodila odlučna bitka da se Dalmacija otrgne italijanskom uticaju.³

Ljubiša je bio svestan opasnosti koja je pretila narodu Dalmacije od poitalijančivanja.⁴ Isto tako, odmah je osetio opasnost od sve snažnijeg italijanskog iredentizma, koji je od 1848. godine, a naročito od 1860. godine, počeo otvoreno da pretenduje na našu jadransku obalu u celosti. Ljubiša je dalekovido osetio da glavna opasnost za južnoslovensko nacionalno biće u Dalmaciji ne pretila od austrijske uprave — jer je u habsburškoj monarhiji (tamnici naroda, kako su je nazivali) višenacionalnost de facto bila neka vrsta zaštite od prekomernog odnarođavanja — već od sve snažnijeg italijanskog nacionalizma koji je, pozivajući se na »istorijska prava« na Dalmaciju, krenuo u pohod prema našoj obali. Zato je Ljubiša u pesmi »Boj na Visu« pozdravio pobjedu austrijske mornarice nad italijanskom 1866. godine kod ostrva Visa, jer njom je za duže vreme, zaustavljena italijanska ekspanzija prema našim krajevima.

okusio tuđu i sladu piću. No pošto se oženih (...) česti ženini prijekori nagnaju me da zavirim i u našoj knjizi. Oplijeni me i začari bogatstvo i izvorna mudrost narodnijeh umotvorina, pak nešto iz Vukovijeh zbirka, nešto svagdanjim saopćenjem narodom crnogorskim i primorskim, izučim maternji jezik, omili mi i uljubim se u ono što sam prije mal ne prezirao.« Velimir Živojinović sumnja u te Ljubišine tvrdnje i smatra da napis »Opštestvo Paštrovsko«, koji je sačinjen pre ženidbe »pokazuje toliko detalja iz narodnog života i narodne istorije, toliko datuma, imena, pojedinosti koliko ih teško može dati mladić u dvadeset prvoj godini ako se doista bio tako odrodio narodnoj knjizi, što će reći (bar u velikoj meri) i svemu onome što je ta knjiga morala tretirati, to jest narodnom duhu i interesu za sve što se odnosi na narod.« *Nav. delo*, str. XXXV—XXXVI. Ako uzmiemo u obzir Ljubišine česte kalkove u italijanskom jeziku, Živojinovićeva sumnja je veoma opravdana.

³ Up. Radovan Vidović, o frekvenciji romanskoga leksika talijanskog (mletačkog) porijekla u splitskom čakavskom govoru, *Čakavska rič*, 2, Split 1973, str. 25—32.

⁴ Kada je na »Bokeljskoj skupštini« u Prčanju 1848. godine Ljubiši ponuđena kandidatura za poslanika u austrijskom parlamentu, on je sa ovim obrazloženjem odbio: »Kao što pojedinu čovjeku prije svega treba da se steče biće, pak da raspolaže načinom kako da u svijetu živi: tako i jednome narodu treba da se steče biće pa da raspoloži kakve mu ustanove slobode pristoje. Naš narod u ovoj pokrajini nema bića, jer je ugnjeten od talijanštine, pak bi bilo izlišno (...) da bez vlastitog narodnog bića gradi sebi kojekakve tuđe ustanove. Nas je Austrija protiv svoje sopstvene koristi više poitalijančila u trideset godina, nego li Venecija u četiri vijeka.« Up. Ljuba

U svakom slučaju, o toj konstanti Ljubišine politike koja je bila uzrok mnogim nevoljama i protivrečnostima dosta se pisalo, naročito povodom proslave stogodišnjice piščeve smrti, te ne bi bilo potrebno da se na tome posebno zadržavamo. Moramo, međutim, da naglasimo da su vodeće ideje Ljubišine, i kao političara i kao pisca, bile borba protiv italijanske jezičke i kulturne predominacije u Dalmaciji i bratska saradnja srpskog i hrvatskog naroda u tim krajevima, koja posle poraza autonomaša nije uvek plovila po mirnom moru, već je često upadala u oluje nerazumijevanja, podmetanja, optužbi, ličnih sukoba i tako dalje.³

Kako je Ljubiša gledao na problem tuđica u našem jeziku i koji su mu bili jezički uzori? U opisu Vuka Dojčevića, u nekoj vrsti predgovora »Pripovjestima«, Ljubiša o jeziku, a posebno o tuđicama, ovako veli: »Da sam znao stenografiju, ne samo što ćah sebe pošteđeti nekoliko truda, nego i ova pričanja bila bi življa i jezgrovitija. Zato i molim čitaoca da meni, a ne mome povjedaču, zamjeri ako mi se gdje nehotice, i uz prkos svakog nastojanja, potkrala kakva riječ ili oblik što nijesu po svem narodni; jer iako ja nijesam u svom vijeku iznitio ni jedne jedincate riječi, ne bih se mogao zareći da mi nije kojagod oprionula od onijeh što su učeni ljudi iznjedrili; koji učeni ljudi (a to se ne da tajiti), ako su znanju i umjetnosti dar božji pripomogli, dosta su jeziku odmogli. Ja ne nijekam da je jezik, kao kojemudrago drugo znanje, napretku i svršenosti vrijedan, ali sam uvjeren da je činitelj toga napretka *oni dijelak naroda našeg koji živi gdje se drugog jezika osim našeg ne zna ni čuje, pa ga nevolja goni da iznahodi i načinja imena novijem stvarima; a ne znajući kako se te stvari zovu u tuđem jeziku, prisiljen im je kovati imena kako ga narav uči, pak se skovane riječi iza hoda udome i ukorijene u narodu*« (kurziv naš). Zatim Ljubiša nastavlja, uočavajući štetnost kalkova: »A dok narod iznađe il' izniti novijema stvarima podobna imena, a novijem misli-ma narodne oblike, trebalo bi da učeni ljudi drže strane izreke, dok god iz naroda ne proteku naše vlaste, jer će biti našim potomcima svakako lakše te tuđice istrijebiti nego li udomljenu kopilad.« U belešci to podrobnije objašnjava: »Među ostalijem riječima: samokres, perorez, špagarica i banovica, novac od deset novčića, koji se prosuo za vreme Bana Jelačića.«⁴ Marko Čar piše da je Ljubiša »svojom sudbinom i svojom prirodnom rečitošću pozvan bio da ‚prosvjeduje‘, kao što sam veli, protiv tadašnjeg nakaženja srpskog jezika, naročito u Hrvatskoj i u Dalmaciji. Na ustuk izvešta-

Jovanović, Život St. M. Ljubiše (predgovor), *Pričanja Vuka Dojčevića*, Srpska književna zadruga, 81, Beograd 1903, str. IX i Dr Kosta Milutinović, Politički lik Stefana Mitrova Ljubiše, *Bokā*, 6—7, Herceg-Novi 1975, str. 9.

³ Up. Dr Kosta Milutinović, *nav. delo*, str. 29—66 i Dr Đuro Korbler, Stefan Mitrov Ljubiša i njegova okolina, *Rad JAZU*, 229, Zagreb 1924, str. 101—187.

⁴ Stjepan Mitrov Ljubiša, *Celokupna dela*, II, str. 3—4.

čenog i bezbojnog, mahom po nemačkom i italijanskom kroju skapljenog jezika kojim se tada pisalo, Ljubiša ističe izvornu, živu i živopisnu prozu svojih pripovedaka.»⁷

U svojim delima Ljubiša se drži tih proklamovanih jezičkih principa. Tuđice upotrebljava retko i to obično one koje se već vekovima nalaze u narodu. Hotimice traži narodne izraze i u tom traženju često nabasa na turcizme ili na reči koje se retko upotrebljavaju van uskog regionalnog područja njegovog zavičaja. Time njegov jezik postaje teško razumljiv i više se približava lingvističkom folkloru nego instrumentu koji bi uticao na jezik u nastajanju, kakav je bio srpskohrvatski književni jezik u doba Ljubišinog života. Stoga se u vrednovanju Ljubišinog književnog opusa i izražene neke rezerve koje nisu manje značajne od rezervi koje su izražavane prema Ljubišinoj političkoj delatnosti. Moderni i strogi kritičari (Skerlić, na primer) koji su pokušali da unesu red u romantičarske predstave o književnosti i jeziku i da od jezika stvore savremeno sredstvo izražavanja, istakli su Ljubišin regionalizam, jer za njih regionalizam je bio neka vrsta kočnice, vraćanje na izvore koji nisu odgovarali sve složenijoj urbanizaciji i počecima industrijske civilizacije. Parni mlin počeo je da zamenjuje potočaru, urbani govor počeo je da se nameće a rodovsko društvo koje Ljubiša opisuje i uzdiže raspadalo se pod pritiskom savremene centralizovane birokratske države.⁸

Raspored romanizama u književnom delu Stefana Mitrova Ljubiše ukazuje da se on strogo držao navedenih jezičkih kriterijuma. Njihov je broj daleko manji od broja koji se nalodi u govoru Paštrovića. To naročito vredí za reči italijanskog porekla, to jest za reči iz treće ili četvrte faze prodiranja romanizama u govore naše jadranske obale,⁹ koje je izbegavao koliko god je više mogao. Takve

⁷ Prećgovor Marka Cara u knjizi Stjepan Mitrov Ljubiša, *Pripovijesti crnogorske i primorske*, Srpska književna zadruga, 177, Beograd 1924, str. XII.

⁸ U eseju o Ljubiši Skerlić je istakao tu regionalnu komponentu Ljubišinu i, posle dosta pohvala, na kraju je veoma kritički ocenio vrednost Ljubišinog stvaranja. »Epizode se — veli Skerlić — nižu bez mnogo veze i događajima se ne daje mesta po njihovoj važnosti i značaju po jedinstvo pripovetke. Najzad i ono veliko obilje često sasvim nepoznatih provincijalnih reči, često pomnjanje poslovice koje se uvek ne razumeju, aluzija na lokalne anegdote, sve to čini da delo ostaje često nejasno i kao pisano za jedan uzak kraj i ograničen broj ljudi.« Tvrđnju o provincijalnosti Ljubišinog jezika Skerlić potkrepljuje primerima u belešci na istoj strani koju ovako završava: »Sa tolikim i takvim uvlačenjem provincijalizama jedna je književnost nemogućna. I rečnik kao što je Ljubišin može oduševiti filologa, ali će obeshrabriti čitaoca i učiniti celo delo gotovo nemogućnim za sve druge krajeve gde se taj jezik ne govori.« Jovan Skerlić, *Pisci i knjige*, III, Beograd 1920, str. 34.

⁹ Up. Petar Skok, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*, Jadranski institut JAZU, Zagreb 1950, knj. I, str. 256-60. Mi bismo Skokovu podelu (koja se prvenstveno odnosi na toponime) prilagodili našim potrebama time što bismo izbacili razdoblje vlaškog (rumunskog) pastirskog kretanja (zbog malog broja primera), a kao poslednji period uveli bismo period prodiranja

se reči u mnogo većem broju nalaze u njegovim perifernim spisima kao, na primer, »Boj na Visu«, »Okružje Paštrovsko«, »Autobiografija«, »Govor«, kada je upotrebljavao reči i oblike koji su bili u svakodnevnoj upotrebi u govorima Dalmacije, Boke Kotorske pa i Crne Gore, nego u njegovim najznačajnijim delima »Pričanja Vuka Dojčevića« i »Pripovjesti crnogorske i primorske«. Na žalost, veoma je teško utvrditi stepen tog izbegavanja jer ne postoji studija koja bi obuhvatala sve aspekte Ljubišinskog jezika,¹⁰ a, isto tako, ne postoji ni posebna studija o jeziku Paštrovića. Zato smo se, radi upoređenja, morali poslužiti studijama koje obrađuju susedne govore (crmnčki, srednjokatunski i lješaški i romanizme u govoru severozapadne Boke Kotorske)¹¹ kao i antropogeografsko-etnološkom studijom Jovana Vukmanovića »Paštrovići«, koja je veoma bogata nazivima iz svih oblasti materijalne i duhovne kulture tog kraja.¹²

Iznećemo spisak Ljubišinskih romanizama koje smo istražili u njegovim delima sa značenjem u srpskohrvatskom jeziku, njihovom etimologijom i poreklom. Za obradu poslužila su nam »Celokupna dela Stjepana¹³ Mitrova Ljubiše« u dve knjige koje je priredio Velimir Živojinović, a koje je izdala »Narodna prosveta« u Beogradu. Tome smo priključili i pripovetke »Sud dobrih ljudi« koje je objavio Živko Milićević uz svoj esej »Prilozi proučavanju St. M. Ljubiše« u časopisu »Književnost« broj 2—3 iz 1950. godine. Živojinovićeve redakcija »Celokupnih dela Stjepana Mitrova Ljubiše« sadrži na kraju druge knjige i objašnjenje »tuđih i manje poznatih reči«. Tumačenja su ponekad, mada retko, pogrešna i mogu da stvore zabunu kao, na primer, kada je u pitanju reč *birnica* za koju Živojinović daje tumačenje »alka«, što bi u tom slučaju moglo da navede na pomisao da je njeno poreklo iz kasnog latinskog *viria*, starotalijansko *viera*, mlotačko *vera* (kod nas u dijalektima *vera* —

italijanskog jezika putem austrijske administracije, bilo direktnim putem, bilo putem takozvanih austro-romanizama. Na taj način dobili bismo sledeću podelu: rani hrišćansko-latinski period, starodalmatsko razdoblje, mlotačko razdoblje i austrijsko razdoblje prodiranja romanizama u govore naše obale. Naravno sve te podelu treba da se posmatraju veoma uslovno.

¹⁰ Koliko nam je poznato, dosad najozbiljnija studija o Ljubišinskom jeziku je rad Mata Pižurice »Upotreba padeža u jeziku Stjepana Mitrova Ljubiše i Vuka Popovića« koji je objavljen u časopisu *Prilozi proučavanju jezika*, br. 5, Novi Sad 1969, str. 177—237. To je sasvim nedovoljno.

¹¹ Branko Miletić, *Crmnčki govor*, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. IX, Beograd 1940; Mitar Pešikan, *Starocrnogorski srednjokatunski i lješaški govori*, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XV, Beograd 1965; Srdan Musić, *Romanizmi u severozapadnoj Boki Kotorskoj*, *Monografije Filološkog fakulteta u Beogradu*, knj. XLI, Beograd 1972.

¹² Dr Jovan Vukmanović, *Paštrovići (antropogeografsko-etnološka ispitivanja)*, Cetinje 1960.

¹³ Što se tiče imena Ljubišinskog slažemo se sa tvrdnjom da je njegovo pravo ime Stefan, a da je ime Stjepan plod docnijih nesporazuma, Up. Radoslav Rotković, *Tragajući za Ljubišom*, *Stvaranje*, 12, 1974, str. 1529-32.

venčani prsten), preko istroromanskog i čakavskog *birica*,¹⁴ dok je tu reč o »kovčežicu u koji se stavljaju prilozu u crkvi«. Ta reč vodi poreklo od reči *bir* starotursko-mađarskog porekla,¹⁵ koja se nalazi kod Ljubiše i koju Živojinović ispravno tumači. Za toponim *Senegalj* Živojinović daje objašnjenje »Senegal«. Očigledno je da je to greška, jer se tu svakako radi o italijanskom gradiću Senigallia (Senigallia) na jadranskoj obali, blizu Ankone. I u objašnjavanju turcizama ima grešaka, ali to je i razumljivo kada se uzme u obzir da su značajni leksikografski poduhvati pretežno plod poslednjih dvaju decenija, naročito što se tiče etimologije, dok su Živojinovićeve tumačenja iz treće decenije našeg veka.¹⁶

Romanizme u Ljubišinom opusu podelili smo u dva dela. U prvom smo delu obradili romanizme opšteg tipa, a u drugom toponomastiku i etnike. Nismo uzeli u obzir nekoliko najstarijih romanizama koji su se udomaćili u književnom jeziku (na primer, *račun, ulje, košulja*) i koji se nalaze i u svim govorima, već smo se ograničili na fazu hrišćanskog latinizata (koja je gotovo istovremena sa najranijom vulgarno latinskom fazom), na dalmatsko-romansku fazu, mletačku fazu i italijansku fazu iz XIX veka, čiji su romanizmi dvostrukog porekla, to jest u naš su jezik ušli neposredno, preko činovništva iz severne Italije, koje su Francuzi i Austrijanci masovno doveli u Dalmaciju ili posredstvom Beča i na taj način postali pseudo germanizmi.¹⁷ Osvrnućemo se, na kraju, i na Ljubišino znanje italijanskog jezika, što nam je omogućeno objavljivanjem Ljubišinih pisama Vaclavu Zeleniju, koja su pisana na italijanskom jeziku.¹⁸ Koliko nam je poznato to su jedina Ljubišina pisma na italijanskom jeziku koja su objavljena i veoma su indikativna za Ljubišino poznavanje tog jezika; njima se svakako raspršuje mit da je Ljubiša dosta kasno naučio pisati na srpskohrvatskom jeziku. Sada ćemo da navedemo Ljubišine romanizme:

andio (CD, I 254, 358),¹⁹ *andio* (CD, I 211), *andeo* (hrišć. latinski *angelus* grčkog porekla); *apa* (CD, I 350, II 194) *zadah*,

¹⁴ Up. Petar Skok, *Etimologijski rječnik*, Školska knjiga, Zagreb 1973, knj. III, str. 576-77, s. v. *věra*.

¹⁵ *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika SAN*, I, Beograd 1959, s. v. *bir* i Skok, *Etimologijski rječnik*, I, s. v. *bir*.

¹⁶ *Celokupna dela St. M. Ljubiše* izašla su 1928. godine (prva knjiga) i 1929. godine (druga knjiga). Up. Živorad P. Jovanović, *Bio-bibliografska građa o Stefanu Mitrovu Ljubiši*, *Stvaranje*, 12, 1974, str. 1617.

¹⁷ Josip Jernej, *Sugli italianismi penetrati nel serbo-croato negli ultimi cento anni*, *Studia romanica*, 1 (1956), str. 54-82.

¹⁸ Dr. Nikša Stipčević, *Ljubišina pisma Vaclavu Zeleniju*, *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, knj. XXIII/2, Novi Sad 1975, str. 259-273.

¹⁹ Za *Celokupna dela St. M. Ljubiše* u izdanju »Narodne prosvete« iz 1928-29. godine upotreбили smo skraćenicu CD, a za pripovetke »Sud dobrih ljudi« iz časopisa *Književnost* skraćenicu SDLJ. Skokov *Etimologijski rječnik* označili smo skraćenicom ER.

dah (od it. *afa* ili starocrkvenoslovenskog *vapa* »stagnum, humor«); *arandio* (CD, I 397, 384), *arandeo* (CD, I 308, 348), *arhandeo* (CD, I 385) *arhandel* (hrišč. latinski *archangelus* grčkog porekla); *baile* (CD, I 269, II 13, 14) mletački poslanik u Carigradu, najpre na vizantijskom a zatim na otomanskom dvoru (it. *bailo*, vizantijski *βαϊλος* od latinski *baiulus*); *bankada* (CD, I 164) zbor, mesto za skup sudija svih dvanaest paštrovskih plemena (it. *banco*, *banca* »klupa« sa mletačkim nastavkom *-ada*); *barka* (CD, I 19, 20, 26) čamac (vulgarno latinski, it. *barca*, romanska posuđenica mediteranskog porekla koja je dosta rano, u XIV, XV veku, prešla u slovenske govore naše obale); *breška* (CD, II 78) puška napravljena u Breši (it. *Brescia*, grad u Lombardiji u Italiji, poznat po proizvodnji oružja); *bura* (CD, II 340) severoistočni vetar (ukrštanje praslvenskog naziva za »vihor, zao vetar« i mletačkog *bora* od latinskog *boreas* grčkog porekla u značenju severni i severoistočni vetar); *bužiti se* (CD, I 29) sužavati se (mletački *buso*, *busar*); *cacar* (CD, I 136) *slanutak*, *slani grah* (latinski *cicer* mediteranskog porekla); *cekin* (SDLJ, 193), mletački dukat (it. *zecchino* deminutiv od *zecca*, kovnica novca, arapskog porekla); *cunet* (CD, I 150, 295), *cunetac* (CD, II 259) staklenka sužena na vrhu, rakijska flašica (mletački *zono*, verovatno od latinskog *cuneus* sa deminutivnim nastavkom *-etto* od latinskog *-ittus* i sa našim deminutivnim nastavkom *-ac* u *cunetac*); *ceperiz* (CD, II 206) kiparis (it. *cipresso*, latinski *cypressus*, grčki *κυπάρισσος* mediteranskog porekla); *dafin* (CD, II 132) muškati orah (latinski *daphne*, grčki *δάφνη* egejskog porekla); *deputat* (CD, II 348) poslanik (it. *deputato*, latinski *deputatus*); *dubljer* (CD, I 168, 274, 300, 334, II 26, 205, 247), *dublir* (SDLJ, 193) svećnjak; kod Ljubiše velika voštana sveća (dalmatsko-romansko ili srednjolatinško *duplerius*); *dukat* (CD, I 150, 151, 174, 289, II 24, 121) zlatan novac, dukat (srednjolatinški *ducatus*, it. *ducato*); *dumna* (CD, II 99) kaluđerica, koludrica (vulgarno latinski *domna* od klasično latinskog *domina*, dalmatsko romanski jezički ostatak); *dužd* (CD, I 131, 157-60, 163, 165, 167-70, 284, II 7, 9) poglavar mletačke republike (mlet. *doge* od latinskog *dux*, *ducem*); *faliti* (CD, II 272) nedostajati (it. *fallire*, latinski *fallere*; up. Skok, ER, I 504, s. v. *falit*); *familija* (CD, I 13) porodica (it. *famiglia*, latinski *familia*); *filijal* (CD, I 13), *filijalni* (CD, I 15) vezan, povezan (it. *filiale*, izvedenica od latinskog *filius*); *fiorin* (CD, II 293), *fijurin* (SDLJ, 195) forinta, srebrni novac (it. *fiorino*); *fotografavati* (CD, I 31) fotografisati (it. *fotografare*); *fratar* (CD, I 231, 311) kaluđer katolički (latinski *frater*; reč potiče iz latinske crkvene terminologije, up. Skok, ER, I 529, s. v. *fratar*); *frdžop* (CD, I 278) sitan suvi hleb (it. *friscello* od pretpostavljenog latinskog *floscellus*, izvedenica od *flos* »cvet brašna« ili deminutivni oblik italijanskog dijalektalnog *fresa* »sečeni i preprženi hleb«; up. Skok, ER, I 534, s. v. *fržela*); *ganač* (CD, II 344) čaklja (it. *gancio* turskog porekla); *grinjati*

(CD, II 54) gristi se (it. dijalektno *grigna, gregna*); *gruj* (CD, I 378), *ugor* (CD, II 10) vrsta morske ribe (it. *grongo*, latinski *conger, congrī* mediteranskog porekla); *isprigati* (CD, I 378) ispržiti (latinski *friggere*); *jastog* (CD, II 362) veliki morski rak (latinski *astacus*, grčki *αστακός*, u naš jezik preko dalmatskoromanskog); *kabruč* (CD, II 193) drvena prečaga na krovu, greda, balvan (latinski *capor, cupucea*; up. Skok ER, II 45, s. v. *kapural*); *kalež* (CD, II 363) putir (latinski *calix*, ak. *calicem*, preko mletačkog i furlanskog izgovora *-ce* kao *-ze*); *kališ* (CD, I 148), *kaliž* (CD, II 248) bruka, sramota (il. *caligine* od latinskog *caligo*, ak. *caliginem* »magla, tama«, možda metaforom »sramota, bruka«; up. Skok, ER, II 21 s. v. *kaližina*); *kanac* (CD, I 378) vrsta ribe, *serranus cabrilla* (it. *cagnice*, up. Skok, II 36, s. v. *kanj*); *kilovna* (CD, II 220-22, 229) četvrtast stub, stubac (latinski *columna*); *klak* (CD, I 176, 345, 374) kreč, vapno (latinski *calx*, ak. *calcem* sa metatezom); *kolajna* (CD, II 366) ogrlica (it. *collana*, izvedenica od latinskog *collum*); *kalendar* (CD, II 168) velika muva, vrsta insekta (latinski *coleopterus* od grčkog *κολεός* »korice mača« i *πτερον* »krilo« ili od latinskog *calendae*); *kolijer* (CD, II 165) ogrlica, ovratnik (latinski *collum* sa nastavkom *-arius* koji daje *-ijer*); *komarda* (CD, I 215), II 176) mesarnica, kasapnica, klanica (dubrovački latinski *camarda*, vizantijski *κακάρδα*); *kompanija* (CD, I 26) četa (vojnika) (it. *compagnia* preko nemačkog *Kompagnie*); *komun* (CD, I 88) opština (it. *comune* od latinskog *communis*); *komunitad* (CD, I 164) opština, zajednica; samoupravna jedinica za vreme mletačke vladavine (staroitalijansko *comunitade* od latinskog *communitas*, ak. *communitatem*); *kona-val* (CD, I 58) kanal (latinski *cannabula* izvedenica od *canna* »trska«); *konte* (CD, II 289) grof, knez (it. *conte*); *korablja* (CD, II 226) lađa (kasnolatinski *carabus* od grčkog *κάραβος*); *koralj* (CD, II 226), *korolja* (CD, II 305) nepomična morska životinja iz klase dupljara, merdžan (latinski *corallium* od grčkog *κοράλλιον*); *koret* (CD, I 35, 186-87, II 165), *koretac* (CD, I 378, II 51) ženska gornja haljina (mletački *coretto*); *korolar* (CD, II 286) posledice dokazane istine, dodatak, izvod, zaključak (latinski *corollarium*); *kostanj* (CD, I 30) kesten (it. *castagno* od latinskog *castaneus* mediteranskog porekla); *krap* (CD, II 33) šaran (srednjolatinski *carpa* evropskog porekla; up. Skok, ER, II 179, s. v. *krap*); *krnja* (CD, I 378) vrsta morske ribe, *serranus gigas* (latinski *acernia*, grčki *ἀκερνα*); *kružat* (CD, I 35) čohana kratka haljina sa srebrnim pucetima sa obe strane (mletački *crusato*); *kupica* (CD, I 140, 308, 369, II 72, 114, 260-61) čašica (vulgarno latinski *cuppa* od klasičnog latinskog *cūpa*; *cuppa* je iz balkanskog latiniteta); *ločika* (CD, II 34) vrsta salate (latinski

lactuca); *lopiža* (CD, I 171, 309, 379, 426, II 160) zemljani ili železni sud za gotovljenje jela, lonac (latinski *lapideus*, *lapidea*); *lumbarda* (CD, I 49, 54, 65, 355) *top* (francuski *hombarde*, it. *bombarda* sa disimilacijom B — B u L — B); *luža* (CD, I 176, II 26) trem zasvođeni (mletački *loza*, it. *loggia*); *madorisati* (CD, II 279) nadglasati (od it. *maggioranza*); *micina* (CD, II 374) neka bolest, čir, otok (dakorumunski *miąa* od vulgarno latinskog *ignitia*, klasično latinsko *ignities*); *morija* (CD, II 69) pomor (it. *moria* od starofrancuskog *morie*); *mramor* (CD, II 222-23) mermor (latinski *marmor*, grčki *μαρμαίρειος*, preko balkanskog latinizeta; up. Skok, ER, II 462, s. v. *mramor*); *mrča* (CD, II 171) mirta (latinski *myrtea* od grčkog *κάρπυος*, mediteranskog porekla); *mrnar* (CD, II 17) mornar (latinski *marinarius*); *margin* (CD, II 128) granica, meda (latinski *margo*, ak. *marginem*); *murinja* (CD, I 378) vrsta morske ribe (latinski *muraena*, grčki *Μύραινα*); *noštromo* (CD, II 255) voda palube, glava nad mornarima (it. *nostromo*); *novela* (CD, II 321) dodatak zakonu, preinaka zakona (it. *novella*); *obečiti* (CD, II 130) obogatiti se (mletačko *bezzo*, pl. *bezzi*, »sitan mletački novac«); *okaštriti* (CD, II 386) obrezati grane, okresati (it., latinski *castrare*); *osičijati* (CD, II 72) razboleti se od sušice (staro lombardijski *secea* preko mletačkog od latinskog apstraktuma *siccitas*; up. Skok, ER, III 215-16, s. v. *sekati*); *pancijer* (CD, I 61, 63, 65) oklopnjača (it. *panciera*, *panziera*, muški rod verovatno preko nemačkog *der Panzer*); *panjega* (CD, I 137, II 112) udubljenje u zidu gde se čuvaju razne stvari (latinski *panaria*); *pari* (CD, II 160) isti, pravi, jednak (latinski *par*); *pelješiti* (CD, II 392) uzimati, grabiti (it. *pigliare* ili *pelare*); *peroprovaz* (CD, II 214) pramačni konop za vezivanje lađa (it. *provese*); *perpera* (mletačka) (CD, I 58), *perper* (CD, I 342) novac vizantijski zatim crnogorski (dubr. latinski *perperus*, srednjolatiniski *yperperus* od grčkog *ὑπέρπερος*); *petić* (CD, I 362) male boginje (it. *petecchia* sa mletačkim izgovorom KJ u Ć); *pilo* (CD, I 176) veliki kameni sud za ulje (latinski *pila*); *pinja* (CD, I 350) tvrdica (mletački *pigna zacelo* od značenja *pigna* — »šerpa« jer se novac stavljao u lonac; up. Skok, ER, II 659 s. v. *pinjav*); *postupati* (CD, II 24) kućinom napuniti procepe na lađi, šaperovati (it. *stoppa*, *stoppare* od latinskog *stuppa*); *praska* (CD, I 12) breskva (it. *persica*); *preturija* (CD, I 11) sudska oblast (od latinskog *praetor*); *prigati* (CD, I 348, 372, II 191) pržiti (latinski *frigere* (preko balkanskog latinizeta); *prokurator* (CD, II 406) zastupnik, namesnik (latinski *procurator*, it. *procuratore*); *prosulja* (CD, I, 390, II 191) tiganj (latinski *frixoria*, mletački *fersora*); *providur* (CD, I 89, 100, 266-67, 276, 278-9, 313, 337, 348) visoki upravni činovnik mletački (it. *provveditore*, mletački *provvedador*); *raša* (CD, II 234) vrsta reikog sukna u četiri niti (staro it. *rascia* slovenskog porekla);

raždjel (CD, I 85) granica, ograda, palisađ (it. *rastrrello*); *ričak* (CD, I 378), *rinčak* (CD, II 19) ručna mreža koju jedan čovek baca na dubinc do jednog i po metra (hrišćanski latinski *retiaculum* preko dalmatsko-romanske ribarske terminologije); *rmentin* (CD, I 34) kukuruz, kukuruzni hleb (mletački *formentone*); *rušpa* (CD I 271, II 96) zlatni novac, dukat, cekin (it. *ruspo*); *sapa* (CD, I 378) vrsta morske ribe, box salpa (latinski *salpa* mediteranskog porekla); *senatur* (CD, I 41) senator (it. *senatore*; prelaz O u U ukazuje da je u pitanju romanizam sa našeg obalnog područja); *sičija* v. *osičijati*; *sindik* (CD, I 12, 18) knežina, opštinska uprava (it. *sindacato* od latinskog *syndicus* grčkog porekla); *sipa* (CD, I 378) vrsta morskih glavonožaca (latinski *sepia*, mletački *sepa*); *skrinja* (CD, I 150, 169, 187, 211; II 206) kovčeg; mrtvački sanduk (latinski *scrinium* preko dalmatsko-romanskog); *skrlat* (CD, II 206) vrsta tkanine (kasnolatinski *scarlatum* persijskog porekla); *spila* (CD, I 298, 339, 340, 358, II 51) pećina špilja (grčki *σπηλαια*, preko dalmatsko-romanskog); *staj* (CD, I 270), *star* (CD, II 315) stara mera za težinu, oko 60 kg (srednjolatinski *starium*, it. *stai* ili *staro*); *strasa* (CD, I 384) dronjak, prnja, krpa (mletački *strazza*); *stupa* v. *postupati*; *stura* (CD, II 422) rogozina (latinski *storea* preko dalmatsko-romanskog); *suma* (CD, II 56) nasumice (it. *insomma*); *supostat* (CD, II 193) protivnik (latinski *suppositus*); *surgati* (CD, I 19) usidriti (latinski *surgere* preko dalmatsko-romanskog); *širun* (CD, I 378) vrsta morske ribe (vulgarno latinski *suro* ak. *surone(m)* preko dalmatsko-romanskog); *škrapa* (CD, I 398) udubljenje u krečnjaku (latinski *crepis*, dalmatsko-romansko *criapis* sa prefiksom *ex-*); *špag* (CD, II 438) džep (it. *spacco*); *špagarica* (CD, I 285) mala puška što se nosi u džepu, pištolj (od it. *spacco*); *štipendija* (CD, II 289, 303) novčana pomoć za školovanje (latinski *stipendium*; prelaz S u Š ukazuje da je reč o romanizmu sa naše obale); *tantati* (CD, II 424) dovođiti u iskušenje, napastovati (latinski *temptare*, *tentare*; oblici sa -AN- su verovatno dalmatsko-romanskog porekla; up. Skok, ER, III 458, s. v. *tentati*); *tenac* (CD, I 137, 173, 345) vjedogonja, vampir (dalmatsko-romanski leksički ostatak od latinskog *tentio*, ak. *tentionem*, it. *tenzone*); *tigla* (CD, I 354; II 193) crep (latinski *tegula* preko dalmatsko-romanskog); *tubla* (CD, II 142, 222) opeka, cigla (latinski *tuhula*); *tunja* (CD, I 32, 34, II 151) vrsta udice; vrpca kod zidara (mletački *togna*, srednjogrčki *τρονιά*); *ukljata* (CD, I 358) vrsta morske ribe (latinski *oculata*); *utreš* (CD, I 176) prazan prostor između dveju strana na samaru (vulgarno latinski* *intersellum* preko dalmatsko-romanskog; up. Skok, ER, I 47, s. v. *antrašelj*); *vardati* (CD, II 341) kretati se nasumice tamo amo (it. *guardare* od germanske reči *wardon*); *vertuge* (CD, II 341) vrsta narodnog veza na platnu u obliku lanca (latinski *viria* ili *virga*; up. Skok, ER, III 578, s. v. *verige*); *zizula*

(CD, II 172) vrsta mediteranske biljke, čičimak (mletački *zizzola*): *žbir* (CD, I 154-55) pandur, uhoda (it. *sbirro* od latinski *birrus*).

TOPONIMI I ETNICI: *Andrijatičesko more* (CD, I 11) Jadransko more (*mare Hadriaticum* prema *Hadria oppidum*, grčki Ἰαδρικός, na teritoriji Veneta; up. Skok, ER, I 744-45, s. v. *Jadran*); *denoveški* (CD, II 352) đenovljanski, iz Đenove (it. *Genova*, grad na Ligurijskom moru, pridev *genovese*); *boduo* (CD, II 255) stanovnik dalmatinskih ostrva, ostrvljanin (od mletačkog prideva *bodolo*); *Bokez* (CD, II 291, 314, 328) Bokelj (it. *bocchese*; prema italijanskim pridevima na *-ese*); *Čozot* (CD, II 255) stanovnik ribarskog grada Kjode pored Venecije (it. *Chioggia* preko mletačkog izgovora »Čo-za«; up. Skok, ER, I 377, s. v. *Dalmacija*); *Furlan* (CD, I 157, 161-68) stanovnik Furlanije, oblasti u severnoj Italiji (od prideva *furlano*, u *toskanskom friulano*, ime zemlje it. *Friuli*, latinski *Forum Julii*); *Igalo* (CD, I 28) žalo; mesto pored Herceg-Novog (od grčkog ἰγῶν & ἰσ, preko dalmatsko-romanskog); *Istrija* (CD, I 47) Istra (it. *Istria*); *Jakin* (CD, I 47, II 213) Ankona (it. *Ancona* sa protetičkim J ispred A kao u *astacus* > *ja*stog ili *arbor* > *ja*rhuo); *Kastel Lastva* (CD, I 15, 22, II 299), *Kašćel* (CD, II 322) stari naziv za Petrovac (it. *Castellastva* od latinskog *castellum* deminutiv od *castrum* i našeg čestog toponima *Lastva*); *Krimej* (CD, II 368) Krim (prema it. *Crimea*); *Krovacija* (CD, II 328) *Hrvatska* (srednjolatinski *Chroattia*); *Latin* (CD, I 177, 311, 364, 367, II 102), *Latinin* (CD, I 405) stanovnik dalmatinskih gradova, obično katoličke veroispovesti i romanskog porekla (latinski *latinus* od horonima *Latium*); *Morija* (CD, II 157) Peloponez u Grčkoj (it. *Morea* metateza od *Romea*); *Morovlasi* (CD, II 128), *Morlaki* (CD, II 238) pastirsko stanovništvo u zaleđu dalmatinske obale (mletački *Morlacco* od vizantijskog *μυρρόβλαχος*); *Prevala* (CD, II 75) oblast oko reke Zete (latinski *Praevalis*); *Pulja* (CD, I 202) pokrajina u Italiji naspram Crnoj Gori (it. *Puglia* od latinskog *Apulia*); *Puljez* (CD, I 214, II 198, 201) stanovnik Pulje, često sinonim za Italijana uopšte, sa pomalo pejorativnim značenjem (it. *pugliese*); *pulješki* (CD, I 304, II 213), *pulješki* (CD, I 60) koji pripada Pulji (it. *pugliese*); *Senegalja* (CD, I 293) mesto u Italiji (it. *Senigallia*); *Šavoni* (CD, I 46) *Škijavoni* (CD, I 60) pogrđan naziv za Slovene, robovi (kasnolatinsko *selavus* od srednjeg grčkog *σχιάβος*, it. *schiafone*); *Španja* (CD, I 159) Španija (it. *Spagna*); *Triest* (CD, I 12) Trst (it. *Trieste* od predrimskog *Tergeste*); *Venecijani* (CD, I 22, 45) Venecijanci (it. *veneziani*; nastavak *-ani* namesto *-anci* ukazuje da je reč o italijanizmu sa naše obale); *veneđički* (CD, I 261) venecijanski, mletački (latinski *venetici* od *Venetia*); *veroneški* (CD, I 49) *veronski*, koji pripada Veroni (it. *vero-*

nese); *Zudio* (gen. *Zudjela*) (CD, I 146) Jevrejin, Židov (mletački *zudio*).

Analiza navedenih Ljubišinih romanizama ukazuje nam na njihov relativno malen broj, a i na to da je deo njih mediteranskog, neindoevropskog porekla. Ti mediteranski termini su preko grčkog ušli u latinski, a zatim, posredstvom dalmatsko-romanskog u naš jezik (na primer, *barka*, *cacar*, *ceperiz*, *gruj* ili *ugor*, *kostanj*, *mrča*, *sapa*). Isto tako, postoji u Ljubišinom jeziku i izvestan broj hrišćanskih termina, ponekad grčkog porekla, koji su u govore naše obale prešli posredstvom latinskog i dalmato-romanskog (na primer, *andio* i *andio*, *arandio* i *arandeo*). Neki od tih termina su latinskog porekla a u govore naše obale prešli su posredstvom dalmatsko-romanskog (na primer, *dumna*, *fratar*, *kalež*, *tantati*). Postoji i izvestan broj novijih romanizama ili neolatskih i neogrčkih termina koji su modelirani prema italijanskom ili mletačkom izgovoru. Ti termini se, kao što smo već pomenuli, pretežno nalaze u njegovim najranijim ili neknjiževnim spisima. Naveli bismo: *deputat*, *familija*, *filijal*, *filijalni*, *fiorin* i *fijurin*, *fotografavati*, *kolajna*, *kompanija*, *konte*, *madorisati*, *novela*, *paucijer*, *preturija*, *prokurator*, *providur*, *senatur*, *sindikata*, *štipendija*. Najviše je reči dalmatsko-romanskog porekla, koje su negde u dobu od XII do XIV veka prešle u govore naše obale i, sa malim varijacijama, postali karakteristični termini u svim govorima na jadranskoj obali, a često su prešli i u književni jezik. To su, na primer, već pomenuta *barka* mediteranskog porekla, zatim *hura*, *dubljer* i *dublir*, *gruj* ili *ugor*, *isprigati*, *jastog*, *kabruč*, *kaliž*, *kanac*, *kilovna*, *klak*, *komarda*, *konaval*, *krap*, *krnja*, *kupica*, *ločika*, *lopiža*, *micina*, *mrgin*, *murinja*, *panjega*, *pilo*, *prigati*, *ričak* ili *rinčak*, *sapu*, *sipa*, *skrinja*, *skrlat*, *spila*, *stura*, *surgati*, *škrapa*, *tišla*, *tubla*, *ukljata*, *utraš*. Ima i nešto reči mletačkog porekla i italijanizama koji su u naše govore ušli u doba mletačke predomnacije na Jadranu kao, na primer, *baile*, *hankada*, *breška*, *bužiti*, *cimet* i *cunetac*, *dužd*, *ganač*, *komun*, *komunitad*, *koret* i *koretac*, *kružut*, *luža*, *morija*, *okaštriti*, *pinja*, *raždjel*, *rmentin*, *staj* i *star*, *strasa*, *špag*, *špagarica*, *tunje*, *zizula*, *žbir*.

U Ljubišinoj toponomastici i među njegovim etnicima ima nešto romanskih termina, bilo da se radi o rečima koje su starijeg porekla i u govore naše obale ušle sa karakterističnim promenama za stariji period (na primer, *Jakin* od *Ancona* sa karakterističnim protetičkim J ispred A i sa nastavkom grčkog porekla *-ona* u *-in* kao u *Aenona* > *Nin*, *Scardona* > *Skradin*, *Salonae* > *Solin*), bilo da se radi o rečima koje su romanskog porekla, ali se izgovorom ili nastavkom razlikuju od reči koje su ušle u književni jezik a koje su isto tako pretežno romanskog porekla, kao na primer, *denoveški*, *Bokez*, *Istrija*, *Kašćel*, *Krimej*, *Krovacija*, *Morija*, *Puljez*, *Senegalju*, *Spanja*, *Triest*, *Venecijani*, *veroneški*. Ima kod Ljubiše i nekoliko etnika mletačkog porekla kao *Cozot*, *Morlaki*, *Ščavoni* i *Skijavoni*.

Kada pređemo na razvrstavanje prema delatnostima i za Ljubišine romanizme vrede isti oni zaključci do kojih smo došli istražujući romanizme u govoru severozapadne Boke Kotorske, to jest da se romanizmi uglavnom nahode u pomorskoj i ribarskoj terminologiji, među predmetima materijalne kulture, u sudsko-administrativnoj terminologiji i među biljkama i životinjama mediteranskog područja.²⁰ Najznačajnija je i najmnogobrojnija pomorsko-ribarska terminologija što je sasvim i razumljivo kada se zna koliku važnost ima more u životu stanovnika našeg Jadrana i kada se uzmu u obzir okolnosti u kojima se vršilo naseljavanje slovenskog stanovništva na području jadranske obale. O tome je već dosta pisano²¹ i ne želimo da ponavljamo već poznate stvari, već ćemo se ograničiti da navedemo Ljubišine romanizme koji pripadaju toj terminologiji. To su: *barka, hura, bužiti se, ganač, gruj i ugor, jastog, kanac, kilovna, konaval, korablja, koralj i koralja, krap, krnja, mrnar, murinja, peroprovez, postupati, ričak i rinčak, sapa, sipa, staj i star, stupa, surgati, širun, škrapa* (u značenju pomorska hrid, pećina u moru), *ukljuta*. Ne baš veliki broj, naročito kada se uzme u obzir da sam u susjednom govoru severozapadne Boke Kotorske navođem preko tri stotine termina iz te oblasti.²²

Slično je i s romanizmima koji označavaju predmete materijalne kulture, posebno materijalne kulture urbanog tipa. Ljubiša ih upotrebljava, ali mnogo manje nego što se oni mogu naći, na primer, kod Vukmanovića,²³ pa čak i manje nego što se nalaze u starocrnogorskim srednjekatunskim i lješanskim govorima, koje je obradio Pešikan.²⁴ Potrebno je naglasiti da je Ljubiša prevashodno pripovedač a ne filolog, ali naš je utisak da je on iz svog pripovedanja (koje je on identifikovao sa narodnim pripovedanjem, kao što smo ranije naveli) namerno izbacivao romanizme, naročito one koji su u govor njegovog kraja ušli sa poslednjim velikim austroitalijanskim talasom. Tako među njegovim romanizmima nema onih uobičajenih termina za predmete materijalne kulture koji se u njegovom kraju nahode, kao, na primer, *brštulin, butiga,*

²⁰ Up. Srđan Musić, *nav. delo*, str. 58—72.

²¹ Up. P. Skok, *Dolazak Slovena na Mediteran*, Jadranska straža, Split 1934; *Naša pomorska i ribarska terminologija na Jadranu*, Split 1933; *Slavenstvo i romanstvo na dalmatinskim otocima*, I—II, Jadranski institut JAZU, Zagreb 1950; Z. Mušajić, *Naše dalmatsko-mletačke posuđenice*, *Jezik*, VIII, 5, str. 129-39; *Dalmatski elementi u mletački pisanim dubrovačkim dokumentima 14. stoljeća*, *Rad JAZU*, 327, str. 237—380; *Dalmatske studije I—III*, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, I (1960), V (1965), VIII (1970); C. Tagliavini, *Sugli elementi italiani del Croato*, *Italia e Croazia*, Roma 1942, i još mnoge druge o toj temi.

²² S. Musić, *nav. delo*, str. 65—67.

²³ J. Vukmanović, *nav. delo*, str. 147-48 i passim.

²⁴ M. Pešikan, *nav. delo*, str. 220-94 passim.

*bronzin, kalčetē, kamižola, kanavaca, kantinele, komostre, kumin, lencun, meštar, pentarul, pinjata, pirun, portik, strapontin, sumpreš, talpun, traveša, frkadela, furmina, cerot, šega, škudela, da naznačimo samo one najkarakterističnije koje Vukmanović navodi da se nalaze u govoru Paštrovića.*²⁵ Tome je verovatno najvažniji uzrok to što su Ljubišini književni sastavi istorijski određeni, tako da je on morao da vodi računa i o istorijskoj komponenti jezika. Što se tiče romanizama u tome je dosta dobro uspevao, samo nismo sigurni da li je uvek uspevao kada su bili u pitanju turcizmi. Navešćemo Ljubišine romanizme iz oblasti materijalne kulture: *breška, cekin, cimet i cunetac, dublijer i dublir, dukat, fiorin i sijurin, fotografovati, frdžop, isprigati, kabruč, klak, kolajna, kolijer, komarda, koret i koretac, kružat, kupica, lopiza, lombarda, luža, mramor, panjega, perper i perpera, pilo, prosulja, raša, rušpa, skrlat, strasa, stura, špag, špagarica, tigla, tubla, utreš.*

Romanske posuđenice iz sudsko-administrativne terminologije predstavljaju isto tako značajniju grupu romanizama u Ljubišinom jeziku. Mogli bismo ih podeliti na dve podgrupe: na romanizme koji pripadaju mletačkom periodu i na one koji pripadaju austrijskom periodu upravljanja Bokom i Paštrovićima. U prvu, mletačku podgrupu idu sledeći Ljubišini romanizmi: *baile, bankuda, dužd, komun, komunitad, konte, mrgin, providur, supostat, žbir,* dok podgrupa u kojoj se nalaze austrijski termini romanskog porekla sadrži sledeće posuđenice: *deputat, filijal i filijalni, kompanija, korolar, mađorisati, novela, preturija, prokurator, senatur, sindikat* (u značenju »opštinska uprava«), *štipendija.* Kao što smo već skrenuli pažnju, mletački romanizmi iz sudsko-administrativne terminologije najčešće se nalaze u Ljubišinih pripovetkama, koje su većinom ambijentirane u vreme mletačke vladavine tim krajevima, dok se austrijski termini romanskog porekla prevashodno nalaze u njegovim ostalim spisima.

Poslednjoj značajnijoj grupi Ljubišinih romanizama pripadaju reči koje označavaju biljke i životinje mediteranskog područja. To su *cacar, čeperiz, dafin, kolendar, kostanj, ločika, mrča, praska, rmentin, zizula.* Postoje i nekolicina romanizmi koji označavaju bolesti (*apa, micina, morija, osičijati, sičija, petić*) i nekoliko glagola i apstraktnih termina (*faliti, grinjati* u značenju »gristi se iznutra«, a ne »biti izgrizen od moljaca«, *kališ i kaliž, obečiti, pelješiti, pinja, tantati, vardati*). O hrišćanskoj terminologiji romanskog porekla bilo je reči ranije.

Kao što se iz ovog pregleda može zapaziti, Ljubiša je obazrivo upotrebljavao romanske posuđenice, svakako u mnogo manjoj meri nego što su se u njegovo doba upotrebljavale u govoru njegovog kraja i u susednim govorima. U tome je zacementirala ulogu svest

²⁵ J. Vukmanović, *nav. delo*, str. 147-48.

Ljubišina o potrebi razbijanja kulturne hegemonije italijanskog jezika na našoj jadranskoj obali koje je u Ljubišino vreme i ostvareno, a kojem je on ne malo doprineo. Kao što smo iz sumarne jezičke analize Ljubišinih pisama na italijanskom jeziku mogli zaključiti,²⁶ Ljubiša je relativno dobro poznao italijanski jezik i mogao je da se kritički odnosi prema mletačkim i italijanskim tuđicama u jeziku njegovog kraja. Međutim, po našem mišljenju, u težnji da što vernije prenese jezik običnog naroda, a da ne upotrebljava romanske posuđenice, Ljubiša je upotrebio nesrazmerno veliki broj turoizama.²⁷ Na taj način, da bi izbegao jednu grupu tuđica, pružio je mogućnost drugoj grupi da u njegovom jeziku dobije nesrazmernu težinu i da udani pečat uticaja turskog jezika, kojem njegov kraj nije bio toliko izložen koliko ostali istočni delovi naše zemlje.

²⁶ Zahvaljujući istraživanjima Nikše Stipčevića koji je objavio devet Ljubišinih pisama na italijanskom jeziku u mogućnosti smo da se obavestimo o Ljubišinom znanju italijanskog jezika. Ljubiša je korektno pisao italijanskim jezikom, iako je tu i tamo pravio i neke pravopisne, morfološke i sintaksičke greške, a često je, kao što smo pomenuli, bio i žrtva jezičkog kalka. Od pravopisnih grešaka (Stipčević ih je naznačio sa *sic* da bi skrenuo pažnju da je reč o Ljubišinoj greški u rukopisu) najčešće je brkanje udvojenih suglasnika, što je česta greška stanovnika severne Italije, naročito onih sa područja mletačkog dijalekta. Tako, na primer, Ljubiša piše *amalatata* namesto pravilno *ammalata*, *macchiavelismo* namesto *machiavellismo* (V), *bille* namesto *bile* (VI) *pusilanime* namesto *pusillanime*, *trane* namesto *tranne*, *avvanzato* namesto *avanzato* (VII) i tako dalje. Češi piše *Cehi*, a *Montenegro* *Montenero* (II). Greši u upotrebi člana i prideva *dello* koji se u italijanskom ponaša kao određen član (*i più belli giorni della mia vita* namesto ... *più bei*... (V), *i slavi* namesto *gli Slavi* (IX), *i molti processi politici* namesto *molti processi politici*). Pridev uz ime dana stavlja u ženski rod (*Murteidi prossima* umesto ... *prossimo*). Pogrešno upotrebljava predloge: ... *è un nemico appassionato contro gli Slavi* (ovde je član pravilno upotrebljen) namesto ... *degli Slavi* (IX); red reči u rečnici nije mu korektan, pogotovo kada su u pitanju pridevi, koje često stavlja ispred imenice: *la mia fisica costituzione* umesto *costituzione fisica* (V), *dei miei politici amici* umesto *amici politici*. Nije siguran ni u upotrebi vremena, a česti su kalkovi iz našeg jezika ili iz mletačkog dijalekta: *fogli italiani* umesto *giornali italiani* (VI), *controlorino* umesto *controllino* (VII) i slično. I pored svih ovih nesigurnosti, grešaka i kalkova, Ljubišin italijanski je relativno dobar, ali odmah može da se zapazi da to nije njegov materni jezik. Up. Nikša Stipčević, *nav. delo*, str. 261-70.

²⁷ Primera radi iznećemo samo mali broj turoizama koji se nalaze u prvim slovima azbuke u Zivojinovićevom registru »Tuđih i manje poznatih reči« da bismo ukazali na njihovu učestalost. To su *aba*, *aber*, *adet*, *adidar*, *babazeman*, *baluk*, *bardak*, *barjak*, *baška*, *beglerbeg*, *belaf*, *berberina*, *biljur*, *brnjice*, *buklija*, *buljuk*, *bumbar*, *bućma*, *valiz*, *vakat*, *dalagan*, *davidžija*, *divan*, *dolama*, *dragoman*, *dragomaniti*, *demija* i tako dalje. Up. St. M. Ljubiša, *Celokupna dela*, II, str. 335—446, *passim*.

Riassunto

Srdan MUSIC

Stefan M. Ljubiša, illustre scrittore montenegrino del XIX secolo, concepiva la lingua come uno strumento della lotta politica per l'affermazione del suo paese e del suo popolo. Benché il suo paese fosse sottomesso all'Austria, Ljubiša temeva più l'egemonia culturale italiana in Dalmazia, sapendo bene che il nuovo irredentismo italiano, nato dopo il Risorgimento, era il nemico più pericoloso per l'entità nazionale slava in quella regione. Esaminando i prestiti d'origine romanza nella lingua del Ljubiša, ci siamo accorti che lui li usava con molta parsimonia, specialmente quelli delle ultime ondate, cioè i venezianismi e gli italianismi entrati nello parlato della costa dalmata e del litorale montenegrino durante il governo francese o quello successivo, austriaco, tramite l'amministrazione che, nella maggior parte dei casi, era composta dagli italiani delle provincie dell'Italia settentrionale, Lombardia e Veneto.

Limitando i prestiti d'origine romanza nella sua lingua, Ljubiša ha aperto la porta all'invasione di un altro gruppo di prestiti, quelli d'origine turca, che secondo la nostra opinione, non si trovano in tal misura nella parlata del suo paese e dei dintorni.

ЛЕКСИЧКО-СЕМАНТИЧКЕ ВРИЈЕДНОСТИ НЕКИХ РИЈЕЧИ СТЕФАНА МИТРОВА ЉУБИШЕ

Степен развијености материјалне и духовне културе друштвене заједнице може се пратити и преко лексичко-језичких остварења. Језик је стваралачки феномен који својим структурама представља заједницу у којој је настао и у којој се развија. Лексичке јединице у садржају и у форми показују елементе посебних мисаоних односа који су условили језички израз, а сами били условљени објективном и субјективном стварношћу. Особеност рјечника говора Паптровића чине не само граматичке структуре ријечи већ и њихове семантичке вриједности. Поље лексичке семантике пружа могућности да се проучи којим су се називима изражавали некадашњи садржаји за одређене појмове. Примјери таквих назива су и неколико лексема из категорије именица, забиљежених у књижевном дјелу Стефана Митрова Љубише. Њихова значења квалитативно¹ проистичу из бродограђевне технике: То су: *врљика*, *жиока*, *љемез*, *паузница*, *розга*.

„Имах нешто брода... и ето се у тој луци распада... Ударио црп у љемез, а жиоке и паузнице одвајају се од розге и врљике.“²

Анализа граматичке структуре наведених лексема потврдиће да је народни језик Паптровића имао могућности да својим домаћим средствима исказе нове садржаје. Није се помагао, овдје, позајмицама. Паптровићи су изналазили и градили ријечи за нове појмове својим језичким средствима. Старе, разговорно-народске ријечи Паптровићи су испуњавали новом особином, давали им нову функцију и стварали граматички нови облик.

Врљика. Лексема је забиљежена у лексикографији.³ Синоними: мотка, греда, грана, летва, тркља, баскија, тањи колац.

¹ Под термином квалитативан подразумева се имплицитна реченица у којој је лексички материјал једнак мисаоном уз помоћ контекста.

² ПВД I, 27.

³ Вук Рјечник 79. РСКЈ I, 438. РСКНЈ 3, 68. Скок ЕР III, 629.

У значењу предмета из дрвеног трупа једрењака унесена је први пут у РСКНЈ, и то једино показаним примјером из Љубишиног дјела. У тумачењу значења стоји: „3. брол. покр. један од дрвених попречних делова на бродском трупу.“⁴ Мишљења смо да је врљика „попречни део“ у смислу преградне цјелине. Као дрвени, издужени предмет врљика служи у плетарској техници грађења за врсте ограда, подупирача ради ослањања, ујљабљивања, вјешања. Поред задржавања основне вриједности општег карактера, у Паштровићима се та вриједност проширује, и развија у још једно ново, посебно значење, чиме се и одваја од већ постојећег. Процес мишљења везан за спољашњу стварност преноси се са једног подручја, кошениг, у друго, поморско. Мислимо да је врљика овдје преградни пастер који појачава спојеве водоравних греда трупа, што чине крмени дио једрењака. Значи да је врљика спојна веза, трећа страна између двије бочне попречне преграда која их размиче и тако формира крмени транез. Овим значењем, дијалекатски, се диференцира као лексичка јединица.

Жиока. Ова лексема је такође позната нашим народним говорима. И књижевном језику. Забиљежена је у нашој лексикографији.⁵ Синоними: гредина, паузница, баскија, вјенчаница, жила, летва, пајанта, ласка. Жиока је „даска за ограду“. „За. кост која се углављује у други део кости чинићи шав, б. место срастања рожнатих плочица код животиња у виду ташких пруга.“⁶ Основу ријечи ове деминутивне изведенице др Петар Скок доводи у везу са „еластичан“ и „влажан“, на основу упоређивања са другим балканским језицима.⁷ У Љубишином примјеру значењска вриједност добила је нову усмјереност. Жиока је попречна летва, односно бочно усправно ребро које је приљубљено уз уздужне летве, „паузнице“. Такве летве стрче, попут јаких жила, из окоснице једрењака, кобилце, са обје бочне стране.

Функционалност деминуције суфикса -ка у лексичкој структури ове изведенице сведена је на малу мјеру, скоро ишчезла. Исто је тако и у лексеми врљика. (Упор. врљаница, жиочица у народном и књижевном језику.)⁸ Зато значење ове даске-ребра не мора садржавати сићушне димензије. Оне могу бити омањег опсега.

Љемез. Именица је забиљежена у лексикографији.⁹ Позната је народним говорима. Синоними: притисак, летва. Варијантни облици: љемезје, љемеш, лемеш.

⁴ РСКНЈ 3, 68.

⁵ Вук Рјечник 167. РСКЈ II, 40. РСКНЈ 5, 406. Скок ЕР III, 680.

⁶ РСКНЈ 5, 406.

⁷ Скок ЕР III, 680.

⁸ РСКНЈ 3, 69.

⁹ Вук Рјечник 348. РСКЈ III, 253. РЈА 25, 242. Скок ЕР II, 335.

Појмовно љемез притиска (сламци) кров или пласт сијена ради одржавања збијености и чврстоће, код налета вјетра. У примјеру из дјела Љубишиног, као оруђе којим се врши одређена радња, не прекида појмовну везу са основним значењем у смислу браника против дома или браника против растурања, — од кога зависи компактност цјелине. То би се могло потврдити и етимологијом ријечи.¹⁰ У нашем примјеру љемез је укривљена и заобљена дрвена летва истурена уз прамчани дно трупа. Преведен на савремен језик, љемез је статва, пањ, глава.¹¹ Љемез је и орало по води, попут раоника који заорава површ тла. (Упор. у Црној Гори љемеш је синоним за раоник.)¹²

Паузница. Лексикографски нотирана.¹³ Синоними: жиока, паузница, павезина, баскија, пајанта, одебела мотка. На карактеристичну значењску вриједност ове лексеме упућује и сам Љубиша у биљешци „...затиснути ступом процијени гдје се паузнице приљубљују, а паклом помазати да море не улази“.¹⁴ Дакле, паузнице би могле бити уздужни носачи трупа једрењака. Преведене на савремени језик, паузнице би могле бити „тренице“.¹⁵ Само у Паптровићима сачуван је облик паузница. Лексема има вишезначењске вриједности.

Мада су у данашњем, синхроничном, стању ријечи некадашњи појмовни односи мање јасни, — ипак сама структуралност лексеме упућује на одређену појмовну идентификацију са ријечима: пазухо (пазуо) пазуа, са дуалским метатезним варијантама: паузи/пауза. Првобитно основно значење лексеме могло је показивати придјевску особину, својство тредице, летве, штице. Особина се односила на њихов доминантан изглед: дугу, протетнуту савијеност, у смислу данашњег значења придјева пазушии, -а, -о. Овакву стару вриједност ова основа је могла имати исто као изведенице типа „појасен“ у значењу „прасловенских назива тијела“ или у значењу „криве неправе руке“.¹⁶ Структуралност лексеме упућује такође и на могућност појмовне идентификације са везати, уже-узлина, међусобним везивањем или везивањем за бочне ребра-жиоке. Значењска вриједност је могла бити комбинована и према намјени: спајања, увезивања. Суфиксни формант -ница, због своје широке продуктивности, губи специфичност деминуције.

¹⁰ Скок доводи у везу са превојем од глагола ломити. Скок ЕР II, 335.

¹¹ ПЕ 2, 346; ПЕ 8, 293.

¹² Вук Рјечник, 348.

¹³ Вук Рјечник, 507. РСКЈ IV, 363. РЈА 41, 710. Скок ЕР II, 626.

¹⁴ РЈА 41, 710.

¹⁵ Чамци у Скадарском језеру израђују се од трешца које чине дно и бокове. ПЕ 2, 346.

¹⁶ Скок ЕР II, 626.

Розгва. И ова лексема је нотирана у нашим рјечницима.¹⁷ Синоними: претка, тркља, острога, стуба, полупорањ, грана, одраст, колац, палица, прут, љства, пењача, трст(ика), соха. Двије значењске цјелине подразумевају се из односа глагол — именица, у примјеру показане Љубишине реченице. Прва, да се жиоке одвајају од розгве, — и друга, да се паузнице одвајају од врљке. Овако постављена синтаксичка конструкција упућује на примарност везе између жиоке и розгве. На однос јединки према само једном издвојеном, истакнутом предмету, који обједињава јединке у цјелину. Розгва је, дакле, подлога на горњој страни, која одржава у себи, уметнуте жиоке. По њеној се површини разилазе разведени и утакнути врхови жиока — бочних ребара. Розгва је уздужна лства која оивичава горњу страну трупа, ради постизања чврстоће. То је врста „површинице“.¹⁸ У Паштровићима је у техници грађења једрењака плоха за оштре, засјечене врхове. (Упор. синоним *острога* у Црној Гори.)¹⁹

Анализиране лексеме показују творачку страну говора Паштровића. Она се види и у надијевању имена за нове појмовне садржаје и у пресобликовању ријечи. Лексеме показују посебан језички вид говора паштровског приморца. Проучавање лексичког материјала овог зетског говора потврђује да је језички израз стваралачки чин средине у којој настаје.

¹⁷ Вук Рјечник 673. РСКЈ V, 558, РЈА 59, 193. Слок ЕР III, 161.

¹⁸ Сви врхови ребара спојени су на оба бока уздужном гредницом *површинцом*. ПЕ 2, 305.

¹⁹ Вук Рјечник 489. РЈА 40, 280.

Попис употребљених скраћеница уз напомене

- Вук Рјечник** *Српски рјечник. Истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима. Скупио га и на свијет издао Вук Стеф. Караџић. Треће (државно) издање у Београду, 1898, стр. XLII+880.*
- ПВД I** *С. М. Љубина, Причања Вука Дојчевића. — Прва књига. (Српска књижевна задруга, 67.) Београд, 1902, стр. V+160.*
- ПЕ 1—8** *Поморска енциклопедија. — Лексикографски завод ФНРЈ, Загреб, МСМLV, св. 2, стр. 702; Југославенски лексикографски завод, Загреб, МСМI.XIV, св. 8, стр. 706.*
- РЈА** *Рјечник хрватскога или српскога језика. — На свијет издаје Југославенска академија знаности и умјетности. У Загребу, 1880—1882, I.*
- РСКJ I—V** *Речник српскохрватскога књижевног језика. — Нови Сад — Загреб (Матица српска — Матица хрватска), 1967, књ. I, стр. 866; књ. II, стр. 862; 1969, књ. III, стр. 910; 1971. (Матица српска), књ. IV, стр. 1106; 1973, књ. V, стр. 1038.*
- РСКНЈ 1—8** *Речник српскохрватскога књижевног и народног језика. — Српска академија наука и умјетности (Институт за српско-хрватски језик), Београд, 1959, књ. I, стр. CXIX+694; 1962, књ. 2, стр. XII+800; 1965, књ. 3, стр. XIV+794; 1966, књ. 4, стр. VI+798; 1968, књ. 5, стр. 798; 1969, књ. 6, стр. 798; 1971, књ. 7, стр. XI+798; 1973, књ. 8, стр. 800.*
- Скок ЕР** *Др Петар Скок, Етимологијски рјечник хрватскога или српскога језика. — Југославенска академија знаности и умјетности, Загреб, 1971, књ. I, стр. XXXVIII+788; 1972, књ. II, стр. 700; 1973, књ. III, стр. 691; 1974, књ. IV, стр. 837.*

Résumé

LA VALEUR LEXICOGRAPHIQUE ET SEMANTIQUE DE CERTAINS MOTS DE STEFAN MITROV LJUBISA

Par Jelisaveta SUBOTIC

L'ouvrage est le sommaire lexicographique de la région du dialecte de Zeta.

LEXÈMES: vrljika, žioka, ljemez, pauznica, rozgva dans le contexte littéraire de l'oeuvre de Stefan Mitrov Ljubiša ont une valeur sémantique particulière. Comme unités lexicographiques de signification déterminée de la technique concernant la construction des voiliers, elles ne sont pas notées en termes phraséologiques.

Dr Slavko MIJUŠKOVIC

O OSTACIMA JEDNOG KOTORSKOG ISTORIJSKOG SPOMENIKA IZ XIII VIJEKA

Kad se jula mjeseca 1954. godine bio počeo poravnavati teren za namjeravanu gradnju nove pošte na Šuranju, ispred južnih kotorskih gradskih vrata, najprije se prišlo otkopavanju jednog povećeg nasipa. Otkopavajući ovaj nasip radnici su našli na mnoge ljudske kosti, zapravo na ostatke na tom mjestu sahranjenih ljudi nad kojima je bila izvršena smrtna presuda, pošto se zna da su na ovom mjestu mletačke vlasti, od kraja XVII vijeka, a zatim austrijske, pa francuske i ponovo austrijske običavale izvršavati smrtnu kaznu nad političkim i drugim krivcima.

Upravo kad se odstranjivanje nasipa svodilo kraju, počeli su se ukazivati temelji negdašnjih građevina i razne nadgrobne ploče. Tada je Narodni odbor opštine Kotor obrazovao specijalnu komisiju sa zadatkom da obvezbijedi otkrivene objekte kao i one koji će se tokom daljih radova otkriti.

Komisija — u sastavu: pisac ovih redova, kao predsjednik, i članovi: don Niko Luković, don Ivo Stjepčević i Spasoje Lipovac — je već 27. jula izvršila uvidaj i ustanovila da je da su otkriveni temelji ostaci manastira i crkve sv. Franje, koje je još 1288. godine podigla udovica kralja Uroša I, Jelena de Courtenay, kćerka posljednjeg latinskog cara Balduina II, čiji je sin Filip bio oženjen kćerkom napuljskog kralja Karla I Anžijskog, te odatle i zabluda koja se uporno povlači ne samo u tradiciji već i kod nekih historičara da je udovica Uroševa anžijska, a ne kurtnejska princeza.

Manastir i crkva sv. Franje postojali su sve do 1657. godine, kada su mletačke vlasti bile odlučile da ih poruše. Mlečane je na ovu odluku navela opasnost koja je tada prijetila od turskog napada na Kotor. Naime, još krajem 1656. godine Turci su se bili počeli pripremati za napad na Kotor, a mletačke vlasti su o tim pripremanama bile stalno obavještavane. Skadarski paša Varlac bio je dobio od Porte naređenje da zauzme Kotor. Pripreme za ovaj napad su dugo trajale. Skadarski paša je nastojao da pridobije u tu svrhu Crnogorce, Brđane pa i Grbljane, u čemu ga je, naročito kod ovih

posljednjih, pomagao Džafer-aga Tujković, ali u tome nije uspio. Sem navedenih, skadarski paša je vršio i pripreme čisto strategijskog karaktera, pa su mletačke vlasti s pravom računale da će napad na Kotor biti žestok.¹

U očekivanju napada, u Kotoru su se vršile ozbiljne pripreme: vanredni providur Jerolim Batalja (*Girolamo Battaglia*) naredio je useljenje u Kotor za borbu nesposobnog obližnjeg stanovništva. I Grbljani su tom prilikom sklonili svoje porodice u Kotor, uništivši prethodno, pored ostalog, oko 30 mlinova da ih neprijatelj ne bi mogao koristiti.²

Kotorski vanredni providur je o pripremama turskim, a i svojim, detaljno obavještavao mletački senat, koji je, uviđajući kolika opasnost prijeti Kotoru i njegovom području, uputio u Boku nekoliko ratnih brodova da bi se onemogućilo blokiranje grada s mora.³

Među mjerama koje su bile preduzete za obezbjeđenje odbrane grada bilo je i pomenuto uništenje franjevačkog samostana, pošto je postojala bojazan da se Turci, ukoliko se približe gradu, utvrde u samom samostanu i tako učine efikasnijim dejstvo svoje artiljerije i olakšaju opsadu s južne strane.⁴

Očekivani napad Turaka uslijedio je 30. jula 1657. artiljerijskom vatrom sa Pračišta,⁵ koja se nije prekidala sve do kraja opsade. Vojsku napadača predvodili su skadarski i hercegovački paše. Njihovi ljudi su za vrijeme opsade napadali i pljačkali mnoga mjesta u Boki. Poslije nekoliko dana opsade, Turci su zatražili predaju grada, ali je odgovor bio negativan. U toku opsade mletačka vojska je izlazila iz grada u namjeri da odbije opsadivače, te su se tako borbe vodile i ispred samih gradskih zidina, dakle u rejonu pomenutog samostana i crkve.⁶

Poslije jednomjesečne neuspješne opsade, Turci su se povukli.⁷ Vjerujemo da je uspješnoj odbrani Kotora znatno doprinijela mjera rušenja manastira i crkve.

Iz straha da Turci poslije ovog neuspjeha ponovo ne pokušaju u dugom periodu Kandijskog rata da napadaju na Kotor, nije došlo do obnavljanja porušenih manastira i crkve, a redovnici sv. Franja 1668. godine podignu unutar gradskih zidina novi manastir i crkvu.⁸

¹ Slavko Mijušković, Istorijske iskopine u Kotoru, «Pobjeda» od 24. avgusta 1954, str. 6.

² Isto.

³ Isto.

⁴ Isto.

⁵ Lokalitet nad naseljem Skaljari.

⁶ Slavko Mijušković, Istorijske iskopine..., str. 6.

⁷ Isto.

⁸ Isto.

Već prilikom prvog svog uviđaja od 27. jula 1954. godine Komisija je konstatovala postojanje unutar temelja crkve nekoliko grobova sa nadgrobnim pločama.

Svjesna vrijednosti i značaja novootkrivenih ostataka, Komisija je predložila NOO Kotor »da se ljudske kosti koje su se pronašle u nasipu,⁹ kao i one koje će se pronaći u grobovima, sakupe u sanducima i da se zatim pokopaju u zajedničkoj kosturnici na groblju u Skaljarima; na ovoj kosturnici trebalo bi postaviti natpis sa odgovarajućim istorijskim elementima, kako bi se i na ovaj način sačuvala uspomena na istorijski spomenik nad kojim će mjestom uskoro biti podignuta jedna moderna zgrada«.

Iz zapisnika o prvom uviđaju Komisije prenosimo i ovo: »Kao prvu mjeru u cilju obezbjeđenja ostataka manastira, crkve i grobova Komisija je odlučila da se rukovodiocu radova na pripremanju terena za gradnju sreske pošte daju direktive kako ne bi istorijski spomenici na koje se bude nailazilo prilikom vršenja daljih iskopavanja bili oštećeni, kao i to da se grobovi ne otvaraju. Također je odlučeno da se, kada iskopavanje bude dovršeno, izvrši snimanje tehničko i fotografsko čitavog terena na kome se nalaze ostaci manastira i crkve kao i grobovi; otvaranju grobova prići će se tek po završenom snimanju i to u prisustvu Komisije«.¹⁰

Prilikom vršenja drugog svog uviđaja 12. avgusta Komisija je ustanovila »da se izvođači radova ne pridržavaju direktiva o kojima je riječ u zapisniku prvog uviđaja od 27. jula o. g., a koje je direktive predsjednik ove Komisije odmah prenio direktoru građevinskog preduzeća »Boka«, koje vrši pomenuto iskopavanje, pošto se utvrdilo da su neki ostaci zidova manastira i crkve srušeni, kao i to da su neki grobovi otvarani«.¹¹

Da se pri nastavljanju iskopavanja ne bi radilo protivno njenim odlukama, Komisija je predložila NOO Kotor da postavi stalnog nadglednika pri vršenju iskopavanja sve dok isto ne bude dovršeno. Za nadglednika je bio predložen Niko Doklestić »jer Komisija smatra da će se isti u punoj mjeri pridržavati njenih odredaba i direktiva«.¹² Doklestić se odmah, i prije rješenja NOO Kotor, prihvatio vršenja ove dužnosti.¹³

Uvjerena u vrijednost otkrivenih ostataka, Opština Kotor je uskoro po dobijanju izvještaja o drugom uviđaju Komisije obavijestila Zavod za zaštitu spomenika kulture Crne Gore, koji je tada lokalitet nalazišta stavio pod zaštitu države i obustavio dalje radove

⁹ Radi se o kostima na tom mjestu od tuđinskih vlasti pogubljenih i sahranjenih naših ljudi.

¹⁰ Istorijski arhiv u Kotoru (IAK), Fond OP, dosije CCLIX, br. 2.

¹¹ Isto, br. 3.

¹² Isto.

¹³ Isto.

na iskopavanju, ali se već iste i narednih godina, sa 1957. zaključno, povremeno radilo na sistematskom arheološkom iskopavanju, istraživanju i snimanju čitavog otkrivenog kompleksa samostana i groblja.¹⁴

Pošto se stručno iskopavanje pod nadzorom Zavoda sporo odvijalo, Sekcija Kotor Društva istoričara Crne Gore 2. aprila 1955. dostavila je Zavodu dopis slijedeće sadržine:

»Kao što je poznato, prošlog ljeta otkriveno je u neposrednoj blizini Kotora srednjovjekovno groblje i temelji crkve i manastira sv. Franja, zadužbine Jelene, žene Uroša I.

Otkriveno područje obuhvata otprilike nešto više od polovine cjelokupnog zdanja. Komisija koju je tada obrazovao G(radski) NO Kotor bila je donijela zaključak da se izvrše dalja otkopavanja i da se važni pokretni objekti sprema u lapidariumu, a da se kosti sahrane na katoličkom groblju sa oznakom i karakteristikama nalazišta.

Negdje neposredno iza ovog ovaj nalaz su pregledali dr Đurđe Bošković i prof. Milutin Plamenac, koji su bili mišljenja da čitav ovaj nalaz kao cjelina ostane na terenu i da se zaštiti. Dr Viktor Novak je izrazio mišljenje kao i pomenuta komisija GNO-a Kotor.

Na sjednici ove Sekcije održanoj 24. III t. g. raspravljalo se o ovom pitanju. Svi su se saglasili da treba što prije pristupiti definitivnom rješenju ovog pitanja i da se uputi predstavka tom Zavodu da ovo pokrene. Svi učesnici ove sjednice složili su se sa mišljenjem Komisije GNO-a, obzirom da ovo nije antički nalaz, niti nalaz nekog značajnijeg istorijskog naselja. Naravno, konačna odluka bi se donijela prilikom završetka iskopavanja.

Pri raspravljanju da li da ovaj teren ostane kao zaštićeni prostor ili ne, potrebno je voditi računa da je ovo neposredna blizina grada, toliko potrebna za gradnju nekog važnijeg gradskog objekta, jer su se svi složili u tome da je krajnje vrijeme da se tjeskoba grada rasteretuje građenjem novih objekata izvan gradskih zidina.¹⁵

Na gornji dopis Zavod je odmah reagovao slijedećim odgovorom:

«. . . slobodni smo da vam skrenemo pažnju na sledeće činjenice: Prilikom kopanja temelja za poštansku zgradu u Kotoru, kao što vam je poznato, naišlo se na srednjovjekovno groblje i na osnove crkve sv. Franje. Zavod je o tome odmah obaviješten od mjesnih vlasti i, koristeći prisustvo profesora univerziteta Đ. Boškovića, priznatog stručnjaka iz oblasti naše srednjovjekovne arhitekture i umjetnosti i direktora Zavoda za zaštitu spomenika kulture, formirana je u Kotoru konsultativna komisija.

¹⁴ IAK — OP CCLIX, br. 7/2.

¹⁵ Isto, br. 7/2—3.

Svi prisutni, među kojima je bio i predsjednik GNO, drug Mato Petrović, saglasili su se da se otkriveni lokalitet stavi pod zaštitu države i dalji radovi konačno obustave. Na osnovu ove odluke uslijedilo je i formalno rešenje o zaštiti i time je ova odluka legalizovana. Pored toga, Izvršno vijeće NRCG iz svojih budžetskih rezervi obeštetilo je preduzeće »Boka« za do tada izvedene radove u iznosu od oko 2.000.000 din. S time je i sa druge mjerodavne strane sankcionisana odluka Zavoda o stavljanju pod zaštitu države pomenutog groblja. Ne vidimo da su od tada pa do danas mogle nastupiti neke bitne promjene u našim osnovnim gledištima po pitanju kotorske urbanističke problematike. Smatramo da jedno ovako ozakonjeno stanje, diktovano isključivo interesima konzervacije kulturnih vrijednosti i kulturne izgradnje grada Kotora, ne bi moglo da se iz osnova mijenja na temelju argumentacije GNO, koje mogu da nadu svoju korisnu primjenu i van zaštićenog prostora i u neposrednoj blizini Kotora. Mi cijenimo poduhvat GNO Kotora i lična zalaganja i inicijativu njenog zaslužnog predsjednika, kao i nastojanja da se nova naselja šire van gradskih zidina i da se time, kao što kažete u predstavi, »tjeskoba grada rasterećuje«. Međutim, ne bi smo se mogli načelno složiti da se u konkretnom slučaju tjeskoba grada rasterećuje na štetu zaštićenih lokaliteta, putem njihovog eliminisanja, prigušivanja ili muzejskog fragmen-tiranja.

Otkriveno groblje, po našem mišljenju, trebalo bi da ostane *in situ*, da se kao takvo sačuva i kultiviše, jer smatramo da, s obzirom na svoje specijalne odlike i izrazite heraldičke embleme starih i poznatih kotorskih porodica, ovaj lokalitet sa očuvanim grobljem i tragovima manastira predstavlja veći značaj za kulturnu istoriju grada Kotora, nego da se na tom mjestu podigne neka zgrada. Naše je mišljenje da otkriveno groblje, iako nije »antički nalaz«, za nas ne predstavlja manju dragocjenost, jer je bliže i neposrednije vezano za našu srednjovjekovnu kulturnu istoriju.

Najzad napominjemo da će se naredne godine nastaviti arheološka iskopavanja sve dotle dok se detaljno ne ispita čitav lokalitet i potpuno precizira njegov stvarni lik i njegova vrijednost.

Današnja slika otkrivenog groblja ne pruža najpriyatniji utisak, što je, na žalost, nemoguće izbjeći dokle god budu trajali arheološki terenski radovi. Međutim, po njihovom završetku postoje mogućnosti da se ovaj zaštićeni prostor ukusno obradi i da postane privlačan i originalan. Time bi Kotor, pored svojih mnogih značajnih spomenika, dobio još jedan nijedak i dobro sačuvan spomenički objekat.¹⁶

Zavod se u svojoj analizi »Urbanistički plan Kotora i pitanje srednjovjekovnog groblja na Gurdiću« ovako osvrnuo na dopis

¹⁶ Isto, br. 7/3—4.

zlato, mi ćemo organizovati Socijalistički savez jedne noći i sve vam slomiti«. Tražili smo da nam pokaže regulacioni plan kako bismo mogli planirati ogradu — odbio je. Od nas je tražio građevinsku dozvolu, pa kad smo podnijeli molbu, tražio je da mu podnesemo plan situacije odobren i ovjeren (kao da učestvujemo na konkursu za izvođenje građevinskih radova, gdje se traži još i kaucija). Jedva ako uspijemo da dobijemo dozvolu samo za čišćenje terena. U saglasnosti sa ovakvim stavom Opštine, socijalno osiguranje odbija da nam primi prijavu bez građevinske dozvole. Opština, osim toga, traži da joj podnesemo ovlaštenje Zavoda da se radovi izvode. Ovakva politika se odrazila i na dobavljanje radne snage preko biroa rada...».¹⁸

O gore navedenom stavu načelnika Komunalnog odsjeka bio je obaviješten Savjet za kulturu SRCG.¹⁹

U nastavku analize Zavoda čitamo: «Arheološka istraživanja sa privremenim konzerviranjem nekih grobnih ploča završena su 1957, kada je trebalo pristupiti podizanju ograde, što je bilo onemogućeno stavom predstavnika Opštine, a što se jasno vidi iz pisma druga Mijovića. U 1958. godini Zavod nije pristupio predviđenoj tehničkoj zaštiti podizanjem ogradnog zida i kultivisanjem čitavog lokaliteta, jer je pitanje sudbine i prenosa groblja sve više podgrijavano, a suprotnosti u gledištima i zaključcima sve više zaoštravane, a naročito poslije prikazivanja idejne skice urbanističkog plana od strane prof. Maksimovića²⁰ na drugoj plenarnoj sjednici od 19. aprila 1958, gdje je prisustvovao i predstavnik Zavoda, koji je neodstupno potvrdio svoj raniji stav».²¹

U nastavku analize Zavoda ističu se neslaganja Zavoda sa mnogim urbanističkim koncepcijama prof. Maksimovića, što u ovom članku nije od bitnog interesa, a zatim se prelazi na naš predmet: «Drugo pitanje je novootkopano groblje i osnove franjevačkog samostana, kome dr Maksimović prilazi obazrivo, sa potrebnom rezervom i kompromisnim stavom. Njegova je konstatacija da sadašnja grupacija stambenih zgrada na Šuranju (gdje se nalazi i novootkriveno nalazište) ne odgovara ni po svojoj dotrajalosti ni po izgledu tom istaknutom mjestu. Šuranj treba da bude raščišćen i upotrebljen za izradu novog društvenog centra u kome bi bili novi ovi objekti: bioskop, prodavnice i uslužne radionice, toplo kupatilo sa plivačkim bazenom, dom narodnog zdravlja i štamparija.

Ukoliko se Zavod za zaštitu spomenika SRCG, kaže prof. Maksimović, ne bi složio da prostor otkopanih temelja bude upo-

¹⁸ Isto, br. 7/4 — 5.

¹⁹ Isto, br. 7/5.

²⁰ Prof. dr Branko Maksimović, veoma priznati i pozuati urbanista u zemlji i inostranstvu, dobitnik većeg broja nagrada za urbanistička rješenja gradova i naselja.

²¹ IAK — OP CCLIX, br. 7/5.

trebljen za novu pijacu, mogao bi se predložiti slijedeći kompromis: da se iznad otkopanih temelja izradi armirano-betonska platforma na stubovima koja bi nosila pijacu; time bi se nesumnjivo i otkopani temelji bolje zaštitili nego da ostanu pod otvorenim nebom. Zavod je mišljenja da je ova kompromisna varijanta prihvatljivija od predloga arh. Đukića da se na tom mjestu podigne zgrada na stubovima. Za jednu ovakvu platformu, koja bi mogla da obuhvati čitav prostor nad grobljem, ne bi bilo potrebno tako duboko fundiranje stubova kao za veću zgradu, a pored toga i dimenzije stubova bile bi znatno manje, te i opasnost od povrede spomeničkih objekata osjetno smanjena. Na toj bazi Zavod je sklon da pregovara, korigujući svoje prvo mišljenje o mogućnosti podizanja neke zgrade.²²

Dok su otkriveni historijski objekti ostajali i dalje, zbog nezštićenosti, ozbiljno ugroženi, prepiska oko njih se nastavljala. NOO Kotor je 28. decembra 1958. uputio Zavodu slijedeći akt:

»Već duže vremena, tj. od kada su otkopani jula 1954. godine, nije ništa zamašnije urađeno na obezbjeđenju ostataka ruševina crkve, manastira i odgovarajućeg groblja sv. Franja na Gurdiću,²³ već isti je izložen raznim vremenskim i drugim nepogodama (kiši, suncu, izvoru Gurdića itd.) i propada.

Savjet za kulturu ovog Odbora razmatrao je ovo pitanje na svojoj posljednjoj sjednici i zaključio je da se ostaci spomenika jedino mogu sačuvati ako se sa mjesta nalazišta sklone negdje drugo.

U tom smislu imenovao je komisiju koju sačinjavaju: Brajković Muto, Mijušković Slavko, Premožić Tonko, Zloković Ignjo, Vičević Ferdi, Kovijanić Risto, Pasković Gracija, Begu Ivan i Bošković Marko.

Savjet je stavio komisiji u zadatak, pored ostalog, da, po prethodnom fotografskom i tehničkom snimanju nalazišta, odmah, po direktivama i stalnim nadzorom jednog arheologa stručnjaka, priđe cizanju svih objekata sa grobova, kao i onih koji bi se našli u njima, a koji bi mogli biti od kulturno-naučnog ili umjetničkog interesa. Objekti iz kamena prenijeti će se i pohraniti u crkvi sv. Franje na Suranju,²⁴ u zidinama, koja predstavlja direktan kontinuitet porušene crkve na Gurdiću, a objekti iz drugog materijala, ako bi ih bilo, prenijeće se i pohraniti u Pomorskom muzeju u Kotoru do formiranja gradskog muzeja.

Komisija će prilikom pretraživanja grobova izdvojiti kosti svih sahranjenih i pokopati ih na groblju u Škaljarima, u jednoj kosturnici sa natpisom njihovog porijekla.

²² Isto, br. 7/7 — 8.

²³ Lokalitet na kome su otkriveni ostaci manastira sv. Franje naziva se i Gurgić (po istoimenom izvoru u neposrednoj blizini) i Suranj (po srednjovjekovnom nazivu Surana).

²⁴ Vidi prethodnu napomenu.

O prednjem se izvještavate i istovremeno molite da odredite od strane Zavoda jednog svog predstavnika koji bi bio prisutan radu naše komisije i svojim prisustvom doprinio boljem radu na očuvanju i pohranjivanju objekata od kulturno-istorijske vrijednosti navedenog istorijskog spomenika.²⁵

Na gornji akt Zavod je odgovorio 6. januara 1959. Poslije navođenja već poznatih nam stavova, svoj odgovor Zavod završava: »Smatrajući da odluka NO Opštine nije donijeta u duhu Zakona o zaštiti spomenika kulture, niti je u tom pogledu postignuta potrebna saglasnost naše ustanove, to smo mišljenja da bi bilo nelogično i neumjesno prisustvo našeg predstavnika u izvođenju jednog smjelog²⁶ zahvata, koji je u gruboj kontradikciji sa našim osnovnim konzervatorskim stanovištem. Naše prisustvo značilo bi pozitivno sankcionisanje vaše neprihvatljive odluke u pogledu koje Zavod rezerviše svoj stav za preduzimanje potrebnih i cjelishodnih mjera.«²⁷

Još istog dana kad i odgovor Opštini Kotor, Zavod je uputio Sekretarijatu za kulturu SRCG slijedeći dopis:

»Izvještavate se da je NOO Kotor formirao mjesnu komisiju za prenos i smještaj otkrivenih ostataka sa groblja na Gurdiću i pozvao predstavnika Zavoda da prisustvuje radu komisije.

Crkva i groblje su stavljeni pod zaštitu države. Kad je pokrenuto pitanje prenosa grobnih ploča, Zavod je u samom početku zauzeo odlučan stav da se u groblje ne **dira**, već da ostane *in situ*, da se podigne niska ograda a teren kultiviše. U međuvremenu arh. Đukić iz Herceg-Novog predložio je da se na pomenutom lokalitetu podigne zgrada na stubovima, čime bi groblje bilo vidno i zaštićeno. Ovakav predlog, kao kompromis, Zavod je prihvatio. Međutim, NO Opštine Kotor sa novoformiranom komisijom stavlja Zavod pred svršen čin i pred tešku povredu Zakona o zaštiti spomenika kulture. Prirodno je da smo odbili naše prisustvo na jednom destruktivnom poslu.

Pošto je u pitanju flagrantna povreda osnovnog principa zaštitne službe, a s obzirom i na raniji stav Opštine Kotor, molite se da neposredno i preko Izvršnog vijeća djelujete da se onemogućiti ovakav pothvat u kulturnom Kotoru i našoj Republici...«²⁸

Sekretarijat je 10. januara odgovorio: »U vezi vašeg pisma povodom odluke Narodnog odbora u Kotoru o prenošenju i smještaju otkrivenih objekata sa groblja na Gurdiću, sekretar Savjeta za kulturu NR Crne Gore razgovarao je 9. I 1959. godine sa sekretarom Opštine Kotor da Opština ne odlučuje po pitanju groblja bez konsultovanja sa Zavodom za zaštitu spomenika kulture kao i sa Savje-

²⁵ IAK — OP CCLIX, br. 7/10 — 11.

²⁶ Prvo je bilo napisano: smiješnog, pa ispravljeno u: smjelog.

²⁷ IAK — OP CCLIX, br. 7/11.

²⁸ Isto, br. 7/12.

tom za kulturu NR Crne Gore. Dobro bi bilo da i sam Zavod razgovara sa Opštinom i konsultuje se s njima kako bi se našlo što pogodnije rješenje».²⁹

Ovaj odgovor Sekretarijata nije mogao zadovoljiti Zavod, a naročito ne preporuka direktnog sporazumijevanja Zavoda sa Opštinom poslije tako odlučnog njenog stava, zasnovanog na zaključcima njene druge komisije, koja je poslije zasjedanja 25. decembra 1958. godine donijela ove zaključke:

«Komisija je svjesna da se radi o ostacima jednog vrlo značajnog srednjovjekovnog spomenika (ovdje slijedi istorijat manastira i crkve, koji zbog uštede prostora izostavljamo). Sem toga, uz crkvu i manastir sv. Franje nalaze se i ruševine crkvice, kapele, sv. Katarine, čiji datum osnivanja dosad nije mogao biti utvrđen, ali iz jednog podatka iz druge sudsko-notarske knjige Državnog arhiva u Kotoru utvrđeno je da je ova crkvice opravljena 1397. od mletačkog trgovca Marka Nigra. Unutar temelja sv. Franje, kao i unutar temelja sv. Katarine, a i izvan ovih temelja, nalaze se grobovi. Nad nadgrobniim pločama 34 groba nalaze se ili natpisi ili grbovi, ili jedno i drugo. Iako uvijek kratki, određujući i to u najsretnijem slučaju: ime, prezime, zanimanje i datum prve sahrane ili datum izrade groba, ovi natpisi — od kojih najstariji datiraju nosi datum 1372. godine, što ne znači da neki grobovi bez datuma nijesu i nešto stariji; najmlađi grobovi približavaju se datumu porušenja crkve i manastira 1657. godine — su interesantni i zbog toga što mahom nose ili tipična slavenska imena ili druga imena slavenskih oblika i dezinencija. Grbovi kotorskih plemića i emblemi raznih zanata (kovački, kožarski, krojački, obućarski itd.) predstavljaju objekte ne samo od heraldičkog već i drugog naučnog interesa. Dalje, temelji ovih građevina, iako ne mogu dočarati arhitektonski aspekt istih, ipak jasno odražavaju njihovu arhitektonsku bazu, koja svojom neobičnošću predstavlja, svakako, velik interes u oblasti istorije crkvene arhitekture. Sam plan i smještaj grobova vrlo je interesantan za istraživače srednjovjekovnih nekropola. Komisija smatra da je neophodno potrebno te ostatke spasiti i svestrano naučno obraditi i u tom cilju predlaže slijedeće:

Pošto još od vremena kada su se ostaci opisanog spomenika, po izvršenom iskopavanju, otkrili (jula 1954) pa sve do danas nije ništa urađeno da bi se oni obezbijedili, izuzev što su vršena tehnička i fotografska snimanja i što su neke razbijene ploče povezane betonom, a pošto je kroz navedeno vrijeme ovo arheološko nalazište osjetno stradalo od nepogoda kojima je bilo izloženo (kiše koje stvaraju velike poplave, blizina izvora Gurdića, koji povremeno svojom neobičnom snagom jako ugrožava grobište itd.), a koje nepogode izazivaju slabljenje kompaktnosti terena, tako da dolazi do pro-

²⁹ Isto.

puštanja i slabljenja zidova grobnica, što rezultira i lomljenje nadgrobnih ploča, naročito onih iz krčkog duričkog crvenog kamena (jedna od takvih ploča, koja je doskora bila čitava, a sadrži i grb i natpis, skoro je potpuno razmrskana) — Komisija, obzirom da se *status quo*, i pored naročitih nastojanja i velikih žrtava, ipak ne bi mogao održati, iako bi to predstavljalo najsretnije rješenje, predlaže kao jedino efikasno rješenje da se, po detaljnom tehničkom i fotografskom snimanju — ako to nije ranije u potpunosti izvršeno — kao i poslije izrade reljefa čitavog nalazišta, odmah, po direktivama i stalnim nadzorom jednog arheološkog stručnjaka, priđe dizanju svih objekata (nadgrobne ploče sa natpisima, grbovima i raznim amblemima, predmeti koji bi se pronašli prilikom otvaranja grobova, pragovi grobova, ukoliko nose neke stilske karakteristike i ukrase i sl.), koji bi mogli biti od naučnog ili umjetničkog interesa; da se objekti iz kamena prenesu i pohrane u crkvi sv. Franje u zidinama, koja je podignuta 1668. godine, i koja predstavlja direktan kontinuitet porušene crkve, što je zaista sretna okolnost, a objekti iz drugog materijala da se pohrane do formiranja gradskog muzeja u Pomorskom muzeju u Kotoru. Dalje, Komisija predlaže da se prilikom pretraživanja grobova izdvoje kosti sahranjenih i pokopaju na groblju u Škaljarima u jednoj specijalno izrađenoj kosturnici na kojoj bi trebalo postaviti natpis koji bi sadržavao relativne istorijske elemente nalazišta, te bi tako i ovaj natpis, pored u lapidarijumu (tj. crkvi sv. Franje u zidinama) i muzeju pohranjenih objekata, kao i pored izvjesnog broja dokumenata u Državnom arhivu u Kotoru, koji se odnose na obadvlje crkve i samostan, govorio o ovom našem značajnom istorijskom spomeniku, podignutom u vremenu kada je Kotor, nalazeći se u okviru nemanjičke države, bio dostigao vrhunac svog ekonomskog i kulturnog razvoja.

Prilikom donošenja svoje odluke o podnošenju ovog predloga, koji, istina, dira u jedno od osnovnih načela arheologije, naime, da se po mogućnosti arheološka nalazišta koja predstavljaju ostatke jedne arhitektonske cjeline, a ne izolirane arheološke predmete, nastoje konzervirati *ubi et ut jacent*, Komisija je, i pored svog uvjerenja da se *status quo* i uz velike žrtve ne bi mogao održati, uzela u obzir i činjenicu da su ostaci crkve, samostana i groblja sv. Franje arheološki veoma mladi, a i istorijski su relativno mladi u jednoj sredini koja se može ponositi mnogim spomenicima iz rimskog, vizantijskog i ranonemanjičkog doba.³⁰

Više nego odluka Opštine (koju smo već citirali), predlog Komisije od 25. decembra 1958, na kome se ta odluka i zasniva, jako je zabrinuo Zavod s obzirom da se obrazloženje predloga nije moglo lako osporavati. Zbog toga je Zavod, koji je uporno stajao na poznatim nam pozicijama, smatrao potrebnim da odmah postigne podršku

³⁰ IAK — OP CCLIX, br. 7/19 — 21.

od Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture i Arheološkog instituta Srpske akademije nauka, što je i postigao.⁴ Od obimne prepiske nastale u vezi sa time donosimo obrazloženje od 26. I 1959. Arheološkog instituta SAN:

»Iskopane objekte u Suranju treba sačuvati *in situ* iz slijedećih razloga:

1) dok nisu u Suranju otkopani ostaci stare predlovenske građevine, o tome da je Kotor nasljednik antičkog *Ascrviuma* nije bilo nikakvih verodostojnih podataka. Arheološki nalazi iz IV—VIII veka, koji su otkopani u grobovima te građevine i ostaci drugih antičkih građevina na ovom mjestu nepobitan su dokaz neprekidnog razvoja grada *Ascrvium — Dekateron — Kotor*. Zakloniti te ostatke značilo bi oduzeti Kotoru jedno živo materijalno svjedočanstvo tolike njegove starine.

2) Od tri velike sakralne građevine, koje je 1288. godine podigla kraljica Jelena, žena Uroša I, sa sigurnošću je identifikovana i sačuvana u zadovoljavajućem stanju samo jedna: Franjevačka crkva u Kotoru, dok su takve Građevine u Baru i Skadru ili sasvim propale ili ne mogu biti ubicirane. Dokumentarna vrijednost Franjevačke crkve, kao objekta specifične arhitektonske strukture iz tog doba, jedinstvena je kod nas. Uništiti je značilo bi lišiti kulturno naslijeđe Kotora spomenika, koji predstavlja živo svjedočanstvo o tome da je materijalna kultura grada Kotora išla u korak sa najnaprednijim tehničko-građevinskim dostignućima svoga doba.

3) Kapelica koja je uz veliku građevinu dozidana, jedini je sačuvani spomenik, koji je podigla kotorska porodica Buća, porodica najznačajnijih diplomata i finansijera u doba najveće moći naše srednjovjekovne države. Pored te svoje istorijske vrijednosti, ona ima i neospornu kulturno-umjetničku vrijednost sa svoje arhitektonske strane.

4) Tridesetak otkopanih grobnica na Suranju ne predstavljaju obično »crkveno groblje«, nego pravi *campo santo* srednjovjekovnog Kotora, gdje su sahranjeni u kulturnom svijetu dobro poznati kotorski humanisti i pisci, vođi narodnih pokreta (Spice), legendarni zanatlije (Novak kovač), najčuvenije kotorske porodice (Bizaati i Bolice) i možda čak (još nije otkopan) grob našeg najvećeg srednjovjekovnog neimara i skulptora Fra Vite, graditelja Dečana; što je za kulturnu prošlost Kotora od naročitog značaja, natpisi nad tim grobovima svjedoče o apsolutnom slovenskom karakteru ogromnog dijela njegovog stanovništva, što je odlučan dokaz da ono što je Kotor stvorio u srednjem vijeku nije djelo tuđinaca nego naših ljudi. Prenijeti te nadgrobne spomenike na kakvo drugo mjesto, značilo bi sasvim umanjiti dokumentarnost jednog nepo-

⁴ Isto, br. 7/14 — 18.

srednog svjedočanstva o njegovoj i svojoj prošlosti, i od izvanredno dobro prezentovanog spomenika *in situ*, praviti vještačke kvazi muzejske eksponate.

5) Sačuvati sve te spomenike kotorske prošlosti ne znači čuvati nauštrb njegovog urbanističkog razvoja, naprotiv otkopavanje do kraja, konzervacija i pretvaranje u otvoren spomenik — lapidarijum otkopanih objekata (Franjevački manastir) u Šuranju i njihova prezentacija u slobodno ozelenjenom parku, moglo bi budućem urbanističkom izgledu i potrebama Kotora služiti na ponos i na daleko veću korist, nego što bi to mogla pružiti bilo kakva druga građevina u ovom tipičnom istorijskom ambijentu.³²

Gornje obrazloženje bilo je dostavljeno Savjetu za komunalne poslove NOO Kotor, Savjetu za kulturu NR Crne Gore i Zavodu za zaštitu spomenika kulture NRCG.³³

Zavod 6. februara 1959. javlja direktoru Arheološkog instituta SAN-a, pored ostalog, i slijedeće: »Stavljamo Vam do znanja da je NO Opštine Kotor na osnovu zaključaka komisije za prenos groblja, bez obzira na mnoge posredne i neposredne intervencije i zakonske propise, pristupio svom rušilačkom poslu. Zavod će pokrenuti krivični postupak protiv odgovornih lica. Predložili smo Sekretarijatu za kulturu NR Crne Gore da se formira komisija stručnjaka, gdje bi bio zastupljen Arheološki institut i Savezni institut i jedan ili dva urbanista, pored nadležnih republičkih organa. Bio sam slobodan da predložim Vas i dr Fiskovića,³⁴ jer smatram da je potrebno da komisija bude jedno visoko autoritativno tijelo naših eminentnih stručnjaka. Od urbanista predložili smo prof. N. Dobrovića i Bogdanovića. Sa ovim se Savjet za kulturu (SRCG) saglasio. Zavod i ovom prilikom računa na Vašu svestranu podršku i na Vaš najmjero-davniji sud.«³⁵

Savjet za kulturu NRCG, koji je putem korespondencije sa svim zainteresovanim institucijama bio stalno u toku zbivanja oko spornog problema, 16. februara 1959. je postupio po dobijenom predlogu i obrazovao »Stručnu komisiju Sekretarijata Savjeta za kulturu NR Crne Gore po pitanju ocjene kulturno-istorijske vrijednosti srednjovjekovnog groblja na Gurdiću.«³⁶

Ova komisija je zasjedala 28. februara u Kotoru. Da bismo pružili pun uvid u rad Komisije, donosimo zapisnik sa njenog zasjedanja:

³² Isto, br. 7/16 — 17.

³³ Isto, br. 7/17.

³⁴ Akademik dr Cvito Fisković, direktor Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture — Split.

³⁵ JAK — OP CCLIX, br. 7/17 — 18.

³⁶ Isto, br. 6 i br. 8.

Z A P I S N I K

sa sastanka stručne komisije Savjeta za kulturu NRCG formirane rješenjem Savjeta za kulturu NRCG broj 02-148 sa zadatkom da preispita i ocijeni kulturno-istorijsku vrijednost srednjovjekovnog kotorskog groblja na Šuranju i u saglasnosti s tim da predloži najcjelishodnije rješenje spora između NOO-e Kotor i Zavoda za zaštitu spomenika kulture NRCG.

Sastanku prisustvuju: predsjednik Komisije Đurde Bošković, upravnik Arheološkog instituta SAN, i članovi: prof. Dobrović Nikola, prof. Maksimović Branko, Mijušković Slavko, direktor Državnog arhiva u Kotoru, Plamenac Milutin, direktor Zavoda za zaštitu spomenika NRCG, te Seferović Branko, predsjednik NOO-e Kotor i arhitekta Zdravković Ivan, direktor Saveznog zavoda za zaštitu spomenika kulture.

Prijepodnevnom radu Komisije prisustvovao je arhitekta Dočić Vojislav, a popodnevnom nije.

Sastanku Komisije nije prisustvovao dr Cvito Fisković, direktor Konzervatorskog zavoda Dalmacije.

Zapisnik vodi Radomir Đukanović, službenik Odsjeka za prosvjetu NOO-e Kotor.

Predsjednik Komisije, Đurde Bošković, otvorio je sastanak i u uvodnom izlaganju, pored ostalog, iznio je da je Komisija formirana od ljudi koji su upoznati sa problematikom predmeta o kome imaju da rješavaju i da je Komisija u mogućnosti da rješava ovaj veoma kompleksni problem. Dalje je istakao da se rješavanju problema ne prilazi sa ličnog stanovišta, već isti da se rješava kompleksno s gledišta interesa opšte kulture, interesa Kotora, sa stanovišta urbanističkog rješenja, likovnog i prostornog, s gledišta rješavanja saobraćaja, sa istorijskog gledanja na prošlost, sadašnjost i budućnost. Turizam se ovdje uklapa u opštu kulturu i on je ovdje sekundaran. Ovdje se mora ići ne na način da se nepomirljivo suprotstavljaju dva gledišta, već da se najcjelishodnije nađe rješenje koje odgovara kulturnim i životnim interesima Kotora. Na taj način će se naći zajedničko rješenje da se ovaj problem danas riješi.

Predlažem da se prvo sasluša izlaganje direktora Zavoda za zaštitu spomenika kulture NRCG druga Plamenca, a zatim, s druge strane, predsjednika NOO-e Kotor. Nakon njihovog izlaganja ostali članovi Komisije će iznijeti predloge i argumente za rješavanje problema. Izgleda da je ovdje sukob koncepcija u načinu rješavanja problema.

Milutin Plamenac svoje izlaganje je dokumentovao čitanjem dopisa iz kojih se vide jasno sve mjere i predlozi koje su preduzeli Zavod za zaštitu spomenika NRCG i NOO-e Kotor od prve godine otkrivanja spomenika, kao i jasan sukob dviju koncepcija po rješavanju toga problema.

Prilog njegovoj diskusiji: referat Zavoda za zaštitu spomenika kulture NR Crne Gore po pitanju urbanističkog plana Kotora i prenosa otkrivenih objekata na Gurđiću. Referat je sastavni dio ovog zapisnika.

Branko Seferović, predsjednik NOO-e Kotor, prije svog izlaganja zahvalio je članovima Komisije koji su se odazvali da učestvuju u ovako važnom pitanju i njegovom rješavanju. Takođe se zahvalio i odao puno priznanje radu komisije NOO-e Kotor formirane za prenos i smještaj u lapidarijumu ostataka od kulturne vrijednosti spomenika manastira i grobnica na Gurđiću i izrazio saglasnost sa njihovim radom. Dalje je istakao da je NOO-e od početka otkrivanja spomenika do sada imao jedinstven slav za njegovo prenošenje, a koji se vidi jasno iz čitave prepiske sa kojom je Komisiju upoznao direktor Zavoda, Plamenac. Što se to nije rješavalo na nivou, kao što se sada rješava, smatra da je propust i čudi se što se spomenik držao ovako do danas. Drug Seferović dalje ističe da mu se čini da je dr Plamenac prikazao NOO-e Kotor malo grubo u ovom slučaju, dok se iz pročitanih dopisa i dokumenata vidi drugo. Naime, vidi se kako su i pojedinci i komisije NOO-e savjesno prilazili rješavanju tog pitanja. Tom prilikom ističe da je svaki građanin Kotora zainteresovan za ljepote ovog kraja i želi i vodi računa o njima da se očuvaju. Zatim je Seferović istakao da je građanstvo jako zainteresovano za potpuno prenošenje grobnica. Ovo tim prije što Komisija radi u sastavu ovako visokog nivoa. Dalje je izjavio da se slaže sa čitavom prepiskom koju je pročitao dr Plamenac, da je u njoj sve istinito, samo se ne slaže sa dijelom diskusije dr Plamenca na kraju, da je razbijanje grobnica izvršeno uz nečiji nagovor, obzirom da je groblje bilo dostupno svakome, pa je mogao neko neodgovoran da ih razbija. Drug Seferović ističe da je dao izjave koje navodi dr Plamenac, ali ne u svoje ime, već na osnovu predloga stručnjaka, lica i građana grada Kotora koji žele da se taj spomenik sačuva, a istovremeno prenese i omogući razvitak grada Kotora.

Zatim je uzeo riječ prof. Đurđe Bošković koji naglašava da objekat o kome je riječ nije groblje već da je to manastir sv. Franje i da o njemu treba da se razgovara kao jedinstvenom kompleksu i da Komisija stalno vodi računa da se tu radi o jednom značajnom spomeniku naše kulture. Dalje je istakao da mu se čini da je u rješavanju ovog problema sukob koncepcija o načinu njegovog rješavanja i da ovdje nije cilj da se zadovoljavaju želje pojedinaca, već je u pitanju pravilan stav o jednom ozbiljnom urbanističkom i kulturnom spomeniku. Stoga je potrebno naći rješenje koje odgovara savremenom shvatanju kulture i urbanizma.

Zatim je uzeo riječ Slavko Mijušković koji kaže da je opštinska uprava, čim je bila obaviještena još jula 1954. godine, da se prilikom poravnavanja terena za gradnju nove poštanske zgrade

našlo na neke temelje i nadgrobne ploče, od koje neke sa natpisima i grbovima, odmah, i to 26. jula, obrazovala komisiju sa zadatkom da ispita nalazište i ustanovi njegovu istorijsku vrijednost. Sastav ove komisije bio je slijedeći: Slavko Mijušković, predsjednik, i članovi: don Niko Luković, don Ivo Stjepčević i Spasoje Lipovac, odbornik opštine Kotor. Ova komisija već sutradan, 27. jula, otišla je na lice mjesta i ustanovila je da se radi o ostacima crkve i manastira sv. Franje. Svjesna velikih vrijednosti ovih ostataka, Komisija je, poslije detaljnog upoznavanja sa istim, jednoglasno zaključila da se, u cilju spasavanja, objekti od vrijednosti prenesu u lapidarijum. Komisija je preporučila naročitu opreznost prilikom daljeg iskopavanja. Uskoro poslije ove komisijske odluke boravio je u Kotoru dr prof. Viktor Novak, šef katedre za istoriju srednjeg vijeka na beogradskom Filozofskom fakultetu. Mijušković ga je odveo da vidi nalazište i saopštio mu odluku Komisije. S ovom odlukom, naime, da se ostaci prenesu u lapidarijum, a ne da se zadrže gdje se nalaze, prof. Novak se u potpunosti složio. Istina, poslije nekoliko dana Mijušković je od prof. Novaka dobio kartu kojom mu saopštava da je dr Cvito Fisković suprotnog mišljenja. Mijušković zatim preporučuje Komisiji da povede računa o odluci komisije od 27. jula 1954. godine, jer da su tu odluku donijeli ljudi čiji kriterijum ne treba prenebregavati, naime don Ivo Stjepčević i don Niko Luković, priznati naučni radnici, koji su svoj naučni rad isključivo posvetili istoriji Kotora i Boke, a čiji isključivo naučni kriterijum u donošenju objektivne odluke garantuje i činjenica da su obojica katolički sveštenici i obojica Bokelji, koji bi se kao takvi iz sentimentalnih razloga, možda, radije bili opredijelili za drugu soluciju, tj. za zadržavanje ostataka *in situ*, — i Slavko Mijušković, koji se već duže vremena bavi istorijom Kotora i Boke, te je razumljivo da je sa naročitom oprežnošću prišao rješavanju sudbine sada spornog objekta. Ostajući u potpunosti pri stanovištu izraženom u zaključcima druge komisije NOO-e Kotor od 25. decembra 1958. godine, Mijušković kaže da namjerava u daljoj diskusiji potkrijepiti obrazloženje tih zaključaka.

U svom daljem izlaganju Mijušković je nabrojio mnoge kulturno-istorijske spomenike u Kotoru počev od rimskih vremena, preko vizantijskog, pa do ranonemanjičkog doba. Među njima ima više natpisa iz rimskog doba, od kojih je najznačajniji nadgrobni natpis otkriven 1931. godine nedaleko od gradskih zidina, koji se odnosi na nadljekara Lucija Luskusa, i koji ubjedljivije od svih ostalih govori o postojanju gradskog naselja u rimsko doba na mjestu današnjeg Kotora. On sumnja da bi kao potpora ovom tvrđenju objekti koji bi se eventualno pronašli u grobovima spornog nalazišta, a o kojima govori analiza prof. Boškovića, mogli biti značajniji od ovog i drugih spomenika koje je on, Mijušković, naveo, a nikako se ne slaže sa tvrđenjem prof. Boškovića da su ti objekti jedini dokaz postojanja *Acruviuma* (*Ascriviuma*) na mjestu današ-

njeg Kotoru. Dokaz o postojanju *Ascriviuma* na mjestu današnjeg Kotoru neosporivo predstavljaju ovi dokumenti i činjenice: 1) spomenici koje je gore naveo, 2) etimologija naziva grada, 3) činjenica da kotorski građani u doba humanizma i renesanse nazivaju sebe *cives ascrivenses*. Zatim Mijušković nabroja više značajnih spomenika iz vizantijskog i ranonemanjičkog doba i citira više natpisa sa raznih kotorskih crkava, iz kojih se natpisa čitaju imena vladara iz dinastije Nemanjića i slavenska imena kotorskih građana. Tom prilikom je naglasio da nema podataka da bi kapela sv. Katarine pripadala poznatoj porodici Buća, kao što tvrdi prof. Bošković. Nikola Buća je 1334. godine sagradio samostan i crkvu sv. Nikole u Parčani, danas Tabućina, na kojem mjestu je sagrađena električna centrala. Naglašava zatim da postoji velika arhivska dokumentacija o dugoj nemanjičkoj vladavini u Boki i da je veza Nemanjića sa Kotorom bila veoma jaka. Među ostalim pominje povelje koje su srpski vladari izdavali »dragom, ljubljenom i stolnom Kotoru«, kako je u jednoj od svojih povelja car Dušan apostrofirao ovaj grad. Kasnije kotorski patricijat stalno ističe reminiscencije na Nemanjiće. Tom prilikom Mijušković je izjavio da je dokumentacija koja postoji bilo na kamenu, pergamentu ili papiru o slavenskom karakteru Boke, a koja dokumentacija će biti objavljena, tako jaka da postojeći ostaci manastira i grobnica na Gurdiću predstavljaju sitnicu — kvazi ništa u odnosu na postojeći materijal. Zatim Mijušković izražava svoje čuđenje na Boškovićevo tvrđenje da ostaci sv. Franje ne predstavljaju crkveno groblje već *campo santo* srednjovjekovnog Kotoru, ističući to kao jedan od razloga zadržavanja tih ostataka *in situ*. *Campo santo* je naziv nesumnjivo jasne sadržine: opšte groblje većeg naselja, obično opkoljeno zidom ili arkadama, sa kapelom u sredini, koja služi u isključivo mrtvačke svrhe. *Campo santo* se ne može nazivati groblje jedne crkve pa makar se i izvan same crkve nalazilo mnogo grobova, a još manje se može tim terminom označiti crkveno groblje kad se uz crkvu nalazi i samostan. Izraz *campo santo* nije mnogo star za pojam groblja, ali ako tim pojmom želimo da označimo objekat iz dalje prošlosti, onda taj objekat mora imati osobine koje taj pojam sadrži. Da je Kotor u prošlosti imao samo jednu crkvu koja bi u kripti i oko nje (crkve) primala sve mrtvace sa područja grada, moglo bi se dozvoliti, i pored toga što ta crkva ne bi služila u isključivo mrtvačke svrhe, da se u tom slučaju upotrebi izraz »*campo santo* srednjovjekovnog Kotoru«, jer bi u tom slučaju, ako ne po formi, a ono po sadržini takvo groblje imalo ipak glavnu osobinu pojma »*campo santo*«. Međutim, Kotor je imao u srednjem vijeku 50 crkava. U svakoj od njih su se sahranjivali mrtvaci, isto tako kao i u crkvi sv. Franje, te bi prema tome, ako bi usvojili kao tačnu definiciju prof. Boškovića, u Kotoru bilo 50 *campo santa*. Prema tome, po riječima Mijuškovića, groblje na Gurdiću nije ništa drugo nego crkveno groblje. Boškovićevo pretpostavka da bi u ovom crkvenom groblju

mogao biti i grob Novaka kovača je isto toliko osnovana koliko i pretpostavka da bi *Novacus spatarius* (a ne *Novacus faber*) iz kotorskih sudsko-notarskih spisa mogao biti Novak kovač iz narodnih pjesama. Nada prof. Boškovića da će možda u ovom groblju naći grob neimara Đečana predstavlja samo iluziju, jer je slavni graditelj bio fratar, minorit, a poznato je da su se fratri pokopavali u zajedničkoj grobnici bez ikakvih natpisa. Ističući da je čitav Kotor na grobovima i, ako bi popravljali pločnike u Kotoru, da bi naišli na mnoštvo grobova, Mijušković postavlja pitanje: »Šta bi uradili Francuzi, kad bi, recimo, prepločavanjem ili preasfaltiranjem *Place de la Concorde* u Parizu naišli na sličan spomenik s kraja XIII vijeka? — Sigurno bi ga uklonili! Ma koliko vam čudno izgledalo ovo poređenje, ja se usudujem da ga pravim i smjelo mogu da tvrdim da je prostor na kome su otkriveni već dugo raspravljani ostaci, po svojoj poziciji i potrebama grada Kotora, kotorska *Place de la Concorde*«. Mijušković podvlači dalje da neugodno zvuče riječi dr Plamenca da je udaranje maljem u ploče nagovještaj — »podsticaj za budući flagrantni poduhvat, a to su nesumnjivo mogli da uoče pojedinci, potpisnici ovih zaključaka«.

Status quo — nastavlja Mijušković — nemoguće je održati jer i rijeka i podzemne vode djeluju na teren, a pored toga krti đuricki kamen vrlo je nepostojan prema klimatskim promjenama. Mijušković dalje naglašava da je Komisija NOO-e takode stala na stanovište da se ne podiže nikakva zgrada na stubovima iznad groblja jer da bi se i time razrušili groblje i manastir, a sa estetske strane to bi bila maškarada. Zbog svega ovoga navedena komisija NOO-e je zauzela stav da se groblje prenese u lapidarij sa čime se Mijušković u potpunosti slaže i poziva Komisiju da usvoji ovaj predlog opštinske komisije.

Profesor Đurđe Bošković, izjavivši da je izlaganje Slavka Mijuškovića bilo dokumentovano i malo poetizirano, istakao je da ne želi da polemise o pojedinim pitanjima sa Mijuškovićem, jer Komisija treba da bude što konkretnija i u tom smislu usmjerava diskusiju. Slaže se da je ono mjesto mnogostrano veoma važno, važno ako bi se na njemu nešto sagradilo, a možda još važnije ako se tamo ne bi ništa gradilo, već objekat ostavio na mjestu gdje je i kultivisao se. Na Komisiji je da vidi koje je važnije za Kotor, da li se pitanje čvora i poslovnog centra može riješiti na neki drugi način.

Profesor Nikola Dobrović, osvrćući se na diskusiju Slavka Mijuškovića po pitanju slučajnog sličnog nalaza na *Place de la Concorde*, ističe da u Francuskoj postoji zakon i institucije koje djeluju u tom smislu, pa bi Francuzi imali inicijativu u svojim rukama i pozvali odgovarajuće institucije u pomoć. Objekat bi proučili i onda donijeli rješenje. Pošto i kod nas postoje pozitivni zakoni, i mi moramo da djelujemo u okviru zakona. Ako se iskustvom utvrdi

iz života da je zakon zastario, onda se radi na dopuni i izmjeni zakona. Ne može niko ići izvan zakona, a po mišljenju prof. Dobrovića NOO-e i Istorijsko društvo NRCG — Sekcija Kotor u ovom slučaju djeluju protiv zakona i to ne u smislu dopunjavanja već usmjeravanja unazad, pa upozorava na poštovanje zakona i zakonskih propisa.

Izlaganjem prof. Dobrovića zaključena je diskusija u 13,30 časova, s tim da Komisija nastavi rad u 16 časova.

Komisija je nastavila rad u 16 časova.

Prvi je uzeo riječ prof. Maksimović. U početku je istakao da je u izlaganju dr. Plamenca bilo dodirnuo i pitanje njegove koncepcije o rekonstrukciji starog Kotora. To je posebno pitanje, reklo bi se, van groblja. Međutim, ono je u tijesnoj vezi sa njim. Dalje je istakao da je problem Kotora i njegovog urbanističkog razvoja vrlo složen zbog njegovog prirodnog položaja i prirodnih uslova. Stari Kotor je izolovan na troughu i priklješten sa tri strane morem, brdom i Škurdom i nema organske veze sa predgrađem. Prof. Maksimović ističe dalje, da postavka da Kotor treba da živi i da se ne pretvori u grad muzej je veoma pozitivna. Ta postavka je zasnovana na tezi da se stari grad pretvori u upravni i društveno-kulturni centar budućeg Kotora. Da bi se to postiglo, potrebno je iz Kotora ukloniti sve one objekte koji nemaju kulturno-istorijsku i estetsku vrijednost. Ukoliko se ne bi tako postupilo, kroz izvjestan period vremena sa razvitkom grada van zidina i dobijanjem stambenog prostora, narod će se iseljavati iz grada i Kotor će dobiti izgled starog Bara i starog Ulcinja. U vezi s tim prof. Maksimović je istakao da je po pitanju urbanističkog razvoja Kotora potrebna najuža saradnja arhitekata, konzervatora i Zavoda za zaštitu spomenika. Po njegovom mišljenju iz Kotora treba ukloniti sve objekte koji nemaju kulturno-istorijsku vrijednost. Navodi primjer kako su se zbog gradnje kapitolskog trga i duždove palate (u Veneciji) uklonile mnoge građevine, pa tom prilikom ističe da svako vrijeme ima pravo da unosi i ostvaruje svoje ideje koje su od vrijednosti.

Zbog položaja Kotora i konfiguracije okolnog terena, a s obzirom da su Benovo i Račete²⁷ predviđeni za školski centar i dječje igralište, morao se okrenuti prema jugu, Škaljarima, radi određivanja lokacije poslovnog centra, da bi time bio poduprt sa obje strane stari grad i sačuvao se od izumiranja — istakao je Maksimović: Pošto se već tamo nalaze: pošta, hotel »Slavija« i »Jugooceanija«, a analizom je utvrdio da se dalje od hotela prema Mulu i od štamparije prema Škaljarima ne smije predvidjeti poslovni centar, prof. Maksimović je pošao od koncepcije da Šuranj — Gurdić imaju izvjesne elemente da budu poslovni centar Kotora. Ali se

²⁷ Ova dva lokaliteta nalaze se sjeverno od gradskih zidina, u neposrednoj blizini grada.

tu odmah ispriječilo groblje. Konzervatori se protive njegovom prenošenju, dok na drugoj strani kafana »Dojmi« i pijaca zaklanjaju ogromni dio zidina i tu konzervatori čute. Prof. Maksimović je ubijeđen da ako se postavi budućnost i napredak Kotora, koji je imao i filharmoniju i pozorište i druge kulturno-umjetničke ustanove, a sada ih nema, prema vrijednosti groblja, da je manja šteta za razvitak Kotora ako se uklone ostaci od kulturne vrijednosti sa groblja i smjeste u lapidarijum, a na tom mjestu bude poslovni centar, što je jedina realna mogućnost, obzirom da je Benovo predviđeno za školski centar, a i Armija reflektira na taj teren. Zatim ističe šta znači za privredni razvitak Kotora suma od 240 miliona dinara predviđena za gradnju zgrada za banku, DOZ i »Jugooceaniju«. Prof. Maksimović, kaže dalje, da bi išao linijom svesrdne saradnje po pitanju uređenja starog grada Kotora na trouglu, da bi se od njega stvorio grad sličan Dubrovniku i Trogiru, a smatra da groblje nije takva vrijednost da bi bio istorijski grijeh ako se negdje skloni. Navodi za primjer groblje u Poreču koje je preneseno i smješteno na drugom mjestu. Zatim je upoznao Komisiju sa koncepcijom predloženog idejnog urbanističkog projekta kojim bi se riješili slijedeći funkcionalni i kompozicijski problemi na terenu groblja na Gurdiću. Tamo bi se izgradile poslovne prostorije za komunalnu banku, DOZ i robnu kuću. Na uglu ispred zgrade DOZ-a i robne kuće ostvario bi se manji trg koji može da primi veću koncentraciju pješaka, a koja se predviđa pred robnom kućom. Razmještanjem poslovnih zgrada po obliku kompleksa, ostvario bi se između njih slobodan prostor koji se predviđa za uređenje manjeg parka u prirodnim oblicima. Dalje naglašava da predloženim projektom se omogućuje ostvarenje savremene koncepcije gradskog centra u kome je dat značaj udobnom kretanju pješaka, higijenskim uslovima rada, osvježavanju u slobodnim prostorijama i zelenilu i povezivanju svih arhitektonskih objekata u jednu kompozicionu cjelinu. Prof. Maksimović je na kraju izjavio da će ponovo raditi idejni urbanistički plan, ako mu se pomogne da nađe nešto novo, ali se ne smije ići dalje od »Slavije« ni gore u Škaljarima, ni u Dobroti.

Profesor Bošković u svom izlaganju naglašava da se Komisija nalazi pred sukobom materijalnih činjenica, izvjesnih potreba: kulturnih, urbanističkih, arhitektonskih i ekonomskih, gdje se nešto mora žrtvovati. On bi bio lično za to da se da prednost životu — budućnosti nad prošlošću, ako ne bi bilo drugog rješenja. No čini mu se da ima rješenja po kojem mogu da se daju rezultati, ne dirajući u kulturne vrijednosti, već dajući značaj istim. Slaže se djelimično sa Mijuškovićem da u Kotoru ima još spomenika iz doba Nemanjića od visoke kulturno-istorijske vrijednosti, ali se ne bi složio da je ovaj na Gurdiću u podređenom položaju u odnosu na njih, pa ni sa konstatacijom da je ono što je otkopano *quasi* ništa u odnosu na ostale kulturne spomenike iz doba Nemanjića.

Jer ono što nalazimo u istorijskim natpisima govori o vladarima koji mogu da dodu i u sredinu kojoj etnički ne pripadaju. Za to navodi kao primjer osvajanja Dušana Nemanjića i njegov dolazak u Grčku. Dalje ističe prof. Bošković da natpisi ne bi bili još dokaz da su ovdje bili Sloveni, Srbi, a kasnije Crnogorci, a grobnice su materijalni dokaz za to; čak se iz njih vidi i proces pretapanja srpskih porodica — italijaniziranja. Tamo ima ukupno 24 grobnice od kojih su sa natpisima srpskim, lokalnim i crnogorskim 16, a tri su pod pitanjem da li su slovenskog karaktera, dok ih je samo pet na kojima se ne vidi da li su natpisi slovenskog porijekla. Imena: Rado, Radoslavić, Milko Petrović, Trajković, Pjero de Slavko, Mikel Marinović, Zmajević, Gljubinić, Medo, Miko Spica, Đorde sin Vukote, Petković Ivan, Ilija Vučetić, Radoslav Medović, nijesu samo imena vlastele već i zanatlija kotorskih. To je koncentracija koja je tu ostala nekoliko stotina godina, koja ima kulturno-političku vrijednost, i prenijeti je, znači uništiti je — istakao je profesor Bošković. On smatra da se može naći drugo urbanističko rješenje a da se ne uništava samo groblje, jer je Kotoru potreban vazduh; ukoliko se zida u Skaljarima, taj prostor bi se mogao kultivisati i ozeleniti. Ne slaže se sa Maksimovićem da granica za postavljanje poslovnog centra ide samo do »Slavije«. Tereni prema Skaljarima i Dobroti dalje vrlo su pogodni za rješavanje urbanističkih problema Kotora. Dalje ističe da se već sada zapaža skućenost i sužavanje komunikacionog razvitka Kotora, pa ako bi se gradilo i ovdje gdje je groblje, još bi se više suzilo ovo usko grlo. Naglašava da kulturno-istorijska vrijednost spomenika o kome je riječ s jedne strane i mogućnost da se Kotor razvija na drugu stranu odvođe Komisiju da odluči da se ovo mjesto osvježi. Ako se poslovni centar pomjeri za 80 ili 100 metara dalje, to ništa ne znači, dok naprotiv taj ozelenjeni prostor djelovaće osvježavajuće i za jedan i za drugi dio grada, pa je profesor Bošković za to da se nađe takvo rješenje za urbanistički razvitak grada da se groblje na Gurdiću sačuva kao kulturna vrijednost, a s druge strane da se ne ometa razvitak grada na drugu stranu.

Prof. Maksimović, osvrćući se na diskusiju prof. Boškovića, objašnjava idejnu zamisao za rješavanje komunikacionog razvitka Kotora i ističe da se na mjestu o kome je govorio Bošković ne može govoriti o sužavanju komunikacionog razvitka i stvaranju uskog grla za saobraćaj. Što se tiče ozelenjavanja tog prostora i Maksimović je za to, ali se postavlja pitanje što je važnije i potrebnije za razvitak Kotora — ili da se ozeleni taj prostor, ili da se stvori poslovni centar grada, pa ističe da je ovo drugo važnije za Kotor i da ne treba kočiti razvitak Kotora.

Branko Seferović u svojoj diskusiji poziva Komisiju da poslušaj i glas stanovništva Kotora, koje sa velikim interesovanjem prati rad Komisije i očekuje njene zaključke. On smatra da svi faktori idu u prilog da se donese zaključak u duhu zaključaka Komisije

NOO-e. Dalje iznosi svoje mišljenje da ukoliko Komisija ne donese takav zaključak sada, da će doći do takvog rješenja u skorije ili kasnije vrijeme, jer to zahtijeva ekonomski razvitak i potrebe grada Kotora.

Arhitekta Ivan Zdravković naglašava da govori kao arhitekta, konzervator i kao predstavnik Saveznog zavoda za zaštitu spomenika kulture, pa je u svojoj diskusiji istakao da je pitanje o kome se govori veoma kompleksno, jer su u njemu suočeni urbanistički, kulturno-istorijski i arheološki momenti, pa je u rješavanju ovakvih pitanja potrebno da se Zavod konsultuje sa stručnjacima o potrebi stavljanja objekta pod zaštitu Zakona za zaštitu spomenika kulture. Ističe da je imao nekoliko sličnih slučajeva gdje se nijesu poštovali principi iz Zakona o zaštiti spomenika kulture. Tako su se, na primjer, negdje zatvarale ulice, mijenjao njihov pravac ili pojedini dijelovi grada; negdje je bilo da se dolazi u sukob sa vlastima. Među tim slučajevima bilo ih je i iz Dalmacije (slučaj u Dubrovniku kupatila »Danče«), a u Kotoru prvi slučaj je bio prilikom probijanja gradskih zidina za komunikaciju sa pozorištem i ovaj sada po pitanju navedenog manastira i groblja na Gurdiću. U ovakvim slučajevima i njihovom rješavanju po riječima Zdravkovića veoma je važno da konzervator i arhitekta gledaju unaprijed. Dalje je istakao da se zaista nada da će prof. Maksimović pomjeriti poslovni centar i da položaj same »Slavije« ne odgovara savremenim urbanističkim shvatanjima, pa ističe potrebu posebnog proučavanja i rješavanja urbanističkog razvoja tog mjesta i principa na kojima će se to riješiti. Navodi za primjer kako je slično pitanje riješeno u Mostaru prilikom izgradnje objekata oko starog mosta uvođenjem, odnosno primjenom principa gradnje zone u građenju. Zatim je govorio o sukobu sa zakonom koji je uslijedio u rješavanju pitanja ostataka spomenika na Gurdiću. Savezni institut za zaštitu spomenika kulture dužan je da pomogne republičke zavode koji nijesu jaki, pa može, i sa te strane, da pomogne u rješavanju ovog spora (čak je mislio da sa njim dođe i pravni referent). Zdravković dalje ističe da je, slušajući izvanrednu dokumentaciju dr Plamenca, iznenađen da i ona ustanova koja je dužna da Zavodu pomogne i obustavi radove, upućuje Zavod na sud, umjesto da odmah interveniše. Dalje je iznio da ima više slučajeva gdje se negoduje zbog određivanja centra grada. Pokušaj rješenja da se centar grada Kotora pomjeri za 100 metara je slična prema Beogradu i prenošenju njegovog centra na Novi Beograd, pa smatra da je ovaj slučaj u Kotoru moguće riješiti uz malo pomjeranje kao što se rješava u Beogradu naveliko. Apeluje na Komisiju da se nađe jedno rješenje u tom smislu a da se spomenik sačuva na mjestu gdje se nalazi. Po njegovom mišljenju je apsurdno zidati zgradu na stubovima iznad ostataka manastira i grobnica, pa je u ovom slučaju jedino konkretno rješenje da se ostaci spomenika prenesu ili ostave i konzerviraju na mjestu gdje se nalaze. Svoju diskusiju arh. Zdrav-

ković zaključuje slijedećim: on smatra da ovaj lokalitet ima kulturnu vrijednost, slaže se da ostane na mjestu gdje se nalazi, a predlaže da se pokuša da se centar grada pomjeri na drugo mjesto i upozorava da se treba držati zakonskih propisa o zaštiti spomenika kulture.

Prof. Dobrović u početku diskusije ističe da mu je kovitlac u glavi pa podvlači da je jasno ono što je rekao prof. Bošković, da je ovo pitanje povezano sa prošlošću, sadašnjošću i budućnošću. Diskusija predsjednika Seferovića ga je zbunila kao i njegovo stalno naglašavanje da »ono što misli narod, to će se i ostvariti — tako će biti!«. Prof. Dobrović dalje ističe da se može zidati, ali važno je kako će se zidati. Da bi još više istakao važnost i odgovornost umjetničkog stvaralaštva u urbanizmu, naglašava značaj uloge ličnosti naredbodavca i umjetnika kroz istoriju u ostvarenju umjetničkih djela, kao i naša današnja shvatanja o kulturi i umjetnosti, o čemu se kaže da moramo stići i prestići na tom polju ostale kulturne narode. Osvrćući se na preporuku prof. Maksimovića po pitanju urbanističkog idejnog razvoja Kotora, Dobrović podvlači da nema ništa gore od kompromisa u rješavanju ovakvih pitanja. Dalje je istakao da pretpostavlja da je prof. Maksimović prevazišao saradnju sa zakonom i konzervatorima u uvjerenju da će svojom urbanističkom koncepcijom privoljeti Zavod da izmijeni Zakon o zaštiti spomenika kulture zbog Kotora. Dalje iznosi da je odranije upoznat sa urbanističkim problemima Kotora i na traženje predsjednika Mata Petrovića, o tome je napisao ekspertizu. Pored ostalih pitanja, tu je obradio i pitanje rješavanja saobraćajnih potreba i pitanje prostora koji se ne bi upotrebljavali za gradnju. U vezi sa time čita pojedine dijelove iz svoje ekspertize. I prostor na Gurdiću, gdje tada još nije bilo otkriveno groblje, predvidio je prof. Dobrović kao prostor na kome ne treba graditi, jer je taj prostor za njega materijalna baza za estetsko doživljavanje Kotora, koje bi se moglo ostvariti putem izgradnje žičare ili uspinjače do vrha bedema. Naglašava da sve zavisi od koncepcije urbaniste da li će Kotor postati mrtvi grad — muzej. Ne vidi potrebe da se unutar grada ruši, jer je osobenost Kotora u tome što nije ni stradun ni pjaceta. Smatra da bi se Kotor mogao urediti po ugledu na pojedine stare engleske gradove stvaranjem vrtnih motiva, u koju svrhu bi se upotrijebile sve gradske ruševine. Što se tiče razornog djelovanja vode na Gurdiću, predlaže da se povjeri hidroenergetičaru da taj teren ispita, pa da Zavod za zaštitu spomenika na osnovu toga donese odluku o obuzdavanju rijeke i podzemnih voda. Dalje govori o savremenom shvatanju urbanizma i potrebi ustanovljavanja slobodnog prostora od Gurdića do »Slavije«. Prof. Dobrović je zaključio svoju diskusiju izjavom da bi on, čak i da nema istorijskih nalaza, za koje smatra da imaju veliku kulturnu vrijednost, rješavao da mjesto na kome su ostaci manastira i groblja bude slobodan prostor.

Predsjednik Seferović u svom ponovnom izlaganju naglašava da je komisija NOO-e u svom radu poštovala zakonitost pa insistira da se ovdje ne upotrebljava riječ rušenje već prenos i da se ne mogu upotrebiti riječi »rušenje« i »ne poznavanje zakona«. Osvrćući se na diskusiju prof. Dobrovića o urbanističkom planu Kotora, Seferović predlaže da se govori o aktiviranju mjesta na kome se nalazi otkriveni spomenik. Podvlači da je i Mato Petrović (njegov prethodnik na položaju predsjednika opštine Kotor) bio, a i sada je, za to da se prenesu objekti od kulturne vrijednosti sa spomenika. Smatra da Komisija ima dovoljno razloga da donese zaključak da se prenesu grobnice i smjeste u lapidarijumu, jer ako ostanu na mjestu gdje se sada nalaze, to će biti samo groblje. Dalje postavlja pitanje gdje je bio do sada Zavod za zaštitu spomenika da zaštiti i uredi Kotor kao što je uredio Sveti Stefan? Čudi se da niko ne pokrene pitanje kulturnih spomenika u Risnu, već se samo hvata za ovaj. Ističe, ponovo, da će doći jednog dana, prije ili kasnije, do odluke kakvu je predložila komisija NOO-e za konzerviranje ostataka spomenika.

Dr Plamenac ističe da je jako iznenađen stavom predsjednika NOO-e i da ovdje vidi flagrantnu povredu Zakona o zaštiti spomenika kulture i da vršenje takve povrede stavlja Zavod i čitavu Komisiju pred svršen čin sa prejudiciranjem da će se ostaci spomenika prenijeti prije ili kasnije. Dalje izjavljuje da ostaje pri tome da je povrijeđen zakon i da je povrijeđen spomenik. Zatim Plamenac ističe da je ovdje bitno da vidi Komisija da li groblje treba da ostane na mjestu gdje se nalazi ili da se prenese. Zatim upoznaje Komisiju sa koncepcijom Zavoda, koji namjerava da groblje kultivise, da se podigne ograda prema cesti, da se grobovi stručno konzerviraju — što će se povjeriti stručnjaku — i da se pozadi groblja podigne jedan potporni zid. Zatim ističe da će Zavod za zaštitu spomenika NRCC tražiti da NOO-e Kotor popravi one materijalne povrede koje je nanio spomeniku preko stručnjaka koje Zavod bude stavio na raspoloženje.

Prof. Dobrović uzima riječ i ističe da nije govorio ni o kakvom namjernom kršenju zakona od strane NOO-e, već da je primijetio da se u čitavom proceduralnom procesu NOO-e potkrala greška prilikom donošenja odluke, a koja može da dovede do kršenja zakona. Kao dokaz da u tome nije pogriješio, poziva se na izjavu predstavnika Zavoda za zaštitu spomenika NRCC.

Prof. Maksimović sada iznosi da je potrebna posebna analiza idejnog urbanističkog plana Kotora, a na kojemu su izvršene samo razdiobe površina po funkcijama. Dalje kaže da je jasno da postoji jaz između njegovih urbanističkih koncepcija i pozitivnih zakonskih propisa o zaštiti spomenika kulture. Međutim, postavlja se pitanje, nastavlja Maksimović, da li da se radi ili da se gube krediti?

On bi volio da vidi i druge predloge za rješavanje pitanja poslovnog centra Kotora. Predlaže da se diskusija usmjeri tako da se vidi šta će da se radi sa grobljem.

Mijušković, diskutujući po argumentaciji prof. Boškovića u korist zadržavanja nalazišta *in situ*, naime, da od svega 24 imena sa natpisima na nadgrobnim pločama 16 je srpskih a 3 opšteslovenskih, odgovara da je to, istina, značajno u pogledu proporcije 19:24, ali da je to sitnica u poređenju sa ostalom dokumentacijom bilo na kamenu, pergamentu ili papiru, koja nam u ne tako dugom vremenskom razmaku gornjih natpisa, već u vrlo kratkim hronološkim granicama, bilježeći ogroman broj srpskih i opšteslovenskih imena sa još sretnijim proporcijama, pruža najubjedljiviji dokaz slovenskog karaktera grada. Što je 16 srpskih imena — naglašava Mijušković — prema, svakako, preko šesnaest hiljada takvih imena (naravno ovdje se misli i na više nosilaca istog imena) iz ostalih dokumenata? — Sitnica, *quasi* ništa, isto kao što su ovi bijedni ostaci nekad veličanstvenog spomenika kraljice Jelene *quasi* ništa u poređenju sa ostalim starijim i značajnijim kotorskim spomenicima. Zatim Mijušković doslovno nastavlja: »Čudi me da je predsjedavajući, prof. Bošković, moje tvrdnje da su ostaci crkve i manastira »*quasi* ništa« naglasio kao jedno apsolutno tvrdjenje, iako sam ja tom tvrdjenju nedvosmisleno jasno dao karakter relativnosti. Moje je čuđenje tim veće što, pored naglašenog poređenja u mojoj diskusiji, i zaključci komisije NOO-e Kotor, koje sam ja predložio i redigovao, vrlo markantno naglašavaju značaj ovog spomenika...«. Mijušković je dalje naglasio da se stiče utisak da se ne vodi dovoljno računa o njegovoj ranijoj diskusiji kao ni o zaključcima druge komisije NOO-e Kotor, pa kaže da je zaista najsrećnije predloženo rješenje, naime da ovi ostaci budu preneseni u novu crkvu i manastir sv. Franje, koja crkva i manastir su sagrađeni od kamena i drugog materijala porušene crkve i manastira, tako da novu crkvu i manastir možemo smatrati transplantacijom porušenih objekata, pa kad je već transplantiran ovaj značajan spomenik, zašto ne transplantirati i njegove ostatke, koji bi se tamo trajno sačuvali i ne bi gubili od neposrednosti utiska, niti od svog naučnog značaja. Zatim Mijušković tvrdi da je sa ovom odlukom saglasan i jedan arheolog čije ime ne pominje jer ga dotični nije u tu svrhu ovlastio. Mijušković ponovo naglašava da energetska dejstva rijeke i podzemnih voda i fizička svojstva duričkog kamena idu u prilog tvrdjenju da ostatke spomenika od kulturne vrijednosti treba premjestiti u lapidarijum. Dalje on iznosi svoje mišljenje da naši konzervatori negdje preteruju i smatra da je vrlo mali broj stručnjaka koji bi se saglasili da otkriveni objekat ostane na mjestu gdje se nalazi. Kao primjer preterivanja konzervatora navodi odluku da se restaurira zgrada stare

apoteke³ i spor koji je bio oko probijanja zidina grada radi komunikacije sa pozorištem.

Profesor Bošković uzima riječ i podvlači da će Komisija doći u čorsokak ako se rješavanju postavljenog zadatka priđe s ličnog stanovišta. Zatim dokazuje pitanje povrede zakonitosti od strane NOO-e Kotor, koji je prišao prenošenju objekata bez saglasnosti Zavoda za zaštitu spomenika. Čak je povreda zakona, po mišljenju prof. Boškovića, ako je formirana komisija od strane NOO-e mimo Zavoda i njegove saglasnosti. Početak sa sklanjanjem objekta od strane Narodnog odbora bez saglasnosti Zavoda, kao i njegovi postupci u odlukama, su objektivne činjenice povrede zakona. Naglašava da se u tom smislu ne može dozvoliti nikakva anarhija u ovoj zemlji, pa je potrebno da Narodni odbor ovo i slična pitanja rješava samo uz saglasnost Zavoda za zaštitu spomenika kulture i da donosi rješenja koja su zasnovana na zakonu. Dalje iznosi da je razgovarao sa Matom Petrovićem i Brankom Seferovićem o stupanju u vezu Narodnog odbora opštine Kotor po pitanju objekata o kojima je riječ sa SAN i da se za njegovo rješenje donese odluka, do čega nije došlo. Zatim naglašava da je Komisija Savjeta za kulturu NRCG došla da pomogne u rješavanju ovog pitanja NOO-e, a ne da ometa njegovo rješavanje, u čemu treba pokazati elastičnost. Kad bi se došlo do te mjere da groblje smeta razvitku života grada Kotora, prof. Bošković ističe da bi bio za to da se ostaci objekta prenesu. Ali pošto to naš život ne zahtijeva, ne može se lomiti preko koljena, pa pita da li prof. Maksimović može da da drugu koncepciju za izradu idejnog plana i lokaciju poslovnog centra Kotora na drugom mjestu, jer ovo drugi urbanista, prof. Dobrović, kaže da može — ističe Bošković.

Predsjednik Seferović naglašava da odlukama NOO-e i njegovih organa nije zauzeto stanovište da se na tom mjestu podižu zgrade, već da se ostaci objekta od kulturne vrijednosti sklone. Treba naći kompromisno rješenje da se ostaci od kulturne vrijednosti objekta sklone, jer to zahtijevaju životni interesi Kotora, a što dokazuje i stalno interesovanje naroda. Seferović nije protiv toga da se protiv njega pokrene postupak. Dalje ističe da nije preduzimao nikakve radove na osnovu svog stava, već na osnovu izjava stručnjaka i komisija NOO-e, sa čijim se radom potpuno slaže.

Prof. Plamenac izjavljuje da skretanje pažnje Komisiji od strane predsjednika NOO-e na telefon, predstavlja presiju na Komisiju. Dalje tvrdi da je povrijeđen zakon i da je povrijeđen objekat

³ Zapravo se radi o jednoj zgradi sa kraja XVIII ili početka XIX vijeka, na čijoj fasadi je bila uzidana jedna kamena ploča sa mrtvačkom glavom i zmijom, što, naravno, ne mora da predstavlja apotekarski amblem. Ta zgrada, novijeg datuma, je restaurirana kao tobož zgrada stare kotorske apoteke, čije postojanje se po arhivskim izvorima može pratiti od 1326. godine.

i kaže da Zavod za zaštitu spomenika kulture NRCG neće odustati od svog iznijetog stava po pitanju objekta o kome je riječ, ukoliko se danas o tome ne donese sporazumno rješenje.

Prof. Maksimović ističe da je optimista i da je neobično zadovoljan što se jesenas održava kongres urbanista u Varšavi, pa će i dalje nastaviti sa razradom svoje teze o urbanističkom rješavanju razvitka starih primorskih gradova, koju će tezu iznijeti na navedenom kongresu urbanista u Varšavi. U diskusiji dalje iznosi da je dobro upoznat sa prilikama unutrašnjosti grada Kotora, jer ovdje stalno dolazi od 1954. godine, pa naglašavajući potrebu da se u gradu sačuva sve ono što ima vrijednost, ističe da je za uklanjanje svih objekata i zgrada koje nemaju kulturno-istorijsku vrijednost, kao što su austrijska pekara, austrijska tvrđava i još neke druge zgrade. Poziva Komisiju da bude realna i da gazi po zemlji, da pogleda kako da pomogne slavnom Kotoru da ne bude u onoj čamotinji u koju je došao. On vidi da se ide ka rješavanju pitanja groblja po drugoj tezi a ne njegovoj. No, on vidi da se rađa potreba za jednom pozitivnom saradnjom arheologa, konzervatora, istoričara i urbanista po pitanju donošenja plana za uređenje starog Kotora. Tom prilikom ističe potrebu da se oformi jedna ustanova-konzervator za Kotor čija je potreba jasna kao dan, i da se formira jedna komisija koju bi sačinjavali, pored stručnjaka arheologa, konzervatora, urbanista i drugih, predstavnici Saveznog i Republičkog zavoda za zaštitu spomenika, državnih organa i predstavnici NOO-e Kotor. Komisija u takvom sastavu mogla bi pravilnije da vidi materijalnu bazu za razvitak Kotora i da lakše prouči puteve kojima bi se u tom smislu moglo pomoći Kotoru. Jer Kotor, po mišljenju Maksimovića, nije samo problem Kotora, već je na širem planu republičkog i saveznog značaja. Kao dokaz za potrebom formiranja takve komisije navodi za primjer jedan problem koji nije jedini, — navodi »tragičnu sudbinu jednog detalja« iz njegove koncepcije urbanističkog razvitka Kotora. Naime, on je svojim idejnim planom predvidio da se fabrika sapuna i ulja i bolnica uklone sa mjesta gdje se sada nalaze i premjeste na druga mjesta. Međutim, iz štampe posljednjih dana vidi se da je fabrici sapuna dodijeljena dotacija od 120 miliona dinara za njeno sadašnje unapređenje, čime se učvršćuje njen položaj da ostane na sadašnjem mjestu. Ako bi fabrika sapuna ostala tu gdje se sada nalazi, prof. Maksimović kaže da se povlači i da bi odustao od koncepcije da bude poslovni centar tamo gdje ga je predvidio, jer koncepcija o zoni industrije u tom slučaju je utopija kao što je utopija i ideja o premještanju fabrike kojoj se dodjeljuje ovakva pomoć.

Prof. Dobrović upozorava Komisiju da ne ulazi u probleme koji su van njenog djelokruga, da se time ne bi izgubili iz vida njeni glavni zadaci, pa konstatuje da postoji raskorak između predstavnika NOO-e i Komisije, koju je imenovao Savjet za kulturu.

Prof. Bošković usmjerava diskusiju naglašavajući da Savjet za kulturu NRCG nije stavio u zadatak Komisiji da utvrdi ko je kriv, već da dâ svoju riječ po pitanju ostataka spomenika na Gurdiću i predlaže da je potrebno da se donesu zaključci po tome. Na osnovu stavova članova Komisije od kojih su se četiri (Bošković, Dobrović, Zdravković i Plamenac) izjasnili kroz diskusiju da je objekat od velike kulturne vrijednosti pa treba da ostane na mjestu gdje se nalazi, dok su tri člana (Mijušković, Maksimović i Seferović) zauzeli stav da je objekat od manje vrijednosti i da se njegovi ostaci trebaju prenijeti u lapidarijum, formirala su se dva mišljenja kako da se riješi taj problem. Prof. Bošković je stekao utisak da predsjednik NOO-e Kotor čvrsto stoji na stanovištu da će se sprovesti odluka NOO-e, profesor Maksimović da se još jednom proradi projekat, a drug Mijušković nije se jasno izjasnio, pa je zato potrebno da članovi Komisije pojedinačno iznesu svoj stav za rješenje problema o kome je riječ.

Predsjednik Seferović izjavljuje da ostaje pri svom gledištu da se svi predmeti sa objekta, a koji su od kulturne vrijednosti skloni na mjesto, kako je to u zaključcima komisije NOO-e predviđeno.

Prof. Maksimović izjavljuje da je putem analize svih površina koje bi došle u obzir za određivanje lokacije poslovnog centra Kotora, izuzev Račete i Benova, uočio, odnosno došao do zaključka da ne dolazi u obzir nikakvo povoljnije rješenje od ovog i da je njegovo optimalno rješenje da se mjesto na kome je groblje i ostaci manastira upotrebi za izgradnju poslovnog centra. Prof. Maksimović smatra da temelji manastira i groblje kao i zelenilo ne bi imali estetsku vrijednost, a kao dokaz navodi primjer nekog slično ozelenjenog prostora u Beogradu. Maksimović smatra da objekat treba fotografisati, a objekte od kulturne vrijednosti skloniti i smjestiti u lapidarijum.

Mijušković izjavljuje da ostaje pri svom ranijem mišljenju, kako je to izneseno u zaključcima komisije NOO-e i da objekte od kulturne vrijednosti sa spomenika treba prenijeti i smjestiti u crkvu sv. Franje u zidinama.

Prof. Dobrović izjavljuje da po njegovom mišljenju prostor ispred Gurdića ne bi ni po koju cijenu trebalo upotrebiti za gradilište, bez obzira na otkriveno groblje. Obrazloženje za to je dao u toku diskusije, a nalazi se i u objavljenoj ekspertizi. Ovo tim više što se radi i o važnom kulturno-istorijskom spomeniku.

Prof. Bošković izjavljuje da je objekat od velike kulturne i političke vrijednosti pa treba da ostane na mjestu gdje se nalazi, da se kultiviše i ozeleni.

Arh. Zdravković također izjavljuje da je spomenik od velike kulturne vrijednosti i treba ga sačuvati na mjestu gdje se nalazi. Zatim je izjavio da žali što je odsutan član Komisije, dr Cvito

Fisković, kao i arhitekta Vojislav Đokić. U vezi sa tim pita da li postoji mogućnost da se njihovo mišljenje uzme u obzir putem dostavljanja zapisnika i zaključaka jer je vrlo važno da se jedan član Komisije složi sa zapisnikom i zaključcima.

Dr Plamenac čita dopis dr Cvita Fiskovića iz kojeg se vidi da ga je začudio nesmotreni gest NOO-e Kotor u vezi sa navedenim objektom i izjavljuje da će učestvovati u radu Komisije. Zatim je Plamenac upoznao Komisiju da je kasnije Fisković obavijestio Zavod da ne može doći zbog bolesti, pa bi se on, Plamenac, pridružio predlogu arhitekta Zdravkovića da se Fiskoviću pošalju zapisnik i zaključci da po njima da svoje mišljenje. Po pitanju spornog objekta Plamenac je izjavio da ostaje pri stavu koji je zauzeo Zavod, tj. da spomenik ima kulturnu vrijednost, da treba da ostane na mjestu gdje se nalazi i da će Zavod pristupiti njegovom uređenju i konzervaciji.

Seferović se ne slaže sa predlozima Zdravkovića i Plamenca da se šalje materijal i zaključci odsutnim članovima. Po tom predlogu je odlučeno da se odsutnim članovima Komisije ne šalje materijal i zaključci Komisije da o njima daju svoje mišljenje, a stvar je Savjeta za kulturu NRCG da li će od odsutnih članova tražiti njihovo mišljenje po pitanju o kome je Komisija donijela zaključke.

Na kraju, na predlog predsjednika Komisije, Boškovića, prišlo se izradi zaključaka, koji su usvojeni i potpisani, u slijedećem tekstu:

»Komisija je poslije svestranc diskusije problema koji joj je stavljen u zadatak, a o kojoj se prilaže potpisani zapisnik, došla do slijedećih zaključaka:

Komisija smatra da otkopani ostaci srednjovjekovnog franjevačkog manastira i niza grobnica koji se u ovom kompleksu nalaze predstavlja kulturno-istorijsku vrijednost za grad Kotor.

Komisija nije, međutim, mogla da nađe zajednički stav u odnosu daljeg postupka prema ovim ostacima.

Četiri člana Komisije: Đurđe Bošković, Nikola Dobrović, Milutin Plamenac i Ivan Zdravković smatraju da objekat koji je u pitanju predstavlja takvu kulturnu i kulturno-političku vrijednost koja premaša interes samog Kotora i uklapa se u kulturno-istorijske vrijednosti prošlosti našeg naroda uopšte i treba da bude sačuvan na mjestu na kome se nalazi. U vezi s tim ovi članovi smatraju da prilikom daljeg rješavanja urbanističke problematike grada Kotora treba naći takvo rješenje koje će uklopiti u svom sklopu ozelenjenu i urbanistički uređenu površinu terena na kome se nalazio nekadašnji franjevački manastir, čije ostatke treba tehnički zaštititi.

Da bi se to postiglo, po mišljenju svih članova Komisije postoje ozbiljne mogućnosti kao i jedna uistinu zdrava i savremena urbanistička kompozicija. Ovo bi, pored zaštite samog kulturno-isto-

rijskog objekta, pružilo mogućnost dobijanja jedne šire ozelenjene površine u urbanističkom sklopu novog dijela grada, a s druge strane pružilo mogućnost sagledavanja likovne prostorne plastike staroga grada.

Tri člana Komisije: Maksimović Branko, Seferović Branko i Mijušković Slavko smatraju da objekat u osnovi zauzima takav položaj u odnosu na mogućnost pravilnog urbanističkog razvoja Kotora i posebno na potrebu stvaranja budućeg poslovnog društvenog centra Kotora, da bi zadržavanje tog objekta na tom mjestu onemogućilo ostvarenje novog centra sa položajem koji bi imao slična urbanistička svojstva. Tri člana smatraju da je društvena vrijednost tog prostora i s obzirom na već postojeće objekte pošte, hotela i određenog položaja nove poslovne zgrade »Jugooceanija« takva da ona zahtijeva značajniju i složeniju društvenu sadržinu nego što bi predstavljao konzervirani objekat uokviren zelenilom.

Njihov je stav da bi sve vrijednosne pokretne objekte od kamena trebalo prenijeti u noviju postojeću crkvu sv. Franje u zidinama, a druge eventualno pronađene objekte u Pomorski muzej do formiranja zavičajnog muzeja, dok bi kosti umrli trebalo sahraniti na groblju u Škaljarima u zajedničkoj grobnici sa natpisom koji bi sadržavao odgovarajuće podatke. U tu svrhu trebalo bi izvršiti stručno arheološko otkopavanje onih grobova koji do sada nijesu otkopani.

Komisija smatra da je sa ovim izvršila zadatak koji joj je povjeren, a na Sekretarijatu Savjeta za kulturu NRCG, na Zavodu za zaštitu spomenika kulture NRCG i Narodnom odboru opštine Kotor je da zauzmu svoje stavove u odnosu na ovakve zaključke Komisije.²⁹

Gornji predlog Komisije, naime da ostaci spomenika ostanu *in situ*, usvojio je Savjet za kulturu SRCG, pa je tako dalja sudbina otkrivenih arheoloških ostataka prepuštena Zavodu za zaštitu spomenika kulture SRCG.

Pisac ovih redova, koji je učestvovao u radu triju komisija i u njima uporno zagovarao preseljenje i bezbjedni smještaj vrijednih ostataka, nije ipak tada mogao misliti da će razorni elementi, na koje je baš on veoma uporno i ubjedljivo ukazivao, tako brzo dovesti ostatke otkrivenog spomenika u stanje u kojem se oni sada (1975. god.) nalaze. To stanje je zaista takvo da izaziva žalost ne samo kod onih koji sudbinu tih ostataka prate — uporno zagovarajući njihovo spašavanje — od dana njihovog otkrivanja, već i kod onih koji ih sada po prvi put vide.

²⁹ IAK — OP CCLIX, br. 8/1 — 20.

Résumé

LES RESTES D'UN MONUMENT DU XIIIème SIÈCLE A KOTOR

Par Dr. Slavko MIJUSKOVIĆ

Dans cet article, après un sommaire historique du monastère Sv. Franja (St. François) que la reine Hélène, veuve d'Uroš I, avait élevé devant les remparts mêmes de Kotor, en 1288, on décrit sa destruction immédiatement avant l'attaque de Kotor par les Turcs en 1657, à cause de la supposition justifiée que les Turcs puissent en profiter comme abri, à l'occasion du siège.

Peu après la destruction du monastère, au lieu de le reconstruire à la même place, on a édifié, en 1668, un nouveau monastère formé d'un couvent et d'une église Sv. Franja, à l'intérieur des remparts de la ville et avec les matériaux du monastère démolli.

En juillet 1954, quand la Mairie de Kotor, dans l'intention de bâtir un immeuble sur le terrain du monastère d'autrefois, a ordonné de niveler le terrain correspondant, on a découvert des restes du monastère, de l'église et du cimetière Sv. Franja. C'est alors qu'est survenu un litige entre la Mairie de Kotor qui considérait que les restes archéologiques de valeur, trouvés sur le terrain, fussent transportés et pour toujours ensevelis dans la nouvelle église Sv. Franja, et l'Institut pour la protection des monuments de la culture de la R. S. du Monténégro qui a exigé que ces restes demeurent sur place. Pour résoudre cette question, outre la Mairie et l'Institut, participaient l'Institut fédéral pour la protection de la culture et l'Institut archéologique serbe de l'académie des sciences et des beaux arts. C'est à peine qu'à la proposition de la troisième commission formée par le Conseil de la culture de la R. S. du Monténégro que la décision définitive a été prise de laisser les restes du monument demeurent sur la place même où ils ont été découverts.

Dans l'article est exposé tout le cours du différend avec tous les détails des arguments présentés par les deux partis adverses.

D'après l'opinion de l'auteur de cet article qui a participé au travail des trois commissions et qui, d'une façon tenace, a soutenu la question que, vu les divers éléments destructifs notamment la source indomptable de Gurdic et les grandes inondations, les restes soient transportés en un endroit sûr car il est impossible de les garder en permanence sur la même place.

Son opinion trouve sa justification dans la constatation où se trouvent les restes archéologiques découverts il n'y a pas longtemps et qui sont dans un état lamentable.

БОКА КОТОРСКА 1797 — 1815.

Изаванредно велики стратегијски и геополитички значај Котора и Боке уочили су многи не само југословенски него и страни историчари овог важног раздобља. Није претерано употребљење Котора са Малтом. Француски историчар А. Сорел је писао: „Котор постаће у борби која настаје између Француске и Русије о првенство на Јадрану и на Истоку оно исто што је Малта у француско-енглеској борби за хегемонију на Медитерану, кључ, доминантан положај, симбол супарништва.“¹ Баш у ово бурно доба наполеоновских ратова — истиче немачки историчар Х. Вендел — „Котор је задобио ону важност, коју је имала Малта у борби Француза и Енглеза о доминацију на Средоземном Мору“.²

Општа декаденција Млетачке Републике у другој половини XVIII века имала је за неминовну последицу и опадање њеног поморства, које је вековима суверено доминирало на Медитерану. У колико је млетачко поморство постепено све више слабило, у толико је бокелско све боље напредовало. Некада се трговачка роба из Далмације у Италију преносила млетачким бродовима, а сада Бокелји својим бродовима успешно конкуришу млетачким. Услед паглог развоја поморства, поједини градови Боке се економски развијају и културно изграђују.

После Дубровника на јужном Јадрану економски су се понајуспјешније развијали градови Боке Которске, који су имали своје широке аутономије и повластице, своју разгранату трговину и своју флоту, која је плавила по далеким морима. Остали далматински градови имали су такође своје комуне с градским аутономијама, али нису били републике као Дубровник, нити су уживали такве повластице као градови у Боки.

Статистички подаци о поморству Боке врло су контрадикторни међу собом. Према једном документу, Бока је 1797. имала

¹ А. Сореа, *L'Europe et la Révolution Française*, Paris, 1904, 40.

² Н. Вендел, *Der Kampf der Südslawen um Freiheit und Einheit*, 115.

300 бродова, наоружаних топовима, док их је 1805. располагала са 40 бродова мање. По другом документу, 1800. имала је 342 велика брода, а 1805. патентираних бродова 397, и непатентираних 290, са капиталом од преко једног милиона златних дуката изван Боке. Према другом извору, Бока је 1801. имала велики број разних бродова: 18 тартана, 44 полаке, 10 нави, 3 шамбека, 94 брика и бригантина, 1 шифан, 93 трабакуле, 5 коћа, 43 брацере, 47 рибарских барки, 764 веслачких барки, 1 галету; затим 238 капетана, 70 патруна трабакуле, 2651 морнара и 230 рибара.¹

Према извештају аустријског генерала Брадија цару Франци II, бокељско поморство имало је 1805. године 400 патентираних и 290 непатентираних бродова са 238 поморских капетана и 3 000 морнара.²

Из изложених цифара јасно излази да је бокељско поморство за време млетачке ере и прве аустријске владавине представљало развијену и организовану економску снагу, која је условила свестрани привредни просперитет и културну изградњу Боке. Бројно поморство и разграната трговина створили су потребну материјалну основу за успешан развој архитектуре, о чему сведоче многобројне палате, цркве и манастири у градовима и већим местима Боке. Нсимари Котора и других бокељских градова одлазили су и у друге југословенске земље и покрајине, и тамо полизали разне грађевине, које су све до данас остале прворазредни споменици културе и цивилизације ранијих векова.

Пад млетачке аристократске владе, с једне стране, и образовање нове, демократске владе у Венецији, с друге стране, одјекнули су у Боки Которској још јаче него у Далмацији. Блиске везе између Венеције и Боке давнашњег су датума. Млетачки револуционари увели су у нову демократску владу и три Бокеља (Матеја Ђорко, Иван Јововић, Иван Бујовић), који су имали и тај задатак да одржавају везе и учврсте односе између Венеције и Боке.³ Представници которске комуне сазвали су велики народни збор у Котору за 22. V 1797. Мишљења су била подељена и контроверзна. После дводневног већања и дискусија решено је само то да ванредни провидур Сорачца остане и даље на свом

¹ Т. Ербер, *Storia della Dalmazia del 1797, al 1814*, Загреб, 1892.

² В. Борбенић, *Црна Гора и Русија 1784—1814*, Београд, 1914, 147.

³ Ова тројица су покушавала на разне начине да придобију владику Петра I за Млетачку Демократску Републику. Т. Ербер (*оп. цит.*) претпоставља „да се Владика хтио послужити млетачким демократским елементима, да побуди особито православље у Боки, па да он сабе да посредује и тако посједне Боку...“ Међутим, А. Томановић (*Догађаји у Боки Которској од 1797. до 1814*, Дубровник, 1922, 14) с разлогом одбацује ову претпоставку с оваквом аргументацијом: „Ова је писац тешко тријеши, јер Владичиној власти у Боки није требало да је нико бунти, нити је тала било противу кога бунити је, него послације пада Републике његова се та власта осјетила сасвим слободном и сасвим природно здруженом са Црном Гором“.

положају и да се сачекају даље вести из Венеције. Под утицајем класра и једног и другог обреда агитовало се и овде против јакобинаца и „безвјераца“. На инсистирање народних маса из целе Боке, провидур је сазвао ново саветовање, на коме су имали већину противници јакобинаца и закључили да не признају демократску владу у Венецији и да замоле, ако устреба, црногорског владуку Петра I Петровића за помоћ против Француза.⁶

Становништво Боке Которске није било хомогено, него се делило по вероисповести. Православни елеменат упирао је све своје погледе у Цетиње и прижељкивао је сједињење Боке са Црном Гором. Католички живаљ, ушћбајући све јасније да се Млетачка Република неће моћи још дуго одржати, гравитирао је према Аустрији и слао своје делетате генералу Руквини, молећи га да окупира Боку као раније Далмацију. У то време стигао је у Црну Гору један авантурист, наводно црногорског порекла, који се представљао као гроф Вујић, дуго живео у Русији и имао велике планове да постане „краљ Илирије“.⁷

После пада Млетачке Републике народ Боке Которске разликовао се не само по својој верској припадности (две трећине православни, једна трећина католици), него и по својој класној подељености.⁸

Неки конзервативни историчари, већином клерикалци, упуштали су се више пута у произвољна уопштавања, повлачећи паралелу између припадника појединих вероисповести у Боки. Тако, на пример, покушавало се и са оваквим неопуштеним генерализацијама: „Православни елеменат по Боки прешао је у формалну анархију, а та се у Грбљу претворила у отворену буну, која је потрајала двије године (1802 — 1804). Навикао на патријархалан, примитиван живот, противан новим захтјевима, углавном држан у кметској зависности од госполе, осјетио се са слободнији, кад су попустиле узде власти, и тражећи једнакост задре у стара земљишта и посјеле которске властеле и других бокељских имућника“.⁹

Пре свега „патријархалан, примитиван живот“ није био нека посебна специфичност само „православног елемента по Боки“, него је исто тако био својствен и католичком елементу;

⁶ В. Борбсвић, *Црна Гора и Аустрија у XVIII веку*, Београд, 1912, 139.

⁷ Г. Новак, *Покрет за сједињење Далмације с Хрватском*, 39.

⁸ Д. Томановић (*оп. цит.* 13) пише: „Два разноврсна елемента били су између себе у отвореној борби — јачи, репимо сеоски, сматрао је Владуку за господара, а слабији, грађански, управљао је своје погледе на Аустрију, у случају да Република коначно пропаше“. Међутим, у овој диференцијалној има одвећ смелих уопштавања. Није читива грађанска класа упирала своје погледе у Аустрију; један велики део грађанске класе био је оријентисан према Црној Гори и Русији.

⁹ И. Буторап, *Бока Которска након пада Млетачке Републике до Бечког конгреса (1797 — 1815) I*, Рад ЈАЗУ, кт. 264, 1938, 187.

али са том допуном да су тим и таквим животом живеле само сељачке масе и јелне и друге вероисповести, док су и племићка и грађанска класа живеле једним сасвим другим начином живота, који није био ни патријархалан, ни примитиван. Исто тако, не би се смело рећи да је само православно елеменат био „противан новим захтјевима“ и да је само он „држан у кметској зависности од господe“, него би и овде требало уочавати класне разлике: конзервативнаца било је не само међу православнима него исто тако и међу католицима, а феудални систем био је подједнако тежак и пенодношљив и једнима и другима.¹⁰

Било је националистички оријентисаних историчара који су покушавали да повуку оштру разлику између политичког менталитета православних и католичких Бокеља: „Православни је свијет у Боки равнао својом политичком оријентацијом према вјери. То је био поглавни и скоро ексклузиван мотив (...) Зато је православно елеменат нагињао само Русији, а прско ње и помоћу ње падао се Црној Гори, чији је владар функцирао уједино и као духовни поглавица православног житељства у Боки. У католика је вјерски моменат истина врло важан, али углавном не одлучује, барем не реловно, и поготову не носи ексклузиван карактер“.¹¹ Ово није тачно. Као што је било православних клерикалаца тако је било и католичких. Као што је било православних ексклузивиста, тако је било и ултрамонтанаца. Уопште узевши, покушаја наметања уније било је знатно више него покушаја преобраћања у православље. Према томе, верски моменат играо је код католичких Бокеља важнију улогу него код православних.

Раније се претпостављало да је Грбаљска буна имала искључиво српски карактер и да бокељски Хрвати у њој нису учествовали. Међутим, према архивским истраживањима, то је била заједничка српско-хрватска буна, у којој се спомњу „и имена неких которских грађана католичке вјере, који су мрзели на которску властелу и зато намигивали бунтовницима“. Међу оним Которанима истицао се Антун Фруска, поузданик владике Петра.¹² Грбаљска буна имала је истовремено и дубоке социјално-економске мотиве, у првом реду борбу против феудалних привилегија, а одмах затим вековну тежњу Бокеља за сједињењем са Црном Гором. Аустријска команда у Котору је одмах осетила ове, па први поглед прикривене тенденције, и зато је с оружаном

¹⁰ Између двојице грађанских историчара, которског бискупа П. Буторца и далматинског владике Н. Милаша, постоји уочљива сличност: обојица учени архивски истраживачи, али обојица теолози и клерикали, који полазе са својих конзервативних конфесионалних позиција.

¹¹ П. Буторца, *оп. цит.*, I, 226.

¹² В. Борфевић, *Црна Гора и Русија*, 62.

силом угушила ову буњу. Да то није ишло ни брзо, ни лако, показује чињеница да је буна ипак потрајала скоро две године.¹³

Значајна је претпоставка да је Грбаљска буна постојала из Црне Горе, и то од самога владике Петра I и његовог секретара, Дубровчанина Франа Долчија. То потврђује један поверљиви извештај, који је 23. IX 1804. упућен у Беч, и у коме се изричито тврди: „Могао сам дознати, да је Владика са опатом Долчијем потицао покрет међу заведеним поданицима, чије је дјеловање вазда зависило од његове воље (...) Неки сукривци првих злочина својесвојно су се предали, али главни кривци ходили су и слазили из Стањевића, гдје су били храбри на отпор. Отуда је слједило, да онај крај привидно изгледаше подложан, али у ствари одан иностраном Митроносу“.¹⁴ На то указује и чињеница да су — после завршене истраге — многи Грбаљани били кажњени, али да су се главне коловође, Буро Дољаница и Јован Зец, „склонили у Црној Гори“.¹⁵ Према многим индицијама изгледа да је Грбаљска буна тада само „привидно угушена“, али да главни узроци нису уклоњени.

Грбаљска буна представљала је не само својеврсни национално-ослободилачки покрет, који је имао за крајњи циљ сједињење Боке са Црном Гором, него и класни, сељачки устанак против феудалаца, који су економски експлоатисали сељачке масе и доводили их до крајњег незадовољства, који је дошао до изражаја у оружаном побуни.

Бока Которска за време прве аустријске владанине сматрала се посебном покрајином (провинцијом) и административно није била потчињена Намесништву у Задру. Нова, ћесарско-краљевска влада у Задру имала је шест већника, од којих је сваки имао свој ресор, али у њихову компетенцију није спадала Бока Которска. Управитељи Боке дописивали су се са дворском канцеларијом у Бечу (секцијом за Далмацију и Боку) без претходног одобрења задарске покрајинске владе.

Нови аустријски управљачи применили су на покрајине, које су добиле после пада Млетачке Републике, једну врло сложену тактику. И поред свег толерирања локалних аутономија и старих привилегија, нови аустријски управљачи ипак нису успели да прикрију централистичко-абсоlutистичке тенденције бечке владајуће класе. Бокељске аутономне тежње покушале су да се супротставе увођењу нових наслова општина, које постају „ћесарско-краљевске“ („*Cesareo Regia*“ или „*Imperiale Regia*“). Неке општине, не само православне него и католичке, уложиле су и протесте против ових нових наслова, али без жељеног дејства.

¹³ G. Galzigna, *La Ribellione delle quatre conte di Zupa negli anni 1802 — 1804*, Zara, 1896.

¹⁴ А. Томановић, *оп. цит.*, 44.

¹⁵ Т. Ербер, *оп. цит.*

За све време владавине цара Франџе II у свим аустријским земљама и покрајинама били су изложени прогонима чланови и симпатизери „тајних друштава“, у првом реду слободни зидари (масони), за које се претпостављало да су присталице идеје француске револуције. Сви су они сматрани за јакобинце и противнике Аустрије. Позивајући се на царски декрет од 27. IV 1801, пуковник Гаус, војни зановједник Боке, наредио је да сваки чиновник обавезно мора да потпише и преда писмену изјаву да не припада никаквом тајном друштву, а уколико припада да ће из њега одмах иступити и да се ни под којим изговором неће поново учлапити.¹⁶ Било је прописано да се писмена изјава мора дати под заклетвом и потписник има исказати да није у вези ни са једним тајним друштвом ни у земљи, ни у иностранству. Надлежне власти биле су обавезне да овако састављене изјаве пошаљу дворској канцеларији.

Међутим, и поред свих ових ригорозних превентивних мера, остало је и после тога у Боки и Далмацији чланова и симпатизера „тајних друштава“, који су се не само одушевљавали „опасним идејама“ него су их и даље илегално ширили и распростирали.

Везе руске флоте, која је у време наполеоновских ратова оперисала у водама Јонског и Јадранског мора, са бокељским бродовима латирају од маја 1803, када је вицеадмирал Димитрије Сењавин на челу прве руске поморске експедиције из Севастопоља допловио на Крф.¹⁷ Од тада су везе изванредно разгранате и развијају се за све време руске управе над Боком од фебруара 1806. до августа 1807.¹⁸ Бокељски главари споразумели су се да ослободе Боку уз сарадњу Црногораца и уз помоћ руске флоте. Руски цивилни гувернер Боке, државни саветник Стефан Санковски предложио је вицеадмиралу Сењавину да уђе са флотом у Боку.¹⁹ Једна руска ескадра од шест фрегата с оружаним снагама допловила је у залив Росе, а затим је стигла још једна ескадра. У року од неколико дана Бока се налазила у руским рукама.²⁰

Карактеристичан је манифест гувернера Санковскога, обнародован у Котору 14. II 1806, у име рускога цара, који преузима „ову веома љубљену покрајину истога језика и исте крви руске, што тече по народним жилама“; затим препоручује свештеницима „да се новинују властима“; потврђује раније новластице

¹⁶ П. Буторић, *оп. цит.*, I, 199 — 200.

¹⁷ Д. Леклић, *Спољна политика Петра I Његоша (1784 — 1830)*, Цетиње, 1950, 177.

¹⁸ И. Завковић, *Поморство Боке за вријеме руске управе (1806 — 1807)*, *Годишњак Поморског музеја у Котору*, V, 1956, 111 — 124.

¹⁹ Д. Вуксан, *Записи*, Цетиње, XX, 1938, 193.

²⁰ F. Viscofich, *Storia di Perasto, Trieste*, 1898, 48.

општина и „повлашћена достојанства“; оставља на снази „муниципални штатут, грађански трибунал которски и савјет“; обећава формирање посебног „призивног суда“; потврђује „представнике народне“ у градским савјетима, покрајинске главаре, општинске капетане и судије „као под бившом мастачком владом“; потврђује кнезове трбаљске и осталих општина ове покрајине.²¹

Руска владајућа класа дубоко је сагледала политички и стратегијски значај Боке Которске. Нико мањи него сам цар Александар I назвао је Боку „једином позицијом, која би могла да заустави француске напоре против Истока“.²² Санковски је обећавао „да ће цар признати Боку за слободну републику као републику јонских отока и узети је под заштиту, а управљаће се по једном сенату, и Црна Гора ће је помагати“. Санковски је владци Петру I обећавао „да ће Бока бити сјелишца са Црном Гором у једну републику под руском заштитом, а управљаће се сенатом, кому ће владика бити преласједник; својим духовним и политичким утјецajem и положајем постаће најнезависнији владалац у овоме дијелу Илирика...“ Међутим, ова обећања нису се остварила.²³

Руски манифест примљен је повољно од становништва Боке Которске, без разлике националности и вероисповести. Не само православне општине него и оне са меновитим становништвом дочекале су манифест афирмативно. Тако, општина Пераста, у којој су католици били у већини, упутила је (17. III 1806) писмену изјаву, у којој је изразила своју захвалност „осјећајима највеће оданости“ за дате повластице.

Не само на почетку руске владавине, која је потрајала 17 месеци, него ни касније, када је та владавина престала и замењена француском, расположење народа није се променило. Сачувана је једна карактеристична декларација општинског већа града Пераста, датирана 23. VIII 1807, о руској владавини у Боки, у којој се констатује:

„Кроз то пријеме с нама се поступало са свом очинском добротом, јер нам нијесу биле повријеђене наше повластице, ниш икакве прерогативе наших старих закона, него остварили смо у нашем миру.

²¹ А. Томановић, *оп. цит.*, 68—69.

²² В. Борђевић, *Црна Гора и Русија*, XI—XII.

²³ Ранији историчари покушавали су да прикажу руску владавину над Боком кроз идеалистичке наочаре. Тако П. Буторац (*оп. цит.* I, 213) је писао: „Руска је запрема Боке била примљена у њезину становништву с великим одушевљењем, Усклици у народу нијесу престајали. Име се цара Александра непрестано понављало. Ускрс је на Савини, православном храму код Новог, прослављен најсвечаније молитвама, братимљесљем двају сродних славенских народа, великом митијом (отходом), којој је изашло у сусрет и католичко свештенство, народним весељем и играма, при чему су руски морнари с ратних лаба постали предмет опће пажње.“

плузевиш то што смо били утрожени од Црногораца и од грчког (православног) обреда ове покрајине, него ми се добро заштитисмо и управо нас је обезбиједила руска влада, па остадосмо неповријеђени од сваког непријатељског нападаја. А када је након 17 мјесеци уследио мир између Русије и Француске, били смо на снагу, па највећу нашу бол и жалост, пренуштети Француској, која је запосјела ову покрајину ...”²⁴

У приступачној архивској грађи, међутим, нема аутентичних докумената о томе да су католички грађани Пераста као католици били „утрожени од Црногораца и од грчког (православног) обреда ове покрајине“ за време руске владавине над Боком. Нема веродостојних докумената на основу којих би се могло утврдити да су било Црногорци, било Бокељи, вршили притисак на католике да пређу у православље.

Руски управљачи у Боки знали су да постоји извештан антагонизам између православних и католика, нарочито између клерикалаца једнога и другогa обреда, па су покушавали да делују помиромно на стишавање религиозне анимозности на обема странама. У том смислу нарочито је карактеристичан проглас Сапковског од 13. VI 1806, којим забрањује увредљиве изразе против католика, прокламује равноправност објеју вероисповести и упозорава оне, који се буду огрешили о ово наређење, да ће бити кажњени.²⁵

Бокељски католици за време руске управе не само да нису били прогонени, него су примани и у државну службу. Било их је и на високиим положајима. Тако, на пример, др Шимун Мазаровић, потомак старе и угледне бокељске католичке породице из Пераста, постављен је за руског изванредног посланика и опуномоћеног министра у Перзији.

Руски управљачи били су задовољни понашањем Бокеља у заједничком ратовању против Француза. То се јасно види из прогласа вицеадмирала Сељавина, датираног у Боки 24. IX 1806, у коме се изричито признаје Бокељима: „... благодарим вам што сте добро поступали са заробљеницима, и на сваки начин желим да се човјечанство и унапред не вреба“.²⁶

Било је историчара, који су покушавали разним произвољним документима да оспоре вековну нераздвојну повезаност Црне Горе и Боке: „Црногорски је владика, бавећи се обично при самој грбљској граници, у манастиру Стањевићима, вршио на своју паству у Боки пресулан утјесај. А иза црногорског владике гледали су православни Бокељи идола Русије, која је у име „јединовјерства“ и заштите кришћанске раје наступала на Балкану за своје интересе, а Црногорци су под њезином заста-

²⁴ П. Буторац, *оп. цит.* I, 225.

²⁵ Исто, I, 228.

²⁶ Д. Милаковић, *Историја Црне Горе*, IV, 210.

Опште незадовољство царовних маса у Бокви све неповољнијим економским условима живота још више се погоршало услед регрутације за ратну морнарицу. Француски управљачи су високо ценили бокељске поморце и желели су да их придобију за себе. Када у томе нису успели, прибегли су обавезној регрутацији, која је изазвала оштро супротстављање Бокеља.

Католички клер био је у апсолутној већини одлучан противник француских управљача и прогласио је све Французе за „јакобинце“ и „безбожнике“. О томе речито сведоче, између осталог, многи памфлети, сатире, пасквиле, епиграми и други списи, написани на латинском, италијанском и нашем језику, који су се за све време француске владавине илегално ширили у Далмацији, Дубровнику и Бокви. Неки од ових текстова сачувани су по историјским архивима, а неки су делимично и објављени.

Француски управљачи примењали су у југословенским поморским земљама једну врло сложену тактику. Према статистици, они су у Далмацији затекли „нешто преко 200.000 католика, два надбискупа, десет бискупа, 3000 свештеника, редовника и редовница, 1200 цркава и капела и 54 самостана, али ни зрачка слободе вероисповести“. Као вешти политичари Французи су према датим условима и приликама, с времена на време користили супротности између католика и православних: „они су сменили један део трупа у Бокви Которској, који се састојао већином од православних и, према томе, није био поуздан да се употреби против црногорских једноверника, и довели су католичке трупе. Али се ипак они нису устезали да прокламују слободу вероисповести и равноправност вере на целој линији“.²⁸

Забележене су многе појединости о верској толеранцији француских управљача према свим религијама. Иако католици, Французи су били објективни и у решавању међуверских односа. Према сам није био франкофил, Герасим Зелић је изнео неколико карактеристичних примера њихове верске толеранције. Тако, између осталог, он спомиње ову епизоду, која се догодила приликом првог доласка генерала Мармона у Котор, после закључења Тилзитског мира (1807), када је и Бока припала Французима:

„Ту му се представе сви депутати и господа од римске цркве, но у исто вријеме дођу и депутати од стране славено-српског народа. Послије запита Мармон римске депутате, колико има у граду Котору римскије црква и народа восточног вјероисповједанија. На ово му олгопоре депутати да има римскије мапастира и црква 12, а дуња около 300; у народа шак грчко-пентинјатског једна црква и 1000 душа. Ту је Мармон остао зачубен, одговарајући римскијем депутатима: каква је то правина, да у Котору има више народа грчкога него ли римскога вјероисповеданија, пак у Римљана толико црква, а у Грка само једна?“²⁹

²⁸ H. Wendel, *op. cit.* 127 — 128.

²⁹ Житије Г. Зелића, III, 38.

Мармон је донекле исправио ову неправду на тај начин што је уступио женски бенедиктински самостап у Котору православној цркви. Француски управљачи су се трудили да заузму исти став и примене једнака мерила и према православнима и према католицима, у духу међуверске равноправности.³¹

Зелић је са архимандритом манастира Савине и са свештенством, као викар Бокс Которске, на свечама начин осветио нову православну цркву у Котору 19. XII 1810. О овоме је Зелић детаљно обавестио епископа Краљевића и очекивао његову сагласност. Међутим, писало је сасвим другачије: Зелић пише: „Ово моје писмо огорчи господина јерскопа до зла Бога, што сам ја без његовог допуштења осветио цркву у Котору...“ Краљевић му је због тога упутио „изобличителна писанија“. Због тога је дошло међу њима до огорчене преписке, али је Краљевић остао при своме да је Зелић кривац. Увређен и озлојеђен, Зелић је на то поднео оставку на свој викарски положај и упутио ју је маршалу Мармону, „гувернатору од Илирије“, али му је овај није хтео уважити. После Мармоновог премештаја, Зелић се обратио његовом наследнику, генералу Бертрану, и послао му лекарско уверење с молбом да му уважи оставку. Шта је значно Зелић код народа и колико је Французима било извештно стало да он и даље остане викар, можда најбоље показује чињеница да је Бертран лично допутовао у Бокс да наговори Зелића да повуче оставку. После заједничке вечере Бертран је отворено запитао Зелића зашто хоће да се повуче. Овај му је одговорио: „Зато, што сам ушао у лета, што често болујем, и што ми ваздух бокешки не чини добра“. Бертран је покушао да га разувери: „Та ви јошт нијесте толико стари, а доста сте јошт јаки, можете служити.“ Међутим, Зелић је остао упоран: „Да ми и 10.000 франака дате на годину, опет не могу служити.“ После много олагања и оклевања, шисстирања и мољакања, Зелић је издејствовао отпусницу и дозволу епископову од 16. XI 1811, да се може вратити у свој манастир Крупу, након 16 година викарске службе.³²

³¹ У једном делу историографије преовлађивало је мишљење да су француски управљачи запостављали католички клер, а фаворизовали православни. Ни овде се не сме уопштавати. Један католички свештеник, П. Бутрац, износи детаље о томе да су два православна манастира, Прасквица (1812) и грбаљски манастир св. Богородице (1813), страдали од Француза, који „двојицу калуђера устријеле пред Будвом као пристане црногорског владике Петра I...“ По Буторцу, и стародревни манастир Савина изгорно је за вријеме њихове владавине — „но у овом случају кривицом Француза није ничим утирљена“ (Оп. цит. II, 53.) О истом случају пише и А. Томановић: „Прича се да су Французи заузели манастир Савину, али се то не налази нидаје записано (...) А факт је да је за вријеме француске владавине манастир Савина изгорно, али се то могло догодити и без ичије кривице.“ (Оп. цит. 121.)

³² *Житије Г. Зелића*, III, 47.

Давнашња жеља велике већине Бокеља да се сједине са Црном Гором делимично се остварила после Наполеоновог пораза у Русији. Владика Петар позвао је 8. IX 1813. Црногорце и Бокеље у оружани покрет против Француза. Под његовим руководством они су дошли до Будве. Ту се догодило нешто непредвиђено. Једна чета од 50 војника, граничара, Срба и Хрвата, са поручником Јованом Стошићем на челу, побуни се, побије француске официре и на тај начин допринесе да Црногорци и Бокељи убрзо заузму Будву. Владика Петар пренесе овамо свој главни стан и одавде 24. IX 1813. упути проглас становништву Боке, Дубровника и Далмације на оружани устанак.³³

Од посебног је историјског значаја скупштина у Доброти од 10. XI 1813. На том је већању, после дуже дискусије, донесена Добротска конвенција, докуменат о сједињењу Боке и Црне Горе. Одлуку су потписали владика Петар и губернатор Вуко Радошић у име Црне Горе, с једне стране, и представници 16 бокељских општина, с друге стране.³⁴

На истој скупштини у Доброти, у којој је донесена и формулисана ова одлука, изабрана је и „централна комисија“, нешто налик на привремену заједничку владу за Црну Гору и Боку, под председништвом самога владике и са подједнаким бројем чланова из обе „провинције“. Међутим, чланове ове „централне комисије“ нису били солидарни у једном крупном политичком питању: у питању протектората. Владика је на своју личну одговорност, без знања и одобрења осталих чланова комисије, послао (20. XI 1813) сердара Саву Пламенца руском цару Александру I, с молбом да он прими Црну Гору и Боку под свој протекторат. Али, индискрецијом, за Пламенчеву мисију су дознали политички противници³⁵ и одмах ступили у противакцију: већ 9. XII 1813. они су у Доброти закључили да и они пошаљу

³³ У прогласу се, између осталог, каже: „Ко год буде с нама поступио као с непријатељима, биће сматран непријатељем општег добра; он ће бити прогнан као издајница, његова добра заплацијена.“ (*III, Писани, La Dalmatie de 1797. a 1815, 413.*)

³⁴ Одлука гласи: „Двије пограничне провинције Црна Гора и Бока закључу се узајамно Господом Богом, да ће бити вјерне и свагда у сваком случају и догађају остати уједно састављене. Како су се сада предале под високо и моћно покровитељство трију савезних држава, Русије, Аустрије и Велике Британије, тако у име истих провинција њихови дотични главари изјављују, што би игда политичке прилике принудиле једну или другу провинцију подложити се једној пошасој буди којој од речених држава, да ће обавије дијелити исту судбину, то јест да ће се обавије подложити се истој влади, уз оне погодбе и с оним повластицама, које су уживале и које падају се добити и унапријед.“ (*Г. Новак, оп. цит. 89.*)

³⁵ Пламенци је путовао преко Шибеника, отесо код даљматинског владике Венсликта Краљевића и поверио му своју „мисију“. Наравно, Пламенци није ни слатио да се у међувремену олушесвљени франкофил Краљевић прообразио у претерано ревнивог аустрофила и о целом плану одмах обавестио намесника Далмације, генерала Томашића, а овај бечку владу и аустријског цара.

своју депутацију, али не руском него аустријском цару, с молбом да их он прими за своје поданике, а Боку као још једну аустријску провинцију. Они су о томе прво обавестили намесника Томашића у Задру, а затим и самог цара, молећи га да им призна старе привилегије и имунитете, да се ни једна промена неће извршити на штету привилегија, и да „град Котор буде главни град провинције, која ће зависити једино од царског двора у Бечу, а неће бити подложна другим провинцијама, а напосе не Дубровнику“.²⁶ Цар је благонаклоно узео к знању изразе њихове полаичке лојалности, али о њиховим условима није рекао ни једну реч.

После капитулације Котора (12. I 1814) и оласка Француза из Боке дошло је до оштрих супротности између два противничка табора: између аустрофила и русофила. Привремена влада и Централна комисија премештају своја седишта из Доброте у Котор, који сада постаје главно упориште русофила, док је база аустрофила и даље остала Пераст, најизразитији католички град у Боки. Главни стуб и подстрекач аустрофилске струје био је опат Јаков Брунаци, „обскрбљен комисијом аустријског надвојводе Фрање д'Есте“ и као такав „претнуо својски да утре пут аустријском утјецају“. У једној представи општине Пераст (2. XII 1813) изричито се наглашава да се Брунаци увек залаже „на корист и узвишење вазда велике и узвишене аустријске куће“. Русофилској струји давао је подршку „руски кавалир Никић капетан гарде Његова Царског Величанства свију Русија и пуковник једне козачке пуковније“.

На другој страни католичке општине Боке предузимале су своје иницијативе. У начелу противне ранијој Добротској конвенцији, католичке општине покушале су да повуку донесене одлуке и да Боку присаједине — Аустрији. Неколико дана доцније, 11. XII 1813, католичке општине се обраћају једном представком своме протектору, надвојводи Фрањи од Есте, и моле га да издејствује да их цар прими у своје поданство. Описујући супротности између православних и католичких Бокеља, ту се каже, између осталог: „Већина би православних приватно била за Аустрију, али их одвраћа неки тајни покретач“.²⁷ Међутим, апсолутна већина православних Бокеља била је за Црну Гору и Русију. Сви извори говоре да је за Аустрију било свега неколико појединаца, који су сматрани за националне ренегате.²⁸

²⁶ Т. Ербер, *Storia della Dalmazia*, V, 19—20.

²⁷ П. Буторац *оп. цит.*, II, 99.

²⁸ У једном делу југословенске историографије преовлађивало је мишљење да су сви бокељски Хрвати за прикључење Аустрији. Према истраживањима В. Ђоровића: „Једино је у Боки сав православни елемент био за власт владике Петра и са њим један мали део католика, док је други део католика био и ту за Аустрију. Између Рисна и Пераста дошло је због тога и до крви.“ (*Историја Југославије*, Београд, 1933, 429.)

У којој је мери у то време постојао антагонизам између аустрофила и русофила у Боки показује, између осталог, нови поднесак католичких општина, који је њихов изасланик Петар Франој Луковић предао цару Франђи II у Тројесу 22. II 1814. Тим актом се католичке општине поново обраћају аустријском цару „да се удостоји примити их у своје поданике, премда су неке поглавице православних општина и комуна исте покрајине загријани од којегга странца, да се службено обрете другоме владару...“³⁹ Алузија је јасна: под „странцима“ подразумевали су се — Црногорци и Руси!

У четвртој тачци Луковићевог поднеска изричито се моли: „Да град Котор буде центар покрајине, који зависи само од Царског Двора у Бечу, а не подложен другим покрајинама, особито дубровачкој“. Нарочито је карактеристична десета тачка, која гласи: „Да ма кад било Ваше Величанство или Ваши наследници не узнећеду штитити ову покрајину, и ма због којег разлога било, да они не могу је уступити или њом располагати, него је оставити у садашњој слободи“.⁴⁰

Цар Франђо II одговорно је већ 26. II 1814. на овај акт католичких општина: да је „лириут изразима оданости“; да обраћа Боки ранију аустријску владавину „које се тако радо сјећају“; да обраћа становништву Бокс „доказе своје очинске љубави“; да ће „повратак мира и слоге међу њима бити најдрагоцјенији доказ послушности и љубави“; да „у ту сврху рачуна с напорима њему одаших“ и да ће помоћи „свима средствима“, којима располажу „генерал и трупе, које смо већ упутили у вашу земљу, камо ће доћи да утуше смутње, које нас много жалосте“. Царске трупе су дошле у Боку и извршиле окупацију покрајине, али су проблеми остали нерешени.

Мисија сердара Пламенца код цара Александра није постигла жељене резултате. Пламенца је био примљен у аудијенцију, предао цару владичино писмо и молио га да прими уједињену Црну Гору и Боку под своје „очинско окриље“, да потврди „сједињење с Боком и да јој придружи Конавле са границом на Цавтаг“. После дужег размисљања и колебања, цар је 20. V 1814. одговорио владичи посебним писмом, у коме га прво уверава у своју наклоност, а затим му пише:

„...пошто је провиђење благословило напоре Моје и Мојих савезника и пошто смо повратили општи мир, могли смо обратити пажњу и на суседну Вам земљу Боку. Мислимо да смо на Ваше задовољство утврдили да та земља уђе у састав аустријске државе, под чијом је заштитом постојала (...) Према томе, позивам Ваше преподобије да у општем интересу не само не сметате поседану градова аустријским трупама, и да се са својим храбрим Црногорцима

³⁹ П. Буторац, *ит. цит.*, II, 103.

⁴⁰ А. Томаковић, *ит. цит.*, 110.

вратите у своју земљу, него и да употребите свој утицај међу становништвом Боке Которске односно безусловне послушности према одлучи савезних држава, уверавајући их да ће се очувати њихова права и привласности.”⁴¹

Међутим, Павао Буторац, сасвим озбиљним тоном покушава да објасни уступање Боке разним произвољним причањима из народног предања.⁴²

Негативан одговор цара Александра одјекнуо је међу Црногорцима и Бокелцима као „гром из ведра неба”. Губитак Боке обележен је и од једних и од других као национална трагедија. Сам владика учинио је последњи покушај. У писму од 26. IX 1814. владика се још једном обраћа цару овим вапајем:

„Црногорски народ, чувши из највишег решења Вашег Императорског Величанства да је суседна нам бокелска земља уступљена Аустрији, изгубио је сваку наду, коју је из древних времена полагао на Русију, и окривљује мене за своју несрећу, зато што је он од 1711, под мојим претходницима, митрополитима из моје породице Петровића, од Дашла, Саве, Василија и од мене самог, увек упућиван на непоколебљиву оданост Русији, што је због таквог нашег вођења много пута страдало, и што је сада доведен до највеће своје несреће”⁴³

Заузимање Боке Которске од стране аустријске војске није ишло ни лако, ни брзо. Први покушај (у марту 1814) није успео. Други покушај (у првој половини јуна 1814) представљао је читаву војну експедицију од разних родова оружаних снага. Херцег-Нови, Пераст и Рисан заузети су без већег отпора. Најтеже је ишло са Котором, јер су Црногорци и Бокелци са планина почели бацати огромно камење на аустријску војску, која се морала повући. Тек другог лана, када је аустријска флота бомбардовала Котор са морске стране, владика Петар био је принуђен да понуди предају града. После пада Котора Бока је постала аустријска провинција. Црногорска управа над Боком

⁴¹ В. Борђевић, *Црна Гора и Аустрија 1814—1894*. Београд, 1924. 4—5. Објављујући ово писмо руског цара у преводу, исти писац поставља ова питања: „... како га није стид потписати да опимљући Боку Которску по други пут од Црногораца чини задовољство црногорском владици?! (...) Колико пишизма захтевати од Петра I да се он не само врати у своју земљу, као да Бока не беше сада такође његова, него и да не смета аустријској војсци да поседне градове у Боци! Каква суровост тражити да Владика црногорски употребити свој утицај на Бокелце да се безусловно покоре таквој одлуци?!”

⁴² П. Буторац (*оп. цит.* II, 112) пише: „У Боци се још одржава досад неутврђена верзија да се лукави Метерних послужио женском интригом, да склони Александра да напусти мисао на Боку. Свакако руски цар, иначе врло заслужан за ослобођење Европе од Наполеона, али променљиве буди, није био неприступачан онаквој прсти утјенаја. О томе у бокелским архивима нема ни алузије, то је уосталом и разумљиво већ ради саме деликатности предмета.”

⁴³ В. Борђевић, *Црна Гора и Аустрија 1814—1894*, 5.

трајала је око 8 месеци и није била лака због сталне ратне опасности и унутрашњих борби између појединих група и струја. Када је цела Бока освојена, дата је општа амнестија свим политичким кривцима.

У којој су мери Бокелн били незадовољни аустријским централизмом и апсолутизмом показује, између осталог, и занимљив покушај једне депутације бокељских општина која је — почетком децембра 1815. — путовала у Беч, била примљена у аудијенцију и настојала да заинтересује цара „да би се једино народним представништвом могле спријечити свентуалне самовоље власти“ и да би се једним покрајинским сабором (*Congregazione Provinciale*) „дало енергије народу, па би се придигао из садашњег ништавила“. Цар је депутацију љубазно примио и са слушао, али је све остало само на варљивим обећањима. Ни цар, ни кнез Метерних, ни министри бечке владе нису хтели ни да чују за захтеве о народном представништву и покрајинским саборима. Владајућој класи, цару Фрањи и његовим саветницима звонили су сви ти захтеви као „јакобински“ и „револуционарни“ остаци из Наполеонове ере, а они су били типични носиоци политике „Свете Алијансе“ и старог феудалног поретка. Друга аустријска владавина, централистичка и апсолутистичка, диригована од Метерниха, била је у сваком погледу тежа и назаднија и од старог режима млетачке сињорије.⁴⁴

⁴⁴ Чак и конзервативни историчари признају да је друга аустријска владавина била тешко подпошљива и реакционарна. Тако *И. Буторац* (*оп. цит.* II, 120) изглашава да су се Бокелн „ошћенито преварили у својим надама. Старе су прерогативе бокељских мјеста и општина помало укинуте. Општинска аутономија модерном унификацијом законодавства није додуше укинута, али је била тек сјена старих повластица и компетенција из млетачке ере. Бока је постала огромна тврђава и важна база за аустријску ратну морнарицу“.

Résumé

BOKA KOTORSKA 1797 — 1815.

Par Dr. Kosta MILUTINOVIC

L'extraordinairement grande importance stratégique et géopolitique de Kotor et de Boka, beaucoup d'historiens, non seulement yougoslaves mais étrangers aussi, l'ont remarqué pendant l'importante époque des guerres de Napoléon. L'historien français A. Sorel et l'historien allemand H. Wendt ont comparé Kotor à Malte.

A cause du déploiement impétueux de la marine, certaines villes de Boka Kotorska se sont développées d'une façon économique et culturelle. Après Dubrovnik, sur la partie sud de l'Adriatique, les villes de Boka Kotorska se sont développées d'une manière économique avec succès, car elles avaient leurs larges autonomies et leurs privilèges, ainsi que leur commerce ramifié et leur nombreuse flotte qui naviguait dans les mers lointaines. Les autres villes dalmates avaient aussi leurs communes avec leurs autonomies locales, mais elles n'étaient pas républiques comme Dubrovnik, elle ne jouissaient pas non plus des privilèges comme les villes de Boka Kotorska.

Durant les guerres de Napoléon, à Boka trois gouvernements se sont succédés, chacun avec ses spécificités: premièrement l'Autriche, puis la Russie et à la fin la France. Au cours des guerres, Boka a beaucoup souffert. Après la guerre, Boka est retombée sous la domination autrichienne. En vain, Boka envoyait des délégations à l'empereur à Vienne et priait son congrès provincial (Congregazione Provinciale). L'empereur recevait les députations très aimablement et les écoutait, mais tout est resté seulement sous promesses. A l'empereur et à ses ministres toutes ces demandes ont paru comme celles des «jacobins» et des restes «révolutionnaires» de l'ère de Napoléon. D'ailleurs, ils étaient les porteurs typiques de la politique de la «Sainte Alliance» et de l'ancien ordre féodal. Le second gouvernement autrichien, centraliste et absolutiste, dans l'esprit du système méditerranéen, était sous tous les rapports encore plus dur et plus réactionnaire que l'ancien régime de la seigneurie de Venise.

PRILOG O EKONOMSKO-MIGRACIONIM KRETANJIMA IZ LUŠTIČKE OPŠTINE

Sređujući arhivsku građu luštičke opštine, koja djeluje od 1826. do 1944. g., kada je pripojena hercegovačkoj opštini, naišla sam na popis vojnih obveznika, sačinjen 25. X 1925. g.¹

Dvaj popisi obuhvata vojne obveznike rođene 1876. g. do 1903. g. na terenu luštičke opštine.

Na prvi pogled beznačajan dokument — »Popis vojnih obveznika« — može da nam pruži obilje podataka: natalitet muškog dijela stanovništva uopšte i pojedinačno po selima, zanimanje stanovnika (žene su isključivo domaćice), i što nas posebno u ovom slučaju interesuje, to su migraciona kretanja iz luštičke opštine krajem XIX i početkom XX vijeka.

Ako započnemo pregled po abecednom redu, kako je spisak sačinjen, idući od sela Babunaca do Zabrda, dobiti ćemo podatke o intenzitetu migracionih kretanja u ovom kraju, i u ovom periodu i o kvalifikacionoj strukturi emigranata. Podaci neće biti veoma precizni, jer ovdje nemamo podataka o migraciji žena, no taj broj je zanemarujući. Zemlje u koje su emigranti odlazili su Sjeverna i Južna Amerika, a ako uzmemo u obzir da su odlazili mladi ljudi za zaradom da se jednoga dana vrate u rodni kraj, onda možemo na osnovu podataka o migraciji muškog dijela stanovništva govoriti o migracionim kretanjima uopšte, iako nemamo podataka za odljevanje žena, (žene su odlazile sa muževima, ali ne i za zaradom, jer se tada vrlo rijetko koja žena zapošljavala), čiji je udio u migracionim kretanjima toliko neznatan, da ga možemo zanemariti.

Potrebno je da kažemo nekoliko osnovnih podataka o luštičkoj opštini.

Po podacima iz 1936. g. 2621 hektar zemljišta je pod šumom, 602 pod maslinama, 240 pod oranicama, 194 pod pašnjacima, 55 pod

¹ Spisak vojnih obveznika za 1876 — 1903. g. — Arhivski fond luštičke opštine, omot III, dok. br. 2.

vinogradima, 32 pod vrtovima oko kuća i 28 hektara neplodnog zemljišta.³

Po strukturi zemljišta može nam biti odmah jasno da prinosi od zemljoradnje nijesu mogli zadovoljiti ni polovinu potreba. Oko dvije trećine zemljišta je pod šumom, sitnogoricom, koja jedino služi za ogrijev i loženje klačina. Istina, tada je u Lušnici rađalo 98 700 stabala maslina, pa se najrodnije 1928. g. izvezlo 36 vagona ulja.⁴ No ni ovaj vid privređivanja nije mogao podmiriti životne potrebe, jer rijetke su godine ili neponovljive, kada je maslina ponijela kao 1928. g.

Od ribarstva su prihodi neznatni. Poznati lušnički pršut i proizvodnja kreča donose također neznatne prihode.

Iako su Lušničani poznati kao izvrsni mornari, pa ih Simo Matavulj ubraja u red »mornara po krvi«,⁵ ne mogu se ni ovim vidom privređivanja znatno poboljšati životni uslovi. Znamo, da je bokeljsko pomorstvo u ovo vrijeme u veoma lošoj situaciji, te gdje naći posla za vrsne mornare ako ne na tuđim brodovima i u tuđim zemljama.

Po podacima iz prve desetine XX vijeka lušnička opština broji 1203 stanovnika, uračunavajući i vojnike koji se nalaze na odsluženju vojnog roka po forticama Lušnice.

Stanovništvo je neravnomjerno raspoređeno po selima. Tako Rose broje 33 stanovnika, a Radovanići 286. Žene su ipak u većini, ima ih 606, a muškaraca (uračunavajući i vojnike) 597. Pojedinačno po selima broj stanovnika se kreće: Rose (33), Bačunci (57 — od toga 23 muškarca i 34 žene), Mrkovi (145 = 70 — 75), Zabrdje (167 = 78 — 79), Brguli (174), Klinci (217 = 143 — 74), Radovanići (286 = 133 — 153) i Krašići (124).⁶

1936. g. opština broji 901 stanovnika,⁷ a 1953. g. 681 stanovnika,⁸ 1961. g. 649 i po popisu iz 1971. g. 577 stanovnika.

Znatno opadanje u rasponu od 1936. godine do 1953. g. možemo tumačiti ne samo odsustvom vojnika, već i zbog toga što selo Krašići ne pripada više lušničkoj, već krtoljskoj, odnosno tivatskoj opštini. Smanjenje broja stanovnika od preko stotinu, u periodu od 1953. do 1971. g. nije tako veliko, iako nije ni malo ako se uzme

³ Drobnjaković dr Borivoje, »Maslinjaci i prerada maslina na Lušnici u Boki Kotorškoj« — Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, knj. XI, Beograd 1936, str. 80.

⁴ Kao 2.

⁵ Simo Matavulj — »Boka i Bokelja«, Novi Sad 1893, str. 27.

⁶ Sava Nakićenović: »Boka — Antropogeografska studija« — Naselja srpskih zemalja, knj. IX, Beograd 1913, str. 351—367.

⁷ Kao 2 - 3.

⁸ Pomorska enciklopedija — Leksikografski zavod, Zagreb 19... knj. 5, str. 54.

u obzir ukupan broj stanovnika, jer treba imati u vidu činjenicu da je glavno iseljavanje, tada, u okviru opštine, tj. opštine hercegovačke kome i pripada Luštica i gdje je većina stanovnika našla zaposlenje u turizmu.

No da detaljnije pređemo na razmatranje akta o kome je ovdje riječ.

Najprije da konstatujemo da se od 1876. do 1903. g., znači u periodu nešto više od četvrtine vijeka, rodilo u ovoj opštini 185 lica muškog pola.¹

Ako analiziramo godišnji priraštaj doći ćemo do zaključka da je najveći priraštaj bio 1893. g., kada se rodilo trinaest muškaraca, a najmanji 1890. g. kada se rodilo samo jedno muško dijete na cijelom području luštičke opštine. Zatim, sa najvećim priraštajem, kada se rodilo po 11 muške djece, su godine 1885, 1900. i 1901, a sa najnižim priraštajem, osim već pomenute 1890. su godine 1883. i 1893, kada se rodilo po dvoje djece muškog pola. Ostalih godina priraštaj se kreće od 3—7, odnosno 9 djece.²

Zadržimo sada našu pažnju na zanimanje lica popisanih u spisku.

Najveći broj lica, što je i očekivati je zemljoradnika ili kako u spisku stoji težaka, i to 128 ili oko 70%. Za njima su, po broju, konobari, kojih je 14, pa trgovaca 8, zatim 7 mornara, šest činovnika, tri drvodjelca, po dva ribara, učitelja i poštara, i po jedan školski nadzornik, kapetan broda, sreski poglavar, zidar, mašinista, posjednik, pekar, sveštenik, tipograf i 4 lica su bez zanimanja.

Obratimo pažnju na rubriku — mjesto boravka — gdje veoma često nailazimo na oznaku: Sjeverna Amerika, Južna Amerika.

Da budemo precizniji. Pored četrdeset i dva imena u rubrici mjesto stanovanja je obilježeno — Sjeverna Amerika, a pored sedamnaest imena stoji Južna Amerika. Ako tome dodamo da jedno lice stalno boravi u Egiptu, četvorica u Beogradu, po jedno u Kotoru i u Dubrovniku i da se za četiri lica ne zna mjesto boravka, to čini broj od sedamdeset lica, od ukupno 185 ili 37,70%. Znači, od 185 lica muškog pola, koji su rođeni na terenu luštičke opštine u periodu 1876. g. do 1903. g., njih 115 1925. g. živi i radi u rodnom kraju.

Od četrdeset i dva lica koja su se iselila u Sjevernu Ameriku iz Brgula ih je 11, Radovanića 10, Klinaca i Krašića po 6, Mrkova 4, Zabrđa 3 i Babunca 2.

U Južnu Ameriku emigriralo je iz sela: Zabrđa 7, Radovanića 5, Mrkova 3 i Babunca 2. Jedan emigrant koji je odselio u Egipat je iz sela Krašića.

¹ Kao 1.

² Kao 1 i 8.

Vidjeli smo iz ranije iznesenih činjenica da gro stanovništva čine (oko 70%) zemljoradnici, te je prirodno i očekivati da su oni u najvećem broju i zastupljeni u grupi koja je napustila rodni kraj radi zarade. Od šezdeset osoba koliko je otišlo u Sjevernu i Južnu Ameriku i Egipat, njih trideset i troje su zemljoradnici.

Zemljoradnike slijede konobari, od kojih je dvanaest otišlo u ekonomsku migraciju. Za njima su brojcano najviše zastupljeni mornari, njih sedam, pa šest trgovaca i po jedan drvodjelac, tipograf i bankovni činovnik.

Ako uzmemo u obzir samo kvalifikovana lica, pa od njih izdvojimo lica koja su imala stalne mjesečne prihode: učitelj, poštari, školski nadzornik, bankovni i poreski činovnik, pa i sveštenik, odmah ćemo uočiti da je sva ostala kvalifikovana radna snaga otišla u ekonomsku migraciju. Od sedam mornara svih sedam se nalazi u emigraciji od četrnaest konobara njih dvanaest je »pošlo trbuhom za kruhom«, od sedam trgovaca njih šest. Pored njih je emigrirao i tipograf, drvodjelac, pa i bankarski činovnik.

Ovdje nam nedostaju detaljniji podaci, a što bi bilo za nas interesantno, kako se pojedinih godina kretao broj emigranata, kakva je bila starosna struktura emigranata — koja je bila gornja, a koja donja starosna granica. Možemo tvrditi da su svi veoma mladi napuštali rodni kraj, jer od njih šezdeset, svega ih je osam služilo vojsku, jedan je učestvovao kao dobrovoljac u I svjetskom ratu, a jedan je proglašen nesposobnim. Znači, četrdeset i devet ih se odselilo u Sjevernu i Južnu Ameriku prije odsluženja vojnog roka, na što nas upućuje objašnjenje koje o ovome nalazimo u spisku — »nije služio vojsku zbog odsutnosti«.

Uzrok migracije ne treba posebno naglašavati, jer smo naprijed iznijeli mogućnost privređivanja. Vidjeli smo da je samo neznatan dio zemljišta pogodan za zemljoradnju, da prinos od maslina nije mogao podmiriti životne potrebe, da je bokeljsko pomorstvo u ovom periodu u veoma teškom položaju, a da mogućnosti za zaradu u drugim privrednim i neprivrednim granama nije bilo. Znači, ostaje jedina mogućnost — migracija.

Danas stanovnici ovog područja nastavljaju tradiciju svojih predaka, pa se otiskuju na more, a razvoj turizma na ovom području, a naročito u hercegovačkom kraju, daje im šire mogućnosti zaposlenja. Sve vidnije učešće u strukturi zaposlenih uzima i ženska radna snaga. Sasvim je prirodno, te nije potrebno posebno ni naglašavati, da se kvalifikaciona struktura sasvim izmijenila, te je sve više mladih ljudi sa kvalifikacijama svih profila.

Mogućnost zaposlenja, bolji životni uslovi: elektrifikacija, putevi, su uslovi koji čine da se stanovnici Luštice zadržavaju u rodnom kraju.

Tako nam je dokument — Popis vojnih obveznika 1876 — 1903. g. luštičke opštine, sačinjen 1925. g., dao mogućnosti da

sagledamo neke momente na terenu ove opštine za određeni period: natalitet (istina samo muškog stanovništva) kvalifikacionu strukturu stanovništva, migraciona kretanja i zemlje migracije.

Potrebna su dalja istraživanja po ovim pitanjima, da bi došli do detaljnih podataka o ekonomskim migracionim kretanjima, i to ne samo iz lušičke opštine, već uopšte iz bokokotorskog zaliva, koja su bila brojna i značajna, naročito u periodu od druge polovine XIX vijeka do drugog svjetskog rata.

Résumé

SUPPLEMENT AU SUJET DES MOUVEMENTS ECONOMIQUES ET MIGRATOIRES DES LA COMMUNE DE LUŠTICA

Par Marija CRNIC

A la base des documents «Liste des conscrits du service militaire obligatoire de 1876 à 1903» faite sur le terrain de la commune de Luštica, en 1905, nous sommes arrivés aux détails au sujet des mouvements de migration, à la fin du XIXème et au début du XXème siècle, dans la région de Luštica. En même temps, nous avons obtenu des précisions pour la natalité — il est vrai, rien que pour la partie masculine de la population, et pour la structure qualifiée de la population.

La commune de Luštica, qui comme telle exerçait ces fonctions de 1926 à 1944, comptait au début de ce siècle 1.203 habitants comptant aussi les soldats qui stationnaient dans cette région. En 1953, à Luštica vivaient 681 habitants et en 1971, rien que 577 habitants. D'environ 3.500 hectares de terrain, seulement 272 hectares étaient propices pour la culture. Le reste est, pour les deux tiers, couvert de bosquets d'arbustes montagneux que l'on ne peut utiliser que pour le chauffage. Les plus grands revenus apportaient les oliviers dont le nombre de 98.700 était, en 1930, dispersé sur le terrain de cette commune. Les revenus des oliviers n'étaient pourtant pas suffisants pour couvrir les besoins de la vie. La seule issue était dans la migration économique.

Plus d'un tiers de la population a quitté le pays natal de Luštica. De 185 hommes dont la moitié était née entre 1876 et 1903, soixante-dix se sont établis définitivement en dehors de leur région natale, en 1925. Quarante-deux personnes vivent en Amérique du Nord, dix-sept en Amérique du Sud, une personne en Egypte, six se trouvent à Belgrade, Dubrovnik et Kotor, quant à quatre personnes, le lieu de leur domicile est inconnu.

Pour la plus grande partie, les émigrés sont agriculteurs puisqu'ils gorgent aussi la plus grande partie de la population, dans les 70%. La main-d'oeuvre qualifiée et qui compte plus que les 80% se trouve en migration. De cette façon, de 14 garçons-serveurs, douze ont émigré, de sept marins, tous les sept ne sont plus là, de huit commerçants, six sont partis et ainsi de suite.

Les recherches ultérieures pour les mouvements de migration, qui étaient nombreux dans le golfe de Boka Kotorska, donneront beaucoup de réponses à cette question.

Др Љубо Д. ЈУРКОВИЋ

УТИЦАЈ ВОЈВОЂАНСКИХ СРБА НА ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ ДАЛМАТИНСКИХ СРБА

(Др Коста Милутиновић, Војводина и Далмација 1760 — 1914,
стр. 394)

У својој веома занимљивој историјској расправи „Војводина и Далмација 1760 — 1914.“ др Коста Милутиновић расправља о утицају војвођанских Срба на развитак културних и политичких прилика далматинских Срба, у северној и јужној Далмацији, у значајном историјском периоду, од средине XVIII века до почетка првог светског рата. Она заслужује пуну пажњу наше науке, као и целокупне наше јавности, пошто представља озбиљан историографски допринос за међусобно упознавање наших народа и дубље разумевање наше националне проблематике уопште. И у овом делу аутор се истиче познатом објективношћу и свестраним познавањем ове материје, која се ту по први пут озбиљно расправља. Поред опште познатих чињеница, она нам расправа износи и многе нове и уз пуну историјску документацију објашњава нам многе до сада нејасне појаве. Уверени смо да ће ово дело са највећим интересом читати и данашњи читалац.

Своју расправу аутор почиње са Доситејем Обрадовићем и његовим утицајем на развитак друштвеног живота далматинских Срба, њихових културних и политичких прилика. Дабоме, далматинска средина, нарочито српска, утицала је и на развитак самог Доситеја, посебице у погледу његовог књижевног језика и изражавања.

У то доба, средином XVIII века, кад су биле успостављене прве везе између војвођанских Срба и Далмације, Срби и Хрвати у Далмацији живели су у веома тешким приликама, културним и политичким, „били су принуђени да се истовремено боре за свој национални опстанак и за економску егзистенцију.“ Као и војвођански Срби, и далматински Срби, наиме, живели су под тешким условима конзервативне друштвене средине, под снагама које су настојале да одрже „класну владавину и феудалне приви-

лстије". Може се рећи чак да су даалматински Срби живели у мно-
го тежим приликама од војвођанских. Тако на пример, карактери-
стично је да за цело време млетачке владавине у целој Далма-
цији није била основана нити једна школа на народном језику,
ма колико да су даалматински Срби небројено пута молили да
им се отвори бар нека школа, и то о њиховом трошку. Али све
њихове молбе биле су одбивене, и то са невероватном инкултур-
ном мотивацијом — да интереси државе (!) захтевају да Срби
у Далмацији остану у стању непросвећености". Због тога је
појмљиво да су млетачке власти подозриво гледале и на културну
делатност Доситеја у Далмацији. Због тога Доситеју није пре-
стало друго него да напусти Далмацију. Млетачке власти на тај
начин протерале су из Далмације и владiku Љубибратића (1719),
а нешто доцније (1753) владiku Кончаревића, који је био при-
сиљен да смирира са тридесетак српских породица у Русију,
где је и умро, оставивши за собом у рукопису „Летопис грађан-
ских и црквених догађаја", врло значајно дело, пуно „драгоцених
података за црквену, културну и друштвено-политичку историју
Далмације".

Као што је савршено разумљиво, што су млетачке власти
више прогониле Доситеја лично, његове за то време чисто рево-
лucionарне просветитељске идеје и његови радови лакше су
продирали у народне масе и изграђивале њихову националну
свест. Милутиновић посебно истиче како Доситеј „није имао
предрасуда према књигама штампаним латиницом". Као убеђени
рационалиста, Доситеј је са пуним разумевањем читао Рељко-
вића, Качића-Миошића и др. Тако је постао искреним побор-
ником слободe и јединства Срба и Хрвата „без обзира на верске
разлике које су међу њима постојале". Тако нам Милутиновић
објашњава зашто су Доситејева дела — штампана или у руко-
пису — са одушевљењем била примљена „у нашим приморским
земљама од Трста до Котора".

Али, сем споменутих препрека од стране млетачких поли-
тичких власти, посебну идеолошку борбу против Доситеја и ње-
говог просветитељског рада водили су и даалматински Италија-
нци, међу којима се нарочито истакао Никола Томазо (1802 —
1874), италијански књижевник и научник, који се осећао Итали-
јаном и борбо за уједињење Италије, иако је био словенског по-
рекла, родом Шибенчанин. Томазо је био представник оних
Далматинаца који су се васпитавали у смислу италијанске кул-
туре и који се нису осећали Словенима, иако су то стварно били
(што се види из њихових презимена: Крекић, Гилановић, Бо-
жић...). Њихов број је био врло незнатан у упоређењу са
Србима и Хрватима.

Борба коју је Томазо водио против Доситеја и даалматин-
ских Срба најочигледније се одразила у веома занимљивој поле-

мици која се водила између њега и Божицара Петрановића. Занимљиво је како је Томазео оштро критиковао друштвено-политичке и морално-филозофске идеје Доситеја Обрадовића. Милутиновић је ту полемичку приказао свестрано и објективно, тако да нам то увелике помаже да дубље схватимо једно још увек актуелно питање из наше опште националне проблематике, посебно даалматинске.

Утицај Доситеја Обрадовића у Далмацији најбоље се манифестовао приликом свечане прославе његове стогодишњице. Том приликом су се даалматински Срби сетили свог просветитеља низом свечаних академија у свим местима где је Доситеј вршио своју делатност (у Задру, Шибенику, Книну итд.), а посебно у посебној Доситејевој Споменици под одличним уредништвом Данила Петрановића (1911), који је истакао како је Доситеј имао снажан утицај, посебно на „развој српске грађанске класе у Далмацији“, па и на поједине ученије даалматинске Србе да су се почели бавити књижевним радом, међу којима се истакао архимандрит Герасим Зелић (1752 — 1836).

*

У другом поглављу своје књиге др Милутиновић расправља о историјском феномену уније, веома значајном за дубље разумевање односа Хабсбуршке Монархије према православним Србима. Као што је опште познато, Аустро-Угарска Монархија, чим су Срби прешли на њену територију, упркос свих обетања, ставила је себи у задатак да их „силом или милом“ одједном или поступно преведе у крило јединоспасавајуће католичке цркве. То је било у складу са њеном ултрамонтанском идеологијом по којој је Рим „духовно средиште хришћанске цркве и света уопште“, а која прописује како „ваља настојати, али без велике галаме и вребања, да се тај илирски или ранки народ помало уједини са римском црквом“, како је то саветовао кардинал Леоп. Колонић. Насилно унијаћење православних Срба било је најтеже за владе аустријске царице Марије Терезије (1740 — 1780), тако да су Срби били приморани да у масама селе у Русију, где су биле образоване две српске губерније, што Аустрији никако није било право. То је хтела да спречи, претећи вешалима свакоме ко народ буде наговарао на иселење. Ти верски прогони Срба трајали су до владе Јосифа II (1780 — 1790), који је признао слободу свима вероисповестима. Међутим за владе његовог наследника Франца I (1792 — 1835) политика насилног унијаћења Срба обновила се старом жестином. Положај Срба у Хабсбуршкој Монархији постао је веома деликатан. Његова судбина тада је била у рукама карловачког митрополита Стефана Стратимировића (1790 — 1836), интелектуалца „високе културе, у младости је био слободни зидар и присталица просвешћеног апсолутизма,

али при свему ортодоксан православца и одлучан противник уније". Стратимировић је успешно лавирао између Аустрије и Русије, активно помажући први српски устанак и радећи на стварању српске самосталне државе под заштитом Русије. Он је водио бригу и о даалматинским Србима. После пада Млетачке Републике (1797) Стратимировић је радио да јурисдикцију Карловачке митрополије протегне и на Србе у Истри, Далмацији и Боки Которској. Далматински Срби стално су се њему обраћали за помоћ, коју им он никада није ускратио. Тако је утицај војвођанских Срба на даалматинске Србе попримао на садржини и значају.

Француска владавина у Далмацији (1805 — 1814), ма колико кратка, одразила се и у друштвеном животу даалматинских Срба. Тада је укинута феудална поредак, прокламована грађанска равноправност и слобода вероисповести, што је било од великог значаја за целу Далмацију, па тако и за културно уздицање православних Срба у њој. Французи су настојали да уреде српску православну цркву, на челу са једним епископом, црквеним судом, православном семинаријом и богословијом, основним школама итд. Тако је, на предлог гувернера Винћенца Дандола, Наполеон одредио да се 1808. у Задру сазове скупштина православних Срба Далмације и Боче Которске ради уређења свих тих важних питања. Скупштина се одржала 30. новембра и на њој је присуствовала 40 представника и донела све потребне одлуке, које је посебна делегација, на челу са архимандритом Герасимом Зелићем, однела у Париз, Наполеону на одобрење. Наполеон је делегацију врло лепо примио и одобрио све одлуке о уређењу културно-црквених питања православних Срба Далмације.

Када су Французи били присиљени да напусте Далмацију (1814), њена управа поново је пала под Аустро-Угарску Монархију. У то доба у Далмацији се јавља православни епископ Венедикт Краљевић (1767 — 1862). Тај епископ по оцу био је Цинцарин, а по мајци Бугарин, родом из околине Солуна, „једна онескурна особа, која је изазвала оштре сукобе и огорчене борбе међу Србима у приморским земљама". Милутиновић врло занимљиво описује деструктивну делатност овог чудног епископа, који се на крају придружио унији. Као што се у почетку удварао француској власти, тако је доцније и аустријској, свесрдно служећи њеној политици. Према Милутиновићу, Краљевић је први обавестио бечки двор „о могућностима да се у Босни дигне устанак у корист Аустрије". Он је чак израдио детаљан „план о аустријском освајању Босне уз активну помоћ његову и његових пријатеља". Наравно он је за све то стално примао знатну материјалну помоћ. Краљевић је денуцирао Бечу и самог карловачког митрополита Стратимировића, који се у Аустро-Угарској сматрао поглаваром српске православне цркве. Он је бечком двору саопштио садржину писма црногорског владике Петра I, упућену

руском цару Александру I, у којем га је молио „да прими Црну Гору и Боку под своју заштиту“, и наравно, примио новчану награду. Исто тако денунцирао је и архимандрита Герасима Зелића, најугледнијег Србина северне Далмације и одлучног противника уније, којој се Краљевић постепено приближавао и коју је Аустрија форсирала, како би умањила руски утицај код словенских народа у Монархији.

Тај недостојан рад епископа Краљевића, а нарочито његов приступ унији, наравно, изазвао је право запрепаштење код народних маса далматинских Срба, а посебно кад се приступило раду на оснивању унијатске богословије у Шибенику. Тако је дошло и до атентата, односно убиства унијатског каноника Алексија Ступишког, који је из Галиције дошао у Шибеник са намером да организује унијаћење у Далмацији у смислу аустријске политике. Метак који је њега погодио стварно био је намењен епископу Краљевићу, како се то испоставило на Апелационом суду у Задру приликом суђења похватаним атентаторима.

Далматински Срби подузели су све могуће мере како би Краљевића одстраили са епископског положаја, али узалуд. Више пута су се обраћали митрополиту Стратимировићу за очинску помоћ у мучној ситуацији у којој су се нашли, а коју аустријска политика никако није умела да разумно уреди у корист далматинских Срба, који су за све зло оправдано оптуживали самог епископа.

Познавајући врло добро верске и културне прилике у Далмацији, Стратимировић је стално истицао потребу да се оснује српска православна семинарија и богословија, што, наравно, не би било од значаја само за образовање православног свештеничког кадра, него и за опште културно и политичко васпитање далматинских Срба. Уколико се из материјалних мотива или због помањкања стручног водећег и наставничког кадра међу далматинским Србима, не само митрополит Стратимировић већ и аустријски намесник у Задру, генерал Фрањо Ксавер Томашић, био је дошао на мисао да се млади далматински Срби упућују на школовање у Сремске Карловце. Али против те замисли одлучно је устао епископ Краљевић, који је подузео све мере како до тога не би дошло, служећи се при том разним интригама и денунцијама.

Против деструктивног рада епископа Краљевића далматински Срби обраћали су се не само митрополиту Стратимировићу, већ директно самом аустријском цару, коме их је Стратимировић искрено препоручио. О оправданим захтевима далматинских Срба, Стратимировић је лично обавестио аустријског цара Франца I као и руског цара Александра I, и то приликом конгреса Свете алијансе у Љубљани, марта 1821. Руски цар заузео се за ствар далматинских Срба, али, наравно, без позитивног резултата.

По себи се разуме, та руска интервенција послужила је аустријским властодршцима белооданим доказом рускофилске оријентације карловачког митрополита Стратимировића као и даалматинских Срба, па су више поверовали и дали пуну подршку своме човеку, епископу Краљевићу, који се толико експонирао у извршавању њихове политике.

После интервенције руског цара у корист даалматинских Срба, приликом Конгреса Свете Алијансе у Ајудњи, положај даалматинских Срба се увелико погоршао. По налогу самог цара Франца I, његови министри Метерник, Саурау, уз сарадњу намесника генерала Томашића и епископа Краљевића, планирали су свестрашњи прогон бунтовних даалматинских Срба, са намером њиховог истребљења. Сматрали су их за непоуздане и врло опасне елементе по Хабсбуршку Монархију, ма колико њихов број незнатан био — око 70.000 душа, колико их је тада било.

Међу прогоњеним Србима, први на ударцу био је споменути архимандрит Герасим Зелић. Он је био интерниран у Бечу и Будиму и до своје смрти био стаало под полицијском присмотром. Затим је био прогоњен, затворен, осуђиван и заостављан протосињел Кирил Цвјетковић, родом из Босне Которске, парох шибенски, па угледни шибенски грађанин Кузман Петрановић и многи други. Тако су се вршила хапшења Срба широм северне Далмације (у Скрадину, Дрнишу, Книну, Бенковцу, Обровцу и многим селима Буковице и Книнске крајине). То је изазвало незадовољство које је довело до споменутог убиства унијатског капоица Ступишког.

После дуге и очајне борбе, у коју су били укључени царски министри, царски намесници, митрополит, епископи, архимандрити, пароси и народне масе, сељаци и грађани, и у којој су многи страдали, и због које је и крв пала — даалматинским Србима пошло је након за руком да се ослободе епископа Краљевића, који је био пензионисан и одстрањен из Далмације.

На место Краљевића, после дугог изборања и оклевања, између разних кандидата, за даалматинског православног епископа био је постављен Јосиф Рајачић (1829), кога је аустријска администрација примила са извесним подозрењем, познавајући његову приврженост карловачком митрополиту Стратимировићу, па су се одмах по његовом устоличењу желели да увере у његову лојалност. Од њега су тражили за обавештење „како би се неприметно из православних цркава и манастира у Далмацији могле уклонити руске богослужбене књиге.“ Затим је аустријска влада од Рајачића тражила да јој, у поверењу, саопшти „колико би требало штампати нових богослужбених православних књига у Бечу и Пешти и колико би то коштало?“ Рајачић је на то питање одговорио „да је потребно 3.460 књига у вредности од 110.070 форината“. Царски намесник генерал Томашић одмах је

„осумњичио Рајачића да је намерно исказао тако велику сумњу, претпостављајући да због тога неће доћи до штампања нових књига, него да ће у употреби и даље остати — руске књиге“.

Тада је Аустрија строго забранила употребу нових руских књига у Далмацију, а Рајачића ставила под строгу присмотру полиције. Сва његова преписка била је цензурисана, нарочито она са митрополитом Стратимировићем, кога су сматрали одлучним противником аустријске политике унијаћења далматинских Срба, „до којег је двору било толико стало и које се помоћу целокупног државног апарата систематски наметало“.

*

Како акција унијаћења Срба у Далмацији стварно није успела под руководством царског намесника Томанића и сугестијама епископа Краљевића, то је аустријска администрација, уз свесрдну подршку двора, покушала да ту акцију обнови, служећи се при томе безобзирнијим методама, под царским намесником Венцеславом Дилинбергом, који је „у сваком погледу безобзирнији и осиноитији“.

Али до унијаћења православних Срба, сем спорадичних случајева у Кричкама и Балцима, никако није успевало, а и они појединци који су под притиском прихватили унију, како су то констатовале саме аустријске власти, увек су се кришом држали „стarih обреда“. На захтев аустријских власти, епископ Рајачић узалуд је покушавао да умири своје узбуђене вернике, „пређе у српским селима северне Далмације није престајало већ постајало све озбиљније и опасније.“

У спровођењу унијаћења Срба у Далмацији, аустријска се администрација служила свим могућим средствима, насиљем и мигом. За ту своју политику пошло им је за руком да придобију и два православна свештеника (Петра Кричку и Марка Бусовића), који су били кажњени због неморалног и саблазног понашања од стране епископа Рајачића. Они су нашли пуну заштиту аустријског царског намесника, па су демонстративно прешли на унију. То је, наравно, изазвало оgorчење код народних маса, тако да је на њих одмах покушан и атентат, али без успеха. Међутим, царском намеснику није пошло за руком да придобије шире слојеве народа, па ни онда кад је пропагирао да је то жеља самог аустријског цара. Па и онда кад је бечка влада одредила да се у Кричкама и Балцима о државном трошку подигну две велике и лепе унијатске цркве.

Сва та безобзирна акција унијаћења далматинских Срба није изазвала утисак који су владајући кругови очекивали. Све напротив. Мало после најсвечанијег полагања камена темељца унијатским црквама извршен је поновни атентат на поунијаћеног свештеника Кричку, чији је атентатор (Керић) био осуђен на

смрт, а два калуђера (Симић и Вукадиновић) као његови подстрекачи били су осуђени на временске казне. Ти догађаји одјекнули су широм Далмације и уплашили нарочито присталице уније. Није помогло ни форсирање царског намесника да се убрза зидање унијатских цркава. Њих је на најсвечанији начин осветио криженички унијатски бискуп Смичиклас у присуству царског намесника, пет католичких бискупа, преко 80 свештеника и калуђера, представника цивилних и војних власти.

Због отвореног противљења унији, епископ Рајачић морао је да напусти Далмацију. Око питања наименовања новог далматинског епископа настала је занимљива закулисна борба. Царски намесник Лиленберг, наиме, insistирао је да се за далматинског епископа ниуком случају не постави кандидат из Војводине, како би се парализовао утицај митрополита Стратимировића. Лиленберг је тврдио како је Војводина земља „у којој није уобичајена послушност према законима и властима“ и како православно свештенство Војводине „тежи за тим да се Далмација присаједини Угарској, што у том погледу може да буде опасно“.

У то време, неоспорно, Војводина се сматрала средиштем духовног живота целокупног српског народа, а далматински Срби увек су се сматрали интегралним делом тог народа. Код њих су се очували српски народни обичаји, језик, поезија и уопште народна култура. Нови Сад, који се налазио на згодном географском положају, и који се са много разлога називао „Српском Атиниом“ већ је сам по себи условљавао пуни утицај на развитак далматинских Срба, њиховог културног, социјалног и економског живота. Упоредо са српским националним осећањем, развија се и њихово социјално осећање, народ се постепено ослобађа феудалних односа и тако се економски такође развија.

Борба око кандидата за далматинског епископа, који је имао своје седиште у Шибенику, завршила се тиме да је епископска столица из немирног Шибеника премештена у Задар, главни град Далмације.

Један од значајних прегалаца за еманципацију далматинских Срба, несумњиво, био је Божидар Петрановић, „врстан родољуб и покретач народне књиге у Далмацији“, како су га ту називали. Због тога му је Милутиновић и посветио посебну пажњу. У посебном поглављу он је свестрано и документарно приказао целокупан његов рад и тако дао његов прави историјски лик, чиме су била демантована сва сумњичења, клевете и лаж, које су против њега износили његови лични непријатељи. Петрановић је покренуо и уређивао „Српско-далматински Магазин“, који се сматра нашом првом књижевном ревијом у правом смислу речи. То је била чисто југословенска књижевна ревија, било по сарадницима као и по претплатницима, који су је материјално издржавали.

У посебном одељку Милутиновић расправља како је продирање књижевног покрета Вука Караџића међу далматинске Србе било у тесној непосредној вези са утицајем. Извесно је аустријска ултрамонтанска политика намеравала да за своје циљеве искористи и Вукове књижевне реформе. Осетивши то, наравно, војвођански су Срби, са митрополитом Стратимировићем на челу, постали опрезни и неповерљиви и према Вуку и према његовим реформама, све док се цела ствар није потпуно објаснила.

Ма колико да су далматински Срби били под утицајем војвођанских Срба у погледу Вукових реформи, ипак су били одушевљени за Вука и његове језичке реформе, што се видело нарочито приликом прикупљања прстплатника за његов „Српски Рјечник“. Као карактеристичан пример, Милутиновић истиче познатог далматинског српског песника Јована Сундечића, који је своје песме писао и штампао у чистом српском народном језику, ћирилицом и латиницом, мада је био православни свештеник и професор задарске српске православне богословије. Борба за отварање ове школе отпочела је још за владе Наполеона у Далмацији, почетком XIX века. Она је стално била под снажним утицајем војвођанских Срба. Од 26 наставника који су у њој предавали, 15 их је било из Војводине.

У трећем делу своје студије Милутиновић исто тако темељито расправља о народном препороду у Далмацији, лабоме, у вези са позитивним утицајем војвођанских Срба на тај прогресивни покрет.

Средином прошлог века српске основне школе нису биле државне, већ конфесионалне; основале су их српске православне црквене општине. Прву је организовао у Дубровнику Борђе Николајевић, „један од најзначајнијих књижевних, научних и културно-просветних радника међу далматинским Србима“, родом из Војводине. Захваљујући иницијативи и плодној културно-просветној сарадњи далматинских и војвођанских Срба, у Далмацији су релативно врло брзо основали 52 српске основне школе, а у Задру чак и српску девојачку школу, што је за оно доба био велики културни успех.

У трећем делу своје књиге Милутиновић доста опширно расправља о односу далматинских Срба према панризму, односно идеји југословенског народног јединства, уколико се то одразило у „Српско-далматинском Магазину“, чији је главни задатак био да развија српску националну свест, „али без националистичких фраза и романтичарског идеализма“. Српска национална свест требало је да буде стварна основа за идеје панризма, „који је под заједничким именом покушавао да уједини све Јужне Словене“ — „од Бслака до Скадри и Варне“. Петрановић, уредник „Магазина“ наследио је „да заједнички књижевни језик остане спона између Срба и Хрвата.“ Он је настојао да панризам доведе у

склад са српством „претпостављајући да једно друго можда не искључује“. И у том погледу су даалматински Срби ишли у корак са Војвођанима и њиховом „Бачком вилдом“, првим српским илирским часописом под уредништвом Петра Јовановића. За те српске илирце карактеристично је да су активно сарађивали у илирским часописима, посебно у Гајевој „Дашци Илирској“ и што су у својим часописима примали сарадњу из свих југословенских крајева. Милутиновић лепо истиче како су на тај начин стварно радили на повезивању и удруживању јужнословенских народа.

У посебном поглављу Милутиновић објашњава како је Метернихов систем, „под маском легитимитета, одржавања светског мира и чувања европске равнотеже“, у свим државама Свете алијансе водио безобзирну борбу против национално-ослободилачких, напредних, револуционарних и демократских кретања, а посебно код нас на Балкану, „неугасивом жаришту народних буна, устанака и револуција“. Природно је да је тако дошло и до револуције 1848 — 1849. и да је био оборен Метернихов систем на свим странама подјармљене Европе. Тако је дошло и до образовања Млетачке Демократске Републике. Та се револуција одразила и код нас у Далмацији, као и у Војводини. Војвођански Срби тражили су у Будимпешти обезбеђење и признање српскога народа у Угарској, а у Далмацији даалматински Срби, преко српских православних општина, почели су се међусобно повезивати и организовати. Споменути Борбе Николајевић обратио се архимаџриту манастира Крке, Стефану Кнежевићу, да ступи у везу са Србима Косова, Книна, Голубића и других повећих црквених општина северне Далмације, па заједнички да саставе представку у којој да изложи своје захтеве и пошаљу аустријском цару Фердинанду I с молбом да призна и заштити даалматинске Србе. Међу осталим захтевали су да сами Срби у својој скупштини бирају себи епископа као што је то признато Ердељу или војвођанским Србима у Сремским Карловцима. Та скупштина требало би да се састоји од православних свештеника, грађана и сељака. Занимљиво је како даалматински Срби у Далмацији и Боки највећи акценат стављају „на чување и проширивање употребе народног језика и ћириловског писма у јавним пословима“.

Односи између Срба и Хрвата у Далмацији често су били затегнути. Але Милутиновић наглашава како су одабрани духовни на једној и на другој страни радили да се отворени сукоби избјегавају. У том погледу нарочито се истакао споменути Борбе Николајевић, православни народ дубровачки, Војвођанин. Док су шовинисти и фанатици, истиче Милутиновић, у оба табора користили сваку прилику да вештачки продубљују јаз између наших народа, докле је Николајевић био један од оних ретких појединаца који су сматрали својом моралном дужношћу да стишавају националне страсти и крче путеве будућој заједничкој сарадњи.

У вези са свим тим слоženим националним, друштвено-политичким и социјално-културним појанама у Далмацији евидентан је утицај војвођанских Срба. Наравно има и других утицаја. Милутиновић обраћа пажњу и на утицај Црне Горе, посебно на њевог владике Његоша, као песника и значајне политичке личности. И преко њега се осећао утицај Русије, не само преко споменутих литургијских књига које су се употребљавале у православним црквама далматинским, већ и због борбе 1806, коју су Црногорци водили против Француза заједно са Русима. Појмањиво је дакле, да је Аустрија била неповерљива према далматинским Србима. То се видело нарочито за време кримског рата (1853 — 1856). У Бечу су годинама памтили речи споменутог Николе Томазса, који је Метерниха упозорио како „Русија не мирује, и међу оне аустријске поданике, који су њенога обреда, сеје злато, мржњу, обећања, тако да су у аустријским земљама поданици православног обреда неупоредиво више привржени Петрограду него Бечу...“ Милутиновић сматра да Николајевића нису сматрали само русофилом већ и сарадником Луке Вукаловића, руководиоца Херцеговачког устанка 1852 — 1853, који је као такан постао утицајна личност не само у Далмацији, већ и у Босни и Херцеговини, а нарочито у Русији. Због тога га је Аустрија прогонила и протерала из Дубровника у Задар, где је био упуслен као професор српске православне богословије, и био под сталном присмотром царског намесника Мамуле.

Уједињена омладинска српска, о којој Милутиновић затим расправља, имала је снажан утицај такође и на омладину Далмације, и то не само српску. Дабоме, највећи број чланова овог значајног војвођанског омладинског покрета у нашим приморским крајевима били су заиста далматински православни Срби, али било је и нешто Срба католика, нарочито у Дубровнику, за које Милутиновић истиче да су „будно пратили не само развијену књижевну и културно-просветну делатност Омладине у Војводини, Србији и Црној Гори, него и сва друштвено-политичка кретања широм словенског југа“. Он настоји, иако у доста сажетом облику, да што стварније и објективније, увек довољно документовано, прикаже историју и рад Уједињене омладине српске, тврдећи како сложене компоненте овог значајног омладинског покрета, о коме се толико писало и расправљало „да до данас нису довољно раширљене, ни свестрано осветљене“.

Међу приморским омладинцима, члановима Уједињене омладине српске, највише се истакао Лазар Томановић из Боке Которске. Милутиновић је и његову занимљиву личност свестрано анализирао, и то због тога што су мишљења историчара о њему често „дијаметрално супротна“, тако да није лако о Томановићу добити правилан суд. Једни су тврдили да је он био великосрпски националиста, односно повиниста. Дабоме то су тврдили не само његови лични противници, већ углавном про-

тивници идеологије Омладине као револуционарног покрета. Међутим, Милутиновић доказује да је тврдње таквих неосновано. Он је, наиме, први Уједињену омладину српску заинтересовао не само за далматинске Србе него и Хрвате југословенске оријентације и да је тако омладинском покрету стварно дао „шири, општејугословенски карактер“. Томановић је заједно са својим друговима, пијемцима из задарског српскоправославног семенштва и задарске гимназије, 1865. основао бачки рукописни књижевни лист „Првенац“, а 1866. бачко књижевно друштво истог имена.

У задарском „Првенцу“ скоро сви сарадници били су поборници братства Срба и Хрвата и олушевљавају се за јединство Јужних Словена. „Првенац“ пише у смислу тадашње борбе далматинских народњака, залажући се за сједињење Далмације са Хрватском, мисао за коју су се залагали и војвођански Срби. У новосадској „Застави“, у којој је сарађивао и млади Томановић, пледира се да се на „рушевинама Турске и Аустрије формира независна и самостална јужнословенска држава на федеративној основи“.

Уједињена омладина српска борила се „против сваког националног угњетавања“, као и „против свих штетних утицаја и страних агресија на народну културу“. Како правилно констатује Милутиновић, она је пропагирала „што тешње везе са напредним револуционарним ослободилачким покретима код свих поробљених и потлачених народа у свету, а посебно код балканских, подунавских и суседних народа“. Тако је савршено појмљиво да је тај наш омладински покрет одржавао везе и са револуционарним покретом Младе Италије. Милутиновић пише како су те везе одржавали „првенствено људи који су живели и радили у Далмацији, Боки и Црној Гори“.

Руководиоци италијанског револуционарног ослободилачког покрета, Мацини и Гарибалди, били су „осведочени пријатељи Јужних Словена“. Због тога је природна сарадња далматинске и војвођанске омладине српске и на том плану. Тако се покрет Младе Италије заинтересовао за нашу народноослободилачку борбу. Тај се интерес није ограничио само на лепе речи и обећањима, него је са својим добровољачким легијама активно учествовао „прво у устанцима у Херцеговини, затим у босанском устанку и српско-турском рату“. Сем тога, занимљиво је констатовати да су се наши људи олушевљавали и идеолошком борбом Гарибалдија против клерикализма и ватиканског империјализма. За ту идеологију олушевљавали су се и при српски социјалисти Светозар Марковић, Васо Пелагић и Драгиша Станојевић, који су писали о Гарибалдију као „једном од малобројних људи, који је у тадашњој европској јавности заузео благонаклон став према Марксовој Интернационали и Париској комуни“.

Међу даалматинским интелектуалцима, који су активно учествовали у раду Уједињене омладине српске, несумњиво, највише се истакао Валтазар Богичић (1834—1908), из Цавтата код Дубровника. На његову појаву и интелектуални развитак највише је утицао познати дубровачки илирац Медо Пуцић (1821—1882), који га је одушевио за југословенство и панславизам. С обзиром на озбиљност и стваран рад, Милутиновић му је посветио заслужену пажњу и свестрано приказао његову културну и политички значајну делатност, од студентских дана до његовог формирања у праву културну и политичку личност.

Као библиотекар Дворске библиотеке у Бечу, Валтазар Богичић долазио је у непосредан контакт са многим научним радницима свих словенских народа, који су се тада борили против угњетавања Словена у самој Хабсбуршкој Монархији, односно за њихову културну афирмацију и право на независност и слободу. Тако је Богичић дошао у везу са Јованом Хаџићем, оснивачем Матице српске, Јованом Суботићем, Вуком Караџићем и Буром Даничићем, који је први свратио посебну пажњу на значајно Богичићево научно изучавање српске књижевности уопште, а посебно на његово скупљање народних правних обичаја, које му је доцније послужило и за правно уређење Црне Горе. Милутиновић истиче као нарочито занимљиву чињеницу наступ Богичића у новосадском „Летопису“ Матице српске у доба врло општрих међународних односа у Хабсбуршкој Монархији за време министра Бајста. Тада је, наиме, Богичић изнео смелу мисао о потреби формирања једног научног центра за све словенске народе, наглашавајући при том важност повезивања и обједињавања словенских снага, што би било од врло великог политичког значаја за све Словене уопште, примећујући „да па ни инородни противници, сваки пут кад чују и најмање шта казивати о сродности словенскијех племена и о сјени какве међусобне симпатије, одмах почну у свијет трубити да се Словени већ сјелинише и завјерише против слободе и постојећем реду у Европи, па да намјеравају раскотарити неколике државе, а неколике прогутати...“. Богичић је то писао 1867. у вези са етнографском изложбом у Москви, где су аустријске власти забраниле одлазак њему и Бурин Даничићу, двојици „пајеминектнјих југословенских научника, који су међу првима били позвани и на чије се учешће у Москви толико полагао...“

Валтазар Богичић, подвлачи Милутиновић, био се заиста загрејао за свесловенску узајамност, али се будно чувао „персалих панславистичких утопија и словенофилских маштања о формирању великог словенског царства о коме су говорили и писали руски словенофили“. Богичић није одобравао руску „хегемонистичку политику према поробљеној Пољској, а у даљој мјери и на њене империјалистичке аспирације за доминацијом над Јужним Словенима“. Док су руски славенофили православну веру

сматрали кохезивном снагом, према Милутиновићу. „Богичић религиозну компоненту сматра не само бескорисном него и деструктивном снагом у сложеном процесу постепеног приближавања и усклађивања заједничких интереса и међусобне сарадње словенских народа“. Док су руски славенофили „у својим концепцијама имали много црквених клерикално-православних компоненти, Богичић је био противник сваког клерикализма и наследио световност наставе и демократизацију културно-просветних установа код свих словенских народа“. Богичић тражи „зnanствени панславизам“, подразумевајући при томе: науку о словенству, његову филологију, историју, етнографију, митологију и археологију словенских племена од најстаријих времена до данас... На томе се је Богичић стално залагао. Али сви његови планови у том правцу, стварно, остали су само лене замисли.

У посебном поглављу, Милутиновић расправља о Богичићевом раду у Војводини, односно у Новом Саду, што је од посебног значаја за главну тезу Милутиновићеве студије о утицају војвођанских на даљматинске Србе, Војводине на Далмацију. Богичић је, наиме, 1868. био постављен за школског инспектора у Темнишвару, некадашњем главном граду Српске Војводине, који је тада био веома развијен економски центар, у коме су живеле разне националности, поред Срба, Немци, Мађари, Румуни, Цинцари, Грци, Јевреји и Јермени. Ту је Богичић одмах ступио у везу са тамошњим врло активним српским интелектуалцима и омладинцима. Одатле је стално залазио у Панчево и Земун, и одржавао сталне везе са културним, научним и политичким људима Београда. Богичић је надзирао рад свих средњих, стручних и основних школа у Банату и Срему (сем гимназије у Сремским Карловцима). Ту му је била поверена реорганизација учитељске школе на целој територији Војне границе, коју је он извршио по угледу на задарску препарандију. Из Темнишвара, Богичић је био премештен у Петроварадин, односно у Нови Сад, где је пролужио раније везе са српским књижевницима, научницима, уметницима и јавним радницима, посебно са Матицом српском.

Међусобно интересовање између Војводине и Далмације приметило се нарочито приликом бокелског устанка (1869—1870). У вези с тим били су запажени занимљиви извештаји Лазара Томановића у новосадској „Застави“. Исто тако значајне су биле интересације Светозара Милетића у угарском парламенту. Далматински Срби тада су све своје погледе упрли у Војводину и отуда очекивали братску помоћ у невољи. Казнене експедиције аустријског генерала Вагнера оставиле су згаришта и пустош у устаничким селима Бокс. Сва тадашња штампа војвођанских Срба посветила је пуно пажњу бокелском устанку и свим проблемима приморских Срба. Милутиновић истиче како то „није остало само на платонским симпатијама, него се убрзо

прешло и на стварну помоћ, организовањем прикупљања добровољних прилога за пострадале Бокеље". Бока се, наиме, увек сматрала као „паравно продужење Црне Горе“. Тада је Војвођанин Михаило Полит — Десанчић истакао како је бокељски устанак „могао лако прерасти у велики ослободилачки рат Јужних Словена“, односно . . . „из бокељског устанка могао је букнути пламен источног питања . . .“, о чему Милутиновић занимљиво расправља у посебном одељку, приказујући борбу Полит-Десанчића пред пештанским судом, коју је тада будно пратио цео српски народ.

*

Заједнички непријатељи слоге и јединства Срба и Хрвата у Далмацији, дабоме, осетили су пуни значај сарадње војвођанских и далматинских Срба, односно утицаја на далматинске Србе и Хрвате. Очигледно је било да се народни непријатељи служе римским начелом „Divide et impera“, распиривајући националне и верске разлике које су постојале између Срба и Хрвата. Новосадски „Напредак“ 1863. објавио је неколико дописа из Далмације „у којима су Србе упозоравали да се чувају Хрвата у Далмацији, јер да они хоће да подигну Велику Хрватску на штету Срба“. А из сукоба између Руса и Пољака распиривали су мржњу између католицизма и православља. Тако је дошло до сарадње између групе војвођанских и далматинских клерикала „Упоредо са фронтом народне борбе на једној, формирао се и фронт реакционарних елемената на другој страни“. Тако се вештачки изазивао и распиривао сукоб између Срба и Хрвата, о коме Милутиновић објективно и научно опширно расправља, одредивши право место католичким као и православним клерикалцима тога времена.

Када се је педесетих година у Далмацији код православних Срба развила борба против клерикализма, конкретно против реакционарне политике владице Стевана Кнежевића, она је такође била под утицајем Војводине, односно противклерикалне борбе коју је ту водио Светозар Милетић, снажна и утицајна политичка личност у српском јавном животу уопште. Његова „Застава“, орган Српске народне слободоумне странке, у току 1869. донела је низ врло запажених чланака, уперених против политике епископа Кнежевића. Ти чланци нису били потписани и до данас није било научно утврђено ко је заправо њихов писац. Судећи по многим индицијама Милутиновић сматра врло вероватним да је њихов аутор био познати књижевник Стефан Митров Љубинца, бококоторски народни посланик.

После бокељског устанка, Аустрија је свим средствима настојала да бар отежа, ако не и потпуно онемогући сваки утицај војвођанских на далматинске и бокељске Србе. Тако је дошло

и до неочекиваног одвајања приморских православних епископија, бококоторске и даалматинске, од Карловачке српске митрополије. Та мера, дабоме, како то убедљиво доказује Милутиновић, није имала ни црквени, ни верски, ни административно-бирокаратски, него чисто политички карактер. То је била позната аустријска тактика „раздвајања српског народа на већи број административних делова на политичком сектору и на црквено-школском подручју, нарушавајући на тај начин компактну снагу Карловачке митрополије као национално-културне целине“.

Због тога је савршено појмљиво да је то одвајање даалматинских епископија изазвало не мало узбуђење међу бокоцким и даалматинским Србима, који су ту меру сматрали снажним ударцем и великом неправдом. Писали су се протести и узалуд сладе делегације са основним захтевима да се српске православне епархије не одвајају од српске православне митрополије и остану под јурисдикцију Карловачке митрополије. Никодим Милаш, доцнији епископ и аутор познате „Православне Даалмације“ написао је читаву научну расправу о том чисто црквено-правном питању, наглашавајући како је тиме задан тежак ударац преносају даалматинских Срба, који су до тада били одсели од осталих Срба само политички, али да су „у јерархичком смислу били једно тело са браћом својом у Војводини и могли из тог јединиња надати се бар некој светлости у тмини своје самоће у Цизлитанији међу разнородним племенима“. Наравно, Милаш се позивао на канонске прописе, који су у Аустрији били на снази и по којима је доказао како православна српска митрополија мора да буде „састављена из епископа, свештеника и световњака, који састављају једну исту народност и да митрополит мора бити једнаке народности са потчињеним му епархијалним епископима, свештеницима и световњацима“.

Али, узалуд, Беч, кад то није одговарало његовим политичким рачунима, није се освртао на законске прописе, на расположење народа, посебно даалматинских Срба, као ни на протесте у јавности на ни у парламенту, него је поступао насилнички и безобзирно. Ни у овом случају, аустријски властодршци нису се руководили неким правним принципима, да би, тобож због природе православне вероисповести, православни верници требало да палну под администрацију оне православне митрополије којој припадају њихове епископије, свештеници и световњаци, већ су две српске православне епископије, бокоцоторску и даалматинску, одвојили од српске Карловачке православне митрополије и прикључили их далекој румунско-русиноској Буковинској митрополији у Черновицама; недоследност коју је у аустријском парламенту узалуд констатовао и народни посланик Стефан Митров Љубиша. Тај принцип важио је само за румунско-русиноске православне вернике, али не и за српске.

Милутиновић је опширно објаснио значај одвајања далматинске епархије, подвлачећи занимљиву чињеницу да су се по том питању са православним Србима солидарисали и католички Хрвати, тврдећи да са таквим методима аустријски властодршци неће успети јер да ће „Срби далматински остати увијек Срби, макар им врховне одлуке у питањима црквене јурисдикције или црквеног јуспатроната долазиле из Черновица умјесто из Карловаца“, како је том приликом тада писао „Народни лист“.

У посебном делу своје расправе (IV) др Милутиновић расправља о односу српске Војводине према хрватском народном препороду у Далмацији, који се стварно одразио у целокупном заједничком животу Срба и Хрвата у XIX веку. Угњетавани народи Хабсбуршке монархије, Словени нарочито, истичу и све олућније се боре за своја уставна и национална права. Дабоме, то се осећа и код Срба и Хрвата Далмације, који живе у својим специфичним приликама са далматинским Италијанима, како се ради о односу 400.000 Хрвата и Срба према једва 20.000 Италијана. Заједничке брине и невоље присиљавају Србе и Хрвате да се заједнички и сложено боре, наравно, под утицајем осталих народа Монархије, Чехословака и војвођанских Срба нарочито. Заједничка борба води се не само путем штампе и јавних зборова, него и путем парламентарне борбе у Бечу и Пешти.

И у Далмацији се је борба за уставна и национална права конкретизовала у борби за народни језик и народне школе, која је код далматинских Срба отпочела још за време Доситеја Обрадовића.

Присије везе између војвођанских Срба и далматинских Хрвата манифестовале су се приликом стогодишњице смрти Андрије Качића-Миошића. У то време Данило и Божидар Петровић издају запажени зборник народних и уметничких песама, међу којима се налазе и песме прикупљене и у Војводини. Са успехом се прикупљају добровољни прилози за подизање споменика Качићу-Миошићу у свим југословенским земљама. Највећи прилог из Војводине подарила је Матица српска, што је било нарочито запажено и с одушевљењем примљено и позитивно утицало на међусобне односе.

Наравно, утицај војвођанских Срба на далматинске Хрвате није био тако директан као на далматинске Србе. Али ипак заједничка борба за национална и културна права упућивала је једне на друге. У далматинском сабору са успехом се борио за право народног језика на суду и државној администрацији хрватски политичар Миховил Павлиновић. А у бечком парламенту за иста права борио се Стефан Митров Љубиша, који је устао и против наметања италијанског језика на суду и у администрацији Далмације. Тада је у Задру покренут „Народни лист“. Његова је појава била поздрављена у читавој тадашњој штампи.

Исто тако bila je zapazena i pojava Matice daalatinske, gde su se okupljali na istom kulturno-prosvetnom poslu Hrvati i Srbi, koji su nastojali da u Matici dobe „do prave sloge i jedinstva među Srbima i Hrvatima“. U srpskoj štampi Voјводине vodi se stalna briga o svim značajnijim političkim i kulturnim zbivanjima u Dalmaciji. Milutinović naglašava kako prvu fazu hrvatskog narodnog preporoda u Dalmaciji karakteriše „istovetnost mišljenja i osećanja kod Hrvata i Srba i potpuna verska tolerancija između katolika i pravoslavnih“ za razliku od međusobnih sukoba u prvoj polovini XIX veka, za vreme forsiranja unijaćenja dalmatinskih Srba od strane Beča.

U to vreme, kao značajna spolašnja manifestacija srpsko-hrvatskog bratstva nada zajednička turneja Mihovila Pavlinovića i Jovana Sundečića po svim juoslovenskim zemljama (1864). Ta dva vrlo uticajna javna radnika i uvažena knjevornika, jedan katolički a drugi pravoslavni sveštenik, pronuтовала su Dalmaciju, Hrvatsku, Srem, Bачку, Srbiju i Crnu Goru. Ta turneja bila je „spoljana manifestacija bratstva i jedinstva naših naroda“.

Zanimljivo je videti kako su dalmatinski talijanasi („аутономаш“) посматрали развитак srpsko-hrvatskih odnosa kod narodnaka u pocencima hrvatskog narodnog preporoda u Dalmaciji. U tom pogledu Milutinović ističe kao veoma značajnu polemiku koja se tada vodila u dalmatinskoј štampi između Natka Podilca i Nikole Tomazea. Prvi je zastupao narodnjačko-juoslovenske gledište, a drugi аутономашко-talijanашко. Kao што je Tomazo ranije „панславистима и русофилима“ називао dalmatinske православне Srbe, tako je sada te nazive придавао dalmatinskim narodnjacima, koje je takođe denuncirao da „piju u zdravље budućeg komunizma“ (1861 — 62) ---

Politika voјвоđanskih Srba, nesumnjivo, nije uticala samo na političko drzhanje dalmatinskih i bokeških Srba, već и drzhanje dalmatinskih Hrvata, посебно њиховог првака Миховила Павлиновића, који је врло добро уињавао важност и значај становишта voјвоđanskih Srba и по питању сједињења Далмације с Хрватском. О Миховилу Павлиновићу Милутиновић дословно иише: „Миховил Павлиновић осећао је повезаност budućег статуса Војводине са проблемом утврђивања целокупности земаља Троједне Краљевине, вероватно имајући у виду четрдесетмаишки покунај њиховог тешћег повезивања у процесу уједињавања juoslovenskih земаља и покрајина u једну ширу заједницу“. У вези с тиме Павлиновић је признавао да су dalmatinski Srbi били „најодушевљенији поборници тог сједињења Далмације са Хрватском“, осећајући правилно потребу тог сједињења једнако као и dalmatinski Хрвати.

За сједињење Далмације са Хрватском први од dalmatinskih Srba декларисао се Стефан Митров Љубиша, који је у

аустријском парламенту јавно напао аутономашког првака Албертија због нетачног тврђења да је у Далмацији већина народа против сједињења са Хрватском. Љубиница је јавно доказао како је он лично био изабран за посланика у царевинском већу гласовима 60.000 словенских становника, Хрвата и Срба Далмације, док је сам Алберти био изабран гласовима шесторице чланова славитске трговачке коморе, што је било могућно по тадашњем реакционарном аустријском изборном систему, по којему је „партија бирократично-клерикална“ стално постојала да далматинске Словене поиталијанчи, и тако створи већинску већину „заклетих непријатеља имена славенскога...“

Тај говор историјског значаја Стефана Љубинице имао је снажан одјек у свим југословенским земљама. Истакнути војвођански политичар Михаило Полит-Десачић похвалио је Љубиницин говор, изразивши тиме „солидарност војвођанских Срба са дугогодишњом борбом далматинских народњака, Хрвата и Срба, против политике националног утњетавања“. Односи између Срба и Хрвата били су тада одлични. У Хрватском сабору 14. маја 1867. једногласно је донесена следећа одлука: „Сабор Троједне Краљевине изјављује свечано, да Троједна Краљевина признаје народ српски, који у њој станује, као народ са паролом хрватским истоветан и равноправан. Али ускоро после те свечане изјаве Хрватског сабора односи између Хрвата и Срба почињу се кварити. Ранији велики Југословени и пријатељи Срба постају наједанпут изразити хрватски националисти и србофоби, и то међу самим приврженима Народне странке у Далмацији, што је више пута врло тешко оправдати.

Са овом свестраном документованом историографском анализом др Милутиновића, коју смо овде настојали да прикажемо, сматрамо да ће нам се објаснити и како је дошло до размимоилажења не само између првака Народне странке Далмације, него уопште између Хрвата и Срба, што овој студији даје посебну важност и значај.

Наравно, веома сложене политичке прилике у Хабсбуршкој Монархији и борбе, вођене у специфичним приликама и посебним методима, проузроковале су да у то време није дошло до сједињења Далмације са Хрватском и Славонијом, иако је тада многим изгледало као да је то свршена ствар. Далмација је једноставно постала провинцијом Аустрије, а Ријека луком Угарске, мада је још Марија Терезија 1776. Ријеку прикључила Хрватској. Борбе за правилно уређење свих ових питања биле су врло велике, али без успеха. Од стране војвођанских Срба у српској штампи као и у Угарском парламенту истакао се нарочито Светозар Милетић. Али његови предлози нису били уважени, ма колико да је с њима „привукао пажњу јавнога мњења утњетаваних народа у Монархији и, у даљој линији, европске јавно-

ети, која је одмах осетила да нагодбењачки компромис између владајућих класа Беча и Пеште не води решењу сложених међунационалних односа у средњој и југоисточној Европи, него да представља опасност за настанак нових жаришта националних и класних сукоба у овом делу света".

Политичка подела југословенских земаља, што ју је Аустро-Угарска Монархија извршила према својим схватањима и плановима, обухвативши ту и анексiranу Босну и Херцеговину, није се изменила све до коначне ликвидације Монархије 1918. године, до краја првог светског рата.

Међу постојањима Јужних Словена за међусобно унозирање, зближавање и координирање борбе за ослобођење, коју је бечка штампа стално сматрала агитацијом Прага, Загреб, Београда и Москве, Милутиновић придаје посебан национално-историјски значај Конференцији југословенских јавних радника у Љубљани, сазваној 1. децембра 1870. године приголом годишње скупштине Матике словеначке и прославе највећег словеначког песника др Францета Прешерна. Милутиновић детаљно објашњава како је дошло до састава Љубљанског југословенског програма, почевши од претходног састанка у Сиску 7. и 8. новембра 1870. па до Конференције у Љубљани, на којој су, међу осталим, констатовали како Јужни Словени, који живе у Хабсбуршкој Монархији под именом Срба, Словенаца и Хрвата, као и они који живе изван њених граница и са којим сачињавају један народ, „уједињују све своје силе на пољу књижевном, економском и политичком“.

Приголом избора посланика за аустријски парламент 1873—74. далматински посланици, Хрвати и Срби, нису се држали као остали аустријски Словени. Милутиновић објективно приказује како су били свестрано критиковани. Несумњиво да је њихово талашње држање било од штете по општу словенску ствар и „града срамота за име српско и хрватско“. Прва последица гласања далматинских посланика за немачку већину била је распадање дотад јединствене Народне странке. Далматинска народна странка, наиме, тада се распала у две противничке групе. Између њих дошло је до оштрих полемика и сваба, тако да се тада јаз између Срба и Хрвата осетљиво продубио. Дабоме, Милутиновић истиче како је ипак на обим странама било истакнутих појединаца који су заузимали помирљив став у спору. Али свата усамљена настојања остала су без осетљивог позитивног резултата. Између завађених табора паде су врло тешке уределе да их је само време или крупни догађаји могло да изгладни. Без успеха интервенисао је и један ауторитет као што је био Ј. Ј. Штросмајер. За помирење заузимала се и новосадска „Застава“ као и словеначки „Словенски народ“, који је, нпр. 1874. писао дословце: „Нама Словенцима је Српство и Хрватство подједнако мило и драго... Наше симпатије припадају истој мери

и једнима и другима. Из свега срца жалимо њихов међусобни раздор, који је штетан не само за њих, већ и за нас и за цело југословенство... Кад би нас Срби и Хрвати послушали, ми бисмо међу њих ступили, свакоме пружили руку, и наша би реч била: „Споразумите се, сложите, уједините се“.

Међутим, Аустро-Угарска је изгубила аустро-пруски рат 1866. тако да је била принуђена да преоријентира своју агресивну вањску политику, у којој је Далмација одиграла значајну улогу. Аустро-угарска администрација лукаво уводи у Далмацију народни српскохрватски језик у општине, судове, уреде и школе, чиме је хтела да примени своју политику „Drang nach Osten“. При томе је Аустрија посебну пажњу полагала борби против слоге и јединства југословенских народа. У првом реду Србе и Хрвате требало је што више завадити питањем Босне и Херцеговине. Владајуће класе Беча и Пеште, наиме, споразумеле су се како би „хидру југословенства“ учиниле нешкодљивом. Милутиновић истиче како су наши људи (Томановић) одмах назрели да је Аустрија за новог војног и цивилног царског намесника Далмације поставила генерала Вагнера са задатком да спроведе ту политику и да га је у ту сврху преместила из Земунa у Задар, главни град Далмације, пошто да се Вагнер у Земуна истакао „као човек не само војничких него и политичких амбиција“. Реформе у корист народних права објашњене су као профињен начин припрема окупације Босне и Херцеговине. Требало је, наиме, стећи поверење источних народа, који су насилничку политику турских тлачитеља имали да замене предусретљивом Аустро-Угарском.

Непосредно по доласку генерала Вагнера, у Далмацији се покреће питање увођења народног (српскохрватског) језика у судове, општине, уреде и школе. Та нова аустријска политичка тактика, у народним круговима схватила се као увертира у окупацију Босне и Херцеговине. Аустрија је са сигурношћу рачунала да ће тај политички маневар стварно да буде „јабука раздора између Срба и Хрвата и да ће то да парализује борбу за реализацију југословенске идеологије, коју су у Бечу и Пешти сматрали опасном хидром по њихове интересе. Антагонизам који ће се развити између Срба и Хрвата у вези са Босном и Херцеговином, наиме, по уверењу барона Беле Орџија, јесте „она стена, о коју се разбија опасност југословенског покрета“.

Док је генерал Вагнер радио да за своје циљеве придобије главне политичке представнике Хрвата, јавио се сам Штросмајер, који је поручио Београду: „Дакако, вера нема да нас раздваја, то више што сам ја осведочен да у битности вера нам је једнака. Политичка пак цел нам је истоветна. Не само да ми нећемо српској влади никаквих запрека на путу ставити извршењу њезине задаће, не само да ми нећемо јој сметати да к себи придружи Босну и Херцеговину, него ми ћемо је молити да,

ako je ikako moguće, i nas primi". Te речи су увек актуелне и никада није дозвољено да се цитирају, истичући њихову важност.

У остварењу својих политичких циљева била је лукаво организована и посета цара Фране Јосипа Истри, Далмацији и Боки Которској. Светозар Милетић износи у својој „Застави“ прави смисао те посете, са којом је Аустро-Угарска отворено наговестила агресивни карактер своје спољне политике према европском истоку. Под Милетићевим утицајем од далматинских Срба истакао се још као студент Душан Баљак, један од доцнијих истакнутих политичара у аустријском парламенту. У новосадској „Застави“ он је објавио запажени чланак, у ком је нагласио како су се далматински Срби из Босне и Херцеговине населили, донели собом језик и до данас сачували српске обичаје и тајили осећање српско, што треба сматрати најважнијим фактором уједињења народног, много моћнијим „од каквих првоточнијих кроника“. Милутиновић истиче како је Баљак осуђивао екстремисте и код Хрвата као и код Срба „због непотребног и штетног заоштравања међунационалних односа“.

Милутиновић је затим објективно и веома занимљиво оценио рад далматинских аустрофилских ултрамонтанаца са Миховилом Павловићем на челу. Они су у бечком парламенту инаугурисали оноргунистичку политику, ишчекивајући да ће она довести до сједињења Далмације са Хрватском, дабоме у оквиру Аустро-Угарске Монархије, што је Миховил Павловић објаснио и бечком парламенту.

Посебно се треба истаћи врло занимљиву анализу далматинског питања у саставу општег југословенског питања. Милутиновић ју је обавио према схватањима истакнутог војвођанског политичара Михаила Полит-Десанчића, који га је повезивао „са токовима великих светских и међународних кретања, али увек доследно стојећи на одређеним позицијама о органском решењу источног питања у оквиру јужнословенске федерације и Балканске конфедерације“. Десанчић је Далмацији давао изузетну важност, сматрајући Далматинце представницима српскохрватског народа“.

Као што свакој појави у којој се на неки начин манифестовала идеја југословенског народног јединства, тако је Милутиновић у својој студији посебну важност посветио и тзв. „Љубљанском програму“ 1870. године. У том програму, наиме, истакнута је потреба уједињења југословенских народа, који треба да уједине „све своје силе, моралне и материјалне, на пољу књижевном, економском и политичком“. У тој својој занимљивој анализи, Милутиновић објективно износи како је дошло до његовог састава, приказавши и све полемике и контраверзе што су се појавиле у вези са њим. Сматрамо да су сва та изучавања још увек актуелна и неопходна за дубље разумевање свих појава

које су се појавиле у историјском развоју нашег друштва, свих наших културних и политичких прилика уопште.

Посебну пажњу Милутиновић је посветио католичком клерикализму код даалматинских Хрвата под вођством Миховила Павлиновића, једнако као и појаву клерикализма код даалматинских Срба под вођством Николџа Милана. Наравно, сматрамо да је појава католичког клерикализма, по својој генези и смислу, потпуно другачија од појаве клерикализма православних Срба, која се појавила и развијала под утицајем клерикализма војвођанских Срба. За даалматинске ултрамонтанце карактеристична је њихова борба против Стјепана Митрова Љубише, истакнутог српског књижевника и политичара, ког су оборили са председничког положаја у даалматинском сабору.

Због ограниченог простора, жалим што ми није било омогућено да опширније прикажем ово врло значајно Милутиновићево дело, које објективно обрађује културне и политичке прилике даалматинских Срба као што сам намеравао.

MAVRO BROZ U BOKI SA BOKELJIMA

Ovog oduševljenog poklonika borbenog Ljudevita Gaja, za godinu-dve »misnika biskupije kotorske«, hotice saradnika Danice ilirske i nehotice Srpskog narodnog lista, kog se nisu setile ni Narodna enciklopedija ni Enciklopedija Jugoslavije — vratila je unekoliko u život dragocena zbirka odabranih *Pisama Ljudevitu Gaju*, koju su priredili i iscrpno komentarisali Josip Horvat i Jakša Ravlić, u »Građi za povijest književnosti hrvatske« (knj. XXVI).

Donoseći u toj knjizi sedam Brozovih pisama Gaju, od kojih četiri u celini, priređivači su ih dali s nizom komentara, oslanjajući se na istraživanja Josipa Buturca i na razne druge izvore. U ovim našim redovima o mahom zaboravljenom Mavru Brozu, te njegovom boravku u Boki i među Bokeljima, mi ćemo se uz data pisma poslužiti i datim komentarima, koliko nam to bude potrebno, uz druge naučne podatke.

Poreklom iz Klanjca u Hrvatskom zagorju, a rođen u Samoboru 30. jula 1815, mladi Broz je svršio osnovnu školu u mestu rođenja, a zatim gimnaziju u Zagrebu. U drugoj polovini tridesetih godina on je klerik u zagrebačkom Sjemeništu, pa tu i predsjednik »Kola mladih rodoljuba«, upravo prve društvene organizacije za vreme ilirizma. U toj funkciji on ime »kotriga« (članova) svoga društva dočekuje i pozdravlja Gaja I, aprila 1839; drugovi uz to pevaju »Još Hrvatska ni propala« i »Oj Iliri«, a Gaj drži svoj plameni govor...

»... Iliri smo, braćo, vatrom kojom plamte naše grudi, upalimo srce naroda u velikoj Iliriji! Pokažimo svijetu, pokažimo braći Slavenom, što može složan, svjestan i oduševljen narod! ... Štitite naš jezik dičan, gojite ga i preporučajte svigdje ... Branimo svoja prava, poviješću tolikih vjekova potvrđena! Tako radimo, i Ilirija će biti sretna, velika i slavna! ...

Potom klerici predaju Gaju »kaligrafski ispisanu spomenicu, s potpisima svih članova«, koja se i danas uz »Acta Gayana« čuva

u Državnom arhivu u Zagrebu; prilikom pak ispraćaja pevaju budnicu »Proklet bio izdajica svoje domovine« ... Ali tim se nisu i završile stvari.

Kakve su bile posledice Gajeve posete u samom društvu, jasno se vidi iz pisma od 24. aprila predsednika Broza Gaju: »Vaše posetjenje s privolom Poglavarstva učinjeno čuda tvori: jerbo kratko Vaše u sjemeništu našem boravanje otvori oči sinovah Ilirije, i sad dalje vide. Vaše posetjenje pomnoža znatno društvo naše, a duh koj i prije ne spavaše probudi tako, da se tome niti nadati mogli ne bi bili ... jerbo se sad sve giblje, sve vrvi, sve nateca i takmi svoje rodoljublje činom dokazati«! ...

A kakve su posledice bile za društvo, videlo se iz postupaka Poglavarstva sjemeništa, do kojih je došlo na denuncijaciju jednog klerika — kao pismom o »izdajici svoje domovine« aludiralo se na same poglavare sjemeništa! U vezi s tim došlo je do zabrane ove omladinske organizacije i do toga da je njen predsednik — »kazne radi zareden nekoliko mjeseci kasnije nego što je trebalo«! ... A kad je zareden, bio je poslat za kapelana u Legrad u Međumurju, da ga župnik Pavčec, po osećanju Mađar, »upokori«!

Ali Broz se nije dao! Kako se on otimao tadašnjem feudalnom redu stvari i bio nove, demokratske orijentacije, jasno se vidi iz jednog njegovog pisma Gaju iz 1842, o kome govori Barac u svojoj »Književnosti ilirizma« (I, 20). U tom pismu reč je o mađžaronu Stjepanu Ožegoviću iz Krapinskih Toplica; taj feudalac rekao je, kad mu zatražiše dar, da neće dati »ništa za hrvatsku školu, a za mađžarsku da bi dao«! Broz je na to primetio — »da ni to nije istina, jer da plemstvo uopće ne želi da se seljaci prosvjetno uzdižu«! ...

Tako, otporno postavljeni kapelan našao se daleko i od Međumurja i od Zagorja već 26. listopada 1844; od toga dana bio je u Pokriveniku, u blizini Herceg-Novog, dakle u Boki i među Bokeljima.

I kako će se on tu držati i šta misliti i raditi? Odgovor na ta pitanja daće nam, s jedne strane, njegov članak-putopis o Boki i Bokeljima, a s druge, njegovo izrazito političko pismo Gaju, koje »odaje mentalitet i političke težnje novog naraštaja omladine s izrazito nacionalno-revolucionarnim tendencijama« ...

Ali da najpre vidimo nekoliko mesta iz njegovog »Dopisa iz Boke Kotorske« u Gajevoj Danici (br. 36, 1845):

»Ljubezni prijatelju! Ti ćeš valjda misliti da me je već odavno progutalo more ilirsko, ili da su me Crnogorci ubili. Živ sam ti, živ, jer more neće onog koj ništa izgubiti ne ima i čija smrt ničijim očim suzah iztiskati neće; a Crnogorci su braća naša, kojim je bratimstvo i pobratimstvo sveto ...«

»Ovaj dan krenusmo u 8 urah jutrom iz Atene naše ilirske put Kotora. Na 2. uru od podne uljezosmo u Boku Kotorsku, koja je po sudu pomoracah, koji su mnogo svijeta obišli, za Carigradom najljepša

okolica svijeta. Veličanstveni doista prizor za oko čovječansko. Predući si okolicu od Sv. Križa do Krapine, od ovdje do Rogatice, i pomisli da je to Boka...»

«Ako misliš kamo putovati, najbolje ćeš tvoje novce uložiti ako ovamo dojdeš. Ako otideš u Beč, Mletke i ine gradove velike, vidit ćeš mnogo, nu vazda samo djelo ruku čovječanskih. Pomisli da je Boka uzor djelovne sile božanske. Ona će te udivljenjem napuniti. Podići će ti srce i dušu k stvoritelju. Pobuditi u tebi čutjenje koje nikad ne umire... i koje imena ne ima. Vidit ćeš braću svoju, kojom se vazda ponositi možeš. Kreposti i snaga tijela, oštromije i bistrina duševna njihova probuditi će u tebi nadu budućnosti!»

Uz to su se nanizali opisi, često s raznim istorijskim reminiscencijama, Novigrada, Tivta, Grblja, Kotora i drugih mesta, uz ponešto o Francuzima, Englezima, Amerikancima i Turcima u nekoj vezi s Bokom.

Taj njegov brižljivo i toplo pisani prikaz »veličanstvenog prizora«, Boka, nije međutim ostao neprimećen u tadašnjoj našoj štampi.

Urednik Srpskog narodnog lista u Pešti, Teodor Pavlović, impresioniran tim Brozovim člankom-putopisom, preneo ga je u celini i bezmalo potpuno verno. Ovde-onda tek je prilagodio tekst jezičkim navikama svojih čitalaca (mesto »nu« — *no*, mesto »čutjenje« — *čuvstvo* i sl.). Iznenadilo nas je međutim u njegovom prenosu postupanje sa imenom ilirskim, koje je on često u prenosima zamjenjivao imenom srpskim. U ovom njegovom prenosu nema takvih zamena, nego ima samo — pojačavanja ilirskog imena! Mesto »more ilirsko« u njegovom Listu našlo se *more Ilirsko*, mesto »iz Atene naše ilirske« — *iz Atene naše Ilirske!*...

Ali bez obzira na taj i takav prenos Brozovog putopisa iz Danice ilirske u Srpski narodni list (br. 40, 1845), utvrdimo da je njegovo pisanje o Boki, eto, podjednako bilo zanimljivo i od vrednosti i za hrvatsku i za srpsku čitalačku publiku.

Brozovo pismo Gaju od 22. aprila 1848, da je odnekud moglo biti objavljeno, bilo bi za obe te naše publike još zanimljivije i od još veće vrednosti. U njemu on govori o sebi i bokeljskim ljudima, čas o »katolicima«, čas o »rišćanima«, uzimajući ih ujedno, kao »naš narod«; a govori ne samo sa istinskom ljubavlju za jedne i za druge, nego i stvarno revolucionarno, obzirom na njegovo danas i sutra... A taj dragoceni dokument ovako je započeo:

«Ako bi koga srjeca, slučaj ili zvanje u Boku Kotorsku nanijelo, za dužnost si držah ovdje priobćiti moje iskustvo, koje sam kroz dvije godine i po moga ondje bivanja stekao. Za vrijeme moga u Boki Kotorskoj boravljenja imao sam srjecu upoznati se s najboljimi Prijatelji slavjanštine... s ljudma kojih je najvruča želja izbaciti iz sebe jaranu tudinstva... s ljudma koji se za vrijeme svog ugnjetenja strašili nisu javno braniti svoj ugnjeteni narod... premda to vazda s pogibelju skopčano bi. Za ravnanje svakog koj bi onamo kakvim god načinom prispio, usudjejem se ovdje karakterizirati nekoga lica s kojimi i kako obćiti može i mora. Moja glavna težnja bi vazda probuđivati simpatiju

za Hrvate, i antipatiju proti mađarštini, i pogibelj dokazivati koja im prijete iz talijanštine. U tom smislu najviše sam govorio s Fortunatom Banićem u Pokriveniku, mojoj bivšoj župi na obali novskoj — za njim s Krstom Bačovićem, podestatom (načelnikom) od Perasta, katolicima izobraženima, kojima jednakost vjeroispovijedanja neće biti trn u oku. Za njimi s Nikolom Cvjetkovićem, rišćanskim župnikom u Bašiću, i Krstom Lazarevićem, izsluženim pomorskim kapetanom, rišćanima kojim je najveće dobročinstvo jednakost vjeroispovijedanja. Ovim su naše želje, naše osnove i naše stanje posve poznate!...

U daljim redovima tog veoma poverljivog pisma, kome je i sam Gaj — kao što rekoše Hrvat — Ravlić — »pripisivao veliku važnost«, jer ga je pod posebnim brojem pohranio u svojoj zbirci rukopisa« (str. 80), reč je i o drugim Bokeljima s kojima se »može govoriti slobodno o svemu«, a onda i o nekim s kojima treba da bude »velika opreznost u obćenju«. Uz to, tu je u raznim vezama reč i o »našim svrhama«, te o »našoj budućnosti«, te čak i o »našim stvarmi, o budućem ustrojenju jedne krepke i moćne ilirske države«!...

I nije bila samo takva — reč, već je bila i pomisao na — akciju! Govoreći o Joku Lučimu Crnogorčeviću, koji se »s Greima borio za slobodu grčku«, Broz je rekao Gaju da ovom borcu »uzmanjkati to neće učiniti za svoje«, te da bi »mogo ustrojiti četu za sigurnost domaću, i milo bi mu bilo kad bi takav nalog dobio«. A govoreći o popu Marku, »koj je u Krivošijama kak Vladika u Crnoj Gori«, dodade da se »može vazda pokazati na čelu od hiljadu pušakah«, te da ga je posetio što je čuo da je Hrvat i da štuje »njegov zakon«, pa uz sve to da se — »od njega možemo mnogo nadati«!...

To pismo Gaju završio je s nekoliko praktično-političkih konstatacija i sugestija, kao da smo pred samom revolucionarnom akcijom, ovako:

»U obće s katolicima izvan Fortunata Banića i Bačovića o vjerozakonu ništa — a s Rišćanima najviše o jednakosti vjeroispovijedanja, i popovi da će u buduće iz državne kase plaćani biti, Zatim svima da će trgovina cvjetati, da će slobodno bez straha po svim morima brođiti... i da će se cdsele manje plaćati. I oni hit će svaku uru, svaki čas pripravnici su najmanje 6000 momakah prodrijeti, i zadaju kap krvi za naše svrhe proliti. — Vama i našoj stvari tijelom i dušom privržen Mavro Broz.«

A te »naše svrhe« — njegove i Gajeve, pa ovih Bokelja i celoga naroda — bile su, kao što čusmo, *krepka i moćna ilirska država!*

Ali da u vezi s tim zaključcima navedemo i sasvim opravdani komentar redaktora »Pisama Gaju«, naime to da je ovo Brozovo pismo — »zacijele najvažniji dokumenat za poznavanje mišljenja i osjećanja najmlade ilirske generacije izrazito revolucionarne u opreci sa starijom generacijom, koja je konzervativna i oportunistička...«

Na revolucionarnost omladine pošle za Gajem, pre njegovih transakcija s bečkom vladom, naročito je ukazivao Vasa Bogdanov,

osobito u studiji »Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848/49«. Ali da ovde ukažemo samo na njegove reči o »tajnim izvještajima o ilirskoj aktivnosti, koji se šalju najvišim austrijskim vlastima«, odnosno među njima samo na neka mesta u »konfidentskim izvještajima biskupa Schrotta«.

Početakom četrdesetih godina, koje Beču koje Pešti, biskup je javljao da »Gaj odgaja omladinu u ideji nezavisnoga ilirskog naroda« i da će ta ideja biti »opasna za monarhiju prilikom prvoga sukoba s Rusijom«; da cilj Gajeve borbe »nije literarne prirode, nego, putem pridobivanja omladine, ujedinjenje Slavena koji žive pod različitim vladama i ustavima«; da je Gaj »fantazirao omladinu, pa čak i Granicu«, te da se »na grub način upleo u politički život i postavio državni ideal sa ciljem uništenja stare države«, itd. (str. 44).

Zanimljivo je sada da se nasuprot tim konstatacijama o ilirskoj omladini, kojima bi se moglo dodati i više drugih literarnog i drugog karaktera, javilo jedno ne samo ograničenje nego i skoro poništenje svih tih konstatacija; bilo je to u »Studijama iz hrvatske povijesti XIX stoljeća« profesora Jaroslava Sidaka. Inače veoma cenjeni historičar rekao je tu: »Koliko je misao o »budućem ustrojenju krepke i moćne ilirske države«, kojom se zanosio mladi svećenik Mavro Broz — u pismu Gaju od 22. IV 1848. — odražavala neko doista revolucionarno« raspoloženje u širem krugu ilirskih omladinaca ne može se za sada pouzdanije utvrditi« (str. 123).

Ali bez obzira na taj raskorak između onih tvrdjenja i ovog uzdržavanja od tih tvrdjenja — mladi svećenik Mavro Broz, sa svojim revolucionarnim težnjama za krepkom i moćnom ilirskom državom, nije doveden u pitanje. Prema nizu podataka, koji u našem izveštaju i navodima nisu iscrpene, on je u Boki sa Banićem i još nekolicinom Bokelja konspirativno govorio o »našim željama« i »našim osnovama«, te o »našem stanju« i »našoj budućnosti!...

Čini nam se da takve njegove težnje treba zamisliti već i u njegovom spomenutom »Dopisu iz Boka Kotorske«, objavljenom u hrvatskom i srpskom listu. Razume se, u štampanim stupcima, koje pregleda cenzor i koji su odmah dostupni vlastima, ne može se govoriti otvoreno, već obično samo u nagoveštenim pomislima ili u nekim dalekim aluzijama. Eto, kad je Broz u veličanstvenoj Boki video njene ljude, »braću svoju, kojom se vazda ponositi možeš«, te koje odlikuje »krepost i snaga«, »oštroumje i blistrina duševna«, zar u njegovom kazivanju da će ta i takva braća »pobuditi u tebi nadu budućnosti« ne osetiti da se u toj nadi krije bar onaj njegov revolucionarni san?...

No da uz sve to posebno ukažemo na još jednu njegovu odliku, naročito afirmisanu u Boki među Bokeljima, »katolicima« i »rišćanima«.

Duboko uvjeren još u Sjemeništu »da je ponos ilirskog bit društva kotrigom«, on se svakako već tu prožeo idealom i osećanjem — verske tolerancije. S tim idealom i osećanjem on se potom našao u Legradu u Međumurju, pa onda u Pokriveniku i u svim drugim mestima zavoljene Boke Kotorske. Iako je tu bio »misnikom biskupije«, on je prijateljevao s ljudima oba »zakona«, te neprestano ukazivao, u više varijacija, na potrebu »jednakosti vjerozakonske«. Upravo se može reći da je i njemu, kao po njegovim rečima bokeljskim rišćanima, »najveće dočinstvo jednakost vjeroispovijedanjah«!

Ali da s tim u vezi naročito zapazimo dve-tri njegove reči, odnosno reči njegovih prijatelja.

U manastiru Savini igumanom je bio Teofil Stefanović, rodom iz Srema, koji je — »izvan toga što misli da bi se morali obćim imenom Srbima a ne Ilirima nazivati« — opet bio »čovjekom odprtim i blage duše«. I — »š njim se može govoriti. O svjemu kako se kod nas govori u Zagrebu«! (Uz te reči dodali su redaktori: »Napomena koja nam pruža uvid u mišljenje i govor najmlađe ilirske generacije«.) A malo dalje od Savine, na Kumburu, bio je njegov prijatelj Todor Zubac — »š njim, ako se kod kuće nalazi, može se govoriti slobodno o svjemu što se naše budućnosti tiče; on će mnogo doprinijeti k razvijanju i razprostranjenju namjerah i naših ideah«! ...

No da uzgred istaknemo još jednu Brozovu, da kažemo, bokeljsku pojednost, već napred spomenutu, ali u drugoj vezi. Velimir Radović u svom sintetičnom pogledu na Boku u XIX veku, u prošlom broju ovog zbornika (str. 113), naveo je imena desetorice bokeljskih pomoraca koji su se »hrabro borili u grčkom oslobodilačkom ratu protiv Turaka« (1821 — 1829). U tome nizu imena nema međutim — Joka Lučina Crnogorčevića, s kojim se ovaj katolički sveštenik dobro znao i za koga je, kao što smo već čuli, rekao da se »s Greima borio za slobodu grčku« i da mu »uzmanjkati to neće učiniti za svoje«! ... Na osnovu toga istorijskog podatka treba tako i Jokovo ime dodati onim imenima, a ujedno utvrditi da je taj sveštenik takvu oslobodilačku borbu očekivao od Bokelja i za onu »krepku i moćnu ilirsku državu«! ...

Taj i takav za vreme ilirizma, s očima divljenja za Boku i srcem ljubavi za Bokelje, Mavro Broz je preminuo u Ivancu 4. aprila 1878.

Zusammenfassung

MAVRO BROZ IN BOKA MIT DEN BOKELJEN (DIN EINWOHNERN VON BOKA)

Dr. Hija MAMUZIC

Er wurde am 30. Juli 1815 in Samobor geboren. In seinem Geburtsort beendete er die Volksschule, danach das Gymnasium und die Theologie in Zagreb. Als Leiter des »Kreises der jungen Vaterlandsliebe« begrüßte er im Seminar, am 1. April 1839, Gaj, der dem Verein einen Besuch machte und darin eine eifrige Rede hielt. Wegen der Anzeige eines Klerikers wurde dieser Verein verboten und der Leiter konnte viel später zum Priester eingeweiht werden. Nachher wurde er als Hilfsgeistlicher einem sich als Ungar fühlenden Priester nach Medumurje geschickt, damit er von diesem »untertan gemacht würde«.

Bald darauf wurde er Priester in Pokrivetik in Boka, wohlgesinnt nicht nur den »Katholikern«, sondern auch den »Christlichen«, indem er sich fortwährend für die »Glaubensgleichheit« und »unsere Zwecke«, »unsere Zukunft«, gerade für den »Ilirischen Staat« einsetzte! In der »Gajs Danica« wurde von ihm eine patriotische Zuschrift über Boka und die Bokeljen veröffentlicht; diese Zuschrift wurde dann von Teodor Pavlović in dem Serbischen Volksblatt abgedruckt. Im Brief an Gaj, und zwar vom 22. April 1848, berichtete er von sich selbst und von den Bokeljen; über diesen Brief wurde mit Recht von Horvat und Ravlić die Meinung geäußert, das darin »die Mentalität und die politischen Bestrebungen der neuen Jugendgeneration mit ausgeprägten national-revolutionären Tendenzen« ausgedrückt waren.

Mavro Broz ist am 4. April 1878, in Ivanec gestorben.

ТОМО КРСТОВ ПОПОВИЋ — КЊИЖЕВНИК И ИСТОРИЧАР

(Поводом четрдесетпетогодишњице смрти)

Бока Которска, као ријетко који крај нашега Приморја, чува на читавој својој територији остатке људске цивилизације и културе из разних историјских епоха. Овуда се вијековима скитала легенда старих Јелнина и Римљана, одзвањала пјесма јасне и елегантне ријечи са византијских споменика, озаривао нас сјај умилног лица са српске фреске и разлијегало се ехо пјесме млетачких оргуља и звона...

Књижевни рад на нашој књизи почиње појавом првих епископа словенског писма у нашим крајевима. Ту мисију код нас примише на себе бенедиктински манастири, који мало по мало, посташе расадници глагољског писма. Поред осталих, ту је мисију у данашњем херцеговском крају преузео, бенедиктински манастир Св. Петра у Бијелој (San Pietro di Campo),² чији се остаци и данас налазе у бијељском локалитету Раке.³

Са пуно права проф. Бранко Водник констатује и каже: „С југа допираше глагољизам преко старе Дукље, данашње Црне Горе и Херцеговине у Босну и Далмацију, гдје га већ у XI и XII стољећу почело потискивати ћирилско писмо“.⁴

Рад на ћирилској књизи у херцеговском крају датира, по свој прилици оснивањем савинског манастира тј. градњом мале савинске цркве, која пада — ако је датисима вјеровати — око

¹ Максим Злоковић — Књижевност у Боци од најстаријих времена до данас (у рукопису).

² Као горе.

³ Петар Шеровић — Остаци старог Бенедиктинског манастира Св. Петра у Бијелој — Старијар Археолошког друштва Београда 1923, бр. 3, стр. 150 — 157 (сепарат). Види: Максим Злоковић — Бијела — Народни универзитет Боке Которске — Котор 1937. године.

⁴ Ристо Ковијанић — Књижевност Котора — Которска секција Друштва историчара Црне Горе — Котор 1970, страна 94.

1030. године.⁵ Вјерујемо да се од XI вијека протеже континуитет писање ријечи на нашем језику до наших дана. Осим савинске цркве Св. Саве, која се приписује Св. Сави Немањићу да је градио у XIII вијеку, ту су и многе легенде везане за Немањиће и Св. Саву. Мала савинска црква Успенија Богородице живописана је једним чудним маниром, који је сретно укомпоновао српску фреску и млетачки портрет. Наслови портрета исписани су ћирилским писменима.⁶

И Твртков и двор Херцег Стефана у Херцег-Новом, примао је учену српску, дубровачку и которску властелу. Херцег Стефан је мјесецима живио у Херцег-Новом, гдје је поред двора имао и творницу чохе, па је, поред осталог, унапредио поморство, трговицу и занатство. Даровита и умна Јелена Сапаљева, која се, поред монахиње Јефимије, убраја у прве наше жене књижевнице, имала је у Херцег-Новом двор у који је често навраћала и око којег су се окупљали учени људи оног доба. Херцеговачки митрополит Давид, који се убраја у врхунице калиграфе свог времена, оставио нам је поред неколико мајсторски срочених писама и тестаменат Херцег Стефана, који је писан у Херцег-Новом „као диван узорак калиграфске вјештине“. Није претјерано ако тврдимо да је на овим феудалним дворовима било књижевне радње, као што је то било у Дубровнику и Котору.⁷

Медресе (школе за хоџе) и мектеби (ниже школе) које је затекао турски путописац Евлија Челебија у Херцег-Новом 1664. год. имале су своје наставнике и своје библиотеке. Зато Челебија и каже за Јалијску обалску капију . . . „Овдје се скупљају људи који траже разоноду и научници да се налишу свјежега ваздуха, јер ова капија води на луку и море“.⁸

Сава Владиславић 1722. год. преводи Орбинијеву историју „Краљевство Словена“ на руски језик. Сава Владиславић нам је оставио путопис на рускословенском језику „Опис Сибира и Кише“. За овај путопис књижевна критика каже: „Опис Сибира и Кише из пера Саве Владиславића има несумњиве књижевне приједности и нијесу узалуд подвлачени проишљивост и љепота

⁵ Љ. Стојановић — Стари српски записи и натписи, II 4082; види: Саво Накићеновић — Бока — Српски етнографски зборник XX, Београд 1913.

⁶ Војислав Бурић — Манастир Савина — Бока 5 — Херцег-Нови 1973, страна 10.

⁷ Максим Злоковић — Словенска Жупа Драчевица — Бока 1 — Херцег-Нови 1969, стр. 66 и 72. — Види: Боко Мазалић — Лексикон умјетника Босне и Херцеговине — Сарајево, страна 37.

⁸ Јован Радоњић — Путовање Евлије Челебије по српским и хрватским земљама — Годишњаца Николас Вутића, књ. XI, Београд 1912. г. — види: Томо К. Поповић — Херцег-Нови — Дубровник 1924, стр. 70—74.

стила првог Србина који је био модерни путописац".⁹ Сава, као и његов синовац Јован, остављају својим тестаментом богате дарове црквама Савине, Рисна и Топле. Његов наследник обавезан је да пошаље у домовину два сандука књига и то: „један сандук у Требињски манастир при Херцег-Новом (мисли на калуђере избјегле из манастира Тврдоша, тада већ настањене у Савини), а други манастиру Житомислићу у Херцеговини.¹⁰ Оваје још спада и читава једна збирка тестамената, пресуда „Суда добрих људи“ сетенција, записника братственичких скупутина и писма, пуних барокне љепоте и језичке интересности.

Први културни пренород Херцег-Новог почиње отварањем Српске читаонице 1850. године. Како су већ биле овамо продрле књиге Вука Карашића и када је Николајевићев Српско-Далматински магазин био омиљена лектура савинских калуђера, поморских капетана и оно мало писмених трговаца, те појавом Илирског пренорода и Горског вијенца, интерес је за културни развој био сваког дана све већи и већи.

Поред већ постојеће школе на народном језику, која је била наставак Троповићеве школе, те основних школа на италијанском, које су биле наставак мастачких градских школа, ту видимо и неку врсту приватне фратарске полугимназије, те приватне поморске школе у Топлој, коју су држали поморски капетани, затим исте школе у францувачком манастиру Св. Антуна на италијанском језику. Све ово јасно говори о великом интересу наших људи за школство, просвјету и културу. Доласком Вишка Дјелчића 1834. године за учитеља Основне школе у Херцег-Новом, основна школа добија ранг више основне, а 1838. год. отвара се наутички течај на којем су се изучавали поморски предмети. Овај течај је престао са радом 1844. г. када је премештен Дјелчић за учитеља которске школе. Српска поморска закладна школа почиње са радом 1858. год. која је радила са мањим прекидима до 1914. год.¹¹ Први њени наставници били су наши познати родољуби и књижевници: Мато Мрша, Христифор Ломбардић, Др Милан Јовановић, Стево Чутурило, Ристо Ковачић, Симо Матануљ, Стево Мрћен, Јосип Берушић, Данило Бертоли, Косто Кулинић, Станко Бркиновић, Томо Триковић, Томо Крстов Поповић и др.¹²

⁹ Мирослав Панчић — Историја српске књижевности барокног доба — (XVII и XVIII век) — Нолит, Београд 1970, стр. 309—311. Види: Максим Злоковић — Херцеговски Владиславићи — Годшњак Поморског музеја Котор 1973, стр. 77 и 78.

¹⁰ Исто, ГПМ Котор, стр. 78.

¹¹ Војислав Бољевић Вулсковић — Развој поморског школства на Црногорском приморју — Зборник I Више поморске школе Котор 1974, стр. 81 и 82.

¹² Велимир Радотић — О Српској поморској школи у Србини — Зборник I. ВПШ — Котор 1974, стр. 117 и 118.

Др Милаш Јовановић — Морски, чувени српски писац, долази за општинског љекара у Херцег-Нови и окупља око себе круг младих и полетних људи са много смисла за књижевност и стваралаштво. Симо Матавуљ почиње свој књижевни рад у његовом омиљеном „Розонску“. Др Лазо Томановић, већ познат са својих полемичких и књижевно-историјских чланака, Јован Накићеновић, одушевљени присталица Уједињене омладине српске и писац, Др Радоичић (каснији которски бискуп) познат као бесједник и теолог, прота Ломбардић бијаше „лобар бесједник и један од најочитијих људи у Боци“. Ту спадаху и браћа Гојковићи. Томо Крстов Поповић, историчар и писац и многи поморски капетани.¹³ Овом кругу нешто касније, придружили су се Марко Цар, каснији књижевни критичар и естета и Вељко Радојевић, наш познати писац и фолклорист. Овај круг често је употпуњавао својим присуством и Јован Сундечић, пјесник, који је врло често долазио из Котора у Херцег-Нови да присуствује заједничким књижевним разговорима и сјелима.¹⁴

Томо Крстов Поповић ушао је врло рано у овај херцеговачки књижевни круг, када је као млад топањски учитељ 1874. год. почео своју културну мисију у Боци. Овај наш заслужни просијетни и књижевни преталац родио се 19. фебруара 1853. године у Херцег-Новом. Отац му Крсто био је познати херцеговачки трговац и добротвор, а мајка Анђелика била је кћерка чувеног поморског капетана и бродовласника Марка Гојковића. Мајчина лоза вукла је своје поријекло од чувених руских пуковника Стратимировића, који скупа са митрополитом карловачким Стефаном бијашу пореклом из херцеговачког краја. Поповић је био горд на ово мајчино високо поријекло. Основну школу завршио је у Херцег-Новом на италијанском језику, пошто је у свим државним школама тада био наставни језик италијански. Његови родитељи га у исто вријеме уписале у приватну српску школу на Топли, која је била наставак чувене Троповићеве школе. У овој школи му бијаше учитељ топањски парох, прота Христифор Ломбардић, познати родољуб и бесједник. Пет разреда класичне гимназије завршио је у Задру на италијанском језику, као питомац православног богословског сјеменишта, гдје је друговао са Савом Бијелановићем, каснијим вођом даалматинских Срба и Лазаром Томановићем, каснијим књижевником и политичарем. У Задру му је био професор Никола Вујновић, за кога Поповић у својој „Аутобиографији“ каже: „Са благодарношћу сваки правослазни ученик задарске гимназије из оног доба треба да се сјети негдашњег свог катихете на истој ученог пола Николе Вујновића — оца народног добротвора про-

¹³ Симо Матавуљ — Биљешке једног писца — СКЗ Београд 1939, стр. 61.

¹⁴ Ове податке дао нам је Марко Цар, књижевник.

фесора Љубомира Вујиновића, који повјерене му ћакe непрестано упућиваше да своје љубе, а туђета да се клоне¹⁵.

Послије завршеног петог разреда гимназије пресе у учитељску школу у Арбачасима крај Задра, коју успјешно заврши у августу 1874. г. Одлуком Котарског школског вијећа у Котору од 13. новембра 1874. год. био је именован за учитеља Основне школе на Топли, гдје је у дјетњству учио приватну српску школу. Ту је Поповић са нарочитим сланом прионуо повјереном му раду. За његов пожртвован рад у школи Покрајинско школско вијеће у Задру изриче му писменим актом бр. 929 од 12. априла 1878. године, „Особиту похвалу за најбољи успјех у повереној му школи“.

Приликом доласка маја мјесеца 1875. год. цара Фрања Јосифа I у Боку, 9. маја је посјетио и Херцег-Нови, на је том приликом цар посјетио и Поповићеву школу на Топли, гдје се задржао један школски час, а Поповић је пред царем испитивао ученике из домаће историје.

Када је 1875. год. букинуо херцеговачки устанак, велики број старца, жена и дјеце склонио се испред турског зулума у Херцег-Нови и његову околину. Тада Томо К. Поповић, како сам каже: „Да се бар у неколико олужи својој патриотској дужности, потпуно убјеђен — да је и просвјета оштра као бојни меч, да и она може да погњави Турке и освети наше Косово — ставља се на чело акције за збрињавање херцеговачке сирочади. Поповић, без ичијег потицаја прима у своју школу осамдесеторо мушке и женске херцеговачке дјеце, те без икакве награде ради у двије смјене за више од двије године. Топалску школу су похаћала само мушка дјеца са Топле и Игала, чији број тада није прелазео тридесет. Једном приликом — наглашава Поповић — када му је школу походио владика Петрановић у пратњи прота Х. Ломбардића и црквенијих тјутора, топаљских капетана Анга Јанковића и Мића Гудеља, те пошто је владика испитао сву херцеговачку дјецу, ухвати учитеља Поповића за руку, приведе га к прозору с кога се видјела црква топаљска и гласно му ту пред свима рече: — Томо, вишу си задужбину урадио, него да си онолику цркву саградио!...“ Поповић није само настојао да образује и васпитава ову дјецу, него се марљиво старао да им набавља све што им бијаше потребно за живот.^{15а} Пошто тада бијашу, готово у свим већим мјестима Боке, те и по већим градовима Далмације, основани одбори, којима је био циљ да материјално потпомажу устанак и притјечу у помоћ разбјеглој сиротињи херцеговачкој, то се Поповић обраћао њима за при-

¹⁵ Аутобиографија Тома Крстова Поповића нађена у писмима Марка Цара. Сада у Српској академији наука у Београду.

^{15а} Као под бројем 15.

помоћ овој школској дјечи. Одбори су слали школи припомоћ у одјећи, обући, књигама и школским потрепштинама. У Херцег-Новом је радио „Одбор госпођа“ који је за читаву годину дана кухао и дијелио топли објед и вечеру херцеговачкој дјечи и старцима. Супруге херцеговских поморских капетана и трговаца натјецашу се која ће боље предњачити у овом хуманом послу. Секретар овог одбора био је Томо К. Поповић, а ревизор прота Ломбардић.¹⁶

Баш у највећем замаху ове акције добе године 1877. у Херцег-Нови из Русије супруга руског пуковника Богољубова и донесе собом неколико хиљада рубаља са налогом од стране Петроградског добротворног друштва, да се овим новцем заведу школе за пријеглу нејач херцеговачку. Мјесни одбор херцеговски — за помоћ Херцеговцима — којем бијаше предсједник ондашњи начелник Херцеговог, Бура кнез Војновић — Ужички, издао је Поповићу писмено признање за његов дотадашњи хумани и патриотски рад.

Томо К. Поповић, као велики пропагатор просвјете и књиге био је 11. марта 1878. год. именован повјереником Матице Далматинске за читаву херцеговску општину, а мјесто Бура кнеза Војновића — Ужичког, који је у то вријеме био именован Предсједником Далматинског сабора.

Овакав рад донио је Поповићу подозрење аустријских власти, па је 1879. год. дао оставку на државну службу, напустио Херцег-Нови и населио се у Трсту, гдје га је Српска православна црквена општина именовала својим секретаром и то септембра исте године. У Трсту је одмах прионуо на рад, па је заједно са др Радославом Квекићем и Лудевитом Вуличевићем, књижевником, основао Српску читаоницу, за коју је написао и Статут. Своје бављење у Трсту искористио је да среди и прегледа архив црквене општине и да из њега препише неке важније историјске документе, који ће му касније послужити за његове књижевне и историјске радове.

Послије несретно завршеног II бокелског устанка у Кривошијама враћа се 1883. год. поново у Херцег-Нови, гдје бива постављен за наставника Српске поморске закладне школе (задужбине Бошковић — Буровић — Лакетић) у Србини (код Херцег-Нови), а мјесто проф. Коста Кулишића, који је ове године био именован за проф. гимназије у Котору. Три године касније, 1886. Поповић бива постављен за управитеља поменутог школе, а послвије одласка проф. Душана Јовановића на Цетине, који је био именован за проф. цетинске гимназије.¹⁷

¹⁶ Овај податак дао нам је својдобно Нико Н. Докластић, као и још неколико података о устанку 1875.

¹⁷ Извјештај Српске фондационалне школе у Србини. Види: „Аутобиографију“.

Рад Тома К. Поповића, као управитеља „ове једине у Српству чисто српске поморске школе“ био је нарочито запажен и на културно просвјетном и на националном пољу. Његова школа била је жариште напредних идеја оног доба. Он је своју школу повезао са: Српским ученим друштвом у Београду, Друштвом Св. Саве, Матицом српском у Новом Саду, Матицом хрватском у Загребу, Матицом даалатинском у Задру итд. Све ове установе слале су бесплатно своја издања школи у Србини. Његовом заслугом библиотека је увећана приватном књижницом народног добротвора канетина Леса Павковића, бившег начелника Херцег-Новог и школског добротвора, те великим бројем књига из библиотеке Борба кнеза Војновића — Училишког и осталих наших грађана, књижевника и добротвора.

Године 1884—85. штампао је први извјештај овог гласовитог Завода, а на основу богате школске архиве. Ове године први је увео обичај да се у школи свечано прославља Савиндан, што су увеле и остале околне школе. Набавио је школску заставу са пригодним стиховима.¹⁸

За вријеме балканских ратова организовао је у Херцег-Новом и у околини одборе за скупљање помоћи Црногорском и Српском црвеном крсту.¹⁹

За вријеме првог свијетског рата био је интерширац од стране аустријских власти као политички опасан. Средном рата враћен је болестан у Херцег-Нови, гдје му је било строго ограничено кретање до коња рата. Одмах након рата 1919. године организовао је рад у својој школи, која је школске 1919—1920. године претворена у Нижу реалну гимназију, а која је до 30. јула 1922. год. радила као приватна „са правом јавности“. Томо К. Поповић је тада предавао српскохрватски, италијански и географију. Од 20. јула 1922. год. школа постаде државна четвероразредна Нижа реална гимназија. Коњем школске године 1922—1923. год. Томо К. Поповић је био пензионисан, када му је уз пригодну свечаност предато одликовање Ордена Св. Саве III степена. Свечани говор пред свим ђацима и наставницима одржао му је прота проф. Петар Рафановић, тадашњи директор школе.²⁰

Своју богату библиотеку још за живота оставио је новоотвореној Учитељској школи 1925. год. у Херцег-Новом. Томо Поповић је са нарочитим интересом пратио рад ове школе, из-

¹⁸ Као под 17. Дао сам податке Нинко И. Доклестић и Андрија Бачановић, баци поменуће школе.

¹⁹ Овај податак дао сам је Андрија Бачановић и прото Јово Аврамовић.

²⁰ Из успомена писца ових редова, бившег ученика гимназије у Херцег-Новом.

лашно помагао њен рад као и многе сиромашне ученике. Умро је 9. септембра 1931. године оставивши своје имање и читаву уштећевину у културно-просвјетне сврхе.²¹

Свој књижевни рад почео је још као Бак III разреда учитељске школе у Арбанасима (Задар) преводима са талијанског језика. Тадашњи његов професор српскохрватског језика и историје Дон Мате Некић, који га много цијењаше као марљивог и вриједног ученика, даде му неколико чланака из пољопривреде да му преведе са талијанског за његов „Госполарски лист“. По упутству истог професора превео је Поповић и књижицу од G. Valle „Le malattie del baco da seta“, што је излазило у неколико бројева поменутог пољопривредног часописа. Овај превод Поповићев био је писан лијелим и течним народним језиком.

Први Поповићев самостални књижевни рад почиње године 1878, када му је новосадски књижевни лист — Јавор — објавио биографије Јока Катића и Саве грофа Владиславића, под заједничким насловом — Знаменити Бокељи. — Овим радом Поповић је скренуо на себе пажњу српске књижевне јавности. Ондашњи уредник „Јавора“, др Илија Огњановић, одштампао је овај рад у засебној књижици као прву свеску своје едиције „Књига за народ“ штампарије и књижице Арсе Пајсвића, Нови Сад 1879. год. Књижевник Стеван В. Поповић, између осталог и уредник великог илустрованог календара „Орао“, честитао му је на овом раду „нарочито са лепог причања, чистог језика и богатства народних фраза“, те га позива на сарадњу и моли да му за „Орао“ 1880. год. пошаље „Било таки један животопис, било пак какву приповест из Бокс“.

Поповић се врло рало одазвао овом позиву и за календар „Орао“ за 1880. годину написао је биографију професора Мата Мрше, првог управитеља Српске фондационе школе у Србици. У истом календару за 1881. год. написао је биографију великог народног добротвора капетана Леса Павковића, начелника Херцег-Новог, врло заслужног за отварање школе у Србици, као и новелу „Мајка Црногорка“. Године 1883. штампао је у истој едицији биографију народног добротвора, савинског игумана Хрисантија Николајевића, а годину дана касније (1884) биографију проф. Љубомира Војновића, познатог народног добротвора далматинских Срба. Затим године 1889. биографију народног добротвора и књижевника, митрополита Борба Николајевића, уредника Српско-далматинског магазина, првог књижевног часописа на нашем језику на Приморју. Оваје још спадају: биографија народног добротвора Божа Бошковића из Дубровника (1893. год.), те биографија цуморног путника и просвјетног прегаоца Архимандрита Герасима Зелића — књижевника. Све ове биогра-

²¹ Антон Милошевић — Томо Крстов Поповић - Новљашин — Стварање — Цетиње 1951/VI, бр. 10 — 11, стр. 703 — 705.

фије писане су са много књижевне и језичне акрибије и са намјером да буду узор, да поуче, да одушеве што више младих људи и да их упуте на службу своме народу, те да покрену што више нмућних људи на задужбинарство. Истина, биографије поред овог су историјски тачне, стилски дотјеране, писане изворним народним језиком. Поповић није никада остварио своју замисао да изда своју планирану књигу — Знаменити Бокелм — већ су ове биографије остале разасуте по многим нашим часописима и календарима.²²

Његов задарски проф. Дон Мате Некић пише му 1877. год. како је изабран за тајника Матице далматинске, па је као тајник дужан припремити и издати Матичин „Коледар“, па га моли да му пошаље „за исти што ћирилицом написато“. „То ти можеш — наглашава Некић — па и мораш ми учинити за љубав“. Поповић се радо одазвао молби свога професора и послао му за Матичин „Коледар“ један „дијалог између учитеља и трговца, у коме учитељ кори уопће наше трговце у Боци, што се са трпћанскијем, бечкијем итд. трговцима дописују туђијем, а не својим језиком, доказује му како је ово нелијепо, те му, осим овога представља и све користи, што би наши имали када би се с њима дописивали српски“. Када је 1878. год. у календару Матичином изашао овај разговор, писао му је владика Петрановић: „За увршћени у овогодишњем „Народном коледару“ разговор између учитеља Бура и трговца Василија буди вам и с моје стране хвала. Тако и унапријед заступајте у коледару ћирилицу и чисти српски језик“... За слиједещу 1879. г. Поповић је објавио у Коледару ћирилицом нека недатошка писма, која је превео са талијанског језика.

Када је 1880. год. његов друг из Семинарије Сава Бјелановић покренуо „Српски лист“ у Задру пише Поповић: „По дјелу — Знаменити Бокелм — које си ми послао и на коме ти искрено и топло благодарим и честитам, видео сам да ти перо добро у руци стоји. Мени би особито мило било, а тако и читаоцима нашега листа, када би могао донети на јавност и коју твоју црту, које ти знаш добро као икоји стари вјештак извести. Овијем сам ти све казао. Ја мислим, да сваком Србину на Приморју мора на срцу бити, да наш лист — први у Далмацији — што угледнији буде. Пошто умријеш и ти си на то позван“. Поповић се одмах одазвао апелу свог друга из Сјеменишта и Гимназије, па је листу марљиво слао разне мање дописе о политичко-економским збивањима у нашем крају под заједничким насловом „Тамо-амо по Боци“. Превео је Де Анчисову новелу, „La casa paterna“, коју је послао уреднику Бјелановићу и која је изашла у два узастопна броја поменутог листа. Током читаве 1883. год. у под-

²² „Аутобиографија“ — Видан: „Јавор“, Нови Сад 1878. г.; „Орао“ 1880, 1881, 1883, 1884, 1889. и 1893. г.

миску Српскога листа излазила је његова добро документована монографија о Херцег-Новом, која је године 1884. одштампана у засебној књизи под насловом „Херцег-Нови у спомен петстогодишњице му“. Књижницу је издала задарска штампарија И. Волицке у Задру 1884. године. О овој занимљивој и врло симпатичној историји Твртковог града критика се повољно изразила, док је проф. Дон Григорије Зарбарини у својој књижници: „*Ragionamenti del centenario di Castel nuovo*“ написао „дуго и за писца врло ласкаву оцјену на ову књигу“. Још прије појаве ове књиге у дубровачком „Словинцу“ бр. 18, од год. 1880. изишао је Поповићев чланак „Успомене из прошлости — Херцег-Нови у Боки Которској — његов постанак и његова историја“. Начин како је био примљив овај Поповићев рад од стране ондашње научне јавности дао је писцу храбрости да се упусти у даља истраживања и да нам да ову дивну монографију Херцег-Новог. У „Словинцу“ (Дубровник) бр. 7, од 1883. год. изишла је из пера Тома К. Поповића мања расправа под насловом: „Петстогодишњица Херцег-Новог“.²³

Осим историје и биографија покушао је Поповић да нише приповијетке и драме, у чему није имао онолико успјеха, колико је имао у писању историје. Дубровачки „Словинац“, који је тада уређивао проф. Луко Зоре, донио је његову новелу — Није он Камп — у бр. 19, од 1879, коју је писао по свој прилици по угледу на неке оновремене талијанске писце. У истом листу из 1882. године изишла му је драма „Чезња за отаџбином“ на којој нише „драма у три раздијела, пречинио са италијанског Томо Кретов Поповић“. Дубровачки штампар Драгутин Претнер штампанао је 1883. год. драму из „Словинца“ и издао је у засебној књижници о свом трошку. Интересантно је напоменути да се овај позоришни комад играо неколико пута у нашим крајевима. Када се 1894. год. драма приказивала на Цетињу у „Зетском дому“ иза успјешно приказане представе брзојављају Тому Поповићу: др Лазар Томановић, Нико Татар, Мило Ковачевић, Дреч и др. слиједиле: „Захваљујемо на вечерашњем уживању твог комада — Чезња за отаџбином“. Бјелановићев задарски „Српски глас“ у броју 21 од 1894. год. међу домаћим вијестима јавља: „Читамо у Гласу Црногорца да је ово дана позоришно друштво Симићево престанљало двије вечери засебице драму „Чезња за отаџбином“, што ју је по талијанском мотиву за српску позорицу удесио наш пријатељ и зсмљак Томо К. Поповић. Комад Поповићев, коме се радња развија на Његушима и у Петрограду — јако се допао на Цетињу; а другу представу као што јавља Глас Црногорца извољно је почастити својим присуством и свијетли кња-

²³ „Аутобиографија“ — Види: „Српски лист“, Задар 1883; „Словинац“ — Дубровник, бр. 18, 1880. и бр. 7, 1883.

жевски двор. Овом лијепом успјеху нашега Поповића ми се од срца радујемо и желимо да овај његов рад наиђе на једнак успјех и у осталим крајевима српства.²⁴

Новосадски „Јавор“ за 1891. год. дошло је Поповићеву комедију „Прија“ (La dot), која је превод са италијанског језика. Овај Поповићев рад је добар и можемо га сврстати у боље преводе са талијанског језика код нас. Штампарија Арсе Поповића из Новог Сада издала га о свом трошку у засебној књижици. Овај комад је радо читан и приказиван је неколико пута у нашим крајевима. У Књигу се приказивао приликом Светосавске забаве. У рукопису му је остало још неколико превода са талијанског језика, међу којима и интересантна игра за дјецу „Прва жалост“.

Још године 1883. у неколико бројева дубровачког „Словинца“ изашао му је врло лијеп и занимљив рад „Манастир Савина“. У овом раду Поповић је хтио да нам дочара њепоте савинског пејсажа и манастирске знаменитости. Књижара Јова Секулића у Херцег-Новом овај Поповићев рад издала је као засебну књижицу 1909. г. Један други информативнији рад, који носи такође наслов „Манастир Савина“ изашао му је у часопису „Бранково коло“ бр. 15 и 16, године 1909. и 1910. Овим радом Поповић је хтио да упозна нашу јавност са њепотама и знаменитостима манастира Савина.²⁵

Када је 1885. године Марко Цар, књижевник, заједно са Јосипом Берсом покренуо у Задру књижевни лист „Вук“ позвао је на сарадњу и свога друга из херцеговачких дана, Тома К. Поповића. Поповић се радо одазвао позиву и у првим бројевима „Вука“ појавила се Поповићева новела „Кукавина мајка“, а у наредним бројевима довела приповијетка „Дјевојачке греде“. Сјекве за ове приповијетке Поповић је узео из наших крајева и његове прошлости. Пошто је лист био запао у дугове то ни Поповићева приповијетка није читава изишла, јер је лист престао са издавањем.²⁶

Двије године прије 1882. послао је из Трста у два броја књижевног листа „Српске илустроване новине“, које су излазиле у Новом Саду, своју новелу, „Црна памет, готова погибија“. Цетињски књижевни лист „Нова Зета“ дошло је 1889. год. Поповићеву новелу „Тешко ми је за недрага поћи“. Све ове приповијетке и новеле имају више наративно-дидактички карактер, без много умјетничког замаха и инвенције. Марко Цар, наш познати критичар, рекао је за Поповића: „Томо Крстов да није плашљив, да није стрепио што ће о њему рећи књижевна кри-

²⁴ Исто.

²⁵ „Аутобиографија“ — види: „Јавор“ 1891; „Словинац“, бр. 12 и 13 1883; „Бранково коло“, бр. 15, 16, 1909—1910.

²⁶ Саопштио нам је књижевник Марко Цар.

тика, разvio би се био у доброг приповједача, јер је врло добро познавао материју коју је излагао, тј. овај наш крај, његове људе, њихове нарави, језик и обичаје.²⁷

Пригодом прославе 25-те годишњице владиковања Герасима Петрановића, написао је 1897. год. у „Босанској вили“, Сарајево, број 23 и 24, врло запажену биографију овог народног добротвора и књижевника. Годину дана касније (1898) овај рад је накнадом манастира Савине штампан као засебна књижица. Објавио је такође у „Босанској вили“ 1910. год. биографију под насловом „Калуђер Јосиф Троповић — учитељ владике Рала“. О свом „наздашњем“ пријатељу Сими Матавуљу писао је у часопису „Брачко коло“ 1908. год. У овом чланку описао је бављење и рад Матавуља у херцеговској средини.

Пошто је прво издање књиге „Херцег-Нови у спомену петстогодишњице“, било већ сво распродато, то је Поповић припремио ново издање књиге, сад под насловом „Херцег-Нови — историјске биљешке“. Ова добро и студиозно написана монографија Херцег-Новог обухвата период од оснивања града од стране босанског краља Твртка I до доласка Аустрије, тј. до Бечког конгреса 1815. год. Права је штета да Поповићу нијесу били доступни богати архивски фондови Котора, Дубровника и Херцег-Новог, јер би овај рад био потпунији и научнио документацијом. Писац је за овај свој рад прочитао велики дио литературе на нашем и страним језицима, педантно провјеравао податке и онда тек кристално чисте и тачне уносио у своје забиљешке. Ову књигу му је 1924. године издало „Туристичко друштво Орјен“ из Херцег-Новог.²⁸

У својој аутобиографији пише: сада Поповић ради на историјским цртама свог родног мјеста, које ће издати ако поживи под натписом: „Историјске биљешке о Херцег-Новом“, а у којима ће пошто је сабрао много новог градива, опширнијих и потањих вијести бити, него што је то изио у своме „Херцег-Новом“. Писцу ових редова, који је био Ђак Тома К. Поповића и који се са дужним поштовањем и са захвалношћу увијек сјећа свога наставника, Поповић је рекао 1929. г. да спрема други дио своје књиге Херцег-Нови. Ми смо трагали годинама за његовим рукописом, али на жалост не нађосмо речени рукопис.²⁹

У писмима Марка Цара нађена је „Аутобиографија“ Тома К. Поповића, која се сада налази у Српској академији наука у Београду као и попутно писмо упућено Цару, а које гласи:

²⁷ Максим Злоковић — Моји сусрети — (Есеји у рукопису.)

²⁸ Исто.

²⁹ Поповић је саопштио писцу ових редова.

„Драги Марко,

Ако будемо редом умријети, то ће допасти прије мене, пошто сам ја старији од тебе; стога ти ево шаљем нека се по мојој смрти нађе код тебе, да не изумре све са мном. Ти ћеш се можда смијати овоме, а ја те молим, као ваздашњег мог пријатеља, да ми пишеш, пошто прочиташ, ама искрено, да ли је заслужио да ово надрљам на карти и да ли је имало смисла,

Да си здраво твом Тому“.³⁰

Поповић је за вријеме аустроугарске окупације Боке био жива спона између културних центара: Београда, Цетиња, Пстрограда, Новог Сада, Загреба, Задра, Сарајева, Мостара и Дубровника, са овим нашим крајевима. Тако се он дописује, шаље податке, извјештаје, рецензије и дописе: др Лазару Томаковићу, Сави Бјелановићу, Никифору Дуцићу, Георгију Николајевићу, Аптуну Фабрису, Сими Матавуљу, Марку Цару, Аудевиту Вуличевићу, Борбу Стратимировићу, Владимиру Боровићу, Стевану В. Поповићу, др Илији Огињановићу, Димитрију Руварицу итд. Поповић је са парочитим поносом чувао и писма Буре Даничића из Загреба у којем велики научник захваљује „на послатијем и протумаченијем ријечима“. Сва остала писма пуна су података из историје, књижевности, језика и фолклора овог краја.³¹

Томо Крстов Поповић био је посљедњи стуб оне заслужне културно-просвјетне генерације којој су припадали Марко Цар, Симо Матавуљ, Вељко Радојевић итд. Књижевни и културни развој Херцег-Новог има увелике захвалити овим прегацима за свој проиват и своју културну афирмацију.

Када је проф. Душан Вуксан покренуо на Цетињу 1927. године „Записе“, часопис за књижевност и науку, обратио се за сарадњу и Тому К. Поповићу. Поповић је, иако већ у поодмаклој доби, за 6. свеску овог часописа написао чланак „Проф. Јосип Дјелчић“, у којем је изнио живот и рад овог заслужног историчара. Ово је уједно и посљедњи објављени рад Тома К. Поповића.

Свој књижевни и научни рад отпочео је године 1878. у новосадском „Јавору“, гдје је био почео објављивати биографије заслужних синова Боке, под насловом — Знаменити Бокељи — на до септембра 1931. године. Готово читаво пола стољећа Томо К. Поповић је марљиво дјелао на културно-просвјетној њиви на-

³⁰ Из заоставштине Марка Цара — Српска академија наука Београд.

³¹ „Аутобиографија“.

родној, пола стољећа је настојао да пером, ријечју и дјелом прикаже, отрже од заборава и опише све оно велико, славно, лијепо, људско и патриотско, чиме се поносио овај крај и што га је издвајало и чинило још љепшим и заноснијим. Он је показао и ријечју, словом и дјелом како се љуби свој родни крај и отаџбина.

Résumé

TOMO DE PERE KRSTO POPOVIĆ ÉCRIVAIN ET HISTORIEN (A L'OCCASION DE LA QUARANTE CINQUIÈME ANNÉE DE SA MORT)

Par Maksim ZIJKOVIĆ

Par l'apparition des verbes puis des caractères cyrilliques, commence le développement et l'ouvrage particulier de notre littérature nationale. Ce travail s'étend du XIIème siècle et dure, avec de courtes interruptions, jusqu'à nos jours. Il prend surtout son élan dans la seconde moitié du XIXème siècle, quand l'instruction nationale en Dalmatie obtient le droit de publicité.

Par la fondation de l'école maritime Serbe et la salle de lecture Serbe, commence le travail de notre livre national. A Herceg-Noví, avec l'arrivée de Milan Jovanović — Morski, ensuite de Simo Matavulj, de Stevo Čutura, de Risto Kovačić, le cercle des jeunes écrivains s'élargit et, avec ceux de la ville: Dr. Lazo Tomanović, Jovan Nakićenović, Tomo Popović et Veljko Radojević, forme le cercle connu des écrivains de Herceg-Noví.

Tomo de Krsto Popović a fidèlement et assidûment servi notre littérature, pendant cinquante ans. Son travail patriotique durant l'insurrection de la Hercegovine, en 1875, est digne d'admiration et on lui reconnaît tous les mérites. Comme directeur de l'école maritime Serbe, en 1873 il développe son activité universelle, politique, littéraire et nationale. Grâce à ses mérites, cet Institut a gagné une bibliothèque riche et moderne, beaucoup d'accessoires pour l'enseignement etc. Pendant les guerres balkaniques, il a organisé un secours pour la Croix rouge Serbe et Monténégrienne. Il a commencé sa carrière d'écrivain comme écolier, traduisant des ouvrages Italiens. En 1878, il a imprimé dans «Javor» les oeuvres «Les plus célèbres habitants de Boka», ensuite suivent les ouvrages et les biographies de beaucoup d'hommes pleins de mérite de Boka. Dans le calendrier «Orao», il a publié, en 1881, une nouvelle «Majka Crnogorka» (Mère Monténégrienne). Il a écrit dans le journal Serbe de Zadar le recueil d'articles «Tamo-amo po Boci» (Ça et là à travers Boka). Il a traduit de la langue italienne deux drames «Čeznja za otadžbinom» (Nostalgie pour la Patrie) et «Prčija» (Dot). Il a écrit l'oeuvre capitale «Herceg-Noví» éditée en 1884 à Zadar et en 1924, à Herceg-Noví.

Avec la masse d'ouvrages littéraires plus courts, d'essais et des biographies, le travail de Popović pour notre littérature s'est étendu jusqu'à sa mort, au mois de septembre 1931. Les oeuvres de cet'écrivain, historien et pédagogue plein de mérite a laissé une empreinte profonde dans notre littérature.

БОРАВАК АЛБЕРТА ФОРТИСА У БОКИ КОТОРСКОЈ

Кад се код нас поведе разговор о великом пријатељу наших народа Алберту Фортису (1741 — 1803), обично се у првом реду истичу његове заслуге за упознавање Запада с нашим народним благом (ове се године навршава двеста година да је објавио оригинал и талијански пријевод „Хасанагинице“ у свом „*Viaggio in Dalmazia*“, Venezia 1774),¹ а тек понекад и његово посредовање између наших, талијанских и њемачких поборника демократских идеја уочи и у току Француске револуције. Само уски стручњаци спомињу његов природознаниствени, геолошки и минералогски рад по нашим крајевима, на широком распону од Љубљане и Истре до Дубровника и Котора. А управо су га занимање за постанак Динарида, укључујући и јадранске отоке, понукали да у току десет краћих или дужих боравака на нашој страни Јадрана обиђе све с те тачке гледишта занимање крајеве, при чему није жалио труда а ни средстава, како оних својих мецена (бриганских и магачких), тако и властитих.

Уклапајући се у тада актуалну полемику између „нептуниста“ и „вулканиста“ и настојећи да ријеши проблем, да ли су Динариди и друга горја настали поступно, тј. таложењем, или „револуционарно“, тј. као резултат ерупција (или комбинацијом тих двају начина), Фортис је с нарочитим маром хитао на мјеста гдје су се поремећаји геолошких слојева могли проматрати под посебно повољним увјетима, тј. непосредно након потреса и вулканских ерупција. Није стога чудо, што је, затекавши се у љето 1780. год. које је обилovalo таквим појавама у Напуљу, пропутовао западном обалом Калабрије, коју је тада био похарао снажан потрес, да би након тога из највеће близине проматрао вулкан Етну, који је тада био постао необично активан. Недуго иза тога прешао је Јадран, да би по други пут посје-

¹ Усп. Ж. Муљачић. Од кога је А. Фортис могао добити текст „Хасанагинице“?, *Радови. Филозофски факултет у Задру*, св. 11, Задар 1973, стр. 277 — 289.

тно Дубровник, у коме је већ за првог боравка (од друге половине децембра 1779. до 26. јануара 1780) био стекао лијеп број учених пријатеља и пријатељица.²

Овај други његов боравак у Дубровнику и у другим мјестима на територију Дубровачке Републике трајао је око шест тједана, од првих дана септембра до 28. октобра 1780, с једним краћим прскидом за вријеме кога је посјетио Боку Которску, коју је, као и Дубровачку Републику, био тада задесно снажан потрес, познат иначе из кратког описа који је објавио Ј. Михаиловић.³ Тако му се пружила прилика да непосредно након потреса проматра на лицу мјеста његове посљедице. О томе свједочи једна његова диспесија у данас врло ријеткој књизи *Lettere geografico-fisiche sopra la Calabria, e la Puglia* коју је, у свега 50 примјерака, објавио 1784. у Напуљу. О тој књизи и о потпунијем, њемачком другом издању (Weinag, 1788), писао сам у раду *Дубровачке теме у двијема Фортисовим књигама*.⁴ Кратак одломак на стр. 63 те књиге био је до недавна једини доказ да је А. Фортис боравио особно у Бокви Которској након тог потреса. Том је приликом опазио да су куће, које су саграђене на клисури, остале готово неопштећене, док су се оне, с темелима на нестабилном терену, распукле исто као и дијелови обале од меког материјала.⁵

² Ж. Мудачић, Заборављена областница Фортисова боравак на југој обали, *Мозуикости*, XVIII, 1971, 2, стр. 231—236. Друго путовање садржи, у ствари, два путовања те се тако број путовања неће из десет, чему треба придодати и краће путовање у јануару 1791, за пријеме којег је Фортис, посјетно, непланирано, једну мању луку на југу Корчуле (Карбуни), оток Шћедро, те С. Арканџела и Рогозницу, на путу између Тропира и Шибоника. О том, десетом путовању писат ће на другом мјесту. Нејасан је и даље датум путовања у Лубљану. Ако оно није било једно путовање из лета 1774, онда се ради о једнакостом путовању Фортисову у наше крајеве.

³ Усп. Ј. Михаиловић, Сеизмички карактер и грусне катастрофе на југојужног приморја од Стона до Улашња, *Пос. изд. САНУ CXV, Природњачки и математички списи*, књ. 39, Београд 1947, стр. 40.

⁴ Изапшао је у *Радовима Филозофског факултета у Задру*, св. 8, Задар 1970, стр. 187—197.

⁵ Фортис пише: „Chi á la mala sorte di abitare in paesi soggetti a' tremuoti non fabbrica la sua casa nè sull'argille, nè su i tufi arenosi, nè su le ghiaie; e se non può piantarla in mezzo a qualche vasta pianura, la pianta almeno su d'una rupe viva, che vi potrà dormire bastevolmente quieto. Io ò fatto queste osservazioni alle Bocche di Cattaro dopo 'l tremuoto del 1780; tutte le case fondate su la rupe viva furono illese; tutte quelle che posavano su un terreno avventizio furono lesionate; e que' tratti di spiaggia che sdrucchiolarono in mare erano tutti prodotti dalle sabbie e ghiaie de' torrenti. Io non voglio però asserire che la vicinanza al centro d' un violento tremuoto debba sempre essere indifferente all'abitatore d'una rupe ben radicata; ma è certo ch'ei soffrirà difficilmente una sovversione improvvisa e completa» (*Lettere geografico-fisiche sopra la Calabria, e la Puglia, al Conte Tommaso de Bassegli, Patrizio Raguseo Dell' Ab. Alberto Fortis Membro Pens. dell' Accad. di Padova, Socio dell' Istit. di Bologna, e de' Naturalisti di Berlino, delle Accad. R. di Bordeaux, di Lunden, di Napoli, di Siena, ec.*, Napoli MDCCLXXXIV, стр. 63).

Недавно сам, проучавајући оригинална Фортисова писма у рукописном одјељењу Biblioteca Universitaria у Катанији, наишао на једно писмо, писано у Дубровнику 16. октобра 1780. и послано ученом Giuseppe Gioeniји, најбољем стручњаку за Етну, који је живио у Катанији.⁶ Након опсежног главног дијела писма у коме му честита што је изабран за професора природних наука и објашњава да ће му из Падове, кад се у њу врати за неких двадесетак дана,⁷ послати неке своје тискане радове, Фортис додаје, у постскриптуму, да је цијелу обалу јужног Јадрана задесио 20. септембра у 20 сати по млетачком рачунању времена (тј. четри сата прије запада сунца, или око 14 сати по данашњем рачунању) „баволски потрес“ који у Дубровнику није нанео штете, али је зато био разоран у Боки. Читави дијелови обале су потопили и сад се виде под површином мора; велике стијене су се откинуле са висине а на многим мјестима су прокуљале воде. Град коме се наводи име није много препатио (није јасно да ли мисли на Дубровник или на Котор), али је на приморју завладао велики страх; било је само 4 мртва. А удари, долуше не више тако јаки, и даље се чују.⁸

Није било могуће за сада пронаћи даље појединости о Фортисову боравку у Боки Которској. Он је успиједио у времену

⁶ Сигнатура: Ms. V. 61. *Lettere autografe (Lettere autografe di personaggi illustri dirette al Cav. D. Giuseppe Gioeni)*. То је писмо пакто, јер је тек из њега виђано, да је Фортис посјетио Боку Которску одмах из интереса, који Ј. Михаиловић датира с 21. септембра 1780, у 14 с. 15 м. интитулума IX, а не тек 1783, кад је по трећи пут боравио на територију Дубровачке Републике, што би, уосталом, још било на пријеме за објављивање у споменутој књизи.

⁷ Фортис се преварио у својим предвиђањима јер је због изузетно неповољних вјетрова брод којим је цловно стигао у Венецију много касније, тј. тек око 9. децембра, умјесто 5. новембра 1780. Усп. Ms. V. 61, писмо 2, стр. 3 («Io sarò a Padova fra venti giorni»); писмо 4, писано француски на добру S. Pietro d'Arzignano kod Vicenze, 28. XII 1780. («... je suis arrivé... vers la moitié de Xbre après une très pénible navigation...») (податак се односи на Падову, оп. Ж. М.). За прецизније детаље усп. Ж. Муљачић, Из кореспонденције Алберта Фортиса, *Грuba за историју књижевности хрватске*, 23, Загреб 1952, стр. 77—78 и 99—100. У ту објављеном писму Дени Гучетић тврди да је само до Венеције једно 43 дана.

⁸ Ms. V. 61, писмо 2, стр. 3—4: «P. S. Abbiamo avuto il di 20 7bre a 21 (или, 20, оп. Ж. М.) ore su queste coste un diabolico tremuoto. A Ragusi non fece danno; ma si bene alle Bocche di Cattaro, Parecchi tratti di spiaggia si sono sommersi, e ora le piante veggonsi sotto mare; caddero massi dall'alto, si aprì in più luoghi il terreno, uscirono sgorgate di nuove acque, ecc. ecc. La Città patì poco: ma il litorale abitato ebbe gran paura, e gran danni. I morti furono 4 soli. Il diavolo si è che le scosse seguitano a farsi sentire spesso, quantunque assai discretamente».

између 20. септембра и 15. октобра 1780. Колико је тај пут трајао, која је мјеста Фортис посјетио и с којим особама је том згодом контактирао, остаје нам на жалост непознато.

Спантска ул. 4
57000 ЗАДАР
Freie Universität Berlin
Romanisches Seminar
Honestrasse 22
1 Berlin 33 (WEST BERLIN)

POZORIŠNA DJELATNOST U KOTORU SA POSEBNIM OSVRTOM NA XIX VIJEK

Tragajući za podacima o pozorišnoj djelatnosti u Kotoru naišao sam na veliki broj dokumenata koji se čuvaju u Istorijskom arhivu u Kotoru, a koji se odnose na ovu materiju. Najveći broj tih dokumenata datira od vremena francuske okupacije Kotora 1807. godine i dalje.

O djelatnosti iz ranijeg perioda ima pomena u nekim crkvenim zapisima, koji se čuvaju po crkvama i manastirima u Kotoru i Perastu, a koja se uglavnom odnose na crkvena prikazanja.

Iako je starodrevni Kotor važio kao jedan od veoma snažnih privrednih i kulturnih centara i bio poznat kao grad pjesnika, naučnika, muzičara, slikara, zlatara, graditelja, pomoraca, diplomata i političara, možemo sa sigurnošću pretpostavljati da nije u daljoj prošlosti imao posebne pozorišne zgrade.

Isto kao što je bio slučaj u Hvaru, Zadru, Dubrovniku i drugim dalmatinskim gradovima, tako su se i u Kotoru i u Perastu u crkvama, pred crkvama i na trgovima izvodila prikazanja. U početku ta prikazanja su se izvodila na latinskom, a kasnije i na narodnom jeziku. Kada se počela razvijati svjetovna drama, pozorišna aktivnost se odvijala u salonima kotorskih plemićkih porodica i bogatijih građana. Analogno velikom susjednom kulturnom centru, Dubrovniku, pored stranih trupa koje su posjećivale Kotor, u gradu su postojale i domaće plemićke i pučanske diletantske grupe. Uticaj žive kulturne i pozorišne aktivnosti Dubrovnika odražavao se i u Kotoru. Izvjestan broj Kotorana školovao se i živio po italijanskim gradovima u kojima je kulturni život bio veoma razvijen, pa su oni po povratku kući prenosili stečena iskustva na tom polju. U toku godine najživlja pozorišna aktivnost odvijala se za vrijeme pokladnih praznika (karnevala, veljuna), o čemu među dokumentima u Istorijskom arhivu u Kotoru ima dosta tragova.

U toku srednjeg vijeka, a i kasnije, jedna od omiljenih zabava kotorskog plemstva bilo je i posmatranje sa gradskih bedema igara

konjanika na poljanama pred gradom (Benovo), kada su se odabrani kotorski mladići takmičili na arapskim i turskim konjima i pokazivali svoju vještinu u baratanju oružjem. O tome piše u svom djelu »Bovz d'oro« kotorski historičar, benediktinac O. Timotej Čisila, koji je živio krajem XVI i početkom XVII vijeka.¹

Na trgovima i pred gradskim vratima (Crnogorski pazar — Tabačina — Sjeverna vrata) izvodili su svoje igre akrobati, gutači vatre i mađioničari. Postoji podatak da je jednoj takvoj predstavi prisustvovao i Petar Petrović Njegoš. Zanimljivo je da se takvim izvođačima jednim aktom od 8. XII 1834. godine zabranjuje pristup granicama grada, vjerovatno zbog loših moralnih i političkih kvaliteta². U istom aktu se pokazuje interesovanje za pozorišne trupe koje mogu da dobiju specijalnu dozvolu poslije provjere njihove moralne i političke podobnosti.

Kada je počela francuska okupacija grada Kotora 1807. godine, francuski oficiri, činovnici i njihove porodice, naviknuti da večeri provode u zabavljanju, nisu mogli da se naviknu na život u jednom malom gradu, koji nije imao ni pozorišne zgrade gdje bi se zabavili. Po njihovom nagovoru zapovjednik francuske okupacione posade, general Aleksandar Lauriston, izgradio je 1808. godine na državni trošak pozorišnu zgradu (na mjestu stare opštinske vijećnice na Trgu od oružja, danas Trg oktobarske revolucije), koja je odmah počela sa radom, kako to u jednom svom članku piše A. Milošević. Međutim, vjerovatnije je da je 1808. godine maršal Marmont dao dozvolu za izgradnju pozorišne zgrade iz političkih razloga, kao jedan od vidova propagande i širenja francuskog uticaja. U tom smislu on poklanja zgradu kotorskoj opštini i narodu. Vladin delegat Paulucci formirao je posebnu komisiju za pozorište, čiji su članovi Ivan konte Burović i Mark Anton Macoj, koji će pod predsjedništvom kotorskog opštinskog načelnika »pro tempore« upravljati ovim poslom. Nije tačan podatak da je zgrada izgrađena i pozorište počelo da radi 1808. godine, jer 1809. godine izabrana komisija urgira bržu izgradnju, pa je pozorišna zgrada vjerovatno dovršena 1810. godine, a možda i kasnije.

Postojanje pozorišta i njegova aktivnost u doba francuske okupacije znatno je uticala na mijenjanje navika građana, čiji je život do tada bio dosta povučen. Oni počinju da sa svojim porodicama posjećuju predstave i balove. Ta navika je postala potrebom i poslije odlaska Francuza, tako da, i pored toga što opština nije bila u mogućnosti da održava zgradu pozorišta, građanska komisija ipak iznalazi mogućnosti da se ova institucija održi.

¹ A. Milošević, »Kazalište (pozorište) u Kotoru«, Glasnik Narodnog univerziteta Boke, Kotor 1940, str. 45.

² Istorijski arhiv u Kotoru (IAK), Fond opštine Kotor (OK) V, 383.

Godine 1843. prepravlja se sala u pozorišnoj zgradi, koju koristi i vojska i koja nosi ime Quartierone. Radovi su izvođeni pod nadzorom opštinskog inženjera Nizetea, a najvjerojatnije po projektu arhitekta Marka Benzona. Prostor se smanjuje, ali se poboljšavaju pozornica, parter, ulaz i stepenište. Koriste se koliko je god to moguće iskustva graditelja velikih italijanskih pozorišnih kuća Milanske skale, Parme, Denove, Torina i Napulja. Traže se najbolja stručna rješenja. Lože se sa četiri smanjuju na tri sprata. Sredstva se pribavljaju jednim dijelom unaprijed zakupljenim sjedištima (prvi red — 250 fiorina, drugi red — 150 fiorina, za 1846. godinu). O toj restauraciji postoji detaljna dokumentacija i skice koje se čuvaju u Istorijskom arhivu Kotora.³

Za vrijeme francuske okupacije u Kotoru predstave su izvođene na francuskom i na italijanskom jeziku, a za vrijeme austro-ugarske okupacije od 1814. godine na njemačkom, italijanskom i narodnom jeziku.

Pored domaćih diletantskih društava u Kotoru su gostovale i strane putujuće pozorišne družine.

Prvi sigurni dokaz o gostovanju pozorišne trupe i o održavanju predstava u pozorišnoj zgradi u Kotoru su ugovori iz 1827. godine, sklopljeni između vojnih i civilnih vlasti opštine Kotor i pozorišne trupe iz Trogira.⁴ Ovi dokumenti su po svom sadržaju vrlo zanimljivi i zaslužuju da im se posveti posebna pažnja.

Jedan ugovor je sklopljen između predstavnika uprave pozorišta u Kotoru i vođe Comica Compagnia — trupe iz Trogira, a drugi između predstavnika uprave pozorišta i članova iste trupe.

U prvom ugovoru se određuju prava i obaveze vođe pozorišne trupe, a u drugom prava i dužnosti članova trupe. U njemu se detaljno utvrđuju finansijske obaveze između vođe trupe i uprave pozorišta u Kotoru ustupanjem dijela prihoda od loža i njegove obaveze prema ostalim članovima putujuće trupe.

U drugom ugovoru se potvrđuju odredbe iz prvog ugovora, utvrđuju se obaveze između vođe putujuće trupe i glumaca o ustupanju dijela prihoda od ulaznica članovima putujuće trupe, utvrđuju se cijene ulaznica, broj obaveznih večernjih predstava, broj predstava čiji prihod ide u korist učesnika — izvodača i u javne dobrotvorne svrhe, vrijeme početka predstava, kao i obaveze prema statistima i troškovi oko redarstva i osvjetljenja, koji padaju na teret trupe (Comica Compagnia), čime se opština ograđuje od nepredviđenih troškova i gubitaka.

O sklapanju ugovora se obavještavaju predsjednik opštine Trogira i više hijerarhijske vlasti, najvjerojatnije zbog naplate poreza.

³ IAK, OK IX — 13.

⁴ IAK, OK III — 281.

U drugom ugovoru očigledan je i socijalni momenat po tome što se podficirima i vojnicima daje određeni popust. Da bi se obezbijedila posjeta publike, davao se popust i onome ko bi se pretplatio na sve ove predstave. Unijeta je i odredba po kojoj se vodi putujuće pozorišne trupe smanjuje prihod u slučaju njegovog nerada i pasivnosti.

Ti ugovori su svojim sadržajem rješavali sve odnose između uprave pozorišta u Kotoru i gostujuće pozorišne trupe iz Trogira i oni su siguran dokaz da se u Kotoru u to vrijeme odvijala živa pozorišna aktivnost. Pouzdano se zna da se u zgradi pozorišta ta aktivnost odvijala sve do kraja XIX vijeka, kada je zgrada prepravljena i korišćena za opštinsku vijećnicu.

Početak XX vijeka izgrađena je mala pozornica u prepravljenoj i proširenoj gradskoj kafani »Dojmi«, na kojoj je nastavljena pozorišna aktivnost. Iako neredovno, sve do početka drugog svjetskog rata na njoj su nastupale lokalne amaterske grupe i gostujuće pozorišne grupe.

Sadašnja zgrada Narodnog pozorišta u Kotoru, u kojoj danas radi Centar za kulturu, je adaptirana zgrada stare mletačke vojne bolnice iz 1769. godine. Adaptacija je izvršena 1950. godine po projektu arhitekta Dragiše Brašovana. U njoj je redovno radilo profesionalno pozorište sve do sezone 1958/59. godine kada je definitivno prekinulo svoj profesionalni rad.

Kotor, 23. decembra 1827.

Upućeni od civilnih i vojnih vlasti niže potpisani, u svojstvu izaslanika predstavnika imovine ovog pozorišta sa ovlašćenjem da mogu istim raspolagati u najbolju korist stanovnika ovog mjesta i pozorišne trupe (Compagnia Comica), koji su ovdje stigli iz Trogira, sastavljaju sa Giuseppe Marangoni ovaj ugovor.

1. Gore pomenuti izaslanici ustupaju gore pomenutom Marangoniju pravo da raspoláže ložama koje postoje u pozorištu, izuzev šest u prvom redu, koje će mu biti pokazane, zašto će mu biti plaćeno šezdeset fiorina.

2. Marangoni prihvata dat mu predlog i obavezuje se da će platiti dvojici glavnih predstavnika pozorišne trupe Pietru Ramani i Giuseppe Ranzzini za sve gore pomenute lože 150 fiorina u tri jednake rate i to svakome po 50 fiorina, na način da prvu ratu dobiju čim se potpiše ovaj ugovor, drugu prvoga dana mjeseca januara 1828, a treću 20. februara.

3. Između ostalog utvrđuje se da gore pomenuti Marangoni, osim raspolaganja ložama, nema nikakvih drugih prava na prostorište pozorišta niti prava participacije ni u čemu što se odnosi na plaćanje ulaska u pozorište ili po bilo kom drugom razlogu, osim ako se to ne odnosi na neka prava pozorišne trupe u slučaju da daju sami neki javni bal ili bilo kakvu zabavu. U tom slučaju će se svi odnosni prihodi dijeliti na osam dijelova od kojih tri četvrtine pripadaju pozorišnoj trupi, a jedna četvrtina gore pomenutom Marangoniju, koji će trebati u slučaju pasivnosti podjelu izvršiti na jednake dijelove — što će biti potpisano od prisutnih Ramanija i Rancinija.

Prednji ugovor je napisan u trostrukom originalu, i to jedan za deponovanje u arhiv lokalne opštinske uprave, drugi da ostane kod izaslanika, i treći u ruke Marangonija za upotrebu.

Potpisi potpisnika ugovora

Kotor, 23. decembra 1827.

Upućeni od civilnih i vojnih vlasti niže potpisani, u svojstvu izaslanika predstavnika imovine ovog pozorišta sa ovlašćenjem da mogu istim raspolagati u korist pozorišne trupe koja je ovdje stigla iz Trogira sastavljaju sa predstavnicima iste Pietrom Romanijem i Giuseppe Ranzzinijem ovaj ugovor.

1. Dozvoljava se pomenutoj pozorišnoj trupi korišćenje ovog pozorišta za scenske predstave u toku narednog karnevala.

2. Od prihoda postojećih loža daće im se nagrada od sto pedeset fiorina od strane predvodnika Giuseppe Marangonija, kome su iste date na raspolaganje i to u tri jednake rate, tj. pedeset fiorina svakome da se isplati danas, druga rata prvog dana mjeseca januara 1828, a treća 20. februara.

3. Gore pomenuti Ramani i Ranzzini se obavezuju da će u toku narednog karnevala dati četrdeset predstava isključujući one koje će dati u sopstvenu korist.

4. U tom smislu utvrđuje se cijena ulaska u pozorište na četrdeset šest perpera za svaku osobu, osim nižim oficirima i vojnicima koji će platiti samo četrdeset četiri perpera po osobi.

5. Cijena pretplate za ulazak u pozorište za četrdeset predstava se utvrđuje na tri fiorina po osobi koja pripada klasi gospode vojnih oficira, činovnika i građana civila a za niže vojne olicire dva fiorina.

6. Gore pomenutoj pozorišnoj trupi odobravaju se dvije večeri, koje će održati za sopstvenu korist i to jedna u korist Pietra Ramanija a druga Giuseppe Ranzzinija, sa obavezom da daju jednu večernju predstavu, koja će im biti određena, u korist javnih dobrotvornih svrha. Obecava se između ostalog da će se odobriti pomenutoj trupi i treća večernja predstava ako publika pokaže interesovanje.

7. Predstave treba da počnu uveče na dan 26. tekućeg u 7^{1/2} časova poslije podne.

Tako je dogovoreno i prihvaćeno njihovim potpisima.

Potpisi potpisnika ugovora

Gore utvrđenim tačkama se dodaje i izjavljuje da svi troškovi koji se odnose na osvjetljenje pozorišta, redarstvo, statiste (figuranti) ili bilo koji drugi troškovi koji se odnose na scenske predstave treba da padnu na pun teret pozorišne trupe.

Što se tiče početka večernjih predstava, one će počinjati u 7^{1/2} časova poslije podne u toku cijelog mjeseca januara, a zatim će to biti regulisano od strane viših vlasti.

Potpisi potpisnika ugovora

noni abbia veruna altra ingerenza nel locale
Del Teatro, né diritto a partecipazioni alcuna
perciò che riguardar può il pagamento dell' in-
gresso nel Teatro, o qualunque altra azione che
riguarda potesse i diritti della Comica Compagnia.
Con intese peraltro, che loqu岸ando venisse auor-
dato un qualche pubblico Ballo, o qualunque
altro genere di divertimento, tutti i ritratti
relativi debban calcolarsi in otto porzioni, delle
quali tre quarti saranno dovuti alla Comica
Compagnia, ed un quarto alla Marangoni sud,
che dovrà pur sottoscrivere in egual porzione in caso
di proficuità - cosa che per esser ratificata, vor-
rà sottoscrivere dai per presenti Pannacci, e
Nauzzini -

L'opere mia intese in duplo esem-
plare una da depositarsi nell' archivio della
Locale Amministrazione Comunale, l'altro di
rimanere presso i Comici, ed il terzo a ma-
no del Marangoni, nella debita manutenzione.

Tommaseo Varrini
A. A. 1853

Francesca Marangoni vedova
- Pietro Pannacci Affidatario
Giuseppe Nauzzini di cui

Résumé

ACTIVITÉ THÉÂTRALE A KOTOR AVEC UN REGARD PARTICULIER SUR LE XIX SIÈCLE

Darko ANTOVIĆ

Dans cet article documentaire est traité une partie de l'histoire du théâtre de l'ancienne ville de Kotor, centre culturel et économique d'une importance particulière, au sud de l'Adriatique.

Le premier théâtre a été construit probablement en 1810 à l'époque de l'occupation de Kotor de la part de l'armée de Napoléon. Ce théâtre fut le prolongement de ceux des salons mais en même temps un acte politique du maréchal Marmont.

En 1843 ce théâtre a subi une reconstruction.

Des documents de l'Archive historique de Kotor nous parlent d'une vie culturelle active au XIX siècle malgré que cette activité a été vivement présente pendant les siècles passés, depuis le Moyen âge, soit dans les églises, soit dans les salons.

La ville a été souvent visitée par des compagnies comiques avec des troupes ambulantes quelques fois grotesques. C'étaient des comédiens qui parcouraient la côte Adriatique jouant de ville en ville sur des scènes improvisées. Une telle compagnie comique de Trogir est arrivée à Kotor en 1827. Les contrats sur les représentations sont très intéressants.

Le nouveau théâtre a été construit à Kotor en 1950 selon le projet de l'architecte Dragiša Brašovan.

A l'article sont ajoutés deux contrats du 1827 et des esquisses des projets pour la reconstruction du théâtre du 1843.

КЊИЖЕВНИЦИ БРАЋА ИВЕЛИЋИ

Владимир и Митар Симови Ивелићи спадају у књижевнике из наше недавне прошлости о којима се ипак мало зна, особито о Митру.

Симеон, како је крштен, а Симо, како се потписивао кад је одрастао, Ивелић био је рисански трговац и робени Ришњанин. Познато је да су Ивелићи доселили у Рисан послје његовог преотимања испод турске власти 1687, и да су били стара племићка породица.¹ Они су током друге половине 18. и прве половине 19. вијека дали руској војсци пет генерала: Марко, Симеон, Ивеља, Петар и Константин, син Марков, поред више бокељских поморских капетана и других угледних личности. О националном опредјељењу и родољубљу трговца Сима Ивелића имамо података још од 1837, кад се биљежи међу *предчисленицима Србско-балматинског алманаха* (магазина од 1839) са Михаилом Ивелићем, секретаром рисанске општине, и са још двадесет осам Ришњана. Овој двојци придружује се 1838. као претплатник трговац Марко Ивелић, а 1853. и поморски капетан Марко Ивелић. Симо је међу претплатницима до 1863, а 1865. претплатио је „сина Влада“. Ови подаци казују нам куда су усмјеравани и како су васпитавани још као дјечаци Владо - Владимир и Митар Ивелић. Симо је умро јануара 1886. и оставио бројан пород:² Никола, Петар, Владимир, Митар, Борбе, Нена, удата Дробњаковић и Анђелика Ивелић, те супругу Јована, рођена Јововић. Борбе Ивелић налазио се у Сан Франциску (САА) почетком 20. вијека.³

ВЛАДИМИР ИВЕЛИЋ рођен је у Рисну 1855. и у њему је завршио основну школу. Фебруара 1869. отиснуо се у поморце а вратио се у родно мјесто јула 1922. и у њему умро 1940. Офи-

¹ Т. Радуловић — Ј. Мартиновић: Архивска грађа о породици Ивелић. Годишњак Поморског музеја у Котору, 1969, 123—156.

² Јавна благодарност породице Ивелић, Српски лист, Задар, 1886, 3, стр. 4.

³ Бока, илустр. календар за 1912, Котор, 1911, 99, уредно Д. Унковић.

ипрски испит положио је у Трсту јуна 1876, а за капетана дуге пловидбе 21. октобра 1879. Као морнар и капетан трговачког брода крстарио је многим морима и боравио у разним лукама до 1883. Тада је ступио у канцеларијску службу параброларског друштва Аустријски лојд у Трсту и у њој остао до пензионисања⁴ 1919. Као изразити родољуб, није хтио да остане под италијанском влашћу, па је доселио у родни Рисан и одао се писању. Написао је пјесму *Опроштај са морем* (1933) и *Успомене из поморског живота* (Сплит, 1933, 223). У својим успоменама описао је бројне доживљаје и виђења са разних поморских путовања. Причање је искрено, истинито, без измишљања и претјеривања, једноставни избор занимљивих доживљаја и сазнања, који су по пишчевом мишљењу вриједни пажње. Причао је о многим (не)приликама из живота поморца, о незаборавним сусретима и познанствима са dobrим људима и женама разних поднебља, раса и осталих различитости, али је свима заједничко људскост и честитост. Читалац се обогаћује сазнањем да чојству и поштењу нема граница, а да неваљалца и нељуди има у свим поднебљима. Дјело је уз то пишчева аутобиографија, мада није писано са таквом намјеном, па је зато прилично оскудно подацима из његовог живота.

Кад сам одлучио да пишем о Митру Ивелићу, схватио сам да је неопходно саопштити неколико података о хумористично-сатиричној црногорској књижевности и о сплитском листу *Драшков работи*. Ове теме заслужују посебне сесеје, али сам узалудно покушавао да их објаве неки наши часописи. Зато је нужно овдје о томе да се каже нешто.

Док често и дуго пошанијају многи „истину“ да се није могла развијати хумористичко-сатирична књижевност на црногорском тлу због „гушења“ од стране краља Николе, логас стрпљиво чекају своју валоризацију многа остварења овог жанра. *Јован Поповић* — *Липовац* објавио је у *Црногорки*, 1885. (8, 9, 10, 11) неколико пјесама у којима исмијава конзервативце, покондирене тикве и надри-књиге црногорског тина и свога времена (Говоре ми, Горди главар, Надри књига и др.). Проф. *Филип Ковачевић* у својој збирци пјесама *Српство* (Беч, 1883), поред родољубивих и љубавних, има више пјесама хумористичког и сатиричног садржаја (Сили, Пјесник и Ђорда, Једном куљавом Србину, Србима на Ускрс, Пророков марш, Све за српство и доста осталих). У њима се изругује лажном патриотизму, себичности, вјерском фанатизму и другим људским слабостима, које је запазио код људи свога времена. *Павле А. Поповић* — *Чупић* објавио је у *Босанској вили* (1888, 1889, 1892, 1895) читаву збирку пјесама овог жанра под заједничким насловом *Искре поезије*, поред

⁴ Игњатије Здоковић: Капетан Владо Ивелић, *Годишњак Поморског музеја у Котору*, 1953, 107 — 111.

посебних, тематских наслова. Радник пјесник *Буро Перовић* у збирци *Херцеговка* (Цетиње, 1889) има неколико пјесама овог жанра (Шта ће, Закљетва једној плавојци, Војник и пјесник). Сам краљ Никола и Буро Шпадијер објавили су по једну комедију у којима исмијавaju надри-књиже (Никола) и одроду пригорске, а Шпадијер покоцалирене тикве. Можда је књижевност својим пецкавим жаокама погодио на право мјесто некога од оних који негирају сваку врједност његовог стваралаштва, а прећуткивали су комедију *Како се ко роди*. Брижљивијим истраживањем нашло би се још пјесама и других дјела хумористичко-сатиричног жанра у старијој пригорској књижевности, а о доприносу М. Ивелића овоме касније ћу више рећи.

Хумористички лист *Драшков работи* излазио је у Сплиту од 1. октобра 1883. до септембра 1887. Власник и уредник био је Јово Метличић, а од 94. броја уређује га Виктор И. Бутијер. У комплету др Пика Суботића из Шибеника у библиотеци Матице српске сачувано је мало бројева, а налазе се у стању безнадежног пропадања. Од свега објављених 96 бројева, недостаје их десет седам (првих 19, па 34, 55 — 82, 84 и 86 — 93). Нетачна је тиража др Луја Бакотића да је лист излазио до 1888, јер су ухапшени првих дана октобра 1887. Метличић, Бутијер и штампари Русо и Марић. Осим тога Екатерина Метличић, рођ. Далић, обавјештава читаоце новембра¹ 1887. како лист не може да излази због хапшења горе поменутих. Јуна 1888. суд је ослободио одговорности ухапшене за свих шеснаест тачака оптужнице, али је три у оку *Драшков работи* већ био ишчупан, како сазнајемо из писања маја — јуна 1888. у задарском *Српском листу*. Од сачуваних бројева друго су излазе раније забрањеног броја ови: 24, 27, 51, 52, а има помена о забрани 78, 82, и 90. броја. Из објављених одлука судских у 83. броју сазнајемо да је 78. број забрањен због садржаја чланка *Христос се роди*, а 82. број због садржине чланка *Псалм 130*. Кад се у „Њудоредној“ апостолској католичкој царевини и краљевини забрањују чланци „вјерског“ садржаја, није тешко погодити каква је стварно та садржина била. Пошто у очуваним примјерцима има неколико „вјерских мотива“ потпуно је јасно да се под вјерском, хришћанском образном шибало по разним личностима католичке и православне цркве на словенском југу због њихових политичких опредјељења или неумјесних иступања у поједицим случајевима (бискуп Штадлер, митрополит Герман Анђелић, Миха Павловић и др.), али је било и величања митрополита Саве Косановића, кад га је стада прогонити земаљска влада БиХ и бечка влада. Од 35. броја лист је штампан ћирилицом и дјелимично латиницом, а дотле је

¹ Срби у Далмацији, Бгд, 1939, 88 — 90.

² Српски лист, Задар, 42, 9. новембар 1887, стр. 3. — Видјети још: Др Ј. А.: Јово Метличић, Бока, календар за 1911, Котор, 1910, 51 — 52.

штампан само латиницом. На удару су били и разни политичари србијански, бугарски и хрватски (краљ Милан, Гарашанин, кнез Кобург, Анте и Давид Старчевићи и још неки). Везе овог листа са *Горским вијешцем* су: дво наслова по војводи Драшку, често навођење стихова из Горског вијешца у садржају или у заглављу, а псеудоними сарадника су све по лицима из овога дјела: војвода Драшко (Јово Метличић), Игуман Стефан Кажмир Лукетић,⁷ Старац духовник (Митар Ивелић, који се служи и псеудонимом Косовка дјевојка), владика Данило, серлар Вукота, серлар Јанко, поп Мића (један од најваљанијих сарадника), Вук Раслапченић, Пецирен и други. Овог попа Мића не треба поистовјећивати са оним из 1901 — 1902. у часопису *Књижевни лист* (Цетиње), који је Стеван Ђуров Петровић — Његош (1879 — 1905). У чланку *За Петра II Петровића Његуша* (бр. 50) кнез Раде пише: „Драшков рабош“ узео је владика Рада за свог водикоца, а његове га узвишене мисли многопут проведу на праву стазу, као кад у мркој ноћи засвјетли од муње блијесак залуталу путнику.“ Од 40. броја било је осталих садржаја, назовимо их озбиљни због лакшег разликовања: патриотске и описне пјесме, политички чланци и вијести, библиографије, трговачке рекламе и друго, али хумористичко-сатирични жанр је његован све до коначне забране.

МИТАР ИВЕЛИЋ рођен је у Рисну 1865, а умро је у Улцињу 8. (20) октобра 1892. као пављни болесник. Између ова два временска међаша живио је доста буран кратки живот. Основну школу изучио је у родном мјесту, пет разреда гимназије у Дубровнику а три у Задру. Пребјегаво је 1885. у Црну Гору да не би отишао у затвор, због неког гријеха, који ће се лако наслутити из библиографских података о његовој сарадњи у *Драшковом рабошу*. Кратко вријеме боравио је на Цетињу, одакле је морао да оде свакако због потребе да не замара аустријске дипломате у овом граду, као што је касније био случај са Стеваном В. Врчевићем, Ником Иванковићем и другим родољубима, који су бјегали у Црну Гору, „даје соколови живе“, како пјева М. Ивелић у пјесми „Славуј“. Службовао је као учитељ једну школску годину у Морачком манастиру, више година у Бару и, најзад, у Улцињу до смрти,⁸ до лијегања на постељу са које се није дигао. Сахрањен је у Улцињу, а тешко да се зна и гдје му је гроб био.

Ивелић је имао бројне псеудониме: Приморац у дубровачком *Словинцу*, Сестра Батрићева, Старац духовник и Косовка дјевојка у сплитском *Драшковом рабошу*, Косовка дјевојка, М. И.

⁷ А. Томановић: Кажмир Лукетић, Глас Црногорца, 3. јануар 1887. — У овој биографији Т. открива псеудоним Лукетића и Ј. Метличића. По погрешно пише презиме Бутијера.

⁸ Андрија Јовановић: Митар Ивелић, Глас Црногорца, 24. октобар 1892.

Ивеља, Ивелић у *Гласу Црногорца*. Ово задовољство да се потпи- сује на разне начине није никаква манија малограђашина, већ потреба да се отсјега прибирање података тајној и јавној поли- цији, најполитијскије државе 19. вијека, царевине и краљевине Аустро-Угарске.

Као књижевни стваралац Митар Ивелић јавља се 1884. и стално објављује до пред смрт, а нешто је објављено и после његове смрти, како ће се видјети из даљег излагања и библио- графског прегледа. Најбројнији дио његовог стваралаштва чине сатиричне, патриотске и љубавне пјесме, а има прилично и проз- них садржаја. Он је био човјек широког интересовања, отворен према животу и збивањима у њему, а вољан да се изјасни о тим збивањима. Објавио је још преводе три пјесме: италијанског пјесника Стекетија и по једну руских књижевника Стјепана Наумова⁹ и Николаја Њскрасона.¹⁰

Колико је мени досад познато, први и једини писао је о Ивелићевом стваралаштву Нико Вучковић — Сарај, црногорски чиновник и есејиста (сарадник *Опотошта*¹¹ 1899). У есеју „Из „Посмрчади“ пок. Митра Ивелића учитеља“,¹² Вучковић прилично опширно анализира неколико Ивелићевих љубавних пјесама и саопштава неколико детаља неobjављених, које је нашао у пјес- никовој заоставштини у Улцињу. Оптужује за небригу учитеље који су службовали после Ивелића и тако допустили да дођу неки рукописи у стање труљења а неки да пропадну: превод Пуш- киновог *Димитрија Донског* и врло лијеви описи Улциња и Мо- раче за које је чуо, али им није успио ући у траг. Сасвим испран- но оцјењује да анализирани пјесме представљају њиховог ства- раоца као даровитог мирског пјесника и великог патриоту. Пјес- ник не прокушта згоду да и у љубавној поезији исказе своја родољубива расположења. Уз пјесму без наслова, коју сам ја назвао *Мила*, по њеној јунакињи, Вучковић тврди да је Ивелић био заљубљен у једну Конављанку као бившег дубровачке гимназије и надахнуо се том љубављу за њен садржај. Мила је умрла и он је прешао из Дубровника у Задар да настави школовање.

⁹ Наумов Стјепан Стјепановић, *Болшаја совјетскаја енциклопедија*, 1954, том 29, 257. — Наумов (око 1848 — 1905) један је од првих радничких пјесника и револуционара у Русији. Био је типограф од 1868. у Одеси, од 1875. ради у Јужноруском радничком савезу. Прогнан је у Сибир 1877. због револуционарне дјелатности. Његова сахрана претворила се у демон- страције одеских радника.

¹⁰ Њскрасов Николај Алексејевич (1821 — 1878) био је велики руски пјесник и револуционарни демократа. *Болшаја совј. енцикл.*, 1954, 29, 385 — 389.

¹¹ Н. Р. Миљанић: *Новинар и књижевник Стеван Врчевић*, Бока 6 — 7, Херцег-Нови, 1975, 232.

¹² *Опотошт*, Никшић, 1899, бр. 15 и 16, уредник Стеван Врчевић.

Вучковић је објављује први пут у овом есеју. Саопштио је и пјесму *Учио сам*, која свједочи о пишчевој образованости, даровитости и честој версификацији његових пјесама:

Учио сам Дапта неумрлог,
Дитио се Беатричи дитној;
Из бешике свјета пријевадног
Бјежао сам тој богињи силној.

Гутао сам источног Шафија,
Ш њим љубио Зулсјкине труди,
Та ме љубав мами и опшја,
— А Зулсјку ја не видох, људи!

Прадио сам љубав Петраркшту,
И његове Лауре лепоте;
Завидно небесноме сину
Где је пебу за себика отц!

Све богиње тад сам пожељео,
Слаба ј' машта да им слику кује;
Пред „Мадоном“ тада сам се класо:
— Рафаило, њена слика ту је!

Прихватљива је Вучковићева тврдња да су пјесме *Гренутак* и *Купем ти се* најбоље од свих Ивелићевих пјесама, које он познаје, и да су врло успјеле и кад се упореде са пјесмама наших чувених пјесника. Међутим, гријешни есејиста у библиографским подацима, пошто тврди да су објављене у *Новој Зети*, јер су стварно објављене у *Црногорки* 1884 и 1885. Он погрешно тврди и то да је Ивелић сарађивао у *Босанској вили*, а не помисли његову сарадњу у *Драшковом раду*, што значи да му је непозната.

Сасвим умјесно предлаже да се скупе и штампају све Ивелићеве пјесме, па се и ја придружјујем овом предлогу послје седамдесет седам година од првог. Ваљда ће се и то некада остварити.

Ивелићеву сарадњу у *Гласу Црногорца* показашу у библиографском прегледу, а овдје указујем на оне вијести које свједоче о његовој јавној дјелатности:

— захваљује као учитељ Основне школе у Бару окружном капетану Илији Г. Поновићу на даровима сиромашној дјечи новембра 1886. (бр. 45),

— одржао је бесједу на Светосавској свечаности јануара 1887. (бр. 3), а у фебруару поздравно је говором „у име народа црногорског“ препискупа Шима Милановића приликом његовог доласка у Бар, док је учитељ Видак Отовић то учинио у име мјесне Основне школе (бр. 5),

— јануара 1889. (бр. 5) пише извјесни Ј. П. (можда учитељица Ј. Пејовић) о Светосавској прослави у Основној школи у Бару на којој је говорио Митар Ивелић,

— у првом броју за 1891. у пошти сарадницима уредник јавља М. Ивелићу у Улцињу да му не може штампати послате пјесме и да није примио његов допис о освештењу нове цркве у Улцињу. Лист је тада уређивао др Лазар Костић и само је он могао да одбаци Ивелићеве пјесме, што му не служи за похвалу.

Пјесма *Познаваш ли* марта 1885. у *Драшковом раду* почетак је сарадње у овом листу, а поново је објавио у *Новој Зети*

(1889). Први пут је потписао са Сестра Батрићева, а други пут са Косовка дјевојка, па ми је послужила као кључ за олгонстање ових његових псеудонима. Ово је изразито родољубива пјесма у чијем се садржају велича бршнлац Херцег-Новога Лазар Новљанин, који је убио кћер и жену, да не падну у турско ропство, а затим сам погинуо. Диван је то мотив, тај узор јунака који све жртвује за част и слободу.

У својим сатиричним прозним радовима напао је злогласног Венијамина (Бењамина) Калаја због изопачавања чињеница у свом дјелу *Историја Срба*, Марка Цара, због цекних његових погледа у листу *Вук* (1885), бугарског владара због његове антисловенске политике, што свједочи у свом дјелу много година касније бугарски политичар Коста Тодоров.¹³ У пјесми *Жао ми је* критикује пресјењивање људи који то не заслужују:

Жао ми је кад човјека
Виде тамо гдје га није

А човјека кад оставе
Да га сјенка хрбе крије.

Писао је он у овом листу и о педагошким питањима, више родољубивих пјесама, неколико сатиричних пјесама и оцјена нових дјела, како ће се видјети из библиографског прегледа.

Своје родољубље Ивелић је показао својим живљењем и у више пјесама, а дно пјесме *Славуј* нека покаже његово схватање родољубља:

Ој славују, птицо мила,
Ти не смијеш бити
Гдје слободе миле нема,
Па ти пјесме врати.

Ако нећеш по пустињам
Гдје с' курјаци криве,
А ти лети Црној Гори,
Гдје соколи живе!

Твоја пјесма пуна мила
За слободом тежи;
Драгоцјене гаје је нема,
У пустињу бјежи!

У тој земљи славуј поје
Пет стотина њста,
Славују је Црна Гора
Премила и света!

И остало његово пјесничко стваралаштво пуно је слободарства и бунта, па му није могло бити мјеста на терену власти црно-жуте монархије. Зато је разумљиво што је пошао у земљу у коју упућује славуја неколико година раније, према којој је гајио култ слободарства и наду да ће доћи дани слободе и његовој Боки Которској, уз остале југословенске области. Тешка болест онемогућила је да доживи ослобођење 1918, а за потпуно ослобођење, оно 1945, није био ни биолошки предодреден да га доживи. Садржај његовог стваралаштва био је његов допринос јачању слободарских снага на нашем тлу, падахнивао је познаваоце његових стихова на прегнућа и жртве до слома угњетача и поробљивача. Зато заслужује нашу пажњу и веће поштовање, мјесто заборављања у који га је бацила грабљивост за звања и

¹³ Политичка историја савремене Бугарске, Бгд, 1938.

положаје, па и пљачке, послије ратова 1912 — 1918. Да није рано сагорио, дао би и више и боље, судећи по његовој досад познатој оставштини, али ни то није безначајно, већ дио те оставштине може да надахњује савремене и будуће нараштаје својом љепотом, хтијењем и стремљењем.

БИБЛИОГРАФИЈА СТВАРАЛАШТВА МИТРА ИВЕЛИНА

- 1 — Славуј, родољубива пјесма, Словинац, Дубровник, 7/1884, 21, 299, потпис Приморац.
- 2 — Гуслама на крилу, пјесма патриотска, Словинац, 1884, 22, 310, Приморац.
- 3 — Тренутак, пјесма, Црногорка, Цетиње, 1/1884, 35, 291—293.
- 4 — Књазу пјеснику, пјесма, Црногорка, 7, 21. фебруар 1885.
- 5 — Кунем ти се, пјесма, Црногорка, Цетиње, 8, 28. фебруар 1885. — Кунем ти се, Опшогшт, Никшић, 1/1899, 15, у сесју Н. Вучковића.
- 6 — Познаваш ли . . ., Драшков рабон, Снит, 35, март 1885, Сестра Батрићева. — Познаваш ли . . ., Нова Зета, Цетиње, 1/1889, 4, 145, Косовка дјевојка.
- 7 — Докле допире домаћи узгој, Драшков рабон, 1885, 36. — Педагошки чланак.
- 8 — Отворено писмо грофици Мирјам, Драшков рабон, 1885, 37. — Полемика са Марком Царом, тадашњим уредником и издавачем листа Вук.
- 9 — Библиографија, Драшков рабон, 1885, 38. — Сатирични приказ дјела „Историја Срба“, аустријског политичара Б. Калаја.
- 10 — На ново љето, родољубива пјесма, Драшков рабон, 31. јануар 1885.
- 11 — Буро Арамбаша од Вида Вукасовића, Драшков рабон, фебруар 1885, 33, Косовка дјевојка. — Похвална оцјена дјела.
- 12 — Ода Ђириши, Драшков рабон, 36. март 1885, Косовка дјевојка.
- 13 — Приликом хиљадугодишњице Кирила и Методија, Драшков рабон, 37, април 1885, Косовка дјевојка. — Ода са наглашеном сатиром против папизма и клерикализма.
- 14 — Приликом смрти Њене свјетлости кнегињине Марије, Драшков рабон 40, мај 1885, Косовка дјевојка. — Тугованка је посвећена М. Петровић — Њетош, кћери књаза Николе, која је умрла од ушале плаћа у Петрограду (Асинграду).
- 15 — Па зар и сад, Драшков рабон, 42, јун 1885, Сестра Батрићева. — Пјесма у којој осмијева малодушност.
- 16 — Телефонија из Риспа, Драшков рабон, 44, јул 1885, Сестра Батрићева. Вијест о освешћу пове рисанске цркве.
- 17 — Виктор Иго, ода, Драшков рабон, 42, јун 1885, Косовка дјевојка.
- 18 — Karadžević i Grande, Dr Glasno Chindina, Драшков рабон, 1885, 43.
- 19 — Благослов Балканској царици, Драшков рабон, 85, 1. (13) април 1887, Старац духовник. — Пјесма има осам квартина.
- 20 — Из књиге морала, Драшков рабон, 94 (друго издање), 19. (31) август 1887, Старац духовник. — У пјесми осмијева људску горделивост.
- 21 — Жао ми је, Драшков рабон, 95, 2. (14) септембар 1887, Старац духовник. — Пјесма има четрдесет стихова.
- 22 — Ја сам Србин, Драшков рабон, 95, септембар 1887, Старац духовник. — Патриотска пјесма.

- 23 — Кнез бугарски и курс Наполеона, Драшков рабош, 1887, 95, Сестра Батрићева. — У овој сатири духовито повезује политичке прилике у Бугарској и пад курса француске монете.
- 24 — И ја љубим и љубићу, Драшков рабош, 1887, Старац духовник. — Родољубива пјесма.
- 25 — Рисну, пјесма, Драшков рабош, 96, 16, (28) септембар 1887, последњи број. — Старац духовник, Ргца, 3. септембра 1887. — Ова постаљичко-родољубива пјесма помогла ми је да одгопетнем цегову сарадњу под овим псеудоимом, јер је он тада службовао близу Ргца, односно у Бару.
- 26 — Залуду су паде, пјесма, Драшков рабош, 1887, 96.
- 27 — Каа са стабла (Стекети), Нова Зета, Цетиње, 1/1889, 3, 104, превод.
- 28 — Нешто о старој српској вароши Брскову, Глас Црногорца, 38, 23, септембар 1886, Митар Ивслић, Цетиње, 14. септембра 1886. — Указује на цогрешно писање о локацији Брскова Ст. Поваковића, К. Јиречка и Чела Мијатовића, а затим је тачно описује. — Овај опис је користио А. Ковачевић у студији о Брскову, али некоректно изоставља име писца.
- 29 — Са Светосавске свечаности у Бару, Глас Црногорца, 4, 25. јануар 1887, Косовка дјевојка.
- 30 — Допис из Улицња, Глас Црногорца, 40, 1. октобар 1889, Ивслић. — Описује весеље поводом рођења Петра, трећег сина књаза Никола.
- 31 — Златоноснићи, Глас Црногорца, Цетиње, 1887, 3, 4, подлистак, Косовка дјевојка. — Забележена народна прича.
- 32 — Придошци за српски рјечник, Просијета, Цетиње, 1891, 3—4, 83—85. — Своиштно је доста ријечи којих нема у Рјечнику Вука Караџића.
- 33 — Три здравите (С. Наумов), Глас Црногорца, 48, 23, новембар 1891, Косовка дјевојка, Опш. — Превод с руског, а у пјесми се велича слобода.
- 34 — Спавај — спавај (Њејрасов), Глас Црногорца, 43, 24. октобра 1892, у некрологу А. Јовановића. — Превод са руског.
- 35 — Земљонис Књажевине Црне Горе, Цетиње, 1894, 39.
- 36 — Учио сам, Оногонт, Никшић, 1899, 15, у есеју Н. Вучковића, уредник С. Врчевић.
- 37 — Мила, Оногонт, 1899, 16, као под 36.

Résumé

LES ÉCRIVAINS FRÈRES IVELIĆ

Par Novak R. MILJANIĆ

Deux frères Ivelić, Vladimir (Risan 1855 — 1940) et Mitar (Risan 1865 — Ulcinj 1892) étaient écrivains Yougoslaves.

Vladimir était officier, puis capitaine de long cours de la marine marchande. Il a publié l'œuvre «*Uspomene iz pomorskog života*» (*Souvenirs de la vie maritime*) (Split 1933, et 223).

Dans ce livre, il décrit ses rapports avec les bonnes gens de différents pays et races, comme aussi les différents embarras éprouvés avec les méchants gens ainsi que les intempéries au cours de ses voyages.

Mitar était poète et écrivain en prose. Il a terminé l'école primaire à Risan et le gymnase à Dubrovnik et à Zadar. Comme patriote Yougoslave, il a été exposé aux persécutions de la police autrichienne et en 1885 il est passé au Monténégro où il a été instituteur jusqu'à sa mort. Il a collaboré avec les journaux: *Slovinac* (Dubrovnik), *Dražkov raboš* (Split), *Glas Crnogorca* (Cetinje), *Crnogorka* (Cetinje), et, après sa mort, son œuvre *Géographie du Monténégro* a été imprimée en 1894. Il a écrit des poèmes patriotiques, descriptifs, amoureux et humoristiques-satiriques, des recensions littéraires et autres. Sa force créatrice est formée de 37 ouvrages bibliographiques.

BEZ ISPALJENOG METKA

PODMORNIČKA FLOTILA RATNE MORNARICE PREDRATNE JUGOSLAVIJE U DRUGOM SVJETSKOM RATU

Dok su prije 27. marta 1941. godine podmornice Ratne mornarice Kraljevine Jugoslavije: »Nebojša«, »Hrabri«, »Osvetnik« i »Smjeli« često isplovljavale van Boke Kotorske radi održavanja vježbi i obuke posada poslije ovog vremena, zato da se ne bi narušavala navodna proklamovana neutralnost zemlje, one su boravile u svojoj bazi u Boki, skupa sa svojim maličnim brodom »Hvar«, koji je bio komandni brod podmorničke flotile, kojom je zapovijedao kapetan fregate Mirko Dabović. Podmorničari, kršni, zdravi mladići, posebno birani, jer je život na podmornicama oduvijek bio najteži, dane su provodili u besposlici u luci. Nijesu znali što se oko njih dešava, jer im je bilo strogo zabranjeno da se bave politikom.

Tako je bilo očito da se rat približava, Štab Eskadre, koji je bio u Boki, a u čijem sastavu su bili krstarica »Dalmacija«, tri torpedne divizije, brodovi pomoćne namjene i podmornička flotila nije ništa uradio da se jedinice kojima je zapovijedao pripreme za rat koji se uskoro očekivao. Štab Eskadre nije imao izrađene planove niti studije i elaborate o eventualnoj upotrebi Flote u slučaju rata. Kako Mornarica nije imala ni svoje obavještajne službe, a veza sa Komandom Ratne mornarice, koja se nalazila u Zemunu, bila je loša, u Eskadri se osjećala potpuna neobaviještenost. Jedino što se znalo da se u Jadranskom moru nalaze lake italijanske jedinice, starijih tipova brodova, jer su svi moderniji brodovi bili zauzeti borbama sa Englezima, za odbranu obale, i lake snage u južnom Jadranu radi osiguranja najkraće komunikacije Italija — Albanija.¹

U dokolici podmorničari su se čudili što ne isplovljavaju kako bi se našli na određenoj poziciji u trenutku izbijanja rata, pogotovo kada se zna da su podmornice imale vrlo veliki akcioni radius, od

¹ Jovan Vasiljević: Bivša jugoslovenska RM uoči aprilskog rata 1941. godine. Mornarički glasnik 5/68.

5.000 nautičkih milja. Istina, podmornice su bile starijeg tipa, ali u borbi sa protivničkim trgovačkim brodovima i lakim jedinicama mogle su se korisno upotrijebiti, tim prije što su sve četiri pored torpednog naoružanja, koje im je bilo osnovno, imale i topovsko.

Prema mišljenju kap. b. b. Miroslava Štumbergera, prvog komandanta »Nebojše« i kasnije komandanta Podvodne škole u kojoj su se obučavali i podmorničari, naše podmornice su bile sposobne da se upuste u borbu protiv odgovarajućih neprijateljskih jedinica, pogotovo kada se zna da su naši podmorničari bili dobro obučeni. Međutim, dejstvo pete kolone i neadekvatan komandni kadar, bili su faktori, koji su uticali na to da podmornička flotila nije izvršila niti jedan ratni zadatak.

Mnoge indikacije su govorile da se rat približava. Uveče, 30. marta Štab obalske komande u Splitu uputio je Komandi mornarice u Zemunu telegram čiji je sadržaj nedvosmisleno govorio o zaoštavanju situacije i skorom izbijanju ratnih sukoba. U njemu se obavještava Komanda da su italijanski i njemački konzulat u Splitu naredili svojim građanima najhitniju evakuaciju iz Jugoslavije. Istina, oko 30. marta Flota je primila »Instrukcije za komandanta flote« u kojima su predviđeni određeni defanzivni zadaci vezani za odbranu obale i iznimno su predviđena neka napadna dejstva. Kao krajnje rješenje Ministarstvo Ratne mornarice je predviđalo potapanje flote. Instrukcija je kasnije proslijeđena komandantima mornaričkih divizija ali je po njoj malo urađeno jer je ostavljeno komandantima da cijene kako će je realizovati.²

Petog aprila 1941. godine, uveče, Štab Eskadre primio je telegram sljedeće sadržine: »Prema podacima engleske obavještajne službe Njemačka i Italija izvršiće 6. aprila ujutro napad na Jugoslaviju. Preporuča se oprez!« Međutim, čak ni ovo vrlo konkretno i nedvosmisleno upozorenje nije bilo povod za povećanu budnost. Bilo je 22 sata kada je telegram primljen, i poslije provjere, proslijeđen jedinicama. S njim je bio upoznat veći broj komandanata jedinica i ustanova u Boki, među njima i komandant podmorničke flotile Dabović. Međutim, uglavnom se nije preduzelo ništa da se budnost poveća na najveći stepen, niti su obaviješteni svi komandanti najvećih flotnih brodova. Činjenica je da je komandant Treće torpedne divizije, kapetan bojnog broda Vladimir Šaškijević, doznao da je počeo rat dan kasnije, kada je stigao sa svog broda u Kotor, od građanstva, najbolje svjedoči kako je ozbiljno prihvaćena depeša o skorom početku rata. Jedino što je Komanda Eskadre, u pripremi za rat naredila, još nekoliko dana ranije, bilo je izvršavanje predizlokacije flote iz Tivatskog u ostale zalive Boke. Ovo naređenje je dato početkom aprila a izvršeno je uglavnom dan prije početka

² Mladen Ikica: Ratna mornarica bivše Jugoslavije u ratu 1941. godine. Mornarički glasnik VI/52.

ratnih dejstava. Navoče 5. aprila, umjesto da isplove vani na zadatak, podmornice su se iz Tivatskog preselile u sigurniji Kotorski zaliv. Mornari i veći broj podoficira, kao i vrlo rijetki mladi oficiri, negodovali su zbog ovakve taktike Komande Eskadre, ali bez uspjeha. Podmorničari su očekivali da će isploviti prema Otrantu, radi ometanja saobraćaja italijanskih konvoja koji su prevozili materijal i trupe u Albaniju i Grčku, i time se pripremiti za početak rata prema Jugoslaviji.

Od četiri podmornice, »Nebojša« je bila najstarija i imala je najlošija ratna svojstva. Počela se graditi krajem prvog svjetskog rata u Engleskoj, na bazi tadašnjih podmorničarskih ratnih iskustava. Njena izgradnja je nastavljena u Brodogradilištu Armstrong Newcastl a prodana je Jugoslaviji 1926. godine, zajedno sa podmornicom »Hrabri«. Obje su imale deplasman u nadvodnoj vožnji 975 tona, a u podvodnoj 1164. Podmornica »Nebojša« imala je samo jedan top od 102 m/m, dok je drugi izgubila u jednom sudaru sa brodom »Prca« još 1929. godine, »Hrabri« je imao dva topa od 102 m/m, dok su obje podmornice imale kao glavno naoružanje po šest torpednih cijevi kalibra 533 m/m. Nadvodna brzina im je bila 14,7 nautičkih milja, a podvodna 10. Druge dvije podmornice, »Osvetnik« i »Smjeli«, imale su dva topa kalibra 100 m/m i šest torpednih cijevi kalibra 533 m/m, ali znatno manji deplasman: 630 tona u nadvodnoj vožnji i 809 u podvodnoj vožnji. Nadvodna brzina im je bila 14 nm, a podvodna 9, što znači da su bile nešto sporije od podmornica nabavljenih u Engleskoj. Kupljene su u Francuskoj, a izgrađene u brodogradilištu CH-LOIRE-NANTES 1929. godine. Radijus dejstava im je bio 5.000 nautičkih milja, što znači da su dugo mogle da borave na zadatku ne dolazeći u bazu. Očito je da su podmornice, koje su nabavljene u inostranstvu, već u onom trenutku kada su kupljene, bile zastarjele za flotu Engleske i Francuske. To su bile podmornice koje su gradene na osnovu iskustava iz prvog svjetskog rata. Međutim, činjenica je da one u vrijeme izbijanja aprilskog rata nijesu bile za staro željezo, te da su se, obzirom na borbeni moral običnih mornara i dijela komandnog kadra nižih činova, mogle vrlo uspješno upotrebiti u borbi sa tadašnjim italijanskim podmornicama, pogotovo kada se zna da su se tada u Jadranu nalazile italijanske podmornice koje su bile starije od naših. One su naročito mogle da dođu do izražaja u izvršavanju ofanzivnih zadataka protiv italijanske trgovačke flote. Međutim, još prije početka rata lansirana je vijest o zastarjelosti flote kojom je peta kolona nastojala da opravda pasivnost flotnog sastava.

Flotilu podmornica su opskrbljivali matični brod »Hvar« od 2.650 tona, čija je brzina bila 8 čvorova, a na kojem se nalazila

komanda Podmorničke flotile i dio rezervne posade i »Sitnica«, koja je imala 400 tona, a kretala se brzinom od 9 čvorova.³

6. aprila iznenada je data borbena uzbuna i to u onim trenucima kada su neprijateljski avioni već bili nad Bokom. Podmorničari su u trku posijedali svoje borbene stanice. Sve četiri podmornice bile su vezana jedna uz drugu pri obali u Kotoru u neposrednoj blizini njihovog matičnog broda »Hvar«. Dok su mornari trčali do svojih borbenih stanica, prostrujala je vijest da je počeo rat. Mornari su vjerovali, kada je dato naređenje za isplovljenje, da odlaze na prvi ratni zadatak u borbu protiv italijanskih brodova koji su saobraćali na liniji Italija — Grčka i Italija — Albanija. Razočarenje posada je bilo veliko kada se vidjelo da su podmornice otišle svega nautičku milju daleko, na ranije određena mjesta u Kotorskom zalivu. Podmornice su zarobile na periskopsku dubinu dok su prešle u potpuno podvodno stanje, kada su počela bombardovanja. Prvog dana aprilskog rata četiri eskadrile neprijateljskih aviona napale su ciljeve u Boki Kotorskoj: Tivat, Zeleniku, Kumbor, Dobrotu i brodove na sidrištu u Kotorskom zalivu. Neprijateljski napad prošao je bez štete za brodove, ali se moglo desiti da podmornice stradaju od bombi aviona koji su gađali nadvodne ciljeve u Kotorskom zalivu, pošto su one bile prilično blizu ratnih brodova. Tok uveče, kada su prestala dejstva neprijateljske avijacije, podmornice su se vratile u svoju bazu u Kotor. Tu su ostale čitavu noć, a u svitanje sljedećeg dana ponovo su bile na svojoj poziciji. Interesantno je da su petokolonaši, ili neprijateljski diverzanti, odmah uočili da se podmornice uvijek vezuju na istom mjestu na obali, pa su u moru, baš na tom mjestu, bili postavili paklene mašine. Srećom, njih je bila uočila gradska straža, te su uklonjene. Tih dana ova straža je bila uhvatila i jednog njemačkog obavještajca sa radio stanicom koji je navodio avione. On je predan žandarmeriji, međutim, umjesto da bude strijeljan, sproveden je za Herceg-Novi, a prvih dana okupacije se pojavio u Kotoru.⁴

Neraspoloženje mornara zbog pasivnosti bilo je sve veće. Podmorničarima sa »Hrabrog«, izgledalo je po nekim indikacijama da će uskoro isploviti na važan zadatak. Posada je bila kompletirana, unutrašnjost posebno uređena i donesena posebna hrana i piće. Mornari su se čudili ovakvim »ratnim pripremama«, međutim, komandant podmornice je samo izvršavao naređenje Vrhovne komande, koja je, po svoj prilici, imala namjeru da prebaci dio Vlade, kralja i kraljevsku porodicu ovom podmornicom i razaračem »Dubrovnik« za inostranstvo. Ovo naređenje je kasnije opozvano, a naređeno III hidroplanskoj komandi, koja je bila u Boki, da pripremi 10 hidroaviona za prebacivanje Vlade u inostranstvo.

³ Slobodan Petrović: Jugoslovenska flota u Boki Kotorskoj u ratu 1941. godine. Pomorski zbornik 9/71.

⁴ Sjećanje Slavka Markovića, pukovnika u penziji.

Istog dana, 8. aprila, general Simović, predsjednik vlade, izdao je naređenje o izvršenju pokreta flote prema Grčkoj i njenom priključenju savezničkim mornaričkim jedinicama. Za datum izvršenja bio je planiran 15. april. Zbog kukavičkog i saboterskog držanja većine komandnog kadra flote, ni ovo naređenje nije izvršeno. Umjesto vojničkog naređenja mnogi komandanti su počeli »ubjeđivanje« o potrebi isplovljenja. Oni su samo predlagali bjekstvo saveznicima.⁵

Monotoniju svakodnevnog života poremetilo je 8. aprila naređenje izdato podmornicama »Nebojša« i »Smjeli« da posjednu određene pozicije na liniji Bari — Brindizi — Drač. Ovo je bilo i jedino ofanzivno naređenje koje je izdao Štab Flote u toku aprilskog rata, koji se nalazio na lakoj krstarici »Dalmacija«, u neposrednoj blizini Bašića, a čiji je komandant bio kontraadmiral Milan Domanko.

»Nebojša« i »Smjeli« otišli su na svoj prvi ratni zadatak. Dok su podmornice prolazile Bokotorskim zalivom, u nadvodnoj vožnji, mornari su im mahali i vikali »Srećno«. Ovu poruku su im uputile i podmornice koje su ostale u zalivu. Svi su oni vjerovali da je došao kraj njihovom skrivanju i da će i oni uskoro isploviti na ratne zadatke.

Podmornice su uskoro došle na naređenu poziciju i počele patroliranje. Danju su zadatke izvršavale u podvodnoj vožnji, na periskopskoj dubini, dok su noću izlazile na površinu. Međutim, njihovi periskopi nikako da otkriju neki od neprijateljskih brodova. Prolazili su dani, iako su mornari učili da treba da potope sve što im dođe ispred torpednih cijevi nije im se pružila prilika da tu doktrinu primijene u praksi.

11. aprila oko 7 sati, dok je podmornica »Nebojša« bila u podvodnoj vožnji, čuo se šum kojeg su pravili propeleri neprijateljskih brodova. Dva italijanska razarača i četiri torpedna čamca tražili su »Nebojšu« podvodnim električnim lokatorom ispod morske površine. Šum njihovih motora sve se bolje čuo, što je bio dokaz podmorničarima da su im razarači ušli u trag i da će im teško umaći. Odlučili su da se spuste na veću dubinu. Bili su već na 40 metara dubine kada su odjeknule eksplozije prvih dubinskih bombi. U sljedećem napadu bombe su eksplodirale bliže, dok je u trećoj seriji jedna bomba pala blizu podmornice i potisnula je na dvadesetak metara veću dubinu. Nestalo je svijetlo. Pored super-nica na osovini propelera počela je da prodire voda. Međutim, ovo nije bila najveća opasnost. Mornari su očekivali da ih četvrta dubinska bomba potpuno uništi. Izgleda da su italijanski brodovi poslije bacanja posljednjih bombi prešli iznad podmornice i izgubili kontakt sa njom, te da su naredni napad izvršili nasumice zato je

⁵ Velimir Terzić, general: »Aprilski rat 1941.«

sljedeća bomba pala znatno dalje, a eksplozije ostalih čule su se još slabije. Međutim, opasnost nije bila prošla. Postojala je opasnost vraćanja razarača i uspostavljanja kontakta s podmornicom. Zato je komandant, poručnik b. b. prve klase Anton Javoršek, odlučio da pokuša prevariti neprijatelja. Pustio je na površinu dvije tone nafte i hitno se udaljio sa mjesta gdje je ona izbila na površinu. Italijani su likovali. Nafta koja pliva po površini mora po pravilu znači puni uspjeh napadača. Međutim, svako pravilo ima izuzetaka. »Nebojša« je ovoga puta bila rijetka iznimka. Ipak, tokom čitavog dana podmornica je bila na najvećoj dubini a rad motora je svela na minimum. Italijani su otišli.

Sljedećih dana ostali su na određenoj poziciji pošto su djelimično otklonili kvarove nastale kao posljedica napada italijanskih razarača. Danju, dok su plovili na periskopskoj dubini, posmatrali su eskadrile italijanskih aviona kako lete prema našoj zemlji.

14. aprila »Nebojša« i »Smjeli« dobili su zadatak da se vrate u bazu. Pramac ove dvije podmornice okrenuti su prema rtu Oštro, koji se nalazi na ulazu u Boku. Istina, pred sam ulaz trebalo je pažljivo voziti, često mijenjajući kurseve, da bi se pronašli sigurni prolazi kroz minska polja. Dato je i obavještenje obalskim baterijama o uplovljenju podmornica sa izvršenja ratnog zadatka na kome nije ispaljen niti jedan hitac na neprijatelja.⁹

Za to vrijeme ostale dvije podmornice, »Osvetnik« i »Hrabri«, su svaki dan ponavljali isti posao. Uveče isplovljenje za Kotor, a ujutru odlazak na dnevnu poziciju i dan proveden u zaronjenom stanju.

15. aprila »Nebojša« i »Smjeli« stigli su sa izvršenja ratnog zadatka na svoje pozicije sidrenja u Boki Kotorskoj: »Nebojša« u Kostanjicu, a »Smjeli« u Kotorski zaliv. Poslije 13. aprila, kada je bio izvanredno jak napad aviona na Boku i kada su bombardovani Tivat, Kumbor i brodovi u unutrašnjosti zaliva, prestali su neprijateljski avionski napadi.

Tih dana kraj podmorničara išli su ljudi obalom, bacali oružje, mnogi od njih su bježali, a većina je bila ljuta na oficire i njihovu neaktivnost. U odnosu na kopnenu vojsku u mornarici je još uvijek, bar prividno, vladao red. Nespokoјstva su povećavala saopštenja radija o neuspjesima naše vojske na svim frontovima. Bilo je jasno da se približava kapitulacija. Posade na podmornicama, izuzev na »Nebojši«, kao da su se unaprijed pomirile sa sudbinom koja ih očekuje: ponižavajuća predaja brodova neprijatelju bez prethodno ispaljenog metka.

Na »Nebojši«, već 15. aprila uveče, održan je na krmi tajni sastanak na kome je donesena odluka da se sa podmornicom pokuša pobjeći saveznicima, te da počne akcija pridobijanja ljudi.

⁹ Sjećanje Mirka Popovića, por. kor. Rijeka.

Istovremeno je zaključeno da podmornica ne smije pasti u ruke neprijatelja, nego je u krajnjem slučaju treba potopiti, a zatim pobjeći u planine. Ideju o isplovljenju trebalo je diskretno realizovati da ne bi došlo do protivakcije komande.

Sljedećeg dana komandanti podmornica su pozvani u Štab Flote. Ovdje je okupljenim komandantima saopšteno naređenje komandanta Primorske operativne zone da je sa Njemačkom i Italijom zaključeno primirje, zato vlastita avijacija i protivavionska odbrana ne smiju djelovati. Sve jedinice moraju ostati na svojim mjestima. Najstrože je zabranjeno bilo kakvo razaranje pod prijetnjom smrtne kazne. Istaknuto je da je neophodno održavati red i disciplinu u svim jedinicama. U Komandi su se plašili da neke jedinice ne odu saveznicima, zato je odlučeno da se povuku navigacione karte, navodno da bi se zamijenile novim. Međutim, cilj je bio sasvim drugačiji: onemogućiti isplovljenje jedinice, jer bez karata bilo je nemoguće proći kroz minska polja postavljena na ulazu u Boku i sigurno doploviti do saveznika. Kada su se vratili komandanti su naredili zbor posada na kojima su prenijeli naređenja viših komandi. Saopšteno je da protivavionska oružja treba raspoređiti, izvaditi zatvarače i zaključati ih u municione komore.⁷ Istovremeno se trebalo raditi na predaji podmornica neprijatelju zbog čega je posada morala da se uredi i dotjera odjeću. Na podmornici »Smjeli« jedan broj mornara je tražio obrazloženje zašto da se podmornice predaju neprijatelju i zbog čega nijesu isplovili, ali su ih ušutkali riječima da je njihov zadatak da izvršavaju svoju vojničku obavezu. Na podmornicama »Hrabri« i »Osvetnik« takođe je bilo pojedinaca koji su tražili pristalice za isplovljenje, međutim, očito je bilo da se nije moglo krenuti van Boke bez određenog broja podoficira i oficira. Navigacija na podmornicama je otežana, pogotovo na otvorenom moru, a uz to je trebalo imati i tačne pozicije minskih polja, postavljenih na ulazu u Boku. Onaj koji nije imao tačne kurseve prolaza kroz njih vodio je podmornicu u sigurnu propast.

Na »Nebojši« pobornici bjekstva održali su još jedan sastanak na kome je dogovoreno da se do posljednjeg trenutka izvršavaju sva naređenja komandanta, da se ne bi prije vremena otkrio pokušaj bjekstva. »Nebojša« je stigla u Kotor 16. aprila prije podne. Čekao se samo pogodan trenutak da se donese konačna odluka o bjekstvu. »Pobunjenicima« se ta prilika ukazala kada je komandant pozvan u Štab Flote. Odmah je odlučeno da podmornica isplovi. »Nebojša« je spustila sidro nekoliko stotina metara dalje radi konačnog dogovora o odlasku. Za to vrijeme na obali se bilo skupilo mnoštvo svijeta jer su u međuvremenu građani bili saznali za namjeru »Nebojše«. Istovremeno su »parlamentarci« vodili pre-

⁷ Sjećanje Vida Cvjetkovića, Herceg-Novi.

govore sa poručnikom bojnog broda Mitrovićem radi njegovog preuzimanja komande nad »Nebojšom«. Na zboru posade je rečeno da se sprema bjekstvo, uprkos priča o miniranju izlaza iz Boke, i o tome da su jake neprijateljske jedinice spremne da dočekaju svaki brod koji izađe iz Boke. Otvoreno su iznijete i ostale mnogobrojne teškoće. Naglašeno je da se niko neće tjerati silom da izvrši svoju obavezu prema domovini i narodu. Nastalo je kolebanje ljudi. Tada je rečeno da oni koji žele ići treba da se izdvoje na desnu stranu palube. Uskoro je na tu stranu stalo petnaestak ljudi. Među njima bila su i tri mašinska podoficira i dva oficira. U međuvremenu stigao je komandant podmornice Anton Javoršak. Odmah je sazvaio posadu i suprotstavio se bjekstvu.

Dok je on govorio upravo su sletjela dva engleska »Sandrerlenda« kod Perasta, koji su nešto kasnije uzletjeli. Podmornica je opet pristala uz obalu. Posla je bilo napretek. Trebalo je obavijestiti okolne baterije o isplavljenju da ne bi zabunom otvorile vatru, a istovremeno pokušati dovesti još kojeg podmorničara na podmornicu. Treći oficir je otišao na matični brod »Hvar« i tamo među rezervnom posadom pronašao trojicu-četvoricu, koji su pristali da dodu. U međuvremenu na »Nebojšu« je došao njen nekadašnji komandant Dorđe Mitrović.

Bilo je oko 18 sati kada je komandant dao komandu: »Na vez!«

Posada je došla na predviđena mjesta. Poslovi otplovljenja su se normalno odvijali, iako je na podmornici ostalo manje od polovine posade tako da je svaki momak morao da radi više poslova.

Podmornica je zaplovila prema Podvodnoj školi u Kumboru, u Hercegnovskom zalivu, gdje se trebala snabdjeti potrebnim materijalima, a potom da u određeno vrijeme isplovi iz Boke. Dok su prolazili pored Markovog rta, u Kotorskom zalivu, podmornica »Hrabri« nešto je signalizirala. Signalista je uskoro donio telegram. On je glasio: »Hrabri« vam želi srećan put i mnogo uspjeha!»

Kotorski zaliv ostao je za »Nebojšom«. Na brodu je još bio stari komandant. On je davao posljednja upozorenja onima koji su odlučili da isplove:

»Postavljena su nova minska polja koja mi nemamo ucrtana na karti. Što da radite? ... Ipak, najbolje je da vozite ivicom starih minskih polja, jer nova nijesu, sasvim sigurno, postavljena odmah do ranije položenih.«

A onda još jedna nepredviđena okolnost. Na »Nebojšu« je došao veliki broj vojnika raznih specijalnosti koji su odlučili da bježe. Podmornici je trebala posada, ali ne ovakva. Ipak, na njoj je ukrcano, skupa sa članovima posade, ukupno preko 70 ljudi,

a normalno je bilo 56. Stiglo je i saopštenje da su između 21 i 22 sata otvorene protivpodmorničke zapreke i da »Nebojša« može da isplovi.

»Nebojša« je krenula. Uskoro su prošli rt Oštro. Na brodu je zavládala tišina. Tek su isplovili a već velika opasnost: prolaz kroz minsko polje. Šanse da se izbjegnú položene mine nijesu bile baš velike. Zato su oni koji su bili svjesni opasnosti strahovali. Sat kasnije komandant je odahnuo. Prva velika prepreka, minsko polje na ulazu u Boku, ostala su za podmornicom. Sve do svitanja »Nebojša« je plovila po površini, ali bez svjetala, a onda je zaronila. Plovila je kursom 165° brzinom 9 čvorova prema Kefaloniji. Još nije bila pala odluka gdje krenuti.⁸

Za to vrijeme komandanti ostale tri podmornice »Osvetnik«, »Hrabri« i »Smjeli« požurivali su posadu da što bolje uredi brodove da bi u što urednijem stanju bili predani neprijatelju. Tjerali su ih da se operu i obriju, te da ispeglaju odijela. Kao da su se spremali za kakvu svečanost a ne za sramnu predaju. Mornari su protestovali, ljutili se, a neki od njih odbijali su da izvrše naredjenja. Neki od njih su čamcem izbacili dio naoružanja, onog lakog, i izvjesnu količinu municije. Spremali su se za kasnije aktivnosti. Onda se čula eksplozija u Tivatskom zalivu. Bilo je to dizanje u vazduh razarača »Zagreb«, koje su izvršili poručnici bojnog broda Spasić i Mašera, i skupa sa razaračem pošli na morsko dno.⁹

Nešto kasnije stiglo je naredenje da sve podmornice stignu u Kotor. Trebalo je da se, kao uostalom i sve druge jedinice Ratne mornarice, koje su se nalazile u Bokokotorskom zalivu, pripreme za ceremoniju svečane primopredaje između Jugoslovenske ratne mornarice i Italijanske ratne mornarice. Komandni kadar je izvršavao, bez imalo griže savjesti, još jednu, ovog puta posljednju sramnu direktivu Štaba Flote, odnosno Ministarstva mornarice. Za njih, naviknute na slijepu poslušnost, i ovo je naredenje bilo kao svako drugo. Međutim, posade jedinica su drugačije mislile. Nije bio nijedak slučaj tada susresti čovjeka, običnog mornara, gdje plače od stida kakvu sudbinu doživljava jedna flota u koju je narod vjerovao. I dok su se podmornice spremale za predaju, puške, bombe i meci su se krijući iznosili vani i sakrivali. Mornari su znali da ima snaga koje će pokrenuti narod u borbu.

17. aprila sve do noći »Nebojša« je vozila u podvodnoj vožnji, a kada je pala noć stara podmornica je izronila na površinu. Tada su mornari imali jedine trenutke odmora, jer kako je krenulo svega dvadesetak podmorničara, čitav posao se odvijao u jednoj smjeni. Mnogi su radili poslove koje nikad ranije nijesu obavljali na podmornici.

⁸ Sjećanje Mirka Popovića.

⁹ Sjećanje Ilije Marinovića, Kotor.

U toku čitavog dana još nije bila pala odluka gdje pristati. U obzir su dolazila tri ostrva: Krf, Krit ili Malta. Zapravo, Malta je bila posljednja alternativa samo u slučaju da su grčke luke okupirane od neprijatelja. Prva varijanta bila je Krf. Zbog ovoga čim su isplovili na površinu počeli su slušati radio vijesti ne bi li nešto čuli o sudbini ostrva na koja su planirali pristajanje. Kako ona nijesu pominjana u radio vijestima ispravno su zaključili da još nijesu pala u ruke neprijatelja.

18. aprila »Nebojša« je zaronila još u svitanje i ostala u zaronjenom stanju čitav dan. Kako je bila preopterećena, vozila je brzinom manjom od 10 čvorova. Posada je redovno izvršavala zadatke, iako je procenat vlage bio dostigao kulminaciju.

Istog dana na obali u Kotoru nalazile su se vezane bokom jedna uz drugu ostale tri podmornice Ratne mornarice Kraljevine Jugoslavije: »Hrabri«, »Smjeli« i »Osvetnik«. Italijanske trupe već su bile stigle u Kotor. Komandant mjesta, poštujući naređenje više komande, dočekaio ih je ispred gradskih vrata i predao im grad. Nije izostao ni svečani govor. I flotu je trebalo predati prema tačno utvrđenom protokolu. Zato su neki oficiri požurivali mornare da što bolje pripreme brodove. Italijani su bili na obali. Sa podmornica su mornari mnoge stvari bacali u more, a jedna grupa je bila posebno zadužena da slomi neke vitalne sprave jer je duže vremena, prema kazivanju očevidaca, u unutrašnjosti čula lomljava.

Uskoro je počela ceremonija predaje, koja je izvršena uz zvuke trube, dok su se sa brodova skidale jugoslovenske, a isticale italijanske zastave. Italijani su slavili još jednu »pobjedu« svoje »nepobjedive armade«. Tom slavlju nije ništa smetala činjenica što su »pobijedili« bez ispaljenog metka. Kada su podignute zeleno-bijelo-crvene zastave, počele su salve topova. Rijetki simpatizeri Italijana su zapljeskali, dok su oficiri u stavu mirno pozdravljali dizanje italijanske zastave.

Tako je, »umrla od stida«, dio flote kraljevske Ratne mornarice, koji se nalazio u Boki Kotorskoj, a koji se tada našao u Kotoru. Uskoro su sa oplata prebrisana naša imena a stavljena italijanska. Podmornica »Smjeli« dobila je italijansko ime »Baimonti«, a »Osvetnik« ime »Rimondo«. Nemamo podataka, što je bilo sa trećom podmornicom »Hrabri«. Ovo je obavljeno vrlo svečano, po protokolu, uz prisustvo kumova, oficira, političara.¹⁰

Podmornica »Nebojša« je za to vrijeme vozila prema grčkim ostrvima. Još nije bila donesena odluka gdje svratiti. Uostalom, nije trebalo posebno žuriti jer su još bili daleko od tačke gdje je trebalo mijenjati kurs. Srećna je okolnost bila što nijesu bili sreli niti jednu italijansku ratnu jedinicu na moru. Bili su već davno prošli

¹⁰ Jovo Nakićenović: Sudbina ratnih i pomoćnih brodova bivše RM. Mornarički glasnik 1/72.

svetionik Fano, kojeg su ipak prepoznali, iako je sada imao drugačiji izgled a noću nije davao signale. Očito je da je i ovdje važio ratni režim svetioničkih signala.

Još nije bila razriješena dilema gdje pristati. Međutim, sticaj okolnosti uticao je da se odluka brzo donese. Kada je podmornica bila u blizini grčkog ostrva Kefalonija izbio je požar. On je brzo lokalizovan, ali žiro kompas, bez kojega se ne može zamisliti navigacija, bio je pokvaren. Nije reagovao na promjene kursa, »Ratno vijeće« je dugo zasjedalo a onda je donesena odluka da se pod zaštitom mraka priđe obali, za koju se nije znalo u čijim je rukama te da se uspostavi veza sa kopnom. Spušten je čamac. U njemu se našlo nekoliko mornara koji su po cijenu velikog rizika trebali izvršiti zadatak. Dogovoreno je da ih čekaju do 12 sati tog dana na određenoj poziciji, a ako se do tada ne vrate, »Nebojša« je trebala da nastavi neizvjesnu vožnju. Čim se čamac odmakao podmornica je zaronila na periskopsku dubinu i nešto malo promijenila poziciju. Nešto kasnije na brodskom prisluskiču čuo se zvuk propelera. Poslužilac periskopa nije vjerovao svojim očima. Pred sobom je imao brod sa jugoslovenskom zastavom. Odmah je komandant donio odluku o izronjenju. Ispražnjeni su tankovi. Poslije duže vremena »Nebojša« je bila danju na površini. Počeli su mahati prema našem brodu. Bila je to topovnjača »Durmitor«. Umjesto pozdrava, »Durmitor« im je poslao upozorenje: »Oprezno vozite jer se nalazite u minskom polju. Idite prema nama da vam damo pilota koji će vas uvesti u luku! Dobro nam došli!«

Uskoro je »Nebojša« stigla do »Durmitora« na kojem su bila i tri mornara sa podmornice koja su bila ostala u domovini. Na topovnjaču se ukrcao komandant koji je otišao u luku da javi dolazak, a »Nebojša« je vođena pilotom uplovila u dno jedne uvale. Odjednom se oko podmornice skupilo mnoštvo čamaca i jedrilica. Muškarci su se srdačno rukovali sa mornarima. Uveče je podmornica pristala u luku Argostoli.

Ovdje se saznalo da u Pireju postoji odred jugoslovenske vojske. Ovo je bio razlog da svi vojnici »suvozemci« krenu u Pirej, dok je podmornica uzela neke od prekobrojnih članova posade »Durmitora«. U međuvremenu, sa posadom »Durmitora« postignut je dogovor o zajedničkoj vožnji prema Kritu, za kojega je bilo sigurno, da je u savezničkim rukama. Prema dogovoru, topovnjača čim stigne obavijestiti lučke vlasti o dolasku »Nebojše«. Utvrđena je pozicija čekanja »Nebojše« kao i sistem signalizacije.

Od Kefalonije do Krita vodila su dva pravca: unutrašnji, nesigurniji, jer je »Nebojša« mogla da bude napadnuta od grčkih baterija i brodova, ili da naiđe na mine, ili vanjski koji je bio neznatno duži, ali sigurniji. Kako je bio pokvaren kompas, odlučeno je da se plovi unutrašnjim pravcem. 22. aprila »Nebojša« je isplavila za Krit. Plovilo se u dubini od 30 metara. Dva dana kasnije

podmornica se našla pred Antikiterom, malim ostrvom ispred Krita. «Nebojša» je zastala na određenoj poziciji, ali kako nije došao «Durmitor» da je dočeka odlučeno je da se krene u luku Sudabej. Kako se nije znalo da li je luka minirana, podmornica je iskoristila prolazak jednog engleskog razarača i vozeći za njim u brazdi, prevalila nekoliko milja. Uskoro je naišao jedan grčki razarač koji je dao podmornici osnovne podatke o prolazu, a onda se izvinuo na hitnom odlasku jer je morao u određenom intervalu da bude na utvrđenoj poziciji. «Nebojša» je pristala u luci uz bok grčke podmornice «Papanikolis». U luci su bile još naše topovnjače «Durmitor» i «Kajmakčalan», kao i deset hidroaviona koji su pobjegli iz Boke. Komandant je zatim prenio saveznicima izjavu posade o spremnosti da se bore u redovima saveznika protiv zajedničkog neprijatelja. Nešto kasnije pojavili su se neprijateljski avioni. Poslije njihovog odlaska «Nebojša» je promijenila vez. Oko 15 sati neprijateljski avioni su napali luku. Bombe su padale u luku na mjestu gdje su se prije nekoliko sati nalazile podmornice.

Ipak, neprijateljski avioni pogodili su jednu krstaricu, te jedan brod od 10.000 tona i skladište na obali. Uskoro je javljeno da komandant treba da dođe u savezničku komandu. Kada se vratio prenio je prvo naređenje engleske komande. Trebalo je pratiti grčki brod «Desto», u kome se nalazio veliki broj ranjenika i izbjeglica, do Aleksandrije. Bio je to prvi ratni zadatak «Nebojše» pod savezničkom komandom. Ona je plovila nešto lijevo, pozadi broda, dok je grčka podmornica «Papanikolis» bila desno i nešto naprijed. Bio je to 25. april, u 18 sati, kada je konvoj krenuo. Bilo je dogovoreno da se pratnji nešto kasnije pridruže topovnjače «Durmitor» i «Kajmakčalan» koje su išle skoro tri puta većom brzinom od brzine kretanja konvoja, pa su ih zato mogli lako stići.

I baš kada su izgledali najviše sigurnim umalo da «Nebojša» nije stradala. Mornari su primijetili engleski razarač i radovali se susretu sa njim. Međutim, on je odmah otvorio vatru na našu podmornicu. Posada razarača je mislila da je to kamuflirana neprijateljska podmornica, jer je «Nebojša» bila engleski tip podmornice kakvih tada nije bilo u tim vodama. Komandant je odlučio da ne zaronjava nego da signalizacijom opomene razarač. Uskoro je nesporazum otklonjen. Srećom niti jedan metak sa razarača nije pogodio podmornicu. Kada je konvoj došao do rta Sidero uzeo je kurs 150°, koji vodi prema najvažnijoj egipatskoj luci, Aleksandriji. Dalje putovanje teklo je bez većeg uzbuđenja. Konvoj je 27. aprila stigao u Aleksandriju.

Mornari u ovoj luci, koja je tada bila jedna od najvažnijih ratnih luka Engleske na Mediteranu, bili su obaviješteni da stižu neke jugoslovenske jedinice. Zato su mnogi od njih srdačno pozdravili jugoslovenske «bjegunce». Uskoro je dobijeno naređenje da «Nebojša» pristane uz «Middwey», komandni brod Prve engleske

podmorničke flotile. Dva sata kasnije posada »Nebojše« smještena je u ovaj brod. Mornari su se u njemu teško snalazili, nenavikli na rashladne uređaje, tuševe, zasebne kabine. Svi podmorničari su ljekarski pregledani, a komandant Prve podmorničke flotile razgovarao je sa njima. Bio je iznenađen kada je doznao sa koliko malim brojem ljudstva su izvršili zadatak i doplovili od Boke do Aleksandrije. Čestitao im je pred postrojenom posadom na »Midwey«-u.¹¹

Mornari sa »Nebojše« danima su se odmarali, jer je podmornica po mišljenju Engleza bila nesposobna za izvršavanje ratnih zadataka. Napadni periskop joj je još ranije bio pokvaren a kasnije i žiro-kompas. Imale su i niz drugih kvarova. Željni ratovanja članovi posade su tražili od Engleza da što prije uzmu na popravak njihovu podmornicu. Međutim, stara »Nebojša« nije mogla dobiti prvenstvo popravke.

Dok je »Nebojša« provodila svoj prvi mjesec u Aleksandriji, ostale tri podmornice »Hrabri«, »Smjeli« i »Osvetnik« otplovile su iz Boke prema Puli. Sada se na njima vijala italijanska ratna zastava i upravljala italijanska posada. Tamo je ove podmornice trebalo remontovati. Sama činjenica da su se one morale popravljati, te da ih Italijani nikad nijesu upotrijebili među podmornicama »prve borbene linije« bila je potvrda mnogima za tvrdnju o zastarjelosti Podmorničke flotile Kraljevske Ratne mornarice. Istina, Komanda Ratne mornarice Kraljevine Jugoslavije bila je sklopila ugovor sa Njemačkom o nabavi šest novih podmornica, čak je i platila avans, ali te su podmornice kasnije zaplovile pod njemačkom zastavom. I tako je počelo »putešestvije« naših podmornica koje su istakle bijelu zastavu. »Baimonti« (»Smjeli«) i »Rismondo« (»Osvetnik«), pretvoreni su u podmornice za obuku italijanskih podmorničara u Puli. Danima su one vršile svoj jednolični posao i pripremale nove podmorničare, koji su zamjenjivali poginule. »Hrabri« je raspoređen po dolasku u Pulu.

Čudnom igrom slučaja i »Nebojši« je bila namijenjena ista sudbina. Kada je konačno izvršen remont, dat joj je zadatak da vrši obuku engleskih nadvodnih jedinica u borbi protiv podmornica. Po dvadesetak sati dnevno »Nebojšu« su otkrivali razarači, lovcii podmornica, topovnjače. Za vrijeme vježbi podmornica je plovila 20 — 30 metara ispod površine i vozila u određenim pravcima. Tako je bilo sve do oktobra mjeseca, kada joj je dat novi zadatak da se na njoj vrši obuka komandosa koji su vježbali iskakanje na nepoznatom terenu. Posada »Nebojše« je i te zadatke časno izvršavala. Time je dala svoj skromni doprinos pobjedi saveznika.

Uskoro su počele da među posadom prodiru vijesti o borbi u zemlji. Dok su zvanični vladini predstavnici govorili o »herojskom

¹¹ Sjećanje Mirka Popovića, por. kor. Rijeka.

otporu» generala Draže Mihailovića počela je među našim mornarima, raznim kanalima, da prodire prava istina o tome ko vodi borbu protiv okupatora. Ona se nije mogla sakriti. Posade su brzo saznale da je Draža izdajnik, te da su Titovi partizani ti koji uspješno tuku neprijatelja i domaće izdajnike.

Izbjeglička vlada je formirala u Aleksandriji bazu »A« u čiji su sastav ušle topovnjače »Durmitor« i »Kajmakčalan«, »Nebojša« i manji mornarički odred. Na ovim brodovima bilo je 26 oficira, 28 podoficira i civilnih lica i 45 mornara. Oni su se nalazili pod zapovjedništvom glavnokomandujućeg na Mediteranu. Međutim, Englezi nijesu imali dobro mišljenje o našem odred. Engleski major F. Kričilej, delegat pri Jugoslovenskom ministarstvu vojske, u jednom svom izvještaju Vrhovnoj komandi iznosi mišljenje da je Mornarički odred, kojem pripada i »Nebojša« zastareo i zapušten, te da ga zato treba rasformirati jer od njega nema nikakve koristi.

Kraljevska vlada je po svaku cijenu htjela da ojača flotu iz političkih razloga, dok joj je manje bilo stalo koliko je ta flota bojevno spremna. Zato je tražila od Engleza da joj daju još jednu podmornicu i jedan razarač. U međuvremenu prikupljali su se drugi razni brodovi koji su ušli u sastav Ratne mornarice Kraljevine Jugoslavije. To što se radilo o plovnim jedinicama, koje se nijesu mogle u borbi upotrijebiti malo je kome smetalo. U jesen 1943. godine Jugoslovenska pomorska komanda u Aleksandriji imala je u svom sastavu pored nekoliko trgovačkih brodova i brodova specijalne namjene i ratne jedinice »T-1«, »T-5«, »Kajmakčalan«, »Durmitor«, »Nada«, minonosce: »Mljet« i »Meljine«, te podmornicu »Nebojša«.

Život u jedinicama Ratne mornarice Kraljevine Jugoslavije nije bio težak jer su samo rijetko učestvovala u borbama protiv neprijatelja. Mornari su bili stalno zavaravani da će uskoro uzeti učešća u borbi protiv Nijemaca. Podoficiri i oficiri su imali odlične plate, dva-tri puta veće od engleskih oficira. Pa ipak, oni su bili nezadovoljni, jer se većina njih htjela boriti protiv neprijatelja.

Stanje pune neizvjesnosti i razočarenja stvaralo je nezadovoljstvo među mornarima sa »Nebojša«. Ono se još više pojačalo kada su počele stizati vijesti o velikim uspjesima Titovih partizana, koji su već u jesen 1943. godine bili oslobodili znatan dio zemlje. Istovremeno, konačno je izašla na vidjelo, i pored svih mjera koje je preduzimala izbjeglička vlada, izdajnička uloga Draže Mihailovića. Nezadovoljstvo, zbog politike Kraljevske vlade i pasivnosti flote, koja umjesto da pomogne u borbi za oslobođenje Jugoslavije leži usidrena u raznim lukama, pretvorilo se u bunt. Poručnik fregate Aleksandar Marković, krajem 1943. godine, uputio je otvoreno pismo Kaseju, ministru Velike Britanije, u kome se traži da britanska vlada ispita i u obliku zvaničnog komünikea objavi svim vojnim vlastima na Bliskom istoku pravo stanje u Jugoslaviji.

Na kraju ovog pisma Marković traži od britanskih vlasti da dozvole Jugoslovenima na Bliskom istoku da se slobodno izjasne pod čiju jugoslovensku komandu žele da se stave: Narodnooslobodilačke vojske ili generala Mihailovića. Kako je ovo pismo pisano u ime većine mornara i oficira, među kojima i onih sa »Nebojše«, ono je najbolja ilustracija želja i raspoloženja mornara koji su »bez krivice krivi« postali žrtva kombinacija izbjegličke vlade.¹²

Mornari sa »Nebojše« su u nekoliko navrata protestovali zbog pasivnosti i činjenice da je izbjeglička vlada prikrivala pravo stanje u Jugoslaviji. Zato je grupa od petorice, koju je predvodio poručnik Ladislav Švenk, odlučila da pobjegne krajem 1943. godine sa »Nebojše« i da na taj način javno iskaže svoje neslaganje sa politikom izbjegličke vlade. Bjegunci su se dobrovoljno javili u logor Helopolis, kod Kaira, koji je u tim krajevima predstavljao jezgro pobune protiv izbjegličke vlade. Odatle su otišli do Aleksandrije, zatim u Port Said i konačno u zbjeg u El Sat, gdje je bila na obuci jedna veća jedinica NOVJ, veličine bataljona. Njoj su se odmah pridružila petorica mornara sa »Nebojše«, koji su zatim, početkom 1944. godine, došli na Vis gdje su prvi put obukli partizanske uniforme.¹³

Ma koliko izbjeglička vlada nastojala da mornarički sastav popunjava sebi odanim ljudima uskoro je došlo do otvorene pobune sastava Mornarice Kraljevine Jugoslavije u Aleksandriji. Tada se većina mornara izjasnila za NOVJ. Jugoslovenska vlada, nemajući snage da se bori sa napredno orijentisanim mornarima, odlučila je da čitav sastav prebaci na Maltu, kako bi mornari u utvrđenoj i dobro branjenoj bazi bili odvojeni od revolucionarnih vrenja u Jugoslaviji. Na Maltu je stigla i »Nebojša«, Njena posada je popunjena ljudstvom regrutovanim u Italiji.

I tako su prolazili dani mornarima sa »Nebojše«. Njima je izgledalo nešto »vedrije« proljeće 1944. godine, kada se Čerčil izjasnio za operacije brodova izbjegličke vlade u Jadranu, ali je tek avgusta 1944. godine sporazumom u Kazertu usvojen stav da Ratna mornarica Kraljevine Jugoslavije, uz određene modalitete, prelazi u sastav Mornarice NOVJ. Kasnije su predstavnici kraljevske vlade nastojali da, uz zaštitu britanske sile, izigraju sporazume u Kazertu i Visu. Oni su tražili da na čelu mornarice bude njihov čovjek, što logično, pregovarači u ime NOVJ nijesu prihvatili.¹⁴

Uskoro je došao kraj rata, koji je »Nebojšu« zatekao na Malti. Prošao je rat a da iz njenog topa nije ispaljen metak na neprijatelja. Nijedno torpeda iz šest njenih torpednih cijevi nije

¹² Dušan Plenča: Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata, Beograd 1962.

¹³ Ladislav Švenk: Oficir sa Nebojše, Politika 27. I 1974.

¹⁴ Dušan Plenča: Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata, Beograd 1962.

upućeno protiv neprijateljskih brodova. Mornari su se izležavali na Malti, primali plate i čekali da što prije dođu u domovinu. Dok su još bili na Bliskom istoku i mogli bježati, ovdje na ostrvu, daleko od bilo kakvog kopna, nijesu na ovo mogli ni pomišljati. Kada je marta 1945. godine vraćen DF Jugoslaviji njihov matični brod »Hvar«, skupa sa četiri remorkera, vjerovali su da će i oni uskoro zaploviti prema Jugoslaviji. Međutim, takvo naređenje je dato tek decembra 1945. godine.

»Nebojši«, koja je bila prva podmornica bivše Jugoslavije, pripala je čast da bude i prva podmornica socijalističke zemlje. Ona je petnaest godina, poslije povratka, izvršavala svoje zadatke. Na njoj su obučene stotine mladih podmorničara koji su kasnije uspješno vodili, a i danas vode, našu novu modernu podmorničku flotu.

Ostale tri podmornice Ratne mornarice Kraljevine Jugoslavije nijesu dočekale kraj rata. O tome što je bilo sa podmornicom »Hrabri«, poslije kapitulacije Jugoslavije, kada su je preuzeli Italijani, nema podataka u dostupnim našim i italijanskim izvorima. Ostale dvije podmornice su bile neko vrijeme u Puli, a zatim su otišle u La Speciju gdje su ušle u sastav jedinica Protivpodmorničke škole. »Smjeli« je potopljen u ovom gradu, prilikom kapitulacije Italije, 9. septembra 1943. godine, a samo pet dana kasnije na Sardiniji je stradao »Osvetnik«.¹⁵ Sa njim je nestala i posljednja podmornica Kraljevine Jugoslavije koje su Italijanima predate 17. aprila u Kotoru.

Brojne generacije podmorničara okupile su se u Puli na posljednji ispraćaj drage im »Nebojše«, koju su zvali »dobra stara haka«. Istina, ona je 1945. godine dobila novo ime »Tara«, ali svi podmorničari su znali da se ispod ovoga krije njeno ranije slavno ime. »Nebojša« je raspoređena 1960. godine.

Tako je »umrla« prva, a istovremeno i posljednja podmornica bivše Jugoslavije. Generacije pomoraca školovanih na njoj svoje znanje korisno su primijenili i primjenjuju na podmornicama tipa »Sutjeska« i »Junak«, izgrađenim u našim brodogradilištima.

¹⁵ Jovo Nakicenović: Sudbina ratnih i pomoćnih brodova bivše RM. Mornarički glasnik 1/72.

Résumé

SANS UN SEUL COUP DE FEU, LA FLOTILLE SOUS MARINE DE LA YOUGOSLAVIE AVANT GUERRE ET DURANT LA SECONDE GUERRE MONDIALE.

Par Tomo GRGUREVIĆ

La guerre d'avril a surpris la flotille sous marine de la Royauté Yougoslave que formaient les sous-marins «Nebojša», «Hrabri», «Osvetnik» et «Smjeli» dans le golfe de Boka Kotorska. Quoiqu'on fût au courant de l'attaque attendue contre la Yougoslavie, la flotille sous marine, commandée par le capitaine de frégate Mirko Dabović, a été surprise par l'attaque aérienne, au matin du 6. avril 1941.

Le huit avril l'ordre a été donné aux sous-marins «Nebojša» et «Smjeli» de quitter le port et d'occuper certaines positions sur la ligne Bari—Brindisi—Durazzo. Il est intéressant de constater que c'est le seul ordre de caractère offensif qui a été donné à une unité de la Marine de guerre stationnée dans le golfe de Kotor. Les sous-marins ont exécuté l'ordre et peu après sont arrivés sur la ligne établie. Cependant, durant tout le temps de patrouille, ils n'ont effectué aucune attaque. Le 11 avril, «Nebojša» a été découvert par les bateaux de guerre italiens et l'ont attaqué. Toutefois, grâce à l'extraordinaire habileté de l'équipage, le sous-marin a enduré toutes les attaques plongeant à une profondeur de plus de 40 mètres. Le 15 avril, les deux sous-marins sont retournés dans leur base à Boka. Les deux autres sous-marins «Hrabri» et «Osvetnik» se trouvaient à Boka, durant toute la guerre d'avril.

Tout de suite après le retour de «Nebojša» l'activité pour les préparatifs de départ et de fuite auprès des alliés a commencé à se développer. Lorsque l'ordre a été donné pour la défense de faire feu sur les avions ennemis, les préparatifs ont été accélérés. Dans l'après-midi du 16. avril, «Nebojša» a quitté Kotor et, durant la nuit, il a pris le chemin vers la Grèce. Plus tard, il est arrivé sain et sauf à Alexandrie et le 27. avril il est entré dans la formation des forces aériennes méditerranéennes. «Nebojša» n'a pas participé aux opérations de guerre. Les trois autres sous-marins ont dû être livrés aux Italiens, à Kotor. Plus tard, tous les trois envoyés à Pula où «Smjeli» a reçu le nom de «Baimonti» et «Osvetnik», «Rizmondo». Nous ne possédons pas des détails sur le sort du troisième sous-marin.

À Pula, les deux sous-marins ont servi pour l'enseignement et pour la protection des convois. Ils ont été coulés en septembre 1943. «Nebojša», d'Alexandrie a été envoyé à Malte d'où, en décembre 1945, il est retourné dans sa patrie.

POPIS KUĆA DOBROTE IZ 1808. GODINE

Kao što je to bio slučaj sa skoro svim naseljima u Kotorskom zalivu, tako se i dobrotsko naselje formiralo ispod samog brda i to oko crkava sv. Ivana i sv. Vrača,¹ pa se još i danas mogu vidjeti ostaci temelja prvobitnih kuća. Lociranje naselja ispod brda bilo je diktirano zemljoradničkom strukturom stanovništva i stalnom opasnošću od gusarskih upada u Zaliv, što je stvaralo nesigurnost stanovanja uz obalu.

Kada su Dobročani koncem XVII i početkom XVIII stoljeća masovno prešli sa zemljoradničkog na pomorsko zanimanje, počeli su napuštati svoje staro naselje pod brdom i graditi kuće uz more. Vrlo živa graditeljska djelatnost došla je do izražaja u XVIII stoljeću kada je Dobrota doživljavala vrlo buran proces razvitka po-

¹ U podnožju brda u srednjem dijelu Dobrote nalazi se crkva »Sv. Ivan« manjih dimenzija 11 x 5 m. U crkvi se nalazi nekoliko grobova među kojima jedan sa natpisom iz 1640. god., koji navodi na zaključak da je crkva građena svakako prije, možda u XVI stoljeću. Od tri oltara dva su drvena (glavni i lijevi), dok je desni oltar mramorni — dar kap. Pava Đurova Kamenarovića. Ova crkvića je ranije služila kao groblje za bratstva: Kamenarovića, Oparenovića, Tomića, Milovića i Dobrilovića i to sve dok se nije formiralo novo groblje kod glavne crkve sv. Matije oko 1844. god.

Oko 1 km dalje od ove crkve u pravcu Kotora, također pod brdom, nalazi se kapelica »Sv. Vrača« (danas u ruševnom stanju). Ostatak je nekada veće crkve koja je izgleda bila slična onoj »Sv. Ivana«. Iz zvaničnog izvještaja od 2. oktobra 1889. god. dobrotskog župnika don Ilje Andrića, upućenog Sreskom poglavarstvu u Kotoru, doznajemo da je oko 1500. god. postojala na tom istom mjestu veća crkva, koja je isto tako služila za groblje mještana. U njoj i oko nje su se sahranjivali: Andrići, Dabčevići, Klačevići, Miloševići i Janoševići. Na početku XIX stoljeća, uslijed popuštanja terena, prijetila je opasnost da se crkva sruši, pa je skinut glavni brod crkve. Ostala je glavna kapela u kojoj se služilo sve do 1840. god. kada je potpuno napuštena. (Arhiv crkve sv. Matije — Miscellanea.)

Godine 1889. obnovljena je novcem kap. Marka Andrića, Dobročanina, o čemu svjedoči natpis nad vratima kapele. Ljeti 1941. god., odmah poslije izbijanja ustanka, postala je nepristupačna narodu, jer su italijanski fašisti, koristeći njen položaj na vrhu brijega podigli oko nje odhrambene zidove za osmatranje i odbranu od partizana. Tom prilikom su nasilno otvorili kapelu, razbili jedini grob koji se tu nalazio i tako ubrzali njeno propadanje.

morske privrede. Iz ovog vremena je većina današnjih starih dobrotskih kuća. Tada su građeni palači Tripković, Ivanović, zatim velika crkva sv. Stasija (1762—1773) u stilu kasnog baroka, crkva sv. Petra 1780. god. dok su na glavnoj crkvi sv. Matije vršena velika proširenja (1770 — 1784).

Dobrotsko primorsko naselje se razvijalo u razbijenom nizu kuća, između dobro zaštićenog Kotora i Orahovca. Svako bratstvo je formiralo svoju posebnu grupaciju kuća, tako da su se i do danas sačuvali nazivi lokaliteta u Dobroti po starim bratstvima: Marovići, Tripkovići, Milovići, Radimiri, Kamenarovići, Tomići, Janoševići, Ilići itd.

Prvi podaci o broju kuća na teritoriji Dobrote datiraju iz 1758. god.,² zahvaljujući naredbenju generalnog providura Francéska Grimanija da se izradi statistika, pretežno demografskog karaktera, za sva naselja u Boki Kotorskoj. Po ovoj statistici Dobrota je imala: 139 kuća, 288 ljudi sposobnih za vojsku od 16 do 60 godina, 10 ljudi preko 60 god., 200 pomoraca, od čega 42 oficira i poručnika i 158 mornara, 330 žena i 390 dječaka i djevojčica. Po konfesionalnoj pripadnosti 893 stanovnika su katoličke, a 35 pravoslavne vjeroispovijesti.

Prvi poznati zvanični popis kuća po vlasnicima datira iz Napoleonomog doba. Francuskoj upravi je nedostajalo novaca pa je pribjegavala porezima nevjerovatnih razmjera kao što je bio na primjer porez na vrata i prozore. Da bi se mogao odrediti porez na kuće, Francuska uprava je naredila obavezan popis kuća po općinama u Boki. Ovdje donosimo popis kuća za Dobrotu iz 1808. godine, u prevodu sa italijanskog, sa podacima o vlasnicima, vrijednosti kuća u austr. forintama i godišnjem porezu u mletačkim lirama.³ Kuće su popisane pravcem Kotor — Ljuta rijeka.

Br.	Vlasnik	Vrijednost kuće u forintama	Godišnji porez u mletačkim lirama
1.	Rajčević Antun	800	30,—
2.	Nadali Mato i Ivan, braća	700	26,50
3.	Klačević Tomo i Tripo, braća	880	33,—
4.	Žuho Petar	360	13,10
5.	Tripković Andrija	600	22,10
6.	Tripković Stjepan i braća	500	18,15
7.	Ivanović konte Mato	900	33,15
8.	Beskuća konte	200	7,10

² Gligor Stanojević, Nekoliko statističkih podataka o Boki Kotorskoj iz sredine XVIII stoljeća, Spomenik CV — SAN — Beograd 1956, str. 27 — 31.

³ Istorijski arhiv — Kotor, UP 292/1808.

Br.	Vlasnik	Vrijednost kuće u forintama	Godišnji porez u mlaćačkim lirama
9.	Moškov Marko	300	11,50
10.	Ilić Mato	300	11,50
11.	Ilić Adam Markov	700	26,50
12.	Ilić Ilija Vickov	700	26,50
13.	Ilić Krsto Grgurov	300	11,50
14.	Ilić udova pok. Grgura	300	11,50
15.	Radoničić Tripo i nećaci	500	18,15
16.	Radoničić Anton Andrijin	220	8,50
17.	Radoničić Pavo Nikolin	260	9,15
18.	Radoničić Luka i Tomo Stijepovi	220	8,50
19.	Radoničić Mato i Anton, rođaci	200	7,10
20.	Radoničić Duro i bratstvo	6.000	225,—
21.	Radoničić Božo i braća Ilijina	3.000	112,50
22.	Radoničić Luka Krstov i nećaci	800	30,—
23.	Radoničić Mato Grgurov	400	15,—
24.	Dabčević Mato i Anton Ivanov	1.000	37,10
25.	Radoničić Vicko i Ilija, braća	300	11,50
26.	Radoničić Pavo i Petar Franovi	200	7,10
27.	Radoničić Bogdan i Mato Antonovi	240	9,—
28.	Matović Luka Matov	700	26,50
29.	Matović don Jozo i nećaci	300	11,50
30.	Radimiri Jakob Vickov	1.000	37,10
31.	Andrić Luka Jozov	400	15,—
32.	Dabčević Krsto Tomov	700	26,50
33.	Andrić Ivan Jozov	200	7,10
34.	Klačević Božo i nećaci	400	15,—
35.	Andrić Krsto Đurov	200	7,10
36.	Andrić Andrija, Mihail i Filip, rod.	600	22,10
37.	Andrić Tripo i rođaci	300	11,50
38.	Andrić Ilija, Anton i Petar, rođaci	240	9,—
39.	Andrić Mato Lukin	2.600	97,10
40.	Andrić Mato Lukin	320	4,10
41.	Andrić udova Ilije	400	15,—
42.	Andrić Krsto i braća pok. Marka	400	15,—
43.	Milošević udova Petrova	260	9,15
44.	Milošević Marko i don Jozo Matovi	2.000	75,—

Br.	Vlasnik	Vrijednost kuće u forintama	Godišnji porez u mlaćačkim lirama
45.	Janošević Filip i braća Petrovi	1.400	52,10
46.	Janošević Ilija Božov	600	22,10
47.	Janošević Anton i Đuro Ivanovi	700	26,50
48.	Janošević Jozo Nikolin	700	26,50
49.	Klačević Petar i Luka Markovi	300	11,50
50.	Klačević Tomo i Tripo Đurovi	500	18,15
51.	Dabčević Đuro sa nećacima	300	11,50
52.	Milošević Božo i braća Antonovi	300	11,50
53.	Milošević Krsto i braća Petrovi	600	22,10
54.	Milošević Đuro Ilijin	100	3,15
55.	Milošević Stijepo Ivanov	900	33,15
56.	Radimiri sinovi Vickovi	1.000	37,10
57.	Janošević Anton i Đuro Mihailovi	1.000	37,10
58.	Vicković Tripo i rođaci	200	7,10
59.	Ivanović Vicko Lukin	2.600	97,10
60.	Kamenarović Tomo Markov	1.600	60,—
61.	Petrović Tripo Markov	1.200	45,—
62.	Tomić Vicko i Jozo Tripov	1.000	37,10
63.	Tomić Krsto i Ilija Adamov	360	13,10
64.	Tomić Anton i Pavo	500	18,15
65.	Tomić Tomo i Jakob, rođaci	1.100	41,50
66.	Petričević udova	120	4,10
67.	Oparenović Andrija Jozov	800	30,—
68.	Oparenović Anton, Filip, Krsto i Adam	600	22,10
69.	Kamenarović udova Krstova	500	18,15
70.	Oparenović Filip, Ilija, Tomo, braća	600	22,10
71.	Oparenović Tripo i braća Petrovi	800	30,—
72.	Petričević Luka i nećaci	400	15,—
73.	Petričević Vido i nećaci	1.000	37,10
74.	Kamenarović Božo Tripov	300	11,50
75.	Kamenarović Filip Stijepov	1.000	37,10
76.	Kamenarović Rafael i braća Stijepovi	800	30,—
77.	Kamenarović Anton Jozov	4.000	150,—
78.	Kamenarović Vido i nećak Marko	6.000	225,—
79.	Kamenarović Anton, Đuro i Božo, braća	2.400	90,—

Br.	Vlasnik	Vrijednost kuće u forintama	Godišnji porez u mletačkim lirama
80.	Kamenarović Mato Lukin	1.000	37,10
81.	Radimiri Luka Grgurov	1.100	41,50
82.	Petrović Filip Grgurov i rođaci	1.000	37,10
83.	Petrović Anton Matov	900	33,15
84.	Zuho Tripo Petrov	560	21,—
85.	Radimiri Anton Božov	2.000	75,—
86.	Radimiri Ivan Pavov	600	22,10
87.	Radimiri Andrija Antonov	1.200	45,—
88.	Radimiri Luka Markov	3.000	112,10
89.	Radimiri Anton Đurov	1.200	45,—
90.	Radimiri Ivan Nikolin	600	22,10
91.	Radimiri Mato Stijepov	600	22,10
92.	Radimiri Ilija Krstov	1.200	45,—
93.	Tomić Andrija i braća Božovi	700	26,50
94.	Tomić Tomo Lukin i rođaci	500	18,15
95.	Tomić Vicko i braća Lukini	200	7,10
96.	Tomić Marko Matov	140	5,50
97.	Bošković Mato Božov i rođaci	400	15,—
98.	Tomić Tripo Matov	200	7,10
99.	Milović Mato Tripov	300	11,50
100.	Milović Simon Ivanov	360	13,10
101.	Milović Božo Markov	300	11,50
102.	Milović Pavo Nikolin	150	5,10
103.	Dabinović Luka Markov	3.000	112,10
104.	Dabinović Anđelika, ud. Božova	600	22,10
105.	Ivanović Mato i braća	6.400	240,—
106.	Tripković Marko Matov i nećaci	1.000	37,10
107.	Tripković Stjepan i nećaci	1.000	37,10
108.	Tripković Ilija i rođaci	1.200	45,—
109.	Tripković Andrija Jozov i rođaci	7.000	262,10
110.	Ivanović — Moro Ilija Gašparov	1.600	60,—
111.	Ivanović — Moro Gašpar	1.200	45,—
112.	Tripković Anton i braća Krstovi	700	26,50
113.	Petrović Đuro Josipov	300	11,50
114.	Petrović Tripo Petrov	120	4,10
115.	Ivanović — Moro Đuro	2.000	75,—
116.	Ivanović Lucija, udova Vidova	500	18,15

Br.	Vlasnik	Vrijednost kuće u forintama	Godišnji porez u mljtačkim lirama
117.	Ivanović Krsto	600	22,10
118.	Ivanović Luka	6.400	240.—
119.	Marović Vido i braća	800	30.—
120.	Marović Tomo Lukin	700	26,50
121.	Marović Jakob i nećaci	700	26,50
122.	Marović Božo, Adam i nećaci	700	26,50
123.	Marović Krsto Antonov	800	30.—
124.	Marović Krsto Jozov	600	22,10
125.	Marović Tomo Jakobov i rođaci	300	11,50
126.	Ivanović Filip, Jakob i Ilija, rođaci	700	26,50
127.	Ivanović Božo Stijepov	240	9,70
128.	Nikolić Anton Lukin	300	11,50
129.	Kosović zvaní Bilafer Božo	300	11,50
130.	Kosović Anton i Krsto Ilijin	300	11,50
131.	Vulović Krsto i Anton Markov	1.000	37,10
132.	Kosović Pavo i Đuro Stijepovi	400	15.—
133.	Dabinović Đuro i Bogdan	1.000	37,10
134.	Dabinović Stijepo Petrov	900	33,15
135.	Dabinović udova Antona	900	33,15
136.	Vulović Niko Lukin	150	5,10
137.	Dabinović Filip i Pavo	2.800	105.—
138.	Dabinović Vicko Krstov	700	26,50
139.	Radimiri Luka i nećak Marko Petrov	700	26,50
140.	Radimiri Stjepan Ivanov	440	16,10
141.	Radimiri Tomo Tripov	400	15.—
142.	Radimiri Vicko sa braćom i rođ.	1.400	52,10
143.	Radimiri Jozo i braća	200	7,10
144.	Radimiri Krsto Antonov	600	22,10
145.	Radimiri udova Aleksandra	440	16,10
146.	Radimiri Stijepo Lukin	1.200	45.—
147.	Radimiri Đuro Lukin	1.000	37,10
148.	Radimiri Anton Lukin	1.000	37,10
149.	Kosović Anton Lukin	400	15.—
150.	Kosović Ivan i braća Ivanovi	200	7,10
151.	Kosović Krsto i braća	400	15.—
152.	Kosović Marko i brat Đuro i udova	560	21.—

Br.	Vlasnik	Vrijednost kuće u forintama	Godišnji porez u mletačkim lirama
153.	Kosović Božo i braća Pavovi	520	19,10
154.	Vulović Grgur Božov	800	30,—
155.	Vulović Anton i Mato Pavovi	300	11,50
156.	Vulović Tripo i braća Josipovi	400	15,—
157.	Vulović Adam i braća Matovi	600	22,10
158.	Vulović Adam Ilijin	400	15,—
159.	Kosović Pavo Jakobov i rođaci	620	23,50
160.	Radimiri Luka Krstov	260	9,50
161.	Radimiri Ilija i udovica Tripa Kandiota	198	7,80
162.	Radimiri — Kandiota Ivan Matov i Bogdan Markov, Filip Krstov i Niko Đurov	400	15,—
163.	Dabinović Mato Lukin	300	11,50
164.	Dabinović Jozo i Adam Matov	500	18,15
S v e g a:		148.538 forinti	5.541,10 lira

Iz prednjeg spiska vidi se da je Dobrota imala 164 kuće, koje su bile procijenjene na 148.538 austr. forinti i oporezovane sa 5.541,10 mletačkih lira. Iz spiska se može još vidjeti koliko je koje bratstvo imalo kuća. Tako Radimiri imaju 24 kuće; Radoničići 12; Ivanovići 11; Andrići 10; Dabinovići, Kamenarovići, Tomići i Kosovići po 9 kuća; Tripkovići, Vulovići i Marovići po 7 kuća; Miloševići 6; Janoševići, Ilići i Petrovići po 5; Milovići, Klačevići i Oparenovići po 4; Dabčevići i Petričevići po 3; Matovići i Zuho po 2; Rajčevići, Nadali, Beskuća, Moškov, Vickovići, Boškovići i Nikolići po 1 kuću.

Ako se ima u vidu da nam procijenjeni iznos za svaku kuću označava njenu veličinu, onda se primjećuje da su ekonomski jača bratstva gradila veće kuće. Tako su na primjer, Ivanovići sa 11 kuća, procijenjenih na 23.140 austr. forinti bili najbogatije bratstvo u Dobroti, pa su po vrijednosti kuća stajali ispred Radimira, koji su kao najbrojnije bratstvo u Dobroti imali 24 kuće procijenjene na 21.738 austr. forinti. U posjedu Ivanovića nalazila su se dva velika »palaca« u vrijednosti od po 6.400 forinti svaki. U našem spisku jedan je evidentiran pod br. 105 u vlasništvu Ivanović Mata, a drugi pod br. 118 u vlasništvu Ivanović Luke. U ovom posljednjem boravio je Njegoš kao gost 1833. god. prilikom njegovog putovanja u Rusiju.

Najveći »palac« u Dobroti je u posjedu Tripkovića. U našem spisku pod br. 109 procijenjen je na 7.000 forinti i nalazi se u vlasništvu Tripković Andrije Jozovog.

U kući pod br. 59 vlasništvo Ivanović Vicka Lukina zasjedala je Centralna komisija (Bokeljsko-crnogorska skupština) 1813-14. god. pod predsjedništvom vladike Petra i Petrovića, gdje je donesena poznata rezolucija o ujedinjenju Boke i Crne Gore. Ova zgrada se danas nalazi u ruševnom stanju.

Kuća (»palac«) pod br. 103 vlasništvo Dabinović Luke Markova (3.000 forinti) je poznata »Kokotova kula« u kojoj se liječio crnogorski junak Nikac od Rovina poslije zadobijenih rana u borbi s Turcima.

I na kraju evo nekoliko podataka koji ilustriraju finansijsku moć vlasnika ovih »palaca«.

Kada je general Marmont, preko generalnog administratora Dubrovnika i Kotora, Dominika Garanjina, tražio zajam 1808. godine za potrebe francuske vojske u Boki, najveći novčani iznos su dali gore pomenuti: kap. Andrija Jozov Tripković — 960 zlatnih mletačkih cekina, a Mato i Luka Ivanović — 880 zlatnih mletačkih cekina.⁴

Kuća Dabinović — Kokot (»Kokotova kula«) pokazala je svoju finansijsku moć u više prilika.

Kada su Turci zarobili vladiku Danila početkom XVIII stoljeća, kada je osvećivao jednu crkvu, ova kuća je zajedno sa Ivanovićima i Tripkovićima dala pozajmicu za otkup vladčin, koji su Turci tražili.

Druga značajna finansijska usluga Crnoj Gori od strane ove kuće Dabinovića bila je kada je Mahmud-paša zapalio cetinjski manastir 1785. god. Tada su crnogorski glavari tražili zajam za popravak manastira i ova kuća je dala jaku pozajmicu.

Kada je ruska flota zaposjela Boku marta 1806. god. ruskom komandantu Senjavinu je bio potreban novac obzirom da se nalazio mnogo udaljen od Rusije. Dobri poznavaoći ondašnjih prilika u Boki savjetovali su ga da traži pozajmicu kod Dabinovića — Kokot. Zajam mu je dat u zlatu, kojeg je on kasnije vratio.

Bogatstvo Dabinovića — Kokota ogleda se i u tome što su oni finansirali jedan veliki mramorni oltar u crkvi sv. Stasije u Dobroti (srednji, desno od ulaza) sa oltarskom palom, posvećenom »Silasku Duha Svetoga«. Tu uljanu sliku je izradio i potpisao Josip Kandelari iz Kotora 1836.⁵

⁴ Ignjatije Zloković, Bokeljsko pomorstvo za vrijeme francuske okupacije Boke, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru IV/1956, str. 106.

⁵ Miloš I. Milošević, »Kokotova kula« u Njegoševom »Ogledalu srpskom« i veze dobrotskih Dabinovića sa Nikcom od Rovina, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor — Beograd 1963, str. 277 — 278.

Résumé

LISTE DE MAISONS ENREGISTRÉES A DOBROTA EN 1808.

Par Antun TOMIĆ

Dans cet article, l'auteur a publié la liste des maisons enregistrées en 1808, d'après les ordres des forces françaises à Boka. Cette liste est faite dans la direction Kotor — Ljuta rijeka. La liste contient le nom du propriétaire, la valeur de la maison en forints autrichiens et les impôts annuels classifiés, en liras vénitienes. D'après cette liste, Dobrota avait 164 maisons, en 1808, dont la valeur s'élevait à 148.538 forints autrichiens et les impôts annuels à 5.541,10 liras vénitienes. La famille Rađimiri avait le plus grand nombre de maisons (24), évaluées à 21.738 forints autrichiens. Les Ivanovići avaient un plus petit nombre de maisons (11), mais plus grandes et de plus grande valeur. Elles étaient estimées à 23.140 forints autrichiens. Le plus grand «palais» évalué à 7.000 forints autrichiens se trouvait et se trouve encore aujourd'hui à Dobrota en possession des Tripković. Les propriétaires de ces «palais» étaient si forts financièrement qu'ils prêtaient de l'argent aux forces françaises à Kotor, en 1808, ainsi qu'à l'amiral Dimitrija Šenjavin, en 1806, durant le gouvernement russe à Boka. La famille Dabinović — Kokot a, à plusieurs reprises, aidé financièrement le Monténégro.

С А Д Р Ж А Ј

Страна

Велимир РАДОВИЋ

- Пет особености устаничке 1941. године у Боки* — — 5
Cinq particularités de l'insurrection à Boka en 1941. — 60

Dr Bogumil HRABAK

- Proizvodnja i prodaja soli u Herceg-Novom i odnosi s Dubrovnikom u vezi s tim (1482 — 1538)* — — — — 63
Production et vente du sel à Herceg- Novi et rapports à ce sujet avec Dubrovnik (1482 — 1538) — — — — 103

Др Петар СТОЈАНОВИЋ

- Гостопримство и његови историјски оквири* — — — 111
L'hospitalité et son cadre historique (Détails des anciennes habitudes au Monténégro, au nord de l'Albanie et à Boka — — — — — — — — — — 140

Радослав РОТКОВИЋ

- Љубишин рад на оснивању боко которске епархије* — 143
Le travail de Stefan Mitrov Ljubiša pour l'institution de l'éparchie de Boka Kotorska — — — — — — — — 160

Srđan MUSIĆ

- Romanizmi u jeziku Stefana Mitrova Ljubiše* — — — 161
Le romanisme dans la langue de Stefan Mitrov Ljubiša 176

Мр Јеленавета СУБОТИЋ

- Лексико-семантичке вриједности неких ријечи Стефана Митрова Љубише* — — — — — — — — 177
La valeur lexicographique et sémantique de certains mots de Stefan Mitrov Ljubiša — — — — — — — — 182

Dr Slavko MIJUSKOVIC

- O ostacima jednog kotorskog istorijskog spomenika iz XIII vijeka* — — — — — — — — — — 183
Les restes d'un monument du XIIIème siècle à Kotor — 213

Др Коста МИЛУТИНОВИЋ	
<i>Бока Которска 1797 — 1815.</i> — — — — — — — — — —	215
<i>Boka Kotorska de 1797 à 1815.</i> — — — — — — — — — —	231
Марија CRNIĆ-PEJOVIĆ	
<i>Prilog o ekonomsko-migracionim kretanjima iz Lušticačke opštine</i> — — — — — — — — — —	233
<i>Supplément au sujet des mouvements économiques et migratoires de la commune de Luštica</i> — — — — — — — — — —	238
Др Љубо Д. ЈУРКОВИЋ	
<i>Утицај војвођанских Срба на друштвени живот далматинских Срба</i> — — — — — — — — — —	239
Др Илија МАМУЗИЋ	
<i>Mavro Broz u Boki sa Bokeljima</i> — — — — — — — — — —	263
<i>Mavro Broz à Boka avec les habitants</i> — — — — — — — — — —	269
МАКСИМ ЗЛОКОВИЋ	
<i>Томо Крсто Поповић — књижевник и историчар</i> — — — — — — — — — —	271
<i>Tomu de père Krsto Popović écrivain et historien</i> — — — — — — — — — —	285
Проф. др Жарко МУЉАЧИЋ	
<i>Боравик Алберта Фортуса у Боки Которској</i> — — — — — — — — — —	287
Дарко ANTOVIĆ	
<i>Pozorišna djelatnost u Kotoru sa posebnim osvrtom na XIX vijek</i> — — — — — — — — — —	291
<i>L'activité théâtrale à Kotor avec un regard en arrière particulièrement au XIXème siècle</i> — — — — — — — — — —	297
Новак Р. МИЉАНИЋ	
<i>Књижевници браћа Ивелићи</i> — — — — — — — — — —	299
<i>Les écrivains frères Ivelić</i> — — — — — — — — — —	309
Томислав GRGUREVIĆ	
<i>Bez ispaljenog metka</i> — — — — — — — — — —	311
<i>Sans un coup de feu (La flotille sous marine de la Yougoslavie avant guerre et durant la seconde guerre mondiale</i> — — — — — — — — — —	327
Антун ТОМИЋ	
<i>Popis kuća Dobrote iz 1808. godine</i> — — — — — — — — — —	329
<i>Liste des maisons enregistrées à Dobrota en 1808.</i> — — — — — — — — — —	337

Tehnički urednik i korektor:
Safet Danović

Lektor:
Radmila Benderać

Izvođe prevela na francuski jezik:
Meri Popović

Tiraž: 1.000 primjeraka